

ბატონიშვილი ვახუშტი

საქართველოს გეოგრაფია

დაიბეჭდა

ვახუშტი ბატონიშვილის ხელნაწერ დედნით.

რედაქცია მ. გ. ჯანაშვილისა.

გამოცემა ჟურნალ „მოგზაურისა“

თფილისი,
მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა ა. ქუთათელაძისა, ნიკ. ქ., № 21
1904 წ.

ბატონიშვილი ვახუშტი 1694 – 1776 წწ.

სურათი გადმოღებულია საბინინის ქალაქებში ნაპოვნ ნახატიდამ).

შ ი ნ ა ა რ ს ი.

1) ვახუშტის სურათი	ჭანეთის მკვიდრთა მოსახლეთა. ლვ
2) ვახუშტი და მისი შრომა ა	5) მცხეთის სამეფო და ქართული
3) ქართველები და საქართველო. იზ	ენა მზ
4) ეთნოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაპადოკიის ან	6) სარწმუნოება ოჭ
	7) აღებ მიცემა, გზები და სხვ. რიგ

8. ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი.

შესავალი 1	მთავართა გვართათვის 83-17
ზნეთათვის 2	ახალწლისათვის 18
კერპთათვის 4	აღდგომისათვის 19
მეფეთათვის წესთათვის 6	დროშისათვის. შერეულთა წესთათვის 20
ლაშკართათვის 7	აწინდელისა წასისათვის 21
საჭურველთათვის. სამართლისათ	

ვის	8	აწინდელის ხელის უფალთა შეც-	
ხელის უფალნი	9	ვლილთა სახელთათვის	22
ჩვეულებისათვის	12	აწინდელთა მთავართა გვართათ	
კერპთ დღესასწაულთათვის	13	ვის	23
შემდგომად კერპთა	14	წარჩინებულთათვის	26
შემძინებული წესი მთავარტათ-		მეფეთა წერილისათვის. ეპისკო	
ვის	16	პოსთა ლაშკარს წასვლისათვის	29.

9. საქართველოს გეოგრაფია.

	აღწერა ქართლისა		
სახელი რით ეწოდა	30	სავარდისათვის. მტილოვანთათ-	
აბრეშუმისათვის. ხილთათვის	32	ვუს. პირუტყვთა და ფრინ-	
	83.		83.
ველთათვის	33	აღწერა არაგვის პირისა და ბა-	
მთათათვის	34	ზალეთისა	92
თევზთათვის. მწერთათვის.	35	აღწერა გუდამაყრისა. მთიულე	
კაცთათვის	36	თისა	94
აღწერა აწინდელისა ქარ		აღწერა ხევისა	96
თლისა.	39	აღწერა ქსნის ხევისა და მამულისა	
ბერდუჯისათვის	40	მისისა	99
აღწერა სომხითისა	43	აღწერა ქოლოთქვიტკირისა	101
აღწერა ტაშირისა	46	აღწერა პატარა ლიახვის ხეობი	
აღწერა აზოცისა ანუ ყაიყული-		სა	102
სა	47	აღწერა მალრან-დვალეთისა	103
აღწერა დბანის ხევისა	48	აღწერა მეორე სასპასპეტოსა და	
აღწერა ზურტაკეტისა.	51	სამილახვროსი	104
აღწერა თრიალეთისა	52	აღწერა გორის ქალაქისა	107
აღწერა ქციის ხრამისა.	55	აღწერა გორისა და ლიახვის ზე-	
აღწერა ალგეთის მდინარისა	59	მეჯვდის მდინარის აღწერა ბიყ-	
აღწერა სკვირეთის მდინარისა	63	რამდე	108
გარდაბანისა და გაჩიანის საერის-		აღწერა დიდის ლიახვისა და პა	
თონი	65	ტარა ლიახვისა ვანათამდე	109
ბოსტან ქალაქი და გარეჯის მთის		აღწერა გორისა და ლიახვის ზე-	
აღწერა.	66	ითისა	114
აღწერა მეოთხე სასპასპეტოსი	68	აღწერა დვანის წყლისა	116
აღწერა ტფილისისა	69	აღწერა ფცის წყლისა	117
აღწერა მცხეთის ზემოთისა	77	აღწერა ალის წყლისა	118
თეპმისათვის	78	აღწერა სურამის წყლისა	119
აღწერა საციციანოსი ხვედურეთ-		აღწერა მთას იქითისა	121
ზეით დამჩხერლომდე	81	აღწერა ხეფინის ხევისა	122
აღწერა თორისა და აწ გუჯარე		აღწერა მტკვრის ხეობისა. აღწე-	
თისა	83	რა სადგრის ხეობისა	123
აღწერა მესამე სასპასპეტოსი	84	საერისთოსი, სასპასპეტოსა და	
აღწერა მცხეთისა	85	სადროშოსი ვითარ არს და	
აღწერა მუხრანისა	88	იყო	125

აღწერა ჰერეთისა, კახეთისა, კუხეთისა, დუშეთისა და დიდლოეთისა

სახელთათვის . . . 127 ნაყოფთათვის და კაცთათვის 130

VII

ქვეყანა-წყლისათვის . . .	83· 131	მარტყოფისათვის . . .	83· 145
იორის მდინარისათვის და მის ქვეყანათა . . .	132	კაკიკსა და ელისენისათვის . . .	147
გარეთ კახეთისათვის . . .	133	არაღაჯისა და ქისიყისათვის . . .	151
ერწოსათვის . . .	136	გალმა მზრისა და შიგნით-კახეთი-სათვის. . .	156
თიანეთისათვის . . .	137	პანკისისათვის . . .	166
ხევსურეთისათვის . . .	138	დიდოეთისათვის . . .	168
ფშავისათვის . . .	139	თუმეთისათვის . . .	171
დანარჩომი თიანეთისათვის არა მედ პირველ იყო კუხეთი ხერკისა და საგურამოსათვის	141 142	ქმნულეზა და ცხოვრება ჰერეთისა და კახეთისა . . .	172

აღწერა აწინდელისა ოცსეთისა ანუ კავკასიათა შინათა

სახელისათვის . . .	177	ჟღელის ხევისათვის . . .	189
ქვეყნისათვის . . .	180	ნარასათვის ზახისათვის . . .	190
კაცისა და ჩვეულებისა, ზონისა და ხელოვნებისათვის	182	თრუსოსათვის . . .	191
ალაგებთათვის . . .	186	დიგორისათვის . . .	192
ქურთაულისათვის . . .	187	ბასიანისათვის ქისტისათვის	194
ვალაგირისა-ფაიქომისათვის. კასრის-ხევისათვის . . .	188	მურძუკისათვის. ღლიღვისათვის . . .	195
		ცხოვრება . . .	196

აღწერა საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საათაბაგოსი.

ადგილებთა სახელის წარმოჩენისათვის. . .	199	ჭოროხისათვის . . .	224
ქვეყნისათვის. კაცისათვის	204	ფორჩხის ხეობისათვის . . .	225
სამცხისათვის . . .	205	ანჩა . . .	226
ჯავახეთისათვის . . .	216	შავშეთისათვის . . .	228
ერუშეთისათვის . . .	221	ართვანისათვის . . .	231
არტანისათვის. . .	222	არტანუჯისათვის . . .	232
კოლისათვის . . .	223	კალმახის ციხისათვის, ფანასკეტისათვის . . .	234
ოლთისისათვის . . .	235	თორთომისათვის . . .	240
ტაოსათვის . . .	236	გურჯიბოლაზისათვის. ბაიბურდისათვის. . .	243
ბასიანისათვის . . .	237	ჭანეთისათვის. . .	245
ისპირისათვის. . .	238		

VIII

აღწერა ეგრისის ქვეყნისა, ანუ აფხაზეთისა, ზნუ იმერეთისა 83·

სახელისათვის . . .	255	რთველთა წყალთათვის	277
ქვეყნისათვის . . .	256	მღვიმისათვის . . .	278
მარცვალთათვის ხის წაყოფთა და პირუტყვთათვის	257	კვალად რიონის შემდინარისა მდინარისათვის . . .	279
თევზთათვის . . .	258	რაჭისათვის	281
მწერთა და მძრომთათვის. კაც- თათვის	259	რაჭის საზღვართათვის . . .	288
ქვეყნის აღწერისათვის . . .	260	არგვეთის საზღვართათვის . . .	289
ცხენის წყლისათვის . . .	261	საჩხეიძეოს საზღვრისათვის და სალომინაოსა . . .	290
ლექხუმისათვის . . .	262	საჩიჯავაძოსათვის. ვაკის საზღვ რისათვის	291
საჯავახოსათვის. გუბის წყლისა- თვის. საჩინოსათვის . . .	266	ოკრიბის საზღვრისათვის . . .	292
ხანის-წყლისათვის. ყვირილისათ- ვის	267	ოდშიისათვის	298
წყალ წითელასათვის და ოკრიბის წყალთა	268	აფხაზეთისათვის	314
გელათისათვის	269	სვანეთისათვის	315
ყვირილას მომრთველი საჩხეიძო- არგვეთის წყალი	271	ალანისათვის. გურიისათვის	317
შორაპნისათვის	275	—	
ძირულასათვის	276	10. მაჩვენებელი სახელთა ანბა ნის რიგზედა	325
შორაპნის ზეით ყვირილას მომ-		—	
		საზოგადო რუქა ძველის საქა- რთველოსი.	

I.

ვახუშტი და მისი შრომა

ვახუშტი, ვახტანგ VI-ის უკანონო შვილი, დაიბადა 1696 წლის ახლო ხანს. დედა მისი, მაშინდელის მოგზაურის პეისონელის მოწმობით, იყო გლეხის ქალი. ვინ იყო მეფის ძის მასწავლებელი, არ ვიცით, ხოლო ეს კი ვიცით, რომ 16 – 17 წლის ჭაბუკი ვახუშტი დაუახლოვდა ტფილისში მცხოვრებ კათოლიკეთა ბერებს და მათგან შეისწავლა ლათინური ენა და შეითვისა სხვადასხვა სასარგებლო ცნობა შესახებ ქვეყნისა და კაცობრიობისა; მაგრამ ამ ბერებთანაც დიდხანს არ დარჩენილა ბატონიშვილი: მამა მისს ეშინოდა, შვილი არ გამიფრანგონო და უბრძანა, შეეწყვიტა მათთან ყოველგვარი კავშირი. ვახუშტის შრომის სხვადასხვა ადგილიდან ჩანს, რომ ჩვენს ავქსონს თვისი სამშობლო ენისა და ლათინურის გარდა, უნდა სცოდნოდა აგრეთვე ბერძნული, თათრული, რუსული და, იქნება, სომხურიც.

1717 წელს ვახუშტიმ შეირთო მარიამი, ასული გიორგი (მალაქია) აბაშიძისა.

ეს აბაშიძე ფრიად მრისხანე და დაუდგარი კაცი იყო. ძმის პაატას სიცოცხლეში მალაქია აბაშიძე ბერობდა; პაატა რომ მოკვდა, მალაქიამ ბერობას თავი გაანება, იწოდა გიორგიდ, შეირთო კაცია ჩიქოვანის და, ნაცოლარი გიორგი გურიელისა (1685 წ.). მას წინად სხვა ცოლიც

ჰყვანდა, რომლისაგან მიეცა ასული ელენე. ეს ელენე მიათხოვა მამია გუ-
რიელს. იმავე წელიწადს იმავე გიორგი აბაშიძის ქალი – ათი წლის თამა-
რი – შეირთო იმერთა მეფე ალექსანდრემ, რომელსაც მანამდე უქორწინოდ
სხვა ქალისაგან ჰყვანდა შვილები სვიმონ და გიორგი. ამ თამარმა მოიძუ-

– ბ –

ლა ალექსანდრე და ქართლის მეფე გიორგიზე გათხოვება მოინდომა. შე-
იპყრეს ალექსანდრე, დაამწყვდიეს მღვიმეს, მერე სვერს და შემდეგ წაიყ-
ვანეს გორს და მოაშთვეს (1695 წ.). მაგრამ გიორგი მეფემ არ შეირთო
თამარი და არც მისმა ძმამ არჩილ მეფემ. კაცია ლიპარტიანმა (ჩიქოვანმა)
ოდიშიში აღმოაჩინა ვიღაც „მეფეთ მონათესავედ წოდებული“ გიორგი და
იმას შერთეს (1696), მაგრამ ესეც განუტევა თამარმა და შეირთო კაცია
ლიპარტიანი, და მიერთგან უწოდებდნენ იმერეთ-სამეგრელოს დედოფლად.
ამ არეულობის ჟამს იმერეთს განაგებდა გიორგი აბაშიძე, მას მორჩილებდნენ
დადიანი, გურიელი და წარჩინებულნი. ერთხანს გაამეფა სვიმონი, რომე-
ლსაც შერთო თვისი ასული ანიკა. ამათი მფლობელობა შეშურდა ზემო
ხსენებულს თამარს, რომლის შიშით სვიმონი ქართლს გაიქცა. ამის შემ-
დეგ აბაშიძე იმერეთს თაობდა და მისი ასული დედოფლობდა. ყველა ამას
უფრო დაწვრილებით მოგვითხრობს თვით გიორგი მალაქია აბაშიძე მის-
მიერ გარეჯისათვის შეწირულს დიდს წიგნში (იხ. „მოამბე“,
1901, № 6).

ამ ძლიერის გიორგი აბაშიძის ასულის მარიამისაგან ვა-
ხუშტს მიეცა შვილები ალექსანდრე († 1789 წ.),
ივანე († 1783), დავით († ?), დომენტი († 1737), ნიკო-
ლოზ (1772), ანა († 12 მაისს 1779) და მარიამი († შემ-
დეგ 1804).

თვით ვახუშტიმ იცხოვრა ღრმა სიბერემდე და გარდაი-
ცვალა მოსკოვს, როდესაც თითქმის შესრულდა 78 წლისა
დაბადებიდან. გვამი მისი, როგორც ჰგონებს ბროსე, დაკრ-
ძალულია რუსეთს გადასახლებულ ბაგრატიონების სამარხავ-
ში, დონის მონასტერს. სიკვდილის წინა ხანებში იგი დიდს
გაჭირებაში ყოფილა უსახსრობისა გამო*).

ვახუშტის საუკუნე ქართულ მწერლობის აღორძინების
ხანად ითვლება. მონგოლებმა და აღმოსავლეთის სხვა ბარბა-

*) იხ. ა. ს. ხახანაშვილის შრომა „Очерки по истории груз. Сло-
Вности“ (გამოც. III. გვ. 287-292).

– ბ –

როსებმა, რუსთველის საუკუნეს შემდგომ, შეაფერხეს და შე-
აჩერეს ზრდა ქართულ მწერლობისა, და ამ მწერლობამ ხელ-
ახლა აღორძინება იწყო იმ დროიდან, როდესაც ქართლის
ტახტზე აღვიდნენ მუხრან-ბატონები; ხოლო პირველი მუხ-
რან-ბატონი, ვახტანგ V შანაოზი დაჯდა მეფედ 1658 წელს.
თითქმის ყველა დიდ-დიდი მწერლები მე-XVII საუკუნის მე-
ორე ნახევარისა და მე-XVIII საუკუნის დამდეგ წლებისა ეკუ-
თვნოდნენ ამ სამეფო სახლს ანუ ენათესავებოდნენ. მის-
ტორიენი არჩილ და პაპუნა, სიბრძნე-სიცრუის ავქსონი და
ლექსიკონის შემდგენელი საბა, სასულიერო რიტორი და სჯუ-
ლის მცოდნე ლევანი, კათალიკოსნი დომენტი და ანტონ და
სხვ. იყვნენ ვახუშტის პაპები, ბიძები და ხლო ნათესავები.

ვახუშტის დროსვე ნათობდა სახელოვანი მგოსანი დავით გურამიშვილი, რომელსაც თვისი ჭკუა-გონება შეემლო განევი-თარებინა მეცნიერ მუხრან-ბატონების წრეში, იმ მუხრან-ბატონთა, რომელნიც ითვლებოდნენ მფარველად ყოველ გვარ ნიჭმადლისა.

საქართველოში მყოფობისას ვახუშტი ცხოვრობდა ტფილისში და მხურვალე მონაწილეობას იღებდა ყოველგვარ სამეცნიერო და სასწავლო კომისიებში, და თვით სახელმწიფო საქმეებშიაც, დრო გამოშვებით კიდევ სარდლობდა და ერთხანს, ენკენისთვის 1722 წ., მამის სხვაგან ყოფნისა გამო, მართავდა სამეფოსაც. სწორედ ამ დროს მან მიიღო ტფილისის სასახლეში ტოლსტოი, გამოგზავნილი საქართველოში იმპერატორის პეტრესაგან. ვახუშტი მეტად განცვიფრდა, როდესაც ტოლსტოისაგან სცნო, პეტრე დაბრუნდა აშტარხანს სპარსეთის ლაშქრობიდანო, და ეს მოულოდნელი ამბავი, როგორც სწერს თვით ვახუშტი *) , მაშინათვე აუწყა მეფე ვახტანგს,

*) ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, გვ. 82. იხ. აგრეთვე Переписка Груз. Царей съ російск. Государями გვ. LXXVII.

– დ –

რომელიც თავის ჯარით იდგა ყაზახს, საცა, პაემნის ძალით. უნდა მოსულიყო პეტრეც და შეერთბამებულ რუს-ქართველთ იერიში უნდა მიეტანათ საერთო მტერზე.

თვით ვახტანგი, მამა ვახუშტისა, ფრიად განათლებული კაცი იყო. პირველმა მან შემოიღო და მოაწყო ტფილისში სტამბა (1709 წ.), მანვე შემოკრიბა ერთ წიგნად ძველი ქართული კანონები და შეავსო მით თვისი სამართლის წიგნი, თარგმნა სპარსულიდან რავდენიმე შესანიშნავი წიგნი, დასტამბა ტფილისში მრავალი საეკლესიო წიგნი, ნაწილი დაბადებისა და აგრეთვე „ვეფხის ტყაოსანი“ თვისის განმარტებით. გარნა ბედი არ უღიმოდა ამ მეფეს. მისივე წინდაუხედაობითა და შორს განუჭვრეტელობით აირია საქართველოს საქმეები და იმის მაგიერ, რომ აწეწილი საქმეები მოეწესრიგებინა და ქვეყანა დაეწყნარებინა, ადგა (1724 წ.) და ცოლშვილით და 1300-მდე თავ-კაცებით გადასახლდა რუსეთს. იგი იქ მიიღეს (მარტს 1725 წ.) დიდის ზეიმითა და პატივით, მას და მისს შვილებს კეთილად უსატფურეს, პენციები და ჯამაგირები უწყალობეს და დაუვანეს მოსკოვში, პრესნას.

ვახტანგი რომ წავიდა რუსეთს, უპატრონო ქართლს შემოესივნენ ოსმალნი, ამათ დაიპყრეს მთელი ქვეყანა, კახეთის მეფეს თავი მოსჭრეს ბეჟანბაღში და ტფილისსა და ყარაღაჯში გააბატონეს ათაბაგი და მისი ძე ისაყ-ფაშა. გაჩაღდა საშინელი ბრძოლა სპარსეთსა და ოსმალეთს შორის. გაქცეული ვახტანგ რუსის ჯარით ჩამოდგა დარუბანდს, დაკარგულ ტახტის პოვნას მცდელობდა. გარნა ამაოდ. ნადირშამ სძლია ოსმალთ, განდევნა იგინი საქართველოდგან და ქართლი მისცა თეიმურაზ II-ეს. ვახტანგ მეფისავე სიძეს, ხოლო კახეთი

– მის ძეს ერეკლე II-ეს. ვახტანგი მოკვდა 1787 წელს. მის კვალში ჩადგა პაატა, ძმა ვახუშტისა. იგი რუსეთიდან ევროპაში გავიდა, იქიდან მივიდა სტამბოლს და 1751 წელს შემოვიდა საქართველოში და აქ მოაწყო დიდი შეთქმულობა წინააღმდეგ ერეკლე მეფისა. მაგრამ ერეკლემ შეიპყრო იგი

– ე –

და მისი თანამოზიარენი და ყველანი ამოსწყვიტა (1765 წ.).

პაატას შემდეგ რუსეთში გადასახლებულ ბაგრატიონების უფლების დამცველად და მეძიებლად გამოჩნდნენ ბატონიშვილი ალექსანდრე, ძე ვახტანგის ძის ბაქარისა, და სამშობლოს მოღალატე ალექსანდრე ამილახორი. ამათ დიდხანს არ დაუწმიწდეს წყალი ერეკლე მეფეს...

ყველა ამ შულსა და კრტიმლვაში მონაწილეობას არ იღებდა ვახუშტი. მოსკოვში დასახლების შემდეგ იგი შეუდგა მშვიდობიანს ცხოვრებას და საქართველოს წარსულის კვლევა-ძიებას, აქ მან დაასრულა თვისი დიდი თხზულება, გეოგრაფია და ისტორია საქართველოსი და ბევრი იშრომა ქართულ ბიბლიის ბეჭდვის საქმეში.

დაბადების (ბიბლიის) ბეჭდვა მოსკოვს განეზრახა მეფე არჩილს. ეს მეფე-პოეტი რომ მოკვდა (1710), ბიბლიის საქმე ერთხანს შეჩერდა. 1724 წელს რუსეთს გადასახლდა ვახტანგ VI სახლობით და მრავალ წარჩინებულ კაცით. ვახტანგს რომ აღარ ეღირსა სამშობლოში დაბრუნება, თვით იგი და მასთან წასულნი იქვე, რუსეთში, დარჩნენ. მათ მიეცათ საცხოვრებელიც. ვახტანგ მეფის შემცდარ პოლიტიკის წყალობით შორს გადაცვივნულნი და დაობლებულნი სამშობლოს არ ივიწყებდნენ და მისთვის, შეძლებისა-და გვარად, ზრუნავდნენ. მათის მზრუნველობით ბევრი წიგნი შეეძინა საქართველოს. დაბადების დასაბეჭდად მოღვაწეობდნენ ბატონიშვილები ბაქარი, ვახუშტი, მთავარეპისკოპოზი იოსებ სამეხელი და სხ. დაბადება რომ შეადარეს სხვა და სხვა ერთა დაბადებებს და გამართეს, მისი ბოლო სიტყვაობის შედგენა მიანდეს ბატონიშვილს ვახუშტის. მისი ვრცელი წინასიტყვაობა სავსეა ფრიად საყურადღებო ცნობებით შესახებ იმისა, თუ როგორ გამართეს და დაბეჭდეს ქართული დაბადება. სხვათა შორის, იგი ამბობს: „განვმართეთ და შევასრულეთ, ვითარცა ძალგვედვა, არა უდებ ვყვენით შრომანი ჩვენნი და მივეციტ საბეჭდავსა შინა, დაბასა სვესენწყას, და მღვდელმონა-

– ვ –

ზონს გურამიშვილს ქრისტეფორეს და მდივანს კავკასიძეს მელქისედექს, რომელი ზედმდეგ იყო და მუშაკობდა ამას შინა ბეჭდვად, სიმართლით შესრულებად, ვითარცა არს განმართული... და კეთილ ვიქმნეთ კეთილსა მას წარუალსა... ქრისტეს აქეთ ჩდმბ სეკტენბერსა ზ დასრულდა (=1742 წ. 7 სექდ., ბეჭდვა კი შესრულდა 1743 წ. 1-ლ მაისს).

აქვე, მოსკოვს, ვახუშტიმ გადმოსთარგმნა რუსულიდამ „მოკლე სახელმძღვანელო გეოგრაფია“ *) და შეავსო იგი ცნობებით შესახებ საქართველოსი, ოსმალეთისა და სპარსეთისა. იმავე ენიდამ გადმოიღო წიგნი „მოსლვა ანტექრისტესი“, რომელსაც დაურთო საყურადღებო, სტიქარონები, უკვე დაბეჭდილი ჩვენს ბიბლიოგრაფიულ წერილებში („ივ“, 1898, № 143). იგივე მონაწილეობას იღებდა რუსულ-ქართულ ლექსიკონის შედგენაშიაც.

სახელოვანი მოღვაწე, საქართველოსა და რუსეთში, სარგებლობდა მრავალ ისტორიულ ნაშთებით, რომელნიც ეკუთვნოდნენ სამეფო გვარს. ამ ნაშთების შემწეობით შეადგინა ზემო ხსენებული თვისი დიდი თხზულება გეოგრაფია და ისტორია.

დედანი ამ შრომისა დღეს ჩვენს ხელშია. იგი გადაწერილია თვით ვახუშტის ხელით, ხოლო მინაწერიდამ (მეორე ფურცლის მეორე გვერდზე) ჩანს, რომ ეს წიგნი ყოფილა კუთვნილება დიმიტრი ბაგრატიონისა („კნიაზ დიმიტრი ბაგრატიონისა არის ეს ქართლის ცხოვრება. 1789 წელს“). ეს დიმიტრი ბაგრატიონი, ბროსეს სიტყვით*), მოკვდა მოსკოვს 1826 წელს. მის მერმეთ ვახუშტის ხელნაწერი ერგო იმერე-

*) დედანი ამ წიგნისა საეკლესიო მუზეუმს შემოსწირა თ. დ. ჟორდანიამ.

*) ეს ცნობები ბროსეს შეაქვს თვით ვახუშტის შრომის დედნის სათაურში, მის მიერვე ფრანგულად მიწერილს შენიშვნაში.

– ზ –

თის წადედოფლარს ანას, რომელიც გარდაიცვალა მოსკოვს 1836 წელს და დასაფლავებულ იქმნა დონის მონასტერში. ამ დედოფლის ძემ კოსტანტინემ ვახუშტის ხელნაწერი მიუძღვნა სამეცნიერო აკადემიას 1838 წ. და იმავე წელს აკადემიამ შეიძინა აგრეთვე ვახუშტის მიერ შედგენილი რუქები.

ხელნაწერი არის სიგრძით 15 გოჯი, სიგანით 4, გადაწერილია ხელჩართულით სქელს ქაღალდზე. წიგნში სულ 169 ფურცელია, ყოველს კაბადონზე 52 სტრიქონი, სტრიქონში (ვახუშტის თქმით – „შარში“) 14 სიტყვა. სხვ-და-სხვა ადგილას დაუწერავად დატოვებულია 20 კაბადონამდე. მთელს ხელნაწერში დაახლოვებით 237,440 სიტყვაა (160×2×53×14).

ვახუშტის შრომა შეიცავს შემდეგს წერილებს:

1. ამერეთის სოფლების სახელები (მოთავსებულია ორს პირველს ფურცელზე).
2. მკითხველთათვის სიტყვა, თუ რადასათვის არს შრომა ესე (1 – 4). ავქსონი მოგვითხრობს შესახებ წიგნის კითხვის სარგებლობისა, მეტადრე კი ისტორიისა. ისტორია გვაუწყებს დასაბამს ქმნულებისას, მოგვითხრობს შესახებ დროთა წარსულთა, შესახებ კეთილისა და ბოროტისა, იწონებს კეთილ-მოქმედებათა და ამაგებს ბოროტისმყოფელთ. მიზანი ისტორიისა **მხოლოდ სიმართლის მოთხრობაა**. იგი ჩვენ გვამხნევენს, გვაგონებს წინაპართა ნამოქმედარს, გვინერგავს სიყვარულს ურ-

თიერთისა და მამულისადმი. ჩვენს ისტორიას შეადგენს ა) ადგილის აღწერა, ბ) ნათესავთმეტყველება, გ) წლის მრიცხველობა და დ) მოქმედების აღწერა, რომელიც არის საეკლესიო და სამოქალაქო. ქართლის ცხოვრება ისტორიას მოგვითხრობს ხან ვრცლად, ხან მოკლედ, ჩვენ კი წარმოვადგინეთ შემოკლებულად, რომ ადვილად იკითხებოდეს და ადვილად შეისწავლებოდეს. რუქები კი, რომელსაც აქამდე შემოკლებულად ხატავდნენ, ჩვენ გამოვხატეთ ვრცლად. შემდეგ ავქსონი იძიებს ქართულ ქორონიკონებს და თავის წინასიტყვაობას ამთავრებს სიტყვებით: ვიცოდი რა, რომე უქმად გატარებული

– 6 –

დრო დაკარგულია, მივყევ ხელი საქართველოს ისტორიის შესწავლას და აწ უსასყიდლოდ მოგართმევთ ჩემს შრომას. ვისაც არ მოგეწონებათ იგი, ისევ იკითხეთ ქართლის ცხოვრება. „ხოლო სრულ იქმნა შრომა ესე ქრისტეს აქეთსა ქვესა წლისასა ჩმე, ქართულსა ულგ *), ოკდონბერსა კ, მეფის შვილის ვახუშტის მიერ, სამეფოსა ქალაქის მოსკოვის პრესნას“.

3. **ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი (5 – 12).** ავქსონი წამოგვიდგენს ეთნოგრაფიულ განხილვას უძველეს დროიდან მე-XVIII საუკ. პირველ ნახევრამდე.

4. **ცხოვრება საქართველოსი (13 – 92)** უძველეს დროიდან სამეფოს განყოფილებამდე 1469 წელს.

5. **უწყება მკითხველთათვის (97 – 109).** სამეფო გაიყო სამად, გარნა მისი მოსახლე ერი დაშთა ძველებურადვე ქართული, მოუბარი ერთს ქართულს ენაზე, მწერავი ქართულადვე, ამბორისმყოფელი ხატებისა და ჯვრებისა ქართულის ზედწარწერით, დამცველი ერთგვარ გადმოცემათა შესახებ გორგასლისა, დავით აღმაშენებლისა, თამარისა და სხ. მიუხედავად ამგვარ მჭიდრო კავშირისა, ქართველნი მაინც გაიყვნენ, განცალკევდნენ: შინაურ და გარეშე მიზეზთა გამო. ამის შემდეგ (1469 წლიდგან) წერა მატიანისა შეფერხდა, ცნობანი შესახებ მეფეთა, მთავართა და წმიდათა იწერებოდნენ მოკლედ სიგლებსა, გუჯრებსა და მეტაფრასებში, ანუ ზეპირ სიტყვით გადმოიცემოდნენ. ყველა ამის გარკვევას უნდებოდა დიდი მუშაობა, გარნა მუშაკნიც გამოჩნდნენ, რომელთაც მამის ჩვენის ვახტანგის სახელით შეადგინეს ისტორია, ხოლო ეს ისტორია სავსე იყო წინააღმდეგობითა და უსწორ-მასწორობით, რამაც გვაიძულა შეგვედგინა ახალი შრომა და შეგვემუშავებინა ისტორიაცა და ქორონიკონიც.

6. **აღწერა აწინდელის ქართლისა (101 – 120).**

*) 1745 წ.

– თ –

7. **ცხოვრება და მოქმედება ქართლის მეფეთა 1469 წლიდან 1745 წლამდე (121 – 160).**

8. აღწერა და ცხოვრება წერეთისა, კახეთისა, კუხეთისა, თუშეთისა და დიდოეთისა (160 – 190).

9. აღწერა აწინდელის ოვსეთისა (209 – 214).

10. აღწერა საჩინოთა ადგილთა სამცხე-საათაბაგოს (221 – 229).

11. ცხოვრება სამცხე-საათაბაგოსი (229 – 247).

12. აღწერა ეგრისისა ანუ აფხაზეთისა ანუ იმერეთისა (253 – 265).

13. ცხოვრება ეგრისისა ანუ აფხაზეთისა ანუ იმერეთისა (265 – 293).

14. ქრონოლოგიური ცნობები შესახებ ქართველთ, ევროპიელთ და აზიელთ მეფეებისა*), კათალიკოზების ან პაპებისა. 302 წლითგან ქრ. წ.

15. მაჩვენებელი სახელთა და სახელწოდებათა. ავქსონი უჩვენებს არა თუ კაბადონს, არამედ სტრიქონსაც, რომელშიაც მოხსენებულია ესა თუ ის სახელი (ნახეთ „ამდენს ფურცელში, ამდენს შარში“).

ამ წერილს ვახუშტი ასრულებს სიტყვებით: აღსრულდა ჩვენ მიერ დიდებად ღმრისა მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა უკვე ან. თუმცა აღუსრულებელ არს დასასრულამდე, არამედ თვითვეულად და მიზეზნი ბოროტებისა და კეთილობისად წარმოჩინებისად ესევე ვაკმარენით, ვინადგან ამითივც იცნობებიან სრულიადი ქმნულებანი მეფეთა, მთავართა და მცირეთამდე. ხოლო ქჷნი ქსნი და ქართულნი, რომე-

*) რომისა, კოსტანტინოპოლისა, ღიმპანიისა, დალიისა, ბრითანისა, დანიისა, შვეთისა, პოლონიისა, ბოლემიისა, ვენგრიისა, რუსისა, ფორთუღალიისა, პრუსიისა, სპარსისა, ისმალეთისა, საქართველოსი. პაპნი რომისა, კათალიკოზნი საქართველოსი.

– 9 –

ლი არს ხუთასიანი, ამისთვს დავსხენით, რამეთუ, ვინადგან საქართველოსა შინა უმეტესად ხმარობენ ხუთასიანს ქჷნსა, რათა ურწმუნებელმან ამას წიგნსა შინა წერილნი, თუმცა იხილონ სხვათა შინა რაიმენი ქჷნი და მოიძიონ აქა, არღარა საჭიროდ ექმნათ და არცა უკმდეთ გამორიცხვანი და სცნან ჭეშმარიტი და სიცბილნი ტყუილისა“.

16. მიჰყვება თვით შედარება ქართულ ქორონიკონისა ბერძნულ თვლას და შიგა-და-შიგ ნაჩვენებია, რომელს ქორონიკონს რა შესანიშნავი შემთხვევა იყო.

17. ქართული კვინკლოსი და ხელთა (353 – 373). აქ ავტორს მრავალი უშრომია, უთვლია და უანგარიშნია არაბულ ციფრებით. ეს ვრცელი და შესანიშნავი შრომა ავქსონს დაუსრულებია 1755 წელს, როგორც სჩანს შემდეგის მისის სტიქარონიდან (დედნის გვ. მეოთხე, ბოლოდან):

ვემენ საუკუნო კვინკლოსი,
აწ ჯდება ჯარ სან მე ბენი,
ხუთასის უნ მან და ბანი,

უფლისა ჩინ ღან ნარ ენი;
შიგ ჳელთა მზისა მოქცევით,
ტო მთვარის ცხრამეტს მიმდენი
(და) ინდიკტით ათცამეტურით,
მეზედნად კლიტის მაჩვენნი.

პირველი ასოები სტიქარონისა გამოსთქვამენ ავქსონის სახელს: ვახუშტიმ და ყველა ნაჩვენები ქორონიკონები კი უდრიან 175 წელს.

კვინკლოსში აღნიშნულია კლიტე, რომლის შემწეობით ყველას შეუძლია შეიტყოს აღდგომისა და სხვა დღესასწაულების დღე ქრისტეს დაბადებიდგან თუნდა სოფლის დასასრულამდე.

თავის გეოგრაფიისთვის ვახუშტს დაუმატებია 22 რუქა (მასშტაბი: 10 ვერსამდე გოჯად), რომლებზედაც აღუნიშნავს

– ია –

სოფლები, ქალაქები, ციხეები, მონასტრები, კომკები, მთები და სხვ.

თავის შრომის აღწერის დროს ვახუშტი, გზა-და-გზა, უჩვენებს იმ წყაროებსაც, რომლებითაც უსარგებლნია, ესენი არიან: ა. იმერული ძველი გარეგების წიგნი, ბ. დავითნი მესხური, 5 წიგნად განყოფილი, გ. იმერული ძლისპირი ეტრატისა, დ. ტლამაძის ამოწერილი ქორონიკონები, ე. გუჯარნი ბარათიანთა, თუმანიანთა და სხ., ვ. ქართლის ცხოვრებანი, ძველნი და ახალნი, ზ. ჟამნ-კანონთა, სახარებათა, საეკლესიო წიგნებთა და სპარსულ ქორონიკონებთაგან ამოწერილნი ცნობანი, ჟ. მეტაფრასნი, თ. უცხოელ მწერალთა თხზულებანი.

ამას გარდა, რუქების შედგენის დროს ვახუშტს ხელში ჰქონია, როგორც თვითონვე ამბობს, შემოკლებული რუქები საქართველოსი. მასვე, რაღა თქმა უნდა, ხელში ექნებოდა აგრეთვე დასტურლამალი, სახასო, სადედოფლო და საეკლესიო მამულების სიები და აღწერანი. ერთი ამგვარი სია შესახებ მროველის მამულებისა უკვე დაიბეჭდა „მოამბეში *“. ე. თაყაიშვილმა იპოვნა აგრეთვე სიები სომხითის მამულები-სა და ცალკე წიგნად ისტამბუბა. ხოლო ივ. ჯავახიშვილმა უკვე გამოიძია და დაამტკიცა **), რომ ამგვარი სიები, ხალხის აღწერა და დავთრებში ჩანუსხვა, საქართველოში იცოდნენ ვახუშტის უწინარეს დროსაც.

1892 წელს ჩვენ ვწერდით ***):

„რომ მართლა, ბროსეს თქმისა არ იყოს, ვახუშტს თვი-

*) „მოამბე“, 1901 წ., № IX.

**) „მოამბე“, 1901 № IV „ხალხის აღწერის და შემოსავლის დავთრები საქართველოში“.

***) ბატონიშვილი ვახუშტი. საქართველოს გეოგრაფია. წიგნი I. სამცხე, გვ. II – III.

– იბ –

სი გეოგრაფიის შედგენის დროს ხელთ ჰქონია სხვადასხვა წყარონი, ამას გვიმტკიცებს თვით ვახუშტისავე „შესავალი“: „ვამცნებთ მკითხველსა, რათა გონიერად ისმინოს მან თქმული ჩვენი, რამეთუ, ვინადგან დავსახენით ქარტა ანუ რუკანი საქართველოსა ანუ ივერიისანი, რომელსა ხაზვიდენ მცირედ და არა ჯეროვანად და ჩვენ სრულად წინადავდევით“. მაშასადამე, მცირედ და არა ჯეროვანად დახაზული რუკა, ვახუშტს გაუსწორებია და განუვრცია.

„თვით „დასტულამალი“ ვახუშტის მამის ვახტანგისა გვამლევს იმის უეჭველ საბუთს, რომ საქართველოში ქვეყნის გეოგრაფიული და ტოპოგრაფიული აღწერა სცოდნიათ. აი ამის მაგალითებიც:

„დასტულამალი სადედოფლო პირველ მეფის გიორგისაგან (მეფობდა მე-XVIII ს. გასულს) განწესებული და შემდგომად მეფის ვახტანგისაგან განახლებით დამტკიცებული“ (დასტულ. გვ. 100), ცოტა ქვემოთ: „ძველადგან სადედოფლო და აწ მეფის გიორგისაგან დამტკიცებული“ (გვ. 128).

„აი თვით წესი აღწერისა: „როდესაც ქართლი აღწერილ და ან აღიწერების, ამ წესით უნდა აღიწერებოდეს: ყაიყულს, სომხითს, ტაშირს, ყაიყულის თრიალეთის და საბარათაშვილოს ასაწერად წავა საბარათაშვილოს სარდარი და ერთი მდივანი. აღწერს და დავთარს დაიჭერს. – ზემო ქართლის ჯეობას აქეთ, ნემვი და კორტანეთი და ტაშის კარიც დავთარში ჩავარდების. და იმას აქათაც საამილახვრომდი, ამილახორის მამულსაც ზემო, – ქართლის სარდარი წავა და ერთი მდივანი წავა. მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიჭერს დედოფლის მდივანი სწერდეს. – საციციანოს მჯარეს სადგურს აქეთ, ბატონის დროშისა არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს, წავა და მდივანი წარჰყვება. მდივანი აღსწერს, და დავთარს დაიჭერს მეფის მდივანი. – მუხრანს და ორისავ ერისთვის (ქსნისა და არაგვის) მამულს, რომელიც კულავ დავთარში ჩავარდნილა,

– იგ –

იმაზედ მუხრანის ბატონი და ერთი მდივანი წავლენ. მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიჭერს“ (დასტ. გვ. 13).

ვახუშტის შრომა დიდი თხზულებაა და, რასაკვირველია, ავქსონი მას ერთს წელიწადს ვერ შეადგენდა, ზოგიერთ ნაწილებს ადრე დაასრულებდა და ზოგიერთს გვიან. თვით ადრე დაწერილებსაც მერმე შეიმუშავებდა, შეავსებდა აქა-იქ ანუ შეამოკლებდა. „და ამის ბამო გაჩნდებოდა მრავალი ვარიანტიო“, ჰფიქრობენ რომელნიმე მკვლევარნი. დედანში მართლაც არის ქალაქად გადაკრული ადგილები, გარნა ეს ადგილები იმავე დედნის ხელითა და მელნით დაწერილია და ორიოდ ადგილას გახაზულია დაწერილი და იგივე ახალის რედაქციით ჩაწერილია. გარდა ამისა, დედნის ენა და მართლწერა უფრო სუფთაა, ადვილი გასაგები, ვითარცა ენა და მართლწერა კლასიკურ თხზულებათა, ხოლო ვარიანტების ენა და

მართლწერა ანტონი კათალიკოზის მომდევნო დროისაა, და-
მახინჯებული, გარყვნილი. ამისთვის არ არის დასაჯერებე-
ლი, რომ ვახუშტს მიეცა ვისთვისმე ნაწილები თვისის შრო-
მისა 1745 წლამდე, ესე იგი ვიდრე მან საბოლოოვად არ და-
ასრულა და არ შეიმუშავა თვისი მრავალ ნაჭირნახულები
თხზულება. ყოველ შემთხვევაში, თუ არის სადმე 1745 წლის
წინადროის ვარიანტი, იგი შესამჩნევად არ უნდა იყოს გან-
სხვავებული დედნისაგან.

ამ სახით, შრომა ვახუშტისა შესდგება ორ დიდ განყო-
ფილებისაგან. ამათგან ერთია საქართველოს ისტორია სამე-
ფოს განხეთქილებამდე და მეორეა ისტორია და გეოგრაფია
საქართველოს სამეფოთა და სამთავროთა განხეთქილებიდან
(1469 წლიდან) მე-XVIII საუკ. პირველ ნახევრის დასასრუ-
ლამდე.

ვახუშტის შრომას მეცნიერნი ყოველთვის დიდის ყურა-
დლებით ეპყრობოდნენ. ბროსეს სიტყვით, ვახუშტის გეოგრა-
ფიას იგეთივე მნიშვნელობა აქვს საქართველოსთვის, ვითა-
რიც ჰომეროსის ტოპოგრაფიულ შენიშვნებს საბერძნეთის-

– იდ –

თვის. მისს რუკებს დიდ ფასს სდებს, შედარებით ამგვარსავე
შტაბის რუკებთან, ცნობილი ი. ო. სტებნიცკი. იგი ამბობს:
„თუმცა ვახუშტის რუკები შედგენილია მიწების გაუზომლად,
გარნა მათი სისწორე საკმაოდ გვაკმაყოფილებს“. ვახუშტისა-
ვე რუკებით სარგებლობდა სწავლული ფრანგი დე-ლილი,
რომელმაც 1766 წელს გამოსცა საქართველოს რუკები. უე-
ჭველია, უქართულ წყაროებოდ ვერ გამოსცემდენ თვის რუ-
კებს აგრეთვე გენერალი სუხოტინი, ბურნაშოვი და სხ.

ვახუშტის გეოგრაფიას, გარდა საზოგადო მნიშვნელობი-
სა, ის ღირსებაც აქვს, რომ მასში ყველგან ნაჩვენებია სად
რა ლითონი ითხრებოდა ანუ ითხრება. ამ მხრივ მისი წიგნი
დიდს სამსახურს გაუწევს იმათ, რომელთაც სურთ მოძებნონ
ჩვენს სამშობლოში სხვა და სხვა მადნეულობა.

მიუხედავად ვახუშტის თხზულების ამგვარ უეჭველ ღირ-
სებისა, ზოგიერთნი თანამედროვენი მტრულად მოეპყრნენ
მისს შრომას. დედნის აშიებზე სხვა და სხვა პირნი შენიშვ-
ნებს უწერენ ვახუშტს და ჰკიცხავენ ამა თუ იმ ცნობის გა-
მოცხადებისათვის. ანტონი კათალიკოზი კი († 1788 წ.) თა-
ვის „წყობილ-სიტყვაობაში“ სწერს:

ვახუშტის უქებ ღეოღრაფიის ცნობასა,
ისტორიათ თქმას, ვრცელ-ბრძნად გამოცემას.
ამან დაწყებით ქართველთა ისტორია –
კახთ-მესხთ-აფხაზთა-მეგრელთ-სვანთ, კავკაზთა –
აღწერა, დამურა, შეეწია ქართველთა.

დავითიანთ, მეფეთა ჭე გვარისა
შექმნა ვახუშტი წესიერ და კეთილად,
თუმცა ლა მდურვა მიიღი სამართლადრე:

რამეთუ ვითმე მაერობითნიცა თქმანი
მისთა გამოჩნდეს წერილთა შინა მრავლად.

ვახუშტი, როგორც წარმომადგენელი ვახტანგის რუსე-

– იე –

თში გარდახვეწილ სახლისა, შეიძლებთ წანააღმდეგი ყოფი-
ლიყო თეიმურაზისა და ერეკლესი, გარნა ამათ ისტორიას იგი
ოდნავ ეხება, რადგან ვახუშტის ისტორია სრულდება 1745
წლით და თეიმურაზ-ერეკლე კი გამეფდნენ ქართლ-კახეთში
მხოლოდ 1744 წელს. არა, „მდურვის“ მიზეზი ეს არ არის!

თავის შრომის 153 გვერდზე იესე მეფეს ასრე ახასია-
თებს ვახუშტი: „იყო ფრიად მიქცეულ მაჰმადიანობასა ზედა,
მქცევი მათებრ, მდიდარი, ამაყი, მშვებელი და გამცხრომელი
უწესობითა ყრმათა თანა და უგვანთა მღერათა. ამან წაგვა-
რა ცოლი დედის ბიძასა თვსსა ქაიხოსრო ამირეჯიბს, ბებიის
ძმის წული თვსი, ასული ერასტისა და შეირთო თვთ ცო-
ლად. ამხილეს კათალიკოზ ეპისკოპოზთა და უმეტეს იოვანე
სააკაძემ ბერთუბნის მამამან, კაცმან ღირსმან, არამედ მან (იე-
სემ) არა უსმინა, მეტყველმან: „ვარ მოჰმადიან, ესრეთ ჯერ
არს ჩემდა“. შემდგომად მოიყვანა ერეკლე მეფის ასული ელე-
ნე ცოლად და იქორწინა დიდებით, გარნა არა კმა-საყოფელ!“

ამ ადგილის პირდაპირ, დედნის აშიაზე, ვილაც უცნო-
ბი ავქსონი, რომელიც ჩუბინაშვილს დიმიტრი ბაგრატიოვანად
მიაჩნია, სწერს: „მიკვირს შენის გონიერებისაგან, ამ ამბის მწე-
რალო და უსამართლოთ მაყივნებელო ბიძისაო! შენვე იტ-
ყვი, ფრიად მიქცეულიყო მაჰმადიანთ რჯულზედა და რო-
მელს თათარს უნათესაებია ბებიის ძმისწული და დედის ბიძის
ცოლი და 90 წლის ამირეჯიბის ნაცოლარი 14 წლის ქალი,
წარმკითხველთ განსაჯეთ! მერმე მაშინ მარიამი... (წარწერა
დაუსრულელებელია დედანშიაც).

ეს იესე იყო მამა ანტონი კათალიკოზისა და, ალბად,
მისს დაცვის სურვილმა აიძულა ანტონი დამდურებოდა ვა-
ხუშტს „ზოგიერთ პირთა მოყივნებისათვის“.

მომდურავებს უნდა სცოდნოდათ, რომ მემატიანისთვის
მეყვისი და უცხო სულ ერთია, მოსაყივნებელს იგი ყოველ-
თვის გაჰკიცხავს, მოსაწონებელს სიყვარულით მოიხსენებს.

თუ ჯერარს განკიცხვა ვახუშტისა, არა იმიტომ, რომ

– ივ –

იგი დასაგმობს ჰგმობდა, უზნეოს არცხვენდა, არამედ უსწორ-
მასწორო ფილოლოგიურ შედარებათათვის. მისი აზრით მხა-
რეს რან-ს ეს სახელი ეწოდა იმიტომ, რომ აქ ბევრს კაცს
ხოცავდნენ, სწყლავდნენ, ранили (რანი – рана, ранить!);
დვალეთს კიდევ იმიტომ, რომ აქ ორწლოვანნი (два-лѣт)
მოხარკენი სცხოვრობდნენ! გარნა აქ ისიც უნდა ვთქვათ,
რომ ამგვარი ფილოლოგიური ახსნა სიტყვებისა ვახუშტის

დროისთვის საკვირვლად არ უნდა ჩავთვალოთ, რადგან ჭემ-
მარიტი ენათმეცნიერება მაშინ ჯერ არ იყო შობილი, და ჩვენი
ბატონიშვილის თანამედროვენი სიტყვების ასახსნელად ხში-
რად კმაყოფილდებოდნენ უბრალო შემთხვევით და ლექსთა
გარეგან მსგავსებითიო

დაგვშთა მოლაპარაკება ვახუშტის შრომის გამომცემელ-
თა შესახებ.

მთლიანი გამოცემა ვახუშტის თხზულებას არ ღირსებია,
ნაწილ-ნაწილად კი, კვინკლოსს ზარდა, იგი დასტამბულა თი-
თქმის სრულად. მისი შრომის გამომცემლები იყვნენ ბროსე,
ჩუბინაშვილი და ბაქრაძე.

ბროსემ ფრანგულ თარგმანით დაბეჭდა ვახუშტის გეო-
გრაფია, გარნა ვახუშტის ისტორიის წინასიტყვაობა ჩაურ-
თო (!! წინასიტყვაობად ქართლის ცხოვრებისა).

პირველი ნაწილი ვახუშტის ისტორიისა დაბეჭდა ბაქრა-
ძემ ზედ-წარწერით: „ვახუშტი. საქართველოს ისტორია, გან-
მარტებული და შევსებული ახლად შეძენილის არქეოლოგი-
ურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ. ნა-
წილი პირველი“. ამ წიგნში ბაქრაძეს დაუბეჭდია ვახუშტის
წინასიტყვაობაც. გარნა ვინ იცის რად, პირველი მეოთხედის
გამოტოვებით!

მეორე ნაწილი ამავე ბატონიშვილის ისტორიისა ქორო-
ნიკონებითურთ ჩუბინაშვილს მოუთავსებია ქართლისცხოვრე-
ბის მეორე ნაწილის დასაწყისს.

რაოდენად საქებურია და სახერხო ასრეთი დანაწილება

– იზ –

და დაქუცმაცება სახელოვანის მწერლის ერთეულის თხზულებ-
ბისა, ჩვენ ამას ვერ განვსჯით. Description-ში ბროსეს შეუც-
ვლია თვით გეგმა ჩვენის ავექსონისა! როგორც ზევით ვუჩვე-
ნეთ, „ზნეთა და ჩვეულებათა“ წარმოდგენის შემდეგ ვახუშტი
აღწერს ქართლსნ როგორც უმთავრესს შუაგულს და დედა-
ბუდეს ქართველ ერისას, შემდეგ ამისა ასწერს კალამიას, ოსეთს
(როგორც ნაწილს ქართლ-კახეთისას), მესხეთს და იმერეთს.
Description-ში კი „ზნენის“ შემდეგ დაბეჭდილია „მესხეთი“,
მერე „ქართლი“, „კახეთი“, „იმერეთი“ და „ოსეთი“. ჩვენ
უცვლელად დავიცევით გეგმა და წესი ვახუშტისა *).

II.

ქართველები და საქართველო.

—

პირვანდელი სამშობლო. „იყო თარგამოს კაცი გმირი. შე-
მდგომად განყოფისა ენათასა, ოდეს აღაშენა ნებროთ **) ბაბი-

ლონს გოდოლი და განეყვნეს მუნ ენანი და განიზნინეს მუნით ყოველსა ქვეყანასა, წარვიდა ესე თარგამოს ნათესავით მისით და დაემკვიდრა ორთა მათ მათა შორის, კაცთა შეუაღლსა, არარატსა და მასისსა. და იყო ნათესავი მისი დიდი და ურიცხვი: რამეთუ ესხნეს ცოლ მრავალ, ძენი და ასულნი, შვილნი და შვილისშვილნი ძეთა და ასულთა მისთანი, რამეთუ ცხონდა იგი ექვსას წელ და ვერღარა იტევდა ქვეყა-

*) ვისაც სურს შეიტყოს, თუ ზემოხსენებულ პირთ როგორ დაუბეჭდიათ ვახუშტის შრომანი უნდა გადაათვალიეროს ჩვენი წერილი ჟურნ. „მოამბეში“ (1902, III, გვ. 18 – 20).

**) ნებროთ (ნებროდეს) – 2716 წ. ქრ. უწინ.

– იჭ –

ნა არარატისა და მასისისა, ქვეყანა იგი, რომელი წილით ხდომოდა. ესე არს საზღვარი ქვეყანისა მისისა: აღმოსავლით – ზღვა გურგანისა, რომელსა აწ გილანის ზღვად სახელ დებენ, დასავლით – ზღვა პონტოსი, რომელსა აწ შავ-ზღვად სახელს დებენ, სამხრით – მთა ორეთისა, რომელ არს ქურთთა ქვეყანასა, პირისპირ მიდიისა, ჩრდილოთ – მთა კავკასია, რომელსა სპარსნი იალბუზს უწოდებენ“ (ქართლ. ცხ., 16).

ამ თარგამოსის შვილთაგან გამოჩნდენ კაცნი რვანი, გმირნი ძლიერნი და სახელოვანნი – ქართლოს, ბარდოს, მოვაკან, ლეკოს, ჭეროს, კავკას, ეგროს, ჰაოს. თარგამოსმა თვისის ნათესავის და ქვეყნის ნახევარი მისცა ჰაოსს, ხოლო დანარჩენნი წამოიყვანა ჩრდილოთ და მისცა ხვედრი მათი (იქვე, გვ. 16).

ეს ძვირფასი გადმოცემა სიცილადა არ ჰყოფნიდათ ქართლის ცხოვრების უარმყოფელთ. მაგრამ აგერ გამოჩნდა. ვან-არარატის მხრის კლდეებზე ნაწერი ლურსმური მწერლობა და ჩვენის მატიანის გადმოცემასაც ფასი დაედო.

ფრანსუა ლენორმანი სწერს (*Letters assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure*):

„სომხეთის უძველეს ისტორიას ახემენიდებამდე მოულოდნელი ნათელი მოჭვინა ლურსმურ წარწერათა და ტექსტების გამოკვლევამ. ამ ტექსტების შემწეობით ჩვენ ახლა შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ საერთო სურათი იმ ისტორიისა, დამყარებული ნამდვილ მაშინდელ საბუთებზე, რომელთა შორის ზოგი იქაურია და ზოგი – ასურული. მხოლოდ ეს კია, რომ ამ უტყუარ საბუთებზე დამყარებული ისტორია სრულებით არ ეთანხმება სომეხთა მწერლების ისტორიას საერთოდ და მოსე ქორენელისას განსაკუთრებით, თუმცა დღემდე მეცნიერებას ძლიერ სწამდა მათი სინამდვილე. ახალ ცნობათა მიხედვით, არათუ სომხეთის ისტორია, არამედ მთელი აზიისაც სრულებით უნდა შევცვალოთ და სხვა სახე მივსცეთ. სომხებს არ აბადიათ არავითარი ნაციონალური

– ით –

თქმულება ტიგრან პირველამდე, რომელიც კვიროსის თანამედროვე იყო. რაც კი შეეხება ამაზე წინა დროს, ყველა მოთხრობა სომეხთა მწერლებისა მომდინარეობს მოსე ქორენელის წიგნითგან; ეს წიგნი კი, როგორც თვით ქორენელი აღიარებს სულ ერთიანად დამყარებულია სირიელ მწერლის მარ აბაზ კატინას ისტორიაზე, რომელიც დაიწერა ქრისტიანობის პირველს თუ მეორე საუკუნეში და შეიცავს უფრო ბევრს ტყუილს, ვიდრე სიმართლეს.

„ახალი ცნობები სომხეთის უძველესის ისტორიისა, როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, ორნაირია: ერთია ასურულ მეფეთა ლურსმული წარწერები, სადაც მეფენი მოგვითხრობენ, რა ბრძოლა ჰქონიათ სომხეთთან; მეორეა იქაური ლურსმული წარწერანი, რომელთაც, ჩემის აზრით, შეცთომით უწოდებენ სომხურს და სათანადო კია დაერქვას ალაროდული.

ასურულნი წარწერანი, რომელნიც სომხეთს შეეხება, ჩნდება პირველად სალმანუ-ასირ მეოთხის მეფობაში და არ ილევას ასურ-ბანი-ჰალ-ის მეფობამდე, ე. ი. მეცხრე საუკუნე-დამ მეშვიდედმდე ქრისტეს წინ. ეს წარწერები მოგვითხრობენ იმ დროინდელ სომხეთის პოლიტიკურ მდგომარეობას, განსაკუთრებით მეცხრე და მერვე საუკუნეთა განმავლობაში. ამის სურათი მე სხვაგან დამიხატავს და მიჩვენებია, თუ მაშინდელი სომხეთი რა ნაირად ყოფილა დანაწილებული წვრილ-წვრილ სამეფოებად, რომელთა შორის უფრო გამოჩენილი იყვნენ: ვანნა ანუ ვან *), მუშაშირ ანუ არსის **) კლასიკურ

*) ვანი ქართული სიტყვაა და ნიშნავს სახლს (=აფხაზ. ავუნდ – სახლი). მისგან წარმოსდგნენ სიტყვები: სავანე (სა-ვანე), დავანება ანუ ვანება; გეოგრაფიული სახელები: ვ ა ნ ი (სოფლები დუშეთის, ქუთაისის, შორაპნის, ლეჩხუმის, ოზურგეთის, ბათუმის და ახალციხის მაზრებში); ვანის-ქედი (ოზურგ.), ვანეთი (ტფილ.), ვანთა (თელავის, ართვინის მაზრებში). ვანური (გორის მაზრ), ვანხევი (თიანეთისმაზრ.). სვანურად კიდევ ვ ა ნ ი ნიშნავს ბრტყელს.

**) ლურსმურ ნაწერების არსისა, ჩვენი არსიანი, არსიონი (ასრე

– 3 –

გეოგრაფოსთა, მილდის, რომელიც იმყოფებოდა იქ, სადაც ეხლა არზრუმის გარეშემო მთებია *), მილიდ ანუ მილიდდა – მელიტენი **) ბერძენთა და რომაელთა და ურარტი ან არარა-

ერქვა, მარკოპოლოს სიტყვით, არსენ-რუმს=არზრუმს) ერთის ძირისაგან წარმოებული უნდა იყოს. არსისა ნათესაობითი ბრუნვაა სიტყვისა ა რ ს ი. არსისა – ადგილი არსისა, საარსო. შემდეგ მას დაერქმეოდა ა რ ს ი ა ნ ი, ვინაითგან ორთავე ამ სიტყვების მნიშვნელობა ერთი და იგივეა. არსიანის განგრძობას ძველი დროითგანვე ჰქვია ლისი. ხოლო სვანურად ლი ხ ანუ ა რ ი ხ უდრის იმავე ქართულს არიან, არს, არნ (არსება-მყოფობა).

(ლიხი ნიშნავს აგრეთვე „ფრიად მაღალს შამბს“. იხ. საბას ლექსიკონი).

– მ უ შ ა შ ი რ – სხვები მ უ ს ა ს ი რ-ად სწერენ – შეიძლება იყოს სვანური გამოთქმა – მუსაშირ=მოსაშირე: სვანი შ ი რ ა – წისქვილისქვა. ს ა - შ ი რ ე – საწისქვილისქვო მთა. ადგილი, მ ო ს ა შ ი რ ე – მკაცი საშირეთისა (ქართლში არის სოფელი სასირეთი, რომელიც ძველად, იქნებ, სა-სირე-

თი კი არა, ყოფილიყო საშირეთი). სვანურად წისქვილს ჰქვიან ლ ა-შ ი-რა, რომელიც უდრის ქართულს სა-შირე (მესაშირე=მუსაშირე-მეწის-ქვილე).

*) არზრუმში ბასიანში, არესის სათავეზე. ამ არეზის ჩრდილოეთი მხარე, როგორც ამბობს კოსტანტინე ძოწითმოსილი 952 წელს (იხ. შენიშნ. 425. ეკუთვნოდა ქართველებს და სამხრეთ-დასავლეთი მხარე – ბერძნებს. მოგზაური ლამბერტი (1633 – 1653) ამბობს („მოამბე“, 1900, IV, გვ. 38). „საქართველოს მეფეები წინად ფრიად ძლიერნი იყვნენ... იმ დროს საქართველოს სამეფო გავრცელებული იყო სპარსეთის მხრივ თავრიზამდე, სამცხის მხრივ – არზრუმამდე, კოლხიდის მხრით კაფამდე, რომელიც ხერსონესშია. საქართველოს სამეფოს რომ ასეთი სივრცე ეჭირა, ამის ცხადი კვალი დღესაც სჩანს. არზრუმის ქალაქის მახლობლად ახლაც ქართული სოფლებია. უწინდელ დროს თვით ამ ქალაქში იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი, არზრუმელად წოდებული“. „არზრუმი=არსენ-რუმი, მარკოპოლოს დროს – ა რ ს ი ო ნ ი.

***) შეიძლება ეს სიტყვა – მილიდ=მილიდია=მელიდია=მელიტე-

– კა –

ტი *), თუმცა მაშინდელი სომხეთი ესე დაყოფილი იყო მრავალ სხვა და სხვა სამეფოებად, მაგრამ, როდესაც ყურადღებით განვიხილავთ სახელებს იქაურ პროვინციებისას, ქალაქების, კაცებისა და ღმერთებისას, რომელნიც მოხსენებულია იმ წარწერებში, მაშინ ცხადად დავრწმუნდებით, რომ მთელი იქაური ხალხი იყო ერთის შთამომავლობისა, ლაპარაკობდა ერთსა და იმავე ენაზე და მეცხრე საუკუნიდამ ერთიანად ემორჩილებოდა ურარტის ხელმწიფებას.

რა ხალხი იყო ეს ხალხი? რა ტომისა იყო იგი? თუმცა ასურულნი წარწერანი საკმაოდ გვიმტკიცებენ, რომ ის ხალხი იყო ერთის შთამომავლობისა, მაგრამ მარტო ეს წარწერები არ კმარა, რომ ზემოხსენებული საკითხი გადავწყვიტოთ. ამისათვის მიუცილებლად საჭიროა მივმართოთ იქაურ ლურსმურ წარწერების განხილვას. ეს წარწერები დღეს ბლომად არის აღმოჩენილი, როგორც სომხეთში, ისე ქურთისტანში და დიდი ნაწილი უკვე გამოქვეყნებულია ანდა მუზეუმებშია შენახული, ისე რომ მეცნიერებას შეუძლიან მათი გაჩხრეკა და გამოკვლევა.

ჩვენის აზრით, სომხეთში ნაპოვნ ლურსმულ წარწერათა ენა მეტის მეტად ემსგავსება ქართულ ენას.

მომავალში იმედი მაქვს, როდესაც ჩემი გიმოკვლევა წინ წაიწევს, ბლომად წარმოვადგინო შეურყეველი საბუთები ამ აზრის დასამტკიცებლად. ახლა კი წარმოვადგენ ერთ ფრიად სარწმუნო დამტკიცებას, რომელიც დაფუძნებულია არსებითის სახელების ბრუნვაზე. წარწერათა განხილვამ დაგვარ-

ნე=აწ მალატია – იყოს ან მ ე ლ ი თ ო ნ ე, ან მ ე ლ ი თ ი, რომლისაგან წარმომდგარა გვარი მელითაური, ან მ ი ლ ი თ ი (სვან. ლითი-თი-ბვა, ლიდი-დება). არის ჩვენში სოფელი მ ო ლ ი თ ი .

*) იხ. ქვემოთ.

– კბ –

წმუნა , რომ სახელ - არსებითის ბრუნვა ასეთი ყოფილა:

პირველი ბრუნვა	მეორე ბრუნვა
სახელობითი ის	– ას
ნათესაობითი იაის	–აის
ნათესაობითი რთული . ისინი	– აისინი *)
მიცემითი ინი	– ანი **)
რთული მიცემით ინინი	– ანინი ***)
შემასმენელობითი დ	– ად
შემოქმედებითი იდი	– ადი ****)
რთული მოქმედებითი . იდინი	– ადინი
დაწყებითი ისტე	– ასტე
მოთხრობითი იმენი	– ამანი

აქედამ ცხადად სჩანს, რომ ეს ბრუნვები, რომელიც ძლიერ მდიდარია ფორმებით, არა ჰგავს არც არიულს და არც თურანულ ბრუნვებსა, მხოლოდ საოცრად ჰგავს და ეთვისება ქართულ ბრუნვებს, რომლებსაც აქვთ შემდეგი დაბოლოებანი:

*) ნათესაობითი რთულის დაბოლოება ქართულში არის **ისინი** , **ისანი** . მაგ. შვილნი დედ-ისნი, დედა-ისანი, დედ-ის(ი)ნი (არა რთული: დედ-ისი).

) „ინი“-ც ნათეს. დაბოლოება უნდა იყოს, ვით **ის , **ისი** , ვინაითგან მეგრული **ინა** =ის, ისი, ისა. შეადარე: ჩემთვის=ჩემთვინ=ინგ. ჩემთუნ. მამისთვის=მამისთვინ=მამისთუნ.

***) „ინინი“ ჩვენ მიგვაჩნია მრავლობით რიცხვად სიტყვისა „ინი“ =იგი, მრ. იგინი, ინინი. ანინი-ს და ინინი-ს განსხვავება ისეთია მხოლოდ, რაც ნაცვალსახელებისა: ისინი, ესენი, აისენი, იგინი, ეგენი, აგენი. ნაცვალსახელს **ა ის ანუ ა ს უდრის სვანური ნაცვალსახელ ალ ა** .

****) ქართულადაც აგრეა: მამ-იდ-გან=მამ-ით-გან; მამ-იდ-ან, მათი, მამათი.

– კბ –

სახელობითი ი	– ა.
ნათესაობითიის, ისა	– ის, ისა.
მიცემითი სა	– სა.
შემასმენელობითი .[აი]	– ი.
მოქმედებითი ითა	– ათა.
მოქმედებითი მეორე. ად	– ად
დაწყებითი ისაგან	–
მოთხრობითი მან	– ამან *)

*) ვანის ლურსმულ წარწერების წამკითხველებს რიგიანად ვერ შეუგნიათ იმ წარწერების ბრუნვები. მომყავს აქ ბრუნვა სიტყვისა **Haldi** (ქალდი).

Haldi – Bory Халди
 Haldie Bory Халди
 Haldie для Халди
 Haldii Bory Халди
 Haldieni Bory Халди

Haldini Бору Халди

Haldini къ Бору Халди

Haldinini Бож: халдиниямъ

Haldinili мѣсто Халди

Haldise (Бору) Халди და სხ.

Haldise (=ჰალდიშე) უდრის ქართულს ქალდისა(გან) და ლაზურ-მეგრულ-სვანურს) ქალდიშე.

Haldinini ჯერჯერობით ჩვენ მიგვაჩნია ქალდინნი-დ.

Haldinili უნდა იყოს იგივე ქალდინული (შეადარე: წერილი=წერული, დაბეჭდული=დაბეჭდილი).

პატარა ფრაზა:

ჩვენი თარგმანი:

Haldinini Бож. Халдиниямъ,

ქალდინნი

alsuusini великимъ

არსისნი

Argistise Аргисти,

არგისტიშე

– კდ –

„მსგავსება“ როგორც ხედავთ, შესანიშნავია. ხოლო ახლანდელ ქართულს დაუკარგავს განმეორებითი რთული ფორმები, რომლის მაგალითები არ მოიპოვება არსად, გარეშე ალაროდიულ წარწერათა და რომლის წარმოება ამ წესით არის: მარტივ ბრუნვას მიემატება მარცვალი „ნი“.

„მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებანი ჰგვანან მხოლოობითს და სწარმოებენ ასე: სიტყვა, რომელიც შესდგება ხან იდეოგრაფიულად და ხან ფონეტიკურად, დაბოლოების წინ მიიმატებს ერთნაირს ნიშანს, რომლის უეჭველი წაკითხვა ჯერ გარკვეული არ არის, მაგრამ სიმრავლეს კი უსათუოდ უნდა ნიშნავდეს.

„ამ გვარი აგებულება ალაროდიულის მრავლობითის რიცხვისა სრულებით ეთანხმება ქართულ ბრუნვის მეხანიზმს, სადაც მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებანი ჰგვანან მხოლოობითისას მარტო იმ გარჩევით, რომ სიტყვის ძირსა და ბრუ-

Menuahimise ссынъ Менуа, მენუა ჰინიშე

zaduni устроишь ზადინი, ე. ი. ქალდნი

არსისანი არგისტისაგან მენუას შვილისა მზადნი.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა . lini (Menua-hini-se) შვილად ითარგმნება მეცნიერებისაგან. ასეც შეიძლება იყოს. „შვილი“ მიმღეობაა სიტყვისა შობა. რომელიც უდრის მეგრულს ხუალა (=ქართ. ხვება). ხანს-შობს; ვხი, ხი, ხუ, ვხეთ, ხეთ, ხეს=ვშვი (=ვშვე). შვი (=შევი), შვა (შო, შუა), ვშვით, შვით, შვეს ანუ: ვშვინ, შვინ, შუნა და სხ. შობილი (შული, შვილი)=მეგრ. ხელი, ნა-შვი =მეგრ. ნა-ხუა. ამავე ფესვიდან წარმოსდგება მეგრული ხე-ასული: ელია-ხე; დგებია=დგებუაძე, დგე-ზია-ხე=დგებულისძეს ასული). რადგან უ ლ ი=ი ლი (ქმნული=ქმნილი). ამიტომ შვილი=შული=შილი (მოსაყვარლებითაც ამბობენ – შილი, შილიკო)=ინგ. შილ (შეად. შვინდი=შინდი=კვიცი-კიცი მაგრამ შეიძლება hini მომდინარებდეს იმავე ფესვიდან, რომლისაგან გვაქვს ჰ ა ნ ი – საზას ლექსიკონით „მამა-დედათ მშობელი“.

– კე –

ნვის დაბოლოებას შუა ჩაერთვის მრავლობითის ნიშანი „ები“

(მაგალითად, მამ-ებ-ი, მამ-ებ-ისა, მამ-ებ-სა და სხვ.).

„ალაროდიულის და ქართულის ნათესაობას ამტკიცებს აგრეთვე შემდეგი ნაცვალ-სახელების მსგავსება:

პიროვნებითი:		ჩვენებითი:	
ალაროდიული:	ქართული:	ალაროდიული:	ქართული:
მე.	მე.	სა.	ეს.
ქი.	იგი.	სი.	ის.

ს ა კ უ თ რ ე ბ ი თ ი :

ალაროდიული:	მას	ქართული:	მისი, იმისი.
კავშირის მსგავსებაც		შესანიშნავია:	
ალაროდიული:		ქართული:	
და.		და *)	

„არ არის აგრეთვე უმნიშვნელო საკუთრებითი ზედშესრული, რომელიც მიიღებს დაბოლოებას – ალაროდიულში „ნანე“ და ქართულში „იანი“.

„ამ ნაირად ფილოლოგია, ეს ალგებრა ისტორიულ მეცნიერება-თა, რიგორც უწოდეს მას, ეს ძლიერი და ზოგჯერ ერთადერთი საშუალება ძველის ეთნოგრაფიის აღსადგენად, გვიმტკიცებს, რომ მეშვიდე საუკუნის ბოლომდე ქრისტეს წინად სომხეთის მკვიდრნი იყვნენ იმავე ტომისა, რომლისაც არიან ქართველები და ზოგიერთი სხვა ხალხი კავკასიისა და ამ მკვიდრთ მეცხრე საუკუნიდამვე შეერია

*) კიდევ შეადარე სიტყვები: ini – этот=მეგრულ. ინა – იგი; aruni – привель=ქართ. არონია (დასაწყ. რონინება); alusi – живущий; ჩვენით ა რ ს ი; aIi-aiee-говорить ჩვენით ა რ ი =ა ლ ი (სვ. ლი). Sardurise ali.” (Никольский, стр. 448) – Сардури говорить – უნდა იყოთ „სარდურისაგან არი“ (სიტყვა, უწყება და სხ.); Zadini (იქვე, გვ. 452)=მეგრ. ზადინი; istini – это, эти, ქართ. ისინი (შეად. ის-ტე, ისთე; მეგრ. თინა); Zari, zaari – სეისით კარი, ნიკოლსკით – ხის შენობა. შეად. ქართ. კარი; მეგრ. ჯა – ხე, ჯა-არი.

რამდენიმედ არიული ელემენტი. სწორედ ეს მკვიდრი სალხია, რომელსაც დაბადება უწდებს (X, 3) თოგორმ-ად. ამავე სახელს სდებს ამ ხალხს ეხეკიელი (XXVIII, 14, XXVII, 6) სწორედ იმ ხანებში, როდესაც ამოჭრილია ნაწილი იმ წარწერებისა, რომელიც ჯერ ჯერობით უპოვნიათ ვანში და იმის მიდამოში. ეს უძველესი ხალხი სომხეთისა სრულიად განირჩევა აწინდელ სომხები-საგან. შესანიშნავია, რომ თუ სომხები ამტკიცებენ, თოგორმოს შვილის ჰაოსის შთამომავალნი ვართო, ქართველებსაც თარგამოსი მიაჩნდათ თავის წინაპრხდ *).

„ყველაზე უფრო თვალსაჩინო და შესანიშნავი ის არის, რომ ალაროდიულ ლურსმულ წარწერათა ენა სრულიად არ ენათესავება სომხურსა. ის ხალხი, რომელსაც ამოუჭრია ეს წარწერანი და რომელიც მარტოდმარტო ფლობდა იმ ქვეყანას მეექვსე საუკუნემდე, არავითარი მონათესავე არა ყოფილა სომხებისა არც შთამომავლობით და არც ენით. სომხები შემოსულან ამ ქვეყანაში მხოლოდ უკანასკნელ წარწერათა შემდეგ, ე. ი. იმ დროს, როცა უწინდელი მკვიდრი ხა-

ლხი წაიწია ჩრდილოეთისკენ, სწორედ იმ ქვეყნისაკენ, რომელსაც ძველები უწოდებდნენ ივერიას და ახლანდელები – საქართველოს. ამ სახით, ჩვენ მივუახლოვდით იმ დასკვნას, რომელსაც მიდიის მატრიანების გამოკვლევამ თვალწინ დაგვიყენა. ამ გამოკვლევამ დაგვარწმუნა აგრეთვე, რომ მდინარე ჰალისსა და კასპის ზღვას შუა მდებარე მთიანი ადგილები დაიპყრო არიის შთამომავლობის ხალხმა მხოლოდ მერვე საუკუნეში და მთელი საუკუნეები ქრისტეს წინად, და არა უფრო ადრე, როგორც საზოგადოდ ფიქრობენ. მანამდე კი მიდიაში და კავკასიაში მკვიდრობდნენ თათარ-ფინები, თურანელი მედები, მოსეხები და ტიბარენები, და სომხეთში კი მკვიდრო-

*) სამეგრელოში არის სოფელი თარგამოული. თარგამის შესახებ იხ. ქვემო.

– კზ –

ბდა ხალხი, რომელიც მონათესავე იყო კავკასიის ხალხებისა.

„რაც ვთქვით ენის შესახებ, იგივე უნდა ითქვას სარწმუნოების თაობაზედაც. ლურსმული წარწერები სომხეთისა სრულებით არ იხსენიებენ სომხების ეროვნულ ღმერთებს, რომელთაც აგვიწერენ მათი მწერლები. პირიქით, ლურსმულ წარწერებში მოხსენებულ ღმერთების ცნობა არა აქვთ არც სომხის ისტორიკოსებს და არც სომხურ ეროვნულ ზეპირგამოცემას. ერთ და იგივე ღმერთები არიან მოხსენებულნი, როგორც ვანისა, ისე ჰალესა და არზრუმის გარეშემო ნაპოვნ წარწერებში. ამნაირად სომხეთის ძველის-ძველს ხალხსა, თუმცა იგი დაყოფილი იყო რამდენსამე დამოუკიდებელ სამეფოდ, ეტყობოდა სრული ერთობა როგორც შთამომავლობითა და ენით, ისე სარწმუნოებითაც. ეს ერთობა შთამომავლობისა, ენისა და სარწმუნოებისა აკავშირებდა ერთმანეთ შორის განცალკევებულ ნაწილებს. ამ სარწმუნოების ქვაკუთხედი თაყვანისცემა უმაღლესის სამებისა, რომელსაც დასაწყისსავე მიჰმართავს თვითოეული ეპიგრაფიული წარწერა და რომლის შემდეგაც მოხსენებულია უფრო დაბალი მეორე ხარისხის ღმერთები. სამების პირველ პირს ეწოდება ქალდის ანუ ქალდია. დანარჩენი ორ ღმერთს წარწერანი გამოხატავენ იმ ნიშნებით, რომლითაც ასურელები ხატავდნენ თავიანთ ღმერთებს ბინ-ს და შამამ-ს. ცხადია, ეს ღმერთები, როგორც უნდა იყოს მათი სახელები, წარმოადგენენ: ერთი – ატმოსფერას, ეთერს, ბრწყინვალე ცას, მეორე – მზეს და ქალდის სამების შესავსებლად წარმოადგენს მთვარეს“ (ა. მ. ჭყონიას თარგმანიდან – „ისტორ. ნარკვევი).

მოკლე ისტორია ნაირის ერისა *). ასურეთის მეფეები სცდი-

*) იხ. Клинообразные надписи нанских царей – მ. ვ. ნიკოლსკისა.

– კლ –

ლობდნენ წინა-აზიის წვრილ-წვრილ სახელმწიფოების შეერთებით შექმნათ ერთი დიდი სამეფო თვისის უზენაესობის ქვეშე. გარნა ეს წვრილი სახელმწიფოები მედგრად იცავდნენ თვისს თავისუფლებას. ასურეთი სცდილობდა დაეპყრა წვრილი სამთავროები და დაემორჩილებინა აშშურისთვის, მაგრამ ეს წვრილი სამთავროები ყოველ ღონისძიებას ხმარობდნენ ძლიერის მტერის ლუკმად არ გაშხდარიყვნენ. ამ წვრილ სახელმწიფოთა შორის გამოჩნდა ერთი სამეფო, რომელიც ასურეთის მეტოქედ შეიქმნა: მასაც ჰსურდა დაეფუძნებინა თვისი საკუთარი მსოფლიო მფლობელობა. ამგვარ მეტოქედ ასურეთისა შეიქმნენ ერნი, რომელნიც მოსახლეობდნენ შუამდინარის ზემო, არეზის ველზე, ვანისა და ურმიის ტბათა ახლო. აქ ასურეთის მეფეები იბრძოდნენ არა თუ თვისის უფლების დასამყარებლად, არამედ ხანდახან, თავის საკუთარ დამოუკიდებლობისთვისაც.

ამ ჩრდილოეთის, ურთიერთისაგან დამოუკიდებელ, ერთა შორის უპირველესობდა ქვეყანა, რომელსაც ასურეთის ძეგლებში ურარტუ ჰქვია. ამ ქვეყნის მეფეებმა დაგვიტევეს თავის ღვიძლს ენაზე წარწერები და ეს წარწერები აქაურ სამეფოს უწოდებენ ბიანა-ს და მის სატახტო ქალაქს კი – ტუსპა. ბიანას დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა მიეცა მხილოდ ქრ. წინად მე-IX საუკ. ნახევარს, მანამდე კი ამგვარი ადგილი უფრო ჩრდილოეთისკენ იყო, არეზზედ, ურარტს.

ურარტუ შეადგენდა წაწილს ქვეყნისას – ნაირი *). ნაირის მცხო-

*) ერთ ნაწილს – აკვადს – ერქვა ურთუ; ამ სიტყვასო, შენიშნავს ნიკოლსკი (Клинообразные надписи, გვ. 887), საერთო არა-რა აქვსო სიტყვასთან „ურარტ“. – ეს უ რ თ უ ჩვენ მოგვაგონებს სამეგრელოს მთას, რომელსც ჰქვია ურთა (=მთა ურებისა) და აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ მთას ო რ ე თ ი (თარგამოსი რომ ჯერ ისევ არარატ-მასისს იყო, მისი სამფლობელოს მიჯნები სწვდებოდა – აღმოსავლით გურგანის ზღვას, დასავლით – შავზღვას, ჩრდილოეთით- კავკასიონს და სამხრეთით – მთას ორეთს, რომელ იყო ქურთთა ქვეყანასა, პირისპირ მიდიისა“). – შუამდინარეს ერქვა ს ე ნ ა რ , ტიგრისა და ევფრატის ზემო მხარეს ეწოდებოდა

– კთ –

ვრებნი მონათესავე ენებზე ლაპარაკობდნენ და ეს ენები ენათესავებოდნენ ვანის წარწერებისას. ურარტუდ ამ ქვეყანას უწოდებდნენ მხოლოდ უცხოელნი *), მსგავსად სახელებისა: ურია, არმენი.

არარატ-ვანის ანუ ალაროდის ტომ-მოდგმის თემნი იყვნენ: უნზამუნი, პილაქინი ატურგინი, კულიბარძინი, სინიბირნი, აბაენი (აბუნი), ადაენი, კირინი, აბარსიუნი (აბურზანი), არდინი, ალბაია, აზანი, დაკინედია, ირდია, ბია, უდური (უდურიეთნი), ტუალი (თუალი?), კიდარი **).

ნიკოლსკი ეჭობს, რომ ამავე ალაროდელებს არ ეკუთვნოდნენ ხეტტები, მამათმთავარნი თავისებურის კულტურისა და მამაცნი მეტოქენი ეგვიპტელთა და ასურთაც. ამათ ერქვათ: ხატტი (ასურულ წარწერებით), ხეტა (ეგვიპტურად) და ხატი ანუ ხატინა (თვით ვანურის წარწერებით). ეს ერი, ვიდრე ასურელები გამოვიდოდნენ მსო-

ნ ა ი რ ი . ნიკოლსკი ამბობს, „ნ ა ი რ ი“ ალბად სემიტურიდგან წარმო-

შობაო, მრავლობ. სიტყვისა ნ ა რ უ მდინარე. თუმცა ჩვენებურადაც ნ ა -
რ უ აღნიშნავს ადგილს რუებიანს. ნარუალს, მაგრამ თვით ნ ა ი რ ი შე-
იდლება იყოს მიმღეობა მეგრულის სიტყვისა ი რ ო (=ირიათო, ირიარ-
თო) – მარადისი, საუკუნო. აქ ესეც უნდა დავუმატოთ, რომ მოგზაური ბარ-
ბარო (1471 – 1479) თვით ტკვარს ტიგროსად იხსენიებს. ტფილისი ტი-
გრის პირზე არისო („მომამბე“, 1894, XI, 48).

*) სახელები არარატი, ალაროდი, ურარტი ჩვენ უკვე განვმარტეთ
(იხ, ტექსტში შენიშ. 67 „ქართვ. მატთანე“, გვ. 126). აქ კიდევ დავუ-
მატებთ, რომ თვით ივირია, ვირქ, ვრაც=ურაც=ური და, შეიდლება,
თვით ურართი-ც წარმოშობილიყო იმავე მეგრულ სიტყვიდამ ირო,
ირიართო (მარადი, საუკუნო), რომლის მიმღეობად ჩვენ აღვნიშნეთ სა-
ხელი ქვეყნისა ნ ა ი რ ი (ი=უ: ლახული=მ. ლახირი; ფუჩი=ფიცი.)

**) ძნელი არ არის აქ კაცმა გამოიცნოს ქართულისებრ სახელე-
ბი: უდე (სოფელია ჯავახეთში) – უდური; კიდარი=კიდური, ზია (არის
სოფ. უბისი). აზანი – სვ. ზ ა ნ სამეგრელო. ალბაია – არის სოფელი ალ-
პანი, კირინი-სვ. კირი – ბრწყინვალე (ქართ. კრიალი).

– ლ –

ფლიო ისტრიის სარბიელზე, გამლიერებულ იყო ისე, რომ საზა-
რო შეიქმნა თვით ეგვიპტისთვის. მათ მიერ შექმნილი კულტურა,
რომელშიაც შემოერია ნაკადულები ბაბილონიდამა და ეგვიპტიდამ,
იჩენს თავისებურობას, გარნა მათი მწერლობა, განსაკუთრებული ხერ-
ხი წერისა – იეროგლითი, – წარმოადგენს სრულს თავისებურობას.
ასურთა მპყრობელობის ჟამს ეს ერი დამაბუნებული იყო, დაეკარგა
წინანდელი ძლიერება და აღარ შეეძლო მეტოქეობა გაეწია ასურეთი-
სათვისაც ისე, ვითა ეგვიპტეს უწევდა.

მე-IX ს. ქრ. წ, ურარტუსა და ასურეთს შორის გაიმართა მე-
დგარი და თავგამეტებული ბრძოლა, რომელიც არ შეწყვეტილა ორ
საუკუნემდე. სემის მოდგმა და ურარტისა (ალაროდიისა) იბრძვიან
მსოფლიოს უზენაესობის დასაჩემებლად. ბოლოს სემისნი იმარჯვე-
ბენ, გარნა ამ მრავალსაუკუნოვან ბრძოლაში ასურეთის ბედი არა ერ-
თხელ ჰკიდებია ბეწვზედ, და, ვითარცა პუნიკურ ომების დროს არა
ერთხელ აღიძრა კითხვა – როგორი უნდა იყოსო მსოფლიო, სემიტუ-
რი თუ რომანული, ასევე მე-IX – VIII ს. ქრ. წ. სასწორი არა
ერთხელ გადახრიდა ხან ალაროდიელებისკენ და ხან სემიტებისკენ.

ასურთა მეფეების გამოლაშქრება ნაირის ქვეყანას იწყება დაახ-
ლოვებით 1100 ქრი წ" თიბდან ფალასარ I-ის მათს თუმცა
ჯერ ისევ სალმანასარ I-მა (1300 წ. ახლო ხანს) მოაწია ნაირის
მთის კარებამდე. თიგლატ ფალასარი, რომელიც შემოვიდა ნაირს,
თავის წარწერებში ამბობს, რომ ეს ქვეყანა ყველაზე ჩრდილოეთი
სამეფოა და მდებარებს ზემოურ ზღვის კიდეზეო, მისმა „მეფეებ-
მა მორჩილება არ იცინაო". თიგლატ ფალასარმა გადმოლახა 16 დი-
დრონი მთა და გამოვლო ევფრატი. აქ დახვდა მას ნაირის 23 მე-
ფეთა ლაშქარი (მათ შორის ურარტუ ჯერ არ იხსენიება). თიგლატმა
გაიმარჯვა. მან დაამარცხა აგრეთვე 60 მეფე, რომელნიც მოძმეთა
საშველად გამოვიდნენ. „ზემო ზღვასთან“ *) დაეწია მათ და დაატ-

*) ზემო ზღვად ანუ ჩრდილოეთის ზღვად ლურსმურ წარწერებისა
ჩვენ მიგვაჩნია ჩირდილის-ტბა (აწინდელი ჩილდირ-გელი); მის ქართუ-

ყვევა ყველანი. გარნა შემდეგ განათავისუფლა იგინი, დააფიცა რა, რომ საუკუნოდ მორჩილნი იქნებიან და ხარკს მისცემენ. მეამბოხე მეფეთა კავშირის მოთავე იყო ერი დადანი, რომელც ვანის წარწერებით, მოსახლეობდა ბიანას მეზობლად, ვანის ტბის ჩრდილოეთით, არმიისა და ვანს შორის. მათს მეფეს ერქვა სენი.

ტახტზედ რომ ავიდა ასსურ-ნასირ-აბალი (885 – 860 წ.), მან მოინდომა დაეპყრო ხატტი, ფინიკია და ხმელთა შუა ზღვის ნაპირები. იგი შემოვიდა ნაირს ურარტუმდე, დაიპყრო ხატტი და მერე ტირი და სიდონი.

სალმანასარ II-მ (860 – 821 წ.) 21-ჯერ გამოილაშქრა ხეტ-ტელთა ქვეყანას ამდროს გაძლიერებული ურარტუ თვისის მოკავშირეებით სცდილობდა სამხრეთისკენ გაელაშქრა. მისვე მეფე არამემ სამჯერ უკუაგდო ასურთა ლაშქარი (860 წელს, 857 წ. და 844 წ.).

სალმანასარი შევიდა ხუბუმკიას, რომელიც მდებარებდა ვანსა და ურმიას შორის, დაიპყრა იგი, წავიდა სუგუნისას (სუგუნია იყო ურარტუს მეფის არამეს ციხე), დაიმორჩილა და დაბრუნდა.

მეორე ლაშქრობისას (857 წ.) იგი ჯერ მიდის ხატტის, მერე ტავრის გზებით შედის ენზის ქვეყანაში და იქიდგან არზანს, იპყრობს სუხმის ქვეყანას, გადადის დადანთა მხარეს და იქიდგან ურარტუს და სცდილობს დაიპყრას ამ ქვეყნის მეფის არამეს სატახტო ქალაქი არზაშკუნუ ანუ არზაშკუ. გარნა მას ვერ იპყრობს, ერთიას მთაზედ სდგამს თავის ანდალმას და იღებს ქალაქს არამალის.

844 წ. სალმანასარი კვალად მიდის ნაირს, მიაღწევს ურარტუს ქალაქებამდე, საცა, 12 წლის ამის შემდეგ შეხვდება აქაურს მეფეს სედურს. მისი წარწერა გადმოგვცემს : „მე წარვგზავნე ჩემი ლაშქარი ურარტუს. ჩემი ამირსპასალარი დაემვა ბიტ-ზიმანს და ამაშტუბის გზით გადავიდა არაზს. სედურმა, ურარტუს მეფემ, შეიტყო ესა,

ლი სახელი – ჩირდილისა – გვიჩვენებს, რომ იგი წარწერების გამომჟღავნებელთათვის ზემო-ზღვა ყოფილა.

მიენდო თავის მრავალრიცხოვან რაზმს და წარმოდგა წინ საომრად და საბრძოლად. მე შევებრძოლე და დავამარცხე“.

ეს სედური არის იგივე სარდური I, ძე ლუტიბრისა, პირველი მეფე ბიანასი. ურარტუს მფლობელობის შუაგულად მან აღირჩია ვანის ტბის ნაპირები და მისს აღმოსავლეთს კიდევად დააარსა სახელოვანი ქალაქი ტუსპა. ეს ქალაქი იდგა განმარტოებულს მაღალს კლდეზედ, რომელიც სამის მხრით მთებით იყო მოზღუდვილი და მეოთხე მხრით კი-ტბას ებჯინებოდა. ურარტუს მეფე აქ დასახლდა და მით ცხადად აღნიშნა თვისი მიზანი – სამხრეთის მხრივ განიმტკიცოს თვისი ძლიერება და ამასთანავე, შეიქმნას ბატონად ჩრდილოეთისა და მოსეულ მტრისაგან უზრუნველ იქმნას.

იგი იწოდებოდა ასრე: „მეფე დიდი, მეფე შემძლებელი, მეფე მსოფლიოსი, მეფე მეფეთა, მეფე, რომელსაც მოხარკეობენ ყოველნი მეფენი“.

სალმანასარ II შემდეგ მოადგილეების შამში-რამმანის (825 – 812) და რამმან-ნირარის (812 – 783) ნაირს შესევა ჰსურდათ, გარნა ამ ქვეყნის ერნი წინააღმდეგნენ. მეამბოხეთა შორის იყვნენ აგრეთვე ქვეყნები ხირსინა, იშპინა, მანა და სხ.

სარდურის მემდენ ნაირს მეფობდა იშპუინი და მისი ძე მენუა. მათ წარწერებიდამ სჩანს, რომ ადგილობრივი უმთავრესი ღმერთი ქალდინა იმყოფებოდა ბიადს ანუ ბიადნას. თვისი ღმერთები ჰყვანდათ აგრეთვე ქალაქებს: არდინის, კუმენუს, ტუსპას, არსუინის, ერიდიას, ბაბანის, ატკანას და სხ. იშპუინის სურვილი იყი თვისი სახელმწიფო გეერთებინა არათუ მარტო პოლიტიკურად, არამედ საერო სარწმუნოებრივის მხრითაც.

იშპუინმა განითქვა სახელი მითაც, რომ თვისს ურარტულს ენაზე განაწყო ასურულ-ბაბილონისებური სამწერლო ნიშნები.

მისი შვილი მენუა თავისს წარწერებში უმეტესად მოგვითხრობს ცნობებს თვის ნაშენობათა შესახებ და გაკვრით მოიხსენიების გალაშქრებას ხეტტელთა ქვეყანას, რომელსაც წართო ქალაქი გუპანი, დიაუხინს (დადანს), რომელიც დაიმორჩილა, ერია-ს, მელიდას, ალზინს.

– ლგ –

არგისტი მენუასძემ ასურთა ძლიერება ძირს დასცა. არგისტიმ ვანის კლდეზე დხვციტევა უდიდესი წარწერა. ეს წარწერები მაჩვენებელია ალაროდელთა მოდგმის უზენაესობისა წინა აზიაში. არგისტის ძლიერებისა და მპყრობელობის გამო ასურეთი მეტისმეტად დასუსტდა და ამიტომაც აქ მოხდა აჯანყება (746 წ.). დაუძინებელმა მტერმა წაჰგლიჯა მას ჩრდილოეთის მხრის ქვეყნები და ზოგიც სამხრეთის მხრისა და განმტკიცდა ევფრატზე. კიდევ ერთი ძლევა მოსილობაც და მსოფლიო ისტორია სულ სხვა მიმართულებას მიიღებდა, მაშინ ბიბლიის მატთანეები მოგვითხრობდენ არა თიგლატფალასარისა სალმანასარისა, სარგონისა, სენნაქერიმისა და სხ. ლაშქრობას ქვეყანასა ისრაელისა და იუდიასა, არამედ არგისტისას, სარდურისას და ურარტის სხვა მეფეებისას. ჩრდილოეთს გამლიერებული ურარტის სამეფოს ძალა საკმაო იქნებოდა წინ გადაჰლობებოდა მოძრაობას არიელებისას, კიმერიელებისას, სკვითებისას, და მსოფლიო ისტორიის მსვლელობა სულ სხვ იქნებოდა. გარნა ეს ასრე არ მოსდა. ასურეთი, ეს მძინარე დევი, მოელოდა მოხერხებულ შემთხვევასა და განძრევას, რომ გაეღვიმა მასში ახოვნებას და აღფრთოვანებას. და აშისტანა შემთხვევა მისცა მას თიგლატ ფალასარ II-მ რომელიც გამეფდა 745 წ. იგი შეესია ურარტუს.

არგისტის შვილი სარდური II დაუხვდა მტერს, გარნა იძლია: 72,950 კაცი დაატყვევა მტერმა და სარდური კი გაიქცა.

735 წელს მტერმა ისევ გამოილაშქრა ურარტუს, შემუსრა ურარტის სამეფო, გარდა ქალაქის ტუსპისა, საცა მაგრობდა სარდური, შემდეგ წავიდა ფინიკიას, დაიპყრო იგი, აგრეთვე ისრაელთა და იუდიელთა სამეფოები, დაანგრია დამასკო და შემოიქცა ბაბილონს.

15 წლის შემდეგ ურარტუს მეფემ ურსამ შეჰყარა დიდძალი ლაშქარი ასურეთის დასაპყრობად. გარნა გენიოსმა ადარ აცალოა, ცალკე ცალკე დაეცა მის მომხრე თემთ და შემუსრა იგინი.

პირველად შემუსრვილ იქმნენ ტაბალნი კათბადუკიას და იგინი მტერმა გადაასახლა სხვა ქვეყანას. ტაბალნი ალაროდიელნივე იყვნენ. შემდეგ შემუსრვილ იქმნა ხეტელთა სახელმწიფო და მერე მანა, საგართი, ელიპი და სხ. მათ საშველად გამოვიდა მეფე ურსა, გა-

– ლდ –

რნა დამარცხებული უკანვე გაბრუნდა. 714 წელს სარგონი დაეცა მუხასირს. ურარტუს წინაპარს, აილო იგი და ააოხრა. მეფე ურსამ, რომელმაც დაჰკარგა თვისი უკეთესი მომხრეები და აგრეთვე ნაციონალური ღმერთები, თავი მოიკლა.

713 – 711 წლებში ამ მეფემ სრულიად დაანელა ალაროდიელთა მოძრაობა. ასრე დასრულდა მრავალსაუკუნოვანი ბრძოლა ასურთა და ურარტუს ტომთა შორის. სკიპტრა მსოფლიოს მონარქიისა დაშთათ ასურთ. მათ მიერ დამარცხებული ურარტის მოდგმა უნდა გამქრალიყი სამუდამოდ. გარნა არც ასურეთი მუშაობდა თავისთვის. შემუსრა-რა ძლიერება ჩრდილოეთის ერთა, ამით მან ააჩქარა თვისი და მარცხებაც, რადგან ჩრდილოეთის გზა გასწმინდა შემოსასევად კიმერიელთა, სკვითთა და არიის ზოგანო ხალხთა. ამათი ტალღა ჩრდილოეთის მხრიდგან თავისუფლად დაეშო ასურეთის მიჯნებისკენ და ხელი შეუწყო მონარქიის დაცემას. სამკვიდრებელი და მისი ქალდეველებმა გადასცეს სპარსებს.

—

აქ საჭიროა გავიხსენოთ თვით ქართველთ მატიანეს გადმოცემა შესახებ მედგარ და ხანგრძლივ ომისა „ქათლოსიანთა და ნებროთს შორის“. ნებროთი ქართლოსიანთ დაამარცხესო შეერთებულის ძალით. ამავე მტრობას ქართველთა და სემისთა შორის ნათელს ჰფენს შატბერდის ქრონიკის სიტყვაც: „ქალდეველთა ღმერთი ითრუმან და ჩვენი ესე ღმერთი არმაზ ყოვლადვე ურთიერთის მტერ არიან: რამეთუ ამან არმაზ ოდესმე მას ზედა ზღვამ მოაქცია და აწ მან (ითრუმანმა) ამას ზედა შური იძია“.

—

კოლხნი. ქართლის ცხოვრებიდამ ზევით მოვიყვანეთ ცნობა, რომ თარგამოსის სამშობლოს აღმოსავლეთი მიჯნა უწვდებოდა გურგანის ზღვამდეო, დასავლეთისა – შავზღვამდეო

– ლე –

და ჩრდილოეთისა –კავკასიონამდე *). ამ ცნობას, როგორც დავინახეთ, მხარს უჭერენ ზემოვე აღნიშნულნი გამოკვლევანი მეცნიერთა. გურგანის მხარეს მოსახლეობდნენ საგართნი, ჰირკანნი, კასპნი, გელნი და კადუსნი. ეს კადუსნი ქართველთა წყაროებით ქართველები, საკუთრად კახელნი, უნდა იყვნენ (ქართვ. მატიანე, გვ. 119 - 121, 162 – 165). ბერძნების გადმოცემით, ჩამოთვლილნი ერნი მიდიელები იყვნენ, ხოლო მიდია, მათისავე მოწმობით, დააარსეს კოლხიდის მე-

ფის აიეთის ასულმა მედიამ და ამისმა შვილმა მიდმა. კოლხნი რომ ქართველნი იყვნენ, ეს სჩანს ჰეკატეს (550 წ. ქრ. წ.) ჩვენებით. იგი ამბობს: მოსხნი =(მესხნი) კოლხთა ტომისანი არიანო. რადგან მესხნი იგივე ქართველნი, ამიტომ კოლხნიც ქართველნი უნდა იყვნენ. ამ კოლხების შესახებ წეროდოტე (480 – 426 წ. ქრ. წ.) მოგვითხრობს: „კოლხნი, სჩანს, ეგვიპტელები არიან. ამ დასკვნას დავადექი მე თვითონ მანამდე, სანამ ამას შევიციობდი სხვათაგან... მხოლოდ კოლხნი და ეგვიპტელები ერთნაირად ამზადებენ ტილოს. ამას გარდა, მთელი ყოფაცხოვრება და ენა ორივე ერისა ერთნაირია“ (II 104 – 105).

ამ ცნობას ასაბუთებენ: კალიმახი (260 – 280 წ. ქრ. წ.): „კოლხნი ეგვიპტელთა ჩამომავალნია“.

„კოლხნი გადმოსახლდნენ კავკასიაში ეგვიპტიდგანო“, სწერს ბერძენთა მწერალი 90 წ. ქრ. წ. (ჰან-გვ. 55). პერიეგეტი (90 წ. ქრ. შ.): „კოლხნი მოვიდნენ ეგვიპტიდგან.

ამ საგანს ცალკე გამოკვლევა სჭირია, აქ მოვიყვანთ

*) არქანჯელო ლამბერტის(1633 – 1653) მოწმობით საქართველოს მიჯნები უწვდებოდა თავრიზამდე, არზრუმამდე და კაფამდე (ქერსოვნიე-ყირიმაძე). კვალი ქართველებისა ამ ადგილებში (არზრუმამდე, კაფამდე და თავრიზამდე) დღესაც სჩანსო, აქ არის მათი სოფლებო არზრუმს მჯდარა მათი ეპისკოპოსიო („მოამბე“ 1900, IV, გვი. 38).

– ლვ –

პროფეს. ჩუბინაშვილის შრომიდამ ზოგიერთ ადგილებს შესახებ კოლხთა, ჭანთა და მათ მეზობელ თემებისა, მისივე შენიშვნებით და მართლწერით.

დ. ი. ჩუბინაშვიდი. ეთნოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაპადოკიის ან ჭანეთის მკვიდრთა მოსახლეთა. – „საქართველოს ერი, ენისა და ლაპარაკის მიხედვით, განიყოფება ორად: პირველსა შეადგენენ: ქართველნი, ე. ი. მცხოვრებნი: ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა, გურიისა, სამცხე საათაბაგოსი, და მეორესა: მეგრელნი და ჭანელნი მოსახლენი სამეგრელოსი და ჭანეთისა ან ძველის კაპადოკიისა *). ძველი კაპადოკია მდებარეობდა მცირის აზიის შუაგულში და იყო მოსამზღვრე: ჩრდილოეთით – შავიზღვისა ლიხის მდინარის შესართავიდან ვიდრე ქალაქამდე რიზა; სამხრეთით – კილიკიის მთებისა (აწ ბულღარ და ალაღადი); აღმოსავლეთით – კოლხიდისა (აწ ოსმალეთის საქართველო), ამის შემდგომ ადგილებისა და ხალხთა, რომელნიც არ ეკუთვნოდნენ არცა საქართველოს ნათესავთა, არცა სომეხთა **), და ამათ უკან ეფრატის მდინარისა და მცირე სომხითისა; დასავლეთით – ჰალიზის ან ალაზონის მდინარისა, რომელიც განჰყოფდა კაპადოკიასა მხარეთაგან ფეხღლაღოწისა, გალატისა, ფრიგიის და ლიკაონისა ***).

დროსა სპარსთა ფლობისა, ე. ი. ხუთის საუკუნის წინათ

ქრისტეს შობის კაპადოკია შეადგენდა ორს საერისთოსა ან

*) ჩვენ არ ვიცით, დ. ი. ჩუბინაშვილს ქართველთა სიიდან რად გამოუკვლია სვანები. მათი ენის შესახებ იხ. ქვემო. მ ჯ.

**) სტრაბონი, წიგნი 12. § 1. ეს ადგილი არის ბასიანი და არ-ზრუმის მხარენი.

***) სტრაბონი წიგნი XII, § 1; პლინი წიგნი VI, თავი 19.

– ლზ –

სატრაპიას *). პირველი საერისთო იყო კაპადოკია ხმელეთი-სა, მეორე – კაპადოკია შავის ზღვის ნაპირისა, ორივე საერის-თონი განისაზღვრებოდნენ სციდიის მთებით (აწ ჭანეთის მთე-ბი). საზოგადოდ სივრცე კაპადოკიისა ფრიგიიდან ვიდრე ეფ-რატის მდინარემდე იყო 1800 სტადიონი **) და სიგანე – შავის ზღვიდან ვიდრე კილიკის მთებამდე 3,000 ***).

1. კაპადოკია ხმელეთისა იყო უწყლო ადგილი, ცხელი, მოუსავლიანი და უნაყოფო. სამზღვრის ნაპირებსა მოუდიოდ-ნენ მდინარენი ხალისისა და ეფრატისა და ორნი სხვა მდინარენი ჰრწყავდნენ მცირეს სამხრეთის ნაწილსა, რომელ არიან მდინარე პირამისა (აწ ჯეიხუნი), ჰქონდა წიაღი ღრმა და ნავით სავ-ლელი, მდინარე საროსისა (აწ სარანსუ). ამათ გარდა ჰქონდა რამთონიმე წყაროები, რომელნიც ერთვიდენ მარილით სავსე-თა ტბათა. ამ მდინარებსა და წყაროებს სათავე ჰქონდათ მთე-ბში, მთები სციდიისა მოსცვიდენ ჩრდილოეთის მხარესა და ტავრისა – სამხრეთის ადგილებსა.

ხმელეთი – კაპადოკია სტრაბონის დროს განიყოფებოდა ათ სამოურავოდ: ხუთნი მდებარებდნენ ჩრდილოეთის კერ-ძოდ, ე. ი., ლავინიასენი (აწ არაბკირი), სარგარასენი (აწ სი-ვა), სარავენი (აწ ვიშერი), შამანენი და მორიმენი (აწ უს-გეთი); და დანარჩენნი ხუთნი – სამხრეთის კერძოდ: მელიტონ-ა (აწ მალატა ეფრატის პირზედ), კატაონია (აწ ალადელი), კილიკია (აწინდელნი თემნი: იჭილი, ტარსუ, ადანი და მა-რაში), თიანეთი (აწცა თიანეთი) და გორზაურეთი (აწ აკსე-რია). მელიტონე იყო ნაყოფიერი ადგილი, რადგანაც ეფ-რატის მდინარე ჰრწყავდა, სავსე ხეხილითა და ყურმნითა. აქაური ღვინო ჩინებული იყო მთელს საბერძნეთში. ამ თე-

*) ლეროდოტ. წიგნი III, § 90, 94.

**) სტადიონი 569 ფუტია, ფუტი არის საჟენის მეშვიდედი ნაწილი.

***) სტრაბ. წ. 12, § 4.

– ლწ –

მის ქალაქი მელიტონე იყო აშენებული, როგორც მოგვითხ-რობს ძველი თქმულობა, ასურეთის მეფის სემირამიდისაგან. კატაონია იყო მთებთა შორის დაბლობი და ვრცელი ადგი-ლი, მთებში იპოვებოდნენ ვიწრო ხეობანი. ერთს ამისთანა ვიწრო ხეობაში მდებარებდა ქალაქი კომანა, სადაცა აშენე-ბული იყო ბელლონის ტაძარი, რომელსაც აქაურნი მოსახ-

ლენი უწოდებდნენ მად. ქალაქი იყო ძალიან ვრცელი და მოშენებული. მუნებურნი მოსახლენი განიყოფებოდნენ ქურუმებად და მონებად; მონები ემსახურებოდნენ ტაძარსა, რომლისა ქურუმთ-მთავრად ნიადაგ იყო თვით მეფე კაპადოკიისა. თიანეთი იყო მთიანი ადგილი, სადაც ვიწრო მთებში გზა გავიდოდა კილიკიად. თიანი (აწ ნიგდე) იყო დედა ქალაქი ამ თემობისა, ძალიან მაგარი, მოზღუდვილი ქვითკირის ზღუდი-თა და დაფუძნებული ქვაყრილზედ. ამ ქალაქის ახლოს, მთის თხემზედ იყო აშენებული ტაძარი სახელსა ზედა დიანა (ღმერთი პერამისა). დედა ქალაქი ხმელეთის კაბადოკიისა იყო მაზაკა (აწ კესარია), აღშენებული არგოსის (აწ ერჯიშის) მთის კალთაზედ და მდებარე მზის გულზედ, უწყლო, მოუზღუდავი და უნაყოფო *).

მკვიდრი მოსახლე ხალხი კაპადოკიაში იყო უვიცი და ველური, განუხსნელი გონებითა და უმეცარი ხელოვნებისა, არ ჰქონდათ არცა წიგნი, არცა წერილი, თუმცა სცხოვრებდნენ საშუალ განათლებულთა ერთა შორის, ერთის მხრით ბერძენთა და მეორეს მხრით ასურელთა. წინაპირველად ჰმონებდნენ ასურელთა, მერმე მიდიელთა, და მიდიელთა შემდგომ სპარსთა. სპარსთა მეფემან დარიოზ, ხუთასის წლის წინათ ქრისტეს შობისა, დაიპყრა კაპადოკია და განჰყო ორ საერისთოდ ან სასპასპეტოდ. პირველი სასპასპეტო იყო ხმელეთისა, ან დიდი კაპადოკია და მეორე კაპადოკია ზღვის ნაპი-

*) სტრაბონი წიგნი 12. § 3.

– ლთ –

რისა, ან მცირე. როდესაც სპარსთა სამეფო შემცირდა, მაშინ კაპადოკიის ერისთავთა მიიღეს ხარისხი მეფობისა. მეფე არარატ II იყო თანამედროვე ალექსანდრე მაკედონელისა. იგი განიძო სამეფოთგან 322 წელსა ქრისტეს უწინ ამისმა შვილმან არიარატ III, სომეხთა მეფის შეწევნითა, დაიპყრა სამკვიდრო თვისი და შერთო თავის შვილსა არიარატ IV ქალი თეოს ანტიოქიის მეფისა; არიარატ VIII სცხოვრებდა დროსა მეფობისა დიდისა მიტრიდატ VII, რომელმან მოჰკლა იგი და დაიპყრა მისი საბრძანებელი. რომის იმპერატორმან ტიბერიმ მოსპო კაპადოკიაში მეფობა 17 წელსა შემდგომ ქრისტეს შობისა *).

შემდგომ განყოფისა რომის საბრძანებელისა ორად, კაპადოკია დარჩა მონებას ქვეშე ვიზანტიის იმპერატორთა. პირველს საუკუნეში ქრისტეს შობიდგან ხმელეთის კაპადოკიაში იყვნენ მრავალნი ქრისტიანენი, და მესამე და მეოთხე საუკუნეში აქ არ იპოვებოდა არცა ერთი ერპთ-მსახური. ამ დროს კაპადოკიაში იყო ორმოცდა ათი საეპისკოპოსო საყდარი ან ეპარხია: კესარიისა, ნისისა, თერმისა, ტიანისა, ციბისტრისა, ნაზიანზისა, მელიტინესი, კომანისა და სხვანი **). ჩინებულნი მღვდელმთავარნი ამ ადგილისანი იყვნენ: წმინდა გრიგოლ თაუმატერგი, წმინდა ვასილი კესარიელი; წმინდა

მაკრინე, და მისი, წმინდა გრიგოლ ნოსელი და სხვანი მრავალნი სახელგანთქმულნი და ჩინებულნი მწერალნი.

თუმცა ეპარხიები მრავალი იყო ხმელეთის კაპადოკიაში, გარნა ხალხს არა ჰქონდა წერილი, არც ნათარგმნი სამღვთო წიგნები, თვით სამღვთო მსახურებას ადასრულებდნენ ეკლესიებში ბერძნულ ენაზედ, მღვდელნიცა თითქმის უმეცარნი

*) ვალიანის ისტორია კაპადოკიისა, სენმარტენის სტატიები საზოგადო ისტორიულს ლექსიკონში ფრანციულს ენაზედ, გამოც. 1811 – 1852; სტრაბონი წიგნი 12, § 8.

**) ტექსიეს აღწერა ოსმალოსი აწ მცირე აზიისა ფრანც.

– მ –

იყვნენ ხალხის ენისა. ამ გვარი ხალხის დაბრძოლა და უვიცობა ქრისტიანობის სწავლისა იყო მიზეზი, რომელ 1192 წელსა, ოდესაც ოსმალთა დაიპყრეს მცირე აზია და დააარსეს იკონიის ქალაქს მეფობა, ხალხმა ადვილად და ძალის დაუტანებლად მიიღო მაჰმადის სარწმუნოება და დაივიწყა თავისი ენა.

ორსავე კაპადოკიაში მცხოვრებნი ხალხნი იყვნენ ერთისა ნათესავისა და ლაპარაკობდნენ ერთსა და იგივე ენაზედ. დასამტკიცებლად ამისა გვაქვს ჩვენ პირველი უწყება სტრაბონისა *), რომელიც მეთორმეტეს წიგნის დასაბამში დარწმუნებით ამბობს: „სახელი კაპადოკიელი ეკუთვნის სრულებით ერთს ხალხსა, რომელნიც არიან ერთ ნათესავნი და ლაპარაკობენ ერთს ენაზედ და სახლობენ შემდგომთა საზღვართა შორის: სამხრეთით მთა კილიკიის ტავრი, აღმოსავლეთით – სომხითი. კოლხიდა, და მათ შორის ადგილები და მცხოვრებნი, მოლაპარაკენი უცხოს ენაზედ; ჩრდილოეთით – პონტოს ზღვა, შესართავადმდე ჰალიზის მდინარისა, დასავლეთით – პაფლაგონია, გალატია, ფრიგია და ლიკაონია.

მეორე § სტრაბონი კიდევ განიმეორებს წინათ თქმულსა. ამ გვარს ღირს შესანიშნველს ჩვენებას ჩვენ არ დავიჯერებდით, თუ გვცოდნოდა, რომ ამას სტრაბონი ამბობს გაგონებით, ვითარცა მრავალნი უწყებანი ღეროდოტოსისა. სტრაბონს თვითონ გამოვჰყევართ ამ გვარ ეჭვისაგან, როდესაც მოგვითხრობს, რომ მისი სამშობლო ქვეყანა იყო კაპადოკია, დაიბადა ქალაქსა ამასიას, მდებარესა ირისეს მდინარეზედ პონტო, დედა ჰყვანდა ნათესავით ჭანი და ქალი ჩინებულის ერისთავისა, რომელიც პატივცემული და მიჩნეული იყო დიდის მიტრიდატისაგან, პონტოს მეფისა. თავის სამშობლო ქვეყანას სტრაბონი გაგონებით არ იცნობდა. და, როგორც გვა-

*) სტრაბონი წიგნი 12. § 1. გამოცემული ფრანციულად 1814.

უწყებს, თითონ მოველო მთელი კაპადოკია, და არ გაგონებით აღწერა, არამედ რაც თავისის თვალთ ენახა და გამოეძია. რასაკვირველია უწყება ამისთანა მწერლისა არ იქნება ტყუილი და დაუჯერებელი; ამის გარდა, პლინიცა გვარწმუ-

ნებს, რომელ კაპადოკია იყო ერთი და განუყოფელი ქვეყანა *).

მეორე, მრავალი სახელები ადგილთა, მთათა, ქალაქთა, მდინარეთა, მდებარეთა ხმელეთის კაპადოკიაში, როგორც სჩანს კიპერტის ქარტისაგან, მცირის აზიისა, აწვა არიან ქართულნი, მაგალითად: თემი თიანეთისა და ქალაქი თიანი (აწ ნილდე) ქართულად ჰნიშნავს მთებიანს ადგილს და თვით საქართველოშიაც არის თემი თიანეთისა **); ჩხორუმი, დაბა მდებარე მახლობელ ამასიის ქალაქისა; თავია, დაბა მდებარე ჩრდილოეთით კიშერის ქალაქის; მუჟური, დაბა მდებარე სმხრეთით კიშერის ქალაქისა; თამარმე, დაბა მახლობელ ქალაქისა კესარიისა; მუჟური, დაბა მახლობელ კესარიას ქალაქისა, ურგუბა (ორგუბე უნდა), მახლობელ აგრეთვე კესარიის ქალაქისა; სარმურ-სახლი, აგრეთვე დაბა მუნვე; ჭიჭაკის მთა მახლობელ კიშერის ქალაქისა; ერჯიში მთა, მახლობელ კესარლის, ბოცოს მთა კილიკიაში, თეჯირის მთა, მახლობელთ სივას ქალაქისა; აცმურის მთა, მახლობელი მილეტინის ქალაქისა; მასურის მთა, მურაშინის ქალაქის დაბლა; ჭილობის მთა; ჩხატალი; ორთაყვის მთა, მახლობელ ნილდის ქალაქისა; ფარხალი, მახლობელ საროს მდინარისა; დედა მთა, მახლობელ საროს მდინარისა, – ხაჯი ხალფა, ღეოდრაფიის მწერალი მუსულმანი, მოიხსენებს რამთონთამე ადგილთა, რომელიც ქა-

აგრეთვე ტარლიეს ნათარგმნი გამოცემული პარიჟში 1873 წელს.

*) წიგნი 5, თავი 3.

**) სტრაბონი წიგნი 12, § 8 ტექსიეს აღწერა მცირეს აზიისა, გვ. 567.

– მზ –

რთულია, მაგალ. ქუთაია, გომიში (კამბეჩი მეგრულად), ჭალა, ტაზისკარი (ტაშისკარი); თავ-შანი, მენდერი (მდინარე), ბანა, ენგური, კარიბაზარი, და სხვანი *).

ამათ გარდა მრავალნი ადგილები, მდინარეები და ქალაქნი პაფლაგონიაში აწ სხვათა ადგილთა იწოდებიან აქამომდე ქართულის სახელებითა, მაგალ., ენგური, ერთი ტოტი ზაგარის მდინარისა, ქალაქი ენგური (ძველი უნგური): მენდერჩაი, ბერძნულად მეანდერი, ე. ი. მდინარე ქალაქი ქიზიკი, მდებარე მარმარილოს ზღვის პირზედა, თემნუს, ე. ი. თემი მიზიაში და სხვანი მრავალნი.

მესამე, ზნე, ჩვეულობა, ყოფა ქცევა, შინაგანი ცხოვრება და თვით მმართველობაცა, აგრეთვე ცეცხლის მსახურება ჰქონდათ კაპადოკიის ხალხთა სრულიად მსგავსი ძველისა წესისა, ჩვეულობისა, ყოფა-ქცევისა და სხ. ძველთა ქართველთა **). მეოთხე, რადგანაც კაპადოკიის ხალხსა ჰქონდა მონათესაობა საქართველოს ხალხთან, ამითი განიმარტების სურვილი კაპადოკიის სულიერთა მამათა დამყარება საქართველოში ქრისტიანობის სარწმუნოებისა. მოსულნი ამ აზრით იონე ზედამწელი თორმეტის მოწაფეებითურთ, (რომელთა სახელები არიან: დავით გარესჯელი, სტეფანე ხირსელი, იოსებ

ალავერდელი, ზენონ იყალთოელი, ანტონი მარტყოფელი, იასე წილკნელი, თათე სტეფან-წმინდელი, შიო მღვიმელი, ისიდორე სამთავნელი, აზიზოს ნეკრესელი, მიქელ ულუმბელი, პიროს ბრეთელი და ილია დიაკონი) არ იყვნენ მესოპოტამიელნი, არამედ კაპადოკიელნი, ამიტომ რომ ძველნი მწერალნი კაპადოკიელთა რაცხავდნენ სირიელად ან მესოპოტამიელად **), თუ ქართული ენა არ სცოდნოდათ ამ წმი-

*) ნახე ვივიენ ს. მარტენის ლეოდრაფიული აღწერა მცირის აზიისა, გვერდი 188 და შემდგომნი.

**) სტრატირი წიგნი XV, გვერდი 733.

***) ტექსიე, მცირე აზია, გვერდი 500.

– მგ –

ნდანებს, საქართველოში ვერ გაბედავდნენ მოსვლასა და ვერც მოიმოწაფებდნენ ხალხსა. ესეც უნდა ვსთქვათ, რომ წმინდა გიორგი იყო კაპადოკიელი და ამის გამო მთელს საქართველოში ძალიან პატივცემულია. ამ წმინდა გიორგის მონათესავე იყო წმინდა მოციქულთსწორი ნინო, აგრეთვე კაპადოკიელი და მცოდნე ქართულის ენისა. უამისოდ არ შეეძლო ქადაგება ქრისტეს სარწმუნოებისა და მოქცევა ქართველთა. უდაბნოში ცხოვრება წმინდათა სულიერთა მამათა კაპადოკიაში იყო ძალიან გავრცელებული, რადგანაც კლდეებში მრავალი იყო გამოკაფული ქვაბები და სადგომი სახლები, როგორც საქართველოში უფლისციხე და სხვანი. ამ ქვაბებში სცხოვრებდნენ მეუდაბნოვენი, რომელთაგანცა ჩინებულნი იყვნენ სვიმეონ დიდი მესვეტე (390 – 460); სვიმეონ მცირე აგრეთვე მესვეტე (521 – 592). ეს სვიმეონ მცირე იყო მიზეზი საქართველოში გამოგზავნისა წმინდისა იოანე ზედაძნელისა მოწაფეებითურთ. ხსენებულთა წმინდათა განავრცელეს და დაამყარეს შერყეული ცეცხლ მსახურთაგან ქრისტეს სარწმუნოება საქართველოში, რადგანაც თვით იყვნენ ქართველნი. ამათ შემოიღეს წელთ აღრიცხვა იულიანისა, რომის კეისრისა და ახალი წლის დაწყება იანვრიდგან, რომელიც დარჩომილია აქამომდე.

II. კაპადოკია შავის ზღვის პირისა განიყოფებოდა ორ თემად: პირველი თემი შეადგენდა პონტოს სამეფოს, მეორე კოლხიდას.

ა. პონტოს სამეფო იყო ადგილი წყლიანი, ტყიანი, მდიდარი ნაყოფითა და მადნებით. დასავლეთის სამზღვრის პირზედ მოუდიოდა მდინარე ჰალიზისა ან ალაზონისა (აწ კიზილ-ერმაკი), ძალიან ვრცელი და დიდი, რომელსაც სათავე ჰქონდა მახლობელ ნიკოპოლის ქალაქისა, გემის მთებში; ჰრწყავდა სრულიად კაპადოკიასა და ერთვიდა შავს ზღვაში მახლობელ ბაფირის ქალაქისა. მდინარე ესე ღირსია შესანიშნავად მისთვის, რომ ძველს დროში განჰყოფდა მცირის

– მდ –

აზიის მკვიდრთა მოსახლეთა ორად: მარცხენა ნაპირი ეჭირა ხალხთა, რომელნიც ნათესავობით ეკუთვნოდნენ ბერძენთა, გარნა მარჯვენა – ერთა, რომელნიც ნათესაობით იყვნენ აზიის ხალხნი, ე. ი. ჭანელები *). სხვანი მდინარენი ზღვის კაპადოკიისა არიან: ირისე ან ირიზე (აწ ეშილერმაკი), რომლისაც ერთსა ტოტსა სახელად ჰქვიან ტეძამი და მეორესა ლიკუს (მგელი); გემრიელი წყალი (ქარტაზედ გარყვნილად სწერია გერმიელი ჩაი), თერმადონი (აწ თერმეს წყილი); ფსიხრონი (აწ კოლოპოტამო), რომელიც ერთვის ზღვასა მახლობელ რიზა ქალაქისა. სამხრეთი მხარე პონტოსი იყო მთებანი და ხევებიანი: ბალხარის მთები, რომელნიც მდებარებენ პონტოსა და საქართველოს სამზღვარზედ: აწ გურჯი ბოლაზი ან საქართველოს ყელი. ამ მთებს შეუდგებიან მთები ნაჭილობევისა, ან, ძველთა მწერალთა, სციდის მთები; ერთი ნაწილი ნაჭილობევის მთებისა იწოდებიან გჟაურად და გომიშად (კამბეჩოვანად). გომიშის მთები მდიდარია ვერცხლის მადნებითა. ზღვის პირზედ მდებარებდნენ მრავალნი ქალაქნი, მდიდარნი ვაჭრობითა და სიმდიდრითა: ამიზუსი (აწ სამსუნი), თემისცირა (აწ თერმე); უნია (აწ ონის ქალაქი); კოტიორა (აწ ორდუ); ფარნაკი (აწ კერასუნი); ტრაპეზონი, ღიზა (აწ სურმენა); ოფიზი, რიზე, ატენი. ხმელზედ: ამასია, მდებარე ირისეს მდინარეზედ, სამშობლო ადგილი სტრაბონისა; გაზიურა, ძველი დედა-ქალაქი ზღვის კაპადოკიისა, მდებარებდა თერმადონის მდინარის ნაპირზედ; ელმანა, ზელა, სატალა (სათალი) და სხვანი.

მეშვიდე საუკუნეში ქრისტეს შობის წინ პონტოს სამეფოს ზღვის ნაპირებზედ, მილეტის ქალაქის მოსახლეთა დააფუძნეს სავაჭრო ქალაქები, რომელთაგანაც უპირველესი იყო სინოპი, ამიზუსი, კოტიორა, ტრაპეზუნტი და ჰქონდათ აქ

*) ვივიენ სენმარტენი. მცირე აზია, II ტომი, 886 გვ.

აღებ-მიცემა და სარგოიანი ვაჭრობა მეზობელთა ხალხთათანა. ხსენებულთ ქალაქებსა ჰქონდათ თავიანთი მმართველობა და არ ემონებოდენ სპარსთა მეფეთა. მაშინ, როდესაც პონტოსა და კოლხიდის მოსახლენი იყვნენ დამონებული სპარსთაგან, შეადგენდნენ ორს სასპასპეტოს (სატრაპიას) XVIII და XIX *) და სპარსთა მეფისა ქსერქსის დროს მიიღებდნენ მონაწილეობას ბრძოლაში პირისპირ ბერძენთა და განიყოფებოდნენ ოთხ გუნდად: პირველსა გუნდსა, მთავრობასა ქვეშე არიობარზანისა დარიოს მეფის ძისა, შეადგენდნენ ერნი მესხნი და ტიბარენნი; მეორესა, – მთავრობასა ქვეშე არტაკისა, – მოსენაკნი; მესამესა – მთავრობასა ქვეშე ფარანდატისა, მარნი და კოლხელნი და მეოთხესა, – მთავრობასა ქვეშე მისიისა, – ალაროდიანელნი და ისპირელნი **). ამითი სჩანს, რომ პონტოს სამეფოში და კოლხიდაში იყვნენ რამთონნიმე მთავარნი და ქსენოფონტის დროს რომელიმე მათგანი იწოდებოდნენ მეფედა, ვითარცა მთავარი მოსინაკთა. ვალიანი თა-

ვის პონტოს ისტორიაში მოუთხრობს, რომელ პირველი მეფე პონტოსა იყო არტაბაზი, დადგინებული დარიოს სპარსთა მეფისაგან. ამისი მემკვიდრე 402 წლის ქრისტეს წინათ იხილეს მიტრიდატ I, რომელიც განაგებდა სამეფოსა დროსა სპარსთა მეფის არტაქსერსისა, ამისი შვილი მიტრიდატი II სახელ წოდებული აღმაშენებლად, იყო თანამედროვე ალექსანდრე მაკედონიელისა; მიტრიდატ II -ის შვილმა მიტრიდატმა III გაიმარჯვა ლისიმახზედ, რომელიც იყო მაკედონიის მეფე 284 წელსა და დასდო გამარჯვების წელიწადი დასაბამად წელთა აღრიცხვისა ანუ ერად **), რომელიც იყო მიღებული

*) ღეროდოტის ისტ. წიგნი 3, § 90.

**) ღეროდოტის წიგნი 7 § 76, 77, 78, 80.

***) ნახეთ საზოგადო ბიოგრაფიის ლექსიკონი (52 ტომად გამოცემული პარიჟში 1811 – 1852) სტატია სენმარტენისა მიტრიდატ III.

– მკ –

როგორც ბოსფორის სამეფოში, ისე კოლხიდასა და საქართველოში.

ღირსია შესანიშნავად, რომ აქედამ იწყებიან ჩვენი ქრონიკონებიცა: რადგანაც იმ დროს მთელი კოლხიდა დამონებული იყო პონტოს მეფეთაგან და ჰქონდათ ერთმანერთში დიდი ერთობა. აქამოდე სწავლულთა და სიძველის გამოძიებულთა არ იცოდნენ სწორეთ, რომლის წლიდამ იწყებოდა ერა ან დასაბამი წელთა აღრიცხვისა პონტოს სამეფოში. ზოგი სცდება 8, ზოგი 10, ზოგი 12 წლითა. მე რომ შევაღარე ჩვენი ქრონიკონი და აღვრიცხე, მაშინ აღმოჩნდა, რომ დასაბამი ჩვენისა და პონტოს ერასი არის 284 წელი ქრისტეს წინათ.

183 წელსა ქრისტეს წინათ ფარნაკ პონტოს მეფემან დაიპყრა სინოპი და სხვანი ქალაქები პონტოს ზღვის პირისა; ამ ქალაქების დაპყრობით პონტოს სამეფომ მოიპოვა დიდი ძალა და ძლიერება როგორც ხმელეთზედ, ისე ზღვაში და შეძლება პირისპირ ბრძოლისა რომაელებთან. თუმცა მიტრიდატ VI ექმნა თანა შემწე რომაელთა ბრძოლათა პირისპირ ღანიბალისა და გარჯისათვის ჯილდოდ მიიღო დიდი ნაწილი ფრიგიისა, გარნა შვილი მისი მიტრიდატი VII იყო დაუძინებელი მტერი რომაელთა და ებრძოდა მათ დიდხანს. 123 წელსა ქრისტეს შემდგომ მიტრიდატი VII აღვიდა ტახტზედ, ყრმა თორმეტის წლისა, ბუნებით ახოვანი, ბრგე და შემმართებელი, თავი დაუდო სწავლასა და განათლებასა, ამას გარდა სიყრმითვე შეითვისა საომარი ზნე და ჩვეულება, ჰქონდა საკვირველი მეხსიერება, იცოდა 22 ენა, გულში ჰქონდა თავის მამულის განდიდება და ამისათვის არა ჰრიდებდა არცა თავსა, არცა წარჩინებულთა და მოყვარეთა. წინაპირველად განიზრახა მოხილვა მოსამზღვრეთა ადგილთა და სამეფოთა, ამისთვის შეუდგა გზასა, ორის მახლობლის კაცითა, სრულიად უცნაურად, დაჰყო მოგზაურობაში ოთხიოდ წელიწადი, თვალით განიხილა მდგომარეობა მცირის აზიისა. შინ

რომ დაბრუნდა, მაშინვე მოაგროვა ძალი, შევიდა კოლხიდაში, დაიპყრა აწინდელი აჭარა, გურია, იმერეთი, სამეგრელო, აფხაზეთი და სრულიად ბოსფორის სამეფო, ე. ი. ყირიმი. შემდგომად აღძრა შფოთი კაპადოკიაში, მოაკვლევინა მუნეზური მეფე და მის ადგილს დასვა თავისი შვილი არიარატ VIII. ეს იყო მიზეზი პირველის ბრძოლისა რომაელთათანა. მიტრიდატმა მოირთო დიდი ძალი, როგორც ხმელეთისა, ისე ზღვისა, დაიმონია სრულიად მცირე აზია და წაართო რომაელთა თრაკია და ათენი. რა ესმა რომის რესპუბლიკას განძლიერება მიტრიდატისა, მაშინვე მოაგროვა დიდი ძალი, უჩინა მხედართ მთავრად სულლა და გაისტუმრა დიდის მიტრიდატის საბრძოლველად. სულლამ მახლობელ ხერონისა დაამარცხა მიტრიდატის ჯარი, დაიპყრა საბერძნეთი და გადიტანა ომი მცირეს აზიაში, დაიმონია იონია, მიზია და ლიდია. უღონო ქმნილმან დიდმან მიტრიდატმან ითხოვა ზავი და 85 წლის ქრისტეს წინათ შეეკრა პირობითა რომის რესპუბლიკას. ამდროს მიტრიდატს განუდგნენ ბოსფორელნი; მიტრიდატმა იწყო მზადება და მოკრეფა ჯარისა ბოსფორას დასამონებლად. რომაელთა ჰგონეს, რომელ მიტრიდატი ემზადება ბრძოლის განახლებისათვის მათზედ, ამისთვის უბრძანეს მერენას უცებ მისვლა საომრად მიირიდატზედ. მიტრიდატმა ორჯელ დაამარცხა მერენა 82 წელსა ქრისტეს წინათ და შეეკრა რომაელთა ახალის ზავითა 79 წელსა კვალად დაიმონია ბოსფორის სამეფო, სადაც დასვა მეფედ თავისი შვილი მახარა (ქართული სახელი). ხმელეთის კაპადოკია კვალად იქმნა მიზეზი მესამის ომისა შორის მიტრიდატისა და რომის რესპუბლიკისა. პირველს ჟამს მიტრიდატმა დაიმონია პაფლაგონია, ბითინია და მოადგა ქალაქსა ქიზიყს, მდებარესა მარმარილოს ზღვის ნაპირს. ამ ქალაქის მახლობლად ლუკულმა, მხედართ მძღვანმა რომაელთა, დაამარცხა პონტოს მეფე, რომელიც განივლტო სომხითს, იქაც დამარცხდა პომპეისაგან და დანარჩენის ძალითა შეივლტო კოლხიდას, იქიდან გადვიდა

ბოსფორსა, ე. ი. ყირიმსა, სადაც მოინება ჯარის მოკრეფა და განახლება ომისა რომაელთა თანა. მისმა შვილმა შეიტყო ეს აზრი, მოიბირნა მხედართ მთავარნი და წინააღუდგა მამას. მიტრიდატმა, რა ჰცნო შვილის ღალატი, თავი მოიწამლა და გარდაიცვალა 64 წელსა ქრისტეს უწინ. გვამი მისი შვილმა გაუგზავნა პომპეის, რომელმან დიდის პატივით მიაბარა მიწას ტაძარსა სინოპის ქალაქში, სადაც იყვნენ დამარხულნი წინაპარნი მიტრიდატისა.

დროს მეფობისა რომის იმპერატორისა ნერონისა პონტოს სამეფო შეიქმნა რომის თემად და ვიდრე 1204 წლამდინ ქრისტეს შემდგომ იყო მონებას ქვეშე ვიზანტიის იმპე-

რატორთა. ხსენებულს წელიწადს თამარ მეფის შეწევნით ალექსი კომნენმა დაიპყრა ტრაპეზუნის და იწოდა იმპერატორად ტრაპეზუნისა; სიგლებში ტრაპეზუნდის იმპერატორნი მრავალჯერ იწოდებიან მპყრობელად ივერთა და ჭანთა. ეს იმპერია არსებობდა 1461 წლამდინ; ამ წელიწადს ოსმალთა დაიპყრეს ეს იმპერია და ჰქმნეს საფაშოდ *).

ბ. კოლხიდა მდებარებდა აღმოსავლეთის და სამხრეთის შავის ზღვის პირზედ; ასე რომ ძველ დროში მთელი პონტოს სამეფო იყო ცნობილი სახელსა ქვეშე კოლხიდა **). სტრაბონის დროს კოლხიდა ეწოდებოდა იმ ადგილებს, რომელნიც იწყებოდნენ ფსიხრონის მდინარის (აწ კოლოპოტამო) შესართავიდან ზღვაში, ვიდრე ოლდირის მდინარის შესართავამდე, სადაც მდებარებდა ჩინებული აღებმცემის ქალაქი დიოსკურია (აწ იზგაური ***). კოლხიდა გარემოცული იყო

*) უწყება ტრაპეზუნის იმპერიის დაარსებისა სტატია აკადემიკოს კუნიკისა, დაბეჭდილი უწყებათა შორის ს. პ. ბ. სამეცნიერო აკადემიისა. 1855, 733.

**) ქსენოფონტი IV და V წიგნი.

***) სტრაბონის წიგნი XI. თავი I; პლინი წიგნი VI; არიენის აღ-

კავკასიის მთებითა (ქართულად ღადო), რომლისაც ერთი, მომავალი სამხრეთისაკენ კალთა (ლიხის მთები) გაჰყოფს იმერეთსა და ქართლსა. ერთი კალთა ამ მთისა მივა მტკვრის პირამდის და იცნობება ძველთაგან მოსხის მთად, ე. ი. სამცხის მთად ან აჭარისა (აწ სოღანლუხის მთები და კარგა-ზაზარი); მეორე კალთა მტკვრიდან პირს შეუქცევს ზღვასა და იწოდებიან ფერსათის მთად, რომელიც გაჰყოფს იმერეთსა და გურიას სამცხისაგან; სხვა კალთა ამ მთებისა, რომელნიც შეუდგებიან მტკვარსა, ისახელებოდნენ ძველთა მწერალთაგან კორაკის მთად (აწ ციხე-ჯვარი); კორაკის მთებს პონტოს მხარესკენ შეუდგებიან სციდიის მთები და მასუკან ნაჭილობევი.

ამ მთების წიაღში ჰქონდათ მრავალთა მდინარეთა დასაბამი, რომელთაგან ღირსია შესანიშნავად:

ა. ფაზის მდინარე (აწინდელი რიონი), ჰქონდა სათავე, როგორც გვაუწყებს პლინი, მოსხის მთებში *), სათავიდან ვიდრე შორაპანამდინ იყო ნავით უვალო, და შორაპანიდან ზღვამდე ნავით სავლელი. ამ მდინარეზედ ნავით მიჰქონდათ და მოჰქონდათ სავაჭროები ვიდრე შორაპანამდე, შორაპანიდან მტკვრამდე ხმელის გზით, და მასუკან მტკვრით კასპიის ზღვამდე, საიდანაც გაჰქონდათ ინდოეთში და ჩინეთში. როგორც ამ აღწერისაგან სჩანს, მდინარეს ყვირილას რაცხავდნენ რიონად და რიონსა, ყვირილას შესართავამდე, – გლაუკად. ფაზისს შეუდიოდნენ მდინარენი: ჰიპიუს (ცხეწის წყალი), ცინა (ტეხური);

წერა შავი ზღვის ნაპირებისა გამოცემული გოფმანისაგან ლათინურად, გვერდი 55.

*) პლინი, წიგნი VI. თავი 4. სტრაბონი XI § ე. სტრაბონი სწერს,

რომელ ფაზის სათავე აქვს სომხითში. ეს უსაბუთოა, როგორც ვხედავთ აწ ადგილების მდებარეობას.

დ

ბ. აბსარა პლინისა, აკამპსისი არიენისა და ბოას პროკოპისა (აწიწდელი ჭოროხი). თუმცა პროკოპიმ ბოას მდინარის სათავე სწორედ აღწერა, გარნა მდინარის სავალი არის დაუჯერებელი და უგვანი. აი რას გვაუწყებს პროკოპი: „ბოას აქვს სათავე ჭანეთის მთებში, მარჯვნივ აქვს სამზღვარი ივერიისა, სადაც სრულდება კავკაზის მთა. ამ მდინარეს ერთვიან მრავალნი სხვა მდინარენი, დიდდება და მიიღებს ფაზის სახელსა; ორსავე მხარესა სცხოვრებენ ლაზები და მდებარებს ქალაქი შორაპანი *)“. ფაზის მდინარე მოუდიოდა ლაზისტანსა და არა ივერიას, ბოასის მარჯვნივი ნაპირი, როგორც ეხლაცა სჩანს, ეჭირათ მესხთა, და ამ მდინარეზედ არ იდო ქალაქი შორაპნისა; ეს, რასაკვირველია, არის ცთომილება გადამწერისა და არა პროკოპისა. ამისთვის რომ იმავე წიგნში და თავში განასხვავებს ორსავე მდინარესა, და მოუთხრობს, რომ ლაზებმა მოიყვანეს სპარსთა მეფე ხოსრო სომხითით კერძო, განვლეს ბოასის მდინარე, და რა მიახლოვდნენ პეტრეს ციხესა (აწ ქაჯთა ციხე ქობულეთში) ჰქონდათ ფაზის მდინარე მარჯვნივ. მამასადამე ბოას და ფაზის მდინარენი იყვნენ სხვა და სხვა. აგრეთვე მეორეს ადგილში პროკოპი ამტკიცებს, რომელ ფაზის მდინარე სხვა იყო და ბოას მდინარე სხვა. „ამასობაში მერმეროიმ გაიარა სამზღვარი ივერიისა (ე. ი. სურამი) და ჰქონდა ფაზის მდინარე მარჯვნივ მხარეს **). დიად, ქართლიდამ რომ შეხვიდე იმერეთში სურამის გზით მისასვლელად პეტრეს ციხედ, მარჯვნივ დაგრჩება ყვირილა (ძველთა მწერალთა ფაზისი). ამითი სჩანს, რომ პირველი ჩვენება, როგორც ვსთქვით, გადამწერისაგან არის არეული, მისი შეცდომაა და არა პროკოპისა, როგორც ამ-

*) სტრიტირის მატთანე ხალხთა ტ. 4. გვ. 45; პროკოპი ნათარგმნი რუსულად გვ. 288 (წიგნი 2, თავი 29).

**) პროკოპი წიგნი 2, თავი 30.

ტკიცებენ ორნი უკანასკნელნი ჩვენებანი *). პროკოპის პირველმა უწყებამ შეიყვანა რომელნიმე სწავლულნი ცთომილებაში, მაგალ., პირველი, დუბოა, რომელიც გვარწმუნებს, რომ პროკოპის ბოასი არის ხანის წყალი. თუ ეს ასე იყოს, მაშინ ბოასს არ ექნება სათავე ჭანეთის მთებში და არცა ამ მდინარეს მარჯვნივ მხარეს იქნებოდნენ მოსახლენი ივერიელნი, როგორც გვარწმუნებს პროკოპი, არამედ ლაზები, მეორე, ბ-ნი ემინი **), რომელიც გვიმტკიცებს, რომელ ფაზისი არის ჭოროხი და არა რიონი და უდის სომხითის ადგილებს. აქ სომხითი არც ყოფილა, როგორცა სჩანს ყველა მწერლებისაგან, და არც აწ არის. ეს ადგილები ეჭირათ და ეხლაც უჭირავთ გათათრებულს ქართველებს ანუ მესხთა და ოსმალნი უწოდებენ გურჯისტანად. ამ ადგილს, ე. ი. სადაც

ქოროხი მოუდის, ეწოდებოდა კლარჯეთი და კლარჯეთი მოსე ხორენელის ღეოღრაფიით იყო ივერია და არა სომხითი ***). ამაზედ ამის დაბლა კიდევ ვიტყვი ერთს ორს სიტყვას, აქ კმარა ამაზედ ლაპარაკი. ბ-ნი ემინი დაუმატებს წინა თქმულსა, რომ ქსენოფონტი მოიხსენებსო ფაზის მდინარეს, რომელიცა ჰრწყავს სომხითსაო ****). ქსენოფონტი მოიხსენებს არა ფაზის მდინარეს, არამედ ფაზსა. ფაზისის მდინარე სხვა არის და ფაზისა სხვა. არეზის სათავეს უწინ დაახლაც უწოდებენ ფაზად ადგილის გამო ფაზიანი ან ბასიანი. კიპერტეს

*) არიენი თავის აღწერაში განასხვავებს ამ ორთა მდინარეთ, აგრეთვე პლინი და სხვანი ძველნი მწერალნი.

**) მოსეს ხორენაცის ისტორია რუსულად ნათარგმნი. გვერდი 344.

***) მოსე ხორენაცის ღეოღრაფია, სენ-მარტენი, 2 ტ. გვერდი 357. სომხებს კლარჯეთი გეხარად გაუკეთებიათ. საქართველოს ამავე ღეოღრაფიით ეკუთვნოდა: არტაანი, შავშეთი, ჯავახეთი, სამცხე, აჭარა და სხვანი, რომელნიც შეადგენდნენ ქოროხის მხარეს და არა სომხითსა.

****) წიგნი 4, თავი 6.

ქართაზედ ახლაც სჩანს ფაზინ სუ (ე. ი. ფაზის მდინარე), ეგ არეზია, რომელსაც სათავე აქვს ბასიანის ქვეყანაში.

მეორე საუკუნეში ქრისტეს შობის უკან იმპერატორმა ადრიანმა დანიშნა მმართველად პონტოს თემისა არიენი. ამან აღწერა ეს ზღვის ნაპირები და მოუთხრობს *), რომელი კოლხიდა იწყების ღიზის მდინარის შესართავიდან ზღვაში, ამ მდინარის მარჯვნივ ნაპირებისა სცხოვრებენ მახელონები და გენიოხები, რომელთაც პლინი სახელ სდებს ჭანად გენიოხად. ამათა ჰყვანდათ მეფე ანხილაუსი **); სცილაქს უწოდებს ამ ადგილს კეხიერად (ქართველების ეკლესია და სომხების ეკლესია); ამის შემდგომ მდებარებდა ზღვის პირზედ ზუდრეთი (აწ ქობულეთი, აჭარა, იმერხევი, შავშეთი და კლარჯეთი), ეკუთვნოდა ივერთა მეფეს ფარსმანს ***); ზუდრეთის შემდგომი იყო ლახივა (ე. ი. აწინდელი გურია). აქ მეფობდა მელასი.

ამის უკან იყო აპსილი (აწინდელი სამეგრელო). აქ მეფობდა იულიანოსი: ამას მოსდევდა აბაზგია (ავხაზეთი), მეფეთ იყო რესმაგი, და დასასრულ სანიგარი (ჯიქეთი), სადცა მეფობდა სპადაგას.

ძველს დროში კოლხიდა შეადგენდა საქართველოს მხარესა, განიყოფებოდა, როგორც სწერს ვახუშტი, 5 საერისთოდ: ეგრისი (სამეგრელო), მარგეთი ან არგვეთი (იმერეთი),

*) გვერდი 55, გოფმანისაგან გამოცემული.

**) ეს ადგილი აწ არის ლაზისტანი.

***) ფარსმან III იყო თანამედროვე რომის იმპერატორის ადრიანისა, იყო რომის ქალაქში, მიიღო დიდი პატივი ხსენებულის იმპერატორისაგან და საჩუქრად ებოძა 500 ალჭურვილი მხედარი კაცი და მისცა ნება მსხვერპლის შეწირვისა კაპიტოლიაში. იმპერატორმა აღმმართა ბელონის ტაძარში ცხენოსანი ანდალმა. ნახე ბიოგრაფიულს ლექსიკონში სტატია სენ მარტენისა „მიტრიდატ III“.

წუნდა და არტაანი (აწ სამცხე), ოძრხე (გურია), კლარჯეთი (აწ სპერსი ან ისპირის ხეობა და ტაო). პირველს საუკუნეში ქრისტეს შობის უწინ კოლხიდა ემორჩილებოდა პონტოს მეფეთა და შემდგომ პონტოს სამეფოს დაცემისა იყო აქ სამი დამოუკიდებელი ერთმანერთისა სამთავრო: ლაზისტანი, სამცხე და ჭანეთი. მეორე საუკუნეში ლაზებმა დაიპყრეს იმერეთი, სამეგრელო და შეადგინეს სამეფო, რომელიც მეხუთე საუკუნეში იქმნა შორის ვიზანტიელთა და სპარსთა მიზეზი ბრძოლისა 472 წლიდამ ვიდრე 562 წლამდინ *). სამცხეში აღმოჩნდნენ ბაგრატიონები, რომელთაც მოსპეს ლაზის მეფობა, დაიმონეს იმერეთი, სამეგრელო აფხაზეთი და მასუკან ქართლი და კახეთი. ვანეთი იყო თემი პირველად რომისა და შემდგომ ვიზანტიის იმპერიისა, ვიდრე 1202 წლამდე; ამ წელსა ალექსი კომნენმა შეწევნითა თამარ მეფისა დაიპყრა ტრაპეზონი და იწოდა მეფედ ივერთა და ჭანთა, ამისი მემკვიდრენი ჰვლობდნენ ერაპიზონში ვიდრე დაპყრობადმდე ოსმალთა 1461 წლამდინ.

—

III. ძველნი და ახალნი მკვიდრნი მოსახლენი პონტოს სამეფოსი, მონათესაობა მათი საქართველოს ერთან და იგივეობა იმათის ენისა.

—

პირველ უწყებასა ხალხთათვის, რომელნიცა მკვიდრობდნენ პონტოს სამეფოში და კოლხიდას, ვსცნობთ ჩვენ ქსენოფონტის წიგნისაგან, ცნობისა სახელსა ქვეშე „ანაბაზის“, ე. ი. უკან დაბრუნება ათი ათასისა ბერძენთა მხედართა. ქსენოფონტი სცხოვრებდა 200 წლის წინათ ქრისტეს შობისა, გამოიარა ჯერ მთლად კოლხიდის ადგილები და მასუკან პონტოს სამეფოსი და აღსწერა მკვიდრნი მოსახლენი და ადგი-

*) მატიანე სტრიტერისა, მეოთხე ტომი, ლაზიკა.

ლები დაწვრილებით და გასაოცებლის სისწორით. შემდგომნი ბერძენთა მწერალნი მხოლოდ განიმეორებენ მის უწყებათა; ამისთვის ვრაცხე საჭიროდ, რაც შეეხების ხალხთა ან ამ ადგილების აღწერასა შემოკლებით განვიხილო. ქსენოფონტ მოუთხრობს:

„ჩვენ რომ გავიარეთ სათავე ტიგრის მდინარისა, სამის, ახმით, მივედით თელეზობას *) მდინარის ნაპირა, სადაცა სახლობენ სომეხნი, ყმანი ტირიბაზისა, მთავრისა ფაზიანთა და ჰესპერიტთა **), რომელიც იდგა აქ თავის მხედრობითა და გვიპირობდა ომს. ჩვენ რომ დავუახლოვდით, ბარბაროზთ შეეშინდათ და გაიქცნენ. ამითი გაგვიადვილდა ჩვენ წინამდება-

რე გზა, თუმც სიცივემ, თოვლმა ძალიან შეგვაწუხა, გავედით ეფრატის მდინარესა და მივედით ფაზის მდინარის ნაპირსა **), სადაცა მრე ვექმენით ხალიბთა, ტაოელთა და ფაზიანელთა; ამის შემდგომ შევედით ქვეყანასა ტაოელთ და მასუკან ხალიბთა. ხალიბები არიან შემმართველნი და უშიშარნი ომისა, ტანზედ აცვიათ მოკლე კურტაკი, წვივზედ პაიჭები, თავზედ ჰხურავთ ზუჭი და საომრად სახმარნი იარაღნაქვსთ: ხანჯალი, შუბი და წელზედ ჰკიდიათ თოკები ****). ხალიბები იყენენ ჩასაფრებულნი მთებში და ძალიან გვავენებდნენ. გავედით რა ჰარფასის მდინარესა ****) მივედით ქალაქსა ღი-

*) თელეზოს მდ. ერთვის ეფრატსა, ნახე ტექსიეს კარტები.

**) ფაზიანი ქართველთა ბასიანი, ჰესპერიტი ქართველთა ისპირის ხეობა.

***) ფასის მდ. აქ არეზის მდინარეა, რომელსაც დასაბამი აქვს ბაზიანში და არა ჭოროხი, მისთვის რომ ამ მდინარეს რომ გავიდა, შევიდა ტაოს ქვეყანაში, სადაც დის ჭოროხი.

****) როგორც ახლანდელს გურულებს.

*****) ჰარფახე არის ისპირი, ერთი ტოტი ჭოროხის მდინარისა და არა არპაჩ. აი, როგორც ჰგონებს ინგლისის მწერალი აინსვორტი და ვივიენ სენმაგტენი, გვ. 321, ტომი I.

– ნე –

მნიას *). ამ ქალაქის მოურავმან მოგვცა ჩვენ ეტიკი, რომელმან მიგვიყვანა ტიხის მთამდე **); ამ მთის ქუდიდამ დავინახეთ პონტოს ზღვა და შეგვექმნა სიხარული, რიგიანად დავსაჩუქრეთ ჩვენი ეტიკი და გადვედით მაკრონების ქვეყანაში. მაკრონებს საჭურველად ჰქონდათ: ხის ფარი, შუბი და იყვნენ მოსილნი ნაბდებითა. ჩვენს მხედრობაში იყო ერთი მეომარი, ნათესავით მაკრონი ***) რომელიც გავგზავნეთ მოსალაპარაკებლად მაკრონებთან, რომ ჩვენ უვნებელად გაგვიშონ და საგზალი მოგვცენ. მაკრონებმა სიხარულით აღასრულეს ჩვენი თხოვნა, მოგვცეს საგზალი და გვიჩვენეს გზა. შეგვიყვანეს კოლხიდაში, რომელიც ძალიან მოშენებული არის. და დაუახლოვდით ტრაპეზუნსა. ტრაპეზუნი არის ქალაქი შავის ზღვის პირზედ, აშენებული მოვაჭრეთა ბერძენთაგან კოლხელების ქვეყანაში. ამ ქალაქის მცხოვრებმა კარგათ მიგვიღეს, სულადს ვმოულობდით დრილებისაგან ****) და ვინც უძლური და დაჭრილი იყო, ჩავსხით ნავებში და გავისტუმრეთ

*) ღიმნიას ქალაქი, აწ ჯიმილი და არა ჯინისი, რომელიც მდებარებს მახლობელ არზრუმისა, როგორც ჰგონებს აინსვორტი ან ვივიენ სენმარტენი. ჯერ არზრუმს გაივლიან და მასუკან ტაოს ქვეყანაში შევლენ. აქ კი წინაუკულმად არის, ჯერ ტაო გაუვლიათ და მასუკან არზრუმს მისულან. ქსენოფონტს უკეთ სცოდნია ეს ადგილები, ვიდრე განათლებულთ ევროპიელთა.

**) ქართული სახელი ტიხა, ციხის მთა აწ ჰარანტაში. ნახე ტექსიეს კარტები.

****) მაკრონები არიან სანი ან ჭანები. სტრაბონის წიგნი 12. ამითი სჩანს, რომ ტაოელნი, ხალიბნი და ისპირის ხეველნი იყვნენ ქართველნი

და მაკრონი ჭანნი; მხედარმა იცოდა ჭანური ენა, და არ იცოდა ქართული, რომ ელაპარაკნა ქართველებთან.

***) დრილები არიან ჭანელები ან სანები, როგორც ამტკიცებს არრიენი, გვერდი 54, 55.

– ნვ –

საბერძნეთში სხვანი, ვისაც ღონე ჰქონდა, შევუდექით გზასა ზღვის ნაპირზედ და მივედით კერასენს, ქალაქსა, რომელიც იყო დაარსებული კოლხიდაში. იქ დავისვენეთ რამთონიმე ხანი, იქიდან გადავედით მოსინაკთა ქვეყანაში. მოსინაკებს მამინ ჰქონდათ ერთმანერთში ბრძოლაა, ჩვენ უშველეთ ერთ მებრძოლსა მხარეს, მრე ვექმენით მოპირდაპირეთა. ავიღეთ მათი ტახტის ქალაქი, სადაცა ვჰპოვეთ მრავალი სანოვაგე. მოსინაკნი არიან მოქერაონი, ტანადნი, ბრგენი. იღებენ ტანსა სხვისა და სხვისა ფერთა და განსცხრებიან ავხორცობით აშკარად, თავზედ ჰხურავსთ რკინის ზუჩები, ტანზედ აცვიათ მოკლე კაბა, საომარი იარაღი აქვსთ: ხის ფარი, ხელ-შუბა და ორპირი ნაჯახი. მოსინიკების შემდგომ ზღვის პირზედ სცხოვრებენ ხალიბნი და მათ შემდგომ ტიბარენნი, მახლობელ ქალაქისა კოტიორა. ტიბარენთა ადგილი არის ვაკე და მდიდარი ნაყოფიერებითა“ და სხვანი.

პირველი ხალხი, რომელიც მოიხსენება ზემოხსენებულს განხილვაში, არის ფაზიანი, ქართველთა ბასიანელი. ბასიანსა, როგორც სჩანს ქსენოფონტის აღწერისაგან, რწყავს მდინარე არეზი, რომელიც ადგილის გამო ისახელებოდა, აწცა ისახელების ფაზის მდინარედ (ფასინ სუ ოსმალთა). მცხოვრებნი ბასიანისა ან ფაზიანნი ქსენოფონტისა *) არ ეკუთვნოდნენ ნათესაობით არცა საქართველოს ხალხთ, არც სომხისა **) და ღეროდოტის დროს იწოდებოდნენ ალაროდიანად ***). ვახუშტი თავის საქართველოს აღწერაში სწერს, რომ ეს ადგილი წინაპირველად ეჭირათ სომეხთა, მათ შემდგომ დაიმონიეს ბაგრატიონთა და შემოაერთეს სამცხესა და მუნიდგან ეკუთვ-

*) წიგნი 4. § 6.

**) სტრაბ. წიგნი 12, თავი I, § 1.

***) ღეროდ. წიგნი 3, § 90, 94.

– ნვ –

ნის საქართველოს *). აწ ბასიანი შეადგენს არზრუმის ქვეყანას.

მეორე ხალხი ხსენებული ქსენოფონტესაგან არიან ტაოხნი, ე. ი. ტაოელნი ან ტაოს მცხოვრებნი **). ტაო, ცნობილი საქართველოს თემი, აწცა მდებარებს მარცხნივ ნაპირსა ჭოროხის მდინარისა, გარნა მარჯვნივ ნაპირზედ იყო არტანუჯის საერისთაო. უპირველესი ქალაქი ტაოში იყო და აწცა არის ოლთისი. ტაოს რწყავდა თორთომის მდინარე, ტოტი ისპირის მდინარისა. სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილოეთით მთები, რომელნიც შეუდგებიან ისპირის ხეობას და სამხრე-

თით ირაჯლუს მთა (აწ კარგა ბაზარი და მოსხის მთა), რომელიც გაჰყოფდა ტაოს ბაზიანისაგან. აქ სათანადო არის შენიშვნა, რომელ კიპარტის ქარტებზედ ჭოროხს სახელს სდებენ ისპირის ხეობად) და ნამდვილს ჭოროხსა თავასუდ და ოლთისსუდ, წინააღმდეგ ძველთა მწერალთა და ვახუშტისა აღწერისა ***). მას ზევით მდებარებდა სპერი, ქართველთა მწერალთა ისპირის ხეობა; ტაო და სპერი შეადგენდნენ კლარჯეთის საერისთოსა ****).

აწინდელთა სომხების მწერალთა ჰგონიათ, რომ ორივე ეს თემი, ე. ი. ტაო და სპერი ეკუთვნოდათ მათ და იყვნენ მუნ მკვიდრნი მოსახლენი; ეს აზრი ტყუილია, ძველნი მწერალნი თვით სომეხნი ამტკიცებენ წინააღმდეგსა ****). აქ არ იყო სომხობა, ეს იყო ნამდვილი საქართველო, სახელ-ედე-

*) ვახუშტის გამოც. უფ. ბროსეტისაგან, გვ. 120.

***) ქსენ. წიგნი 4 § 7.

****) ვახუშტის ქარტა და აღწერა, გვ. 120, ისპირის მდინარეს ქსენოფონტი ახსენებს ჰარფასად. ნახე ზევით შენიშვნა.

*****) სპერი ან ისპირი ცნობილიყო ძველთა მწერალთაგანცა; დედოფლოტე უწოდებს ჰესპერად, ან სასპირად.

*****) მოსე ხორენაცის დეოღრაფია, სენ-მარტენის ნათარგმნი. ტ.

– ნზ –

ბოდა ზემო ქართლი და არა სომხითი. აწცა იწოდების ოსმალთაგან გურჯისტანად და მკვიდრნი მოსახლენი არიან გაათათრებულნი ქართველები, რომელთაც არ დაუვიწყნიათ ქართული ეწა.

აქ გამოჩნდნენ პირველად ბაგრატიონები, ეს იყო მათი სამშობლო მამული. სომხებსა ჰგონიათ, რომ რაც ბაგრატიონებს ეჭირათ მამული და ადგილები, იქ სულ სომხობა იყო, –ამაზედ ძალიანა სცდებიან: ჯერ თვით ბაგრატიონები არ იყვნენ სომხები. მოსე ხორენაცი მოუთხრობს, რომ „მამბა (სუმბატ)ბაგრატიონი, თავის ნებით შევიდა მფარველობას ქვეშე ვადარშაკისა სომეხთა მეფისა, რომელმან ნამსახურობისათვის უბოძა ერისთობა დასავლეთისმხრისა, სადაც არ ლაპარაკობენ სომხურად *). დასავლეთი სომხითისა არის: ბასიანი, ტაო, სპერი, არტანუჯი და სხვ. რომ ბაგრატიონები არ იყვნენ სომხები და არცა რწმენდათ სომხების სარწმუნოება, მოსე ხორენაცი მრავალჯერ განამეორებს. ჩვენი ცხოვრება მოუთხრობს, რომელ ბაგრატიონნი, ჩამომავალნი დავით წინასწარ-მეტყველისა და მეფისა, მოვიდნენ IV საუკუნეში **) ეკლესიად და ნათელ-იღეს ხელითა რაქილ დედოფლისათა ***). ჭეშმარიტად პირველი ბინადრობა ბაგრატიონთა ამ ადგილებშია და არა სომხითში, ეს იყო, როგორც ვსთქვით, მათი სამშობლო ქვეყანა. შემდგომ ქართლისა და კახეთის დაპყრობისა არაბთაგან, ქართველობა გამძლიერდა ამ ადგილებში. მე-

2. გვ. 357, სადაც კლარჯეთს ეწოდება გეხარდი; ვარდანის გეოგრაფია სენ-მარტენის ნათარგმნი, გვ. 427, სადაც სინათლით ამბობს, რომ დაიკვი,

ე. ი. ტაო, ეკუთვნის იბერიას და მოუდის ისპირის მდინარე.

*) მოსე ხორენაცი, ემინის ნათარგმნი გვერდი 79.

**) ბ-ნ ბროსეტის ქართლის ცხოვრება.

***) ეკლესია არის ეკესიერი სცილაქსისა, აწ ლახისტანი და არა აქ ცილინა, როგორც მოუთხრობს ბ. ს. მარტენი.

შვიდე საუკუნეში ქართველებმა, დავით გარეჯის უდაბნოს მაგიერად, აქ დააფუძნეს ოლთისის მონასტერი, თავი და დასაბამი სამღვთო და საეროთა სწავლათა, აქ განვრცელდა, წინააღმდეგ მაჰმადიანობისა, ქრისტიანობის სარწმუნოება, ასე რომ IX საუკუნეში აქ იყო 18 სამღვდელოთავრო საყდარი, ან ეპარხია: მაწყურელი (აწყვერშია); კუმურდოელი (კუმურდოისა ან ჯავახეთისა); იშხნელი (ან სპერისა); ანჩელი (აჭარისა); მტბევარი (ტბეთისა ან შავშეთისა); წურწყამელი (წურწყამისა); წყაროსთველისა (ფოსოჩულურეთისა); ვალაშკერთელი, ანელი, კარელი (კარი და ოლთისი); ბანელი (ტაოსკარი და ფანასკერტ); დადაშნელი (კოლა და არტაანი); ამათ გარდა ბაიბერთის ახლოს აშენებული იყო ხახულის მონასტერი. ეს იყო სამშობლო ქვეყანა ჩინებულთა სამღვთო მწერალთა, წმინდათა მამათა იოანესი, ეთევიმისა, გიორგი მთაწმინდელისა, გიორგი ოლთისელისა და სხვათა მრავალთა, რომელთაც ხელახლად გვითარგმნეს სამღვთო წერილები. აქ იშვა ერისთავი თორნიკი, აღმაშენებელი დიდის ივერიის მონასტრისა ათონის მთაზედ, აქ გამოჩნდნენ უწარჩინებულესთა ამბავთა მწერალნი და მოშიარენი, ვითარ: შოთარუსთველი, სარგის თმოგველი, აბდულ მესია შავთელი და სხვანი.

მესამე ხალხნი იყვნენ ხალიბნი. ქსენოფონტი ორჯელ მოიხსენებს ამ ხალხს, პირველად, ვითარცა მცხოვრებთა, ტაოელთ შემდგომ, ისპირზედ, და მეორედ – შავის ზღვის პირზედ მახლობელ კერასენის ქალაქისა. სტრაბონი ჰგონებს, რომ ხალიბები ის ხალხნი არიან, რომელთაც უმიროს *) სახელს დებს ჰალიზონად, ან ალაზნელად **), აქ მოსულან ადგი-

*) სტრაბონი წიგნი 12, თავი ორი, § 19 და 21: ილიადა სტიხი 856, 857.

**) ე. ი. მცხოვრებნი ჰალიზის (კიზილერმაკი) ან ალაზნის მდინარის ნაპირზედ. სტრაბ. მუნვე.

ლიდამ ხალიბე, სადაც იპოვება ვერცხლის მადანი. ვივიენ სენ-მარტენი გვაუწყებს *), რომელ ჰალიზონები აწ ალაზნელები იყვნენ აქ მოსულნი და დასახლებულნი თერმადონის მდინარის პირზედ, ტროადის ბრძოლის უწინ. ბ. დუბოა **) დარწმუნებით ამბობს, რომ ხალიბები ან ჰალიზონები, ან ალაზნელები სცხოვრებდნენ წინაპირველად ალაზნის მდინარის ნაპირზედ კახეთში. ეს აზრი დასაჯერებელია პირველად ამიტომ, რომ ძველნი მწერალნი, მაგალ. სცილაქს კორიანდელი ***)) და პლინი ****)) სწერენ, რომ ხალიბები მოსახლეობდნენ როგორც აქ, პონტოს სამეფოში ისე ქართლში, – და ამითი ჩანს, რომ იყვნენ ერთი და იგივე ხალხი. მეორე, – მცირეს აზიაში აწცა იპოვებიან მრავალნი სახელნი მდინა-

რეთა, ქალაქთა, ადგილთა, რომელნიც იხილებიან საქართველოშიაც, მაგალ. ქიზიკი ქალაქი მდებარე მარმარილოს ზღვის პირზედ და ქიზიყი, მდებარე კახეთში; ქუთაია ქალაქი, მდებარე ფარსაკის მდინარის სათავეზედ, და ქუთაისი იმერეთისა; მდინარე ენგური, რომელზედაცა სდგას ქალაქი ანგორა ან ენგური და მდინარე სამეგრელოსი ენგური; ონის ქალაქი შავის ზღვის პირზედ მახლობელ ჰალისის ან კიზილერმაკის შესართავისა და ონი იმერეთში; ჰალიზი ან ალაზანი და ალაზანი კახეთში და სხვანი მრავალნი.

მეოთხე ხალხი ქსენოფონტის არიან მაკრონნი. სტრაბონი ამბობს, რომელ მაკრონები იმის დროს იწოდებოდნენ სანად ****), რომელთაც პლინი *****) სახელ სდებს სანად

*) მცირე აზიის აღწერა, ტ. I. გვ. 250, 251.

**) მოგზაურობა ტომი 4, გვერ. 133, 139.

***) დებებს ძველი ქარტები ატლასში.

****) წიგნი თავი 6, 10.

*****) სტრაბ. წიგნი 12, თავი 2, § 19.

*****) წიგნი 6, თავი 8.

გენიოხად, არიანი – ტანად *) და ვიზანტის მწერალნი ტცანად **). ყველამ ვიცით, რომ ბერძნებს არა აქვს ასო ჭ. ამისთვის მაგიერად ზოგს უხმარია „ს“, ზოგს „ტ“, ზოგს „ტც“. სანი ან ტანი ან ტცანი არის ქართველებისა ჭანი ***). ღეროდოტიც მოიხსენებს მაკრონებსა და მოუთხრობს, რომ მათ ჰქონდათ ჩვეულება წინადაცვეთისა, როგორც კოლხიდელებსა ****), სცილაქსი უწოდებს მაკრონებს მაკროცეფალი *****). მაკრონები სახლობდნენ ჭოროხის მდინარის მარცხნივ ნაპირზედ, სადაც ეხლა ლაზები დგანან *****), და მარჯვნივ ნაპირი ეჭირათ ივერიელთა. ქსენოფონტის აღწერა ამას სრულებით ეთანხმება. როდესაც ქსენოფონტი ჰარპასის მდინარეს გავიდა (ისპირის ხეობა) და გადიარა ნაჭილობევის მთები, რომელნიც აწცა განსაზღვრენ ჭანეთსა სამცხისაგან, მაშინ შევიდა მაკრონების ქვეყანაში, რომელიც ამ სახით მდებარებს მარცხნივ ნაპირსა ჭოროხის მდინარისა. მაკრონებს, ე. ი. ჭანებს, რომელნიც სახლობდნენ მთებში, უწოდებს სეპტაკომედად (ე. ი. შვიდი კოშკი), და დაუმატებს, რომ სეპტაკომეტებს ძველად ერქვათ მოსინაკები, ე. ი. კოშკებზედ ან ბურჯებზედ მცხოვრებნი *****), ამისაგან სჩანს, რომ მოსინაკები და მაკრონები ერთი და იგივე ხალხია, ვანად წოდებულნი. ამას გარდა სტრაბონი გვაუწყებს, რომელ სანებმა (ჭანელებმა) მოსრეს სამი გუნდი რომაელთა მხედრობისა, მიტ-

*) არიენის აღწერა შავის ზღვისა, გამოც. გოფმანის.

**) სტრიტერის მატიანე ტ. 4. გვ. 220, 225, 226.

***) ჭანი ქართულად ნიშნავს გამხდარსა, ჭნავსა.

****) ღეროდ. წიგნი 2. § 104.

*****) დებუას ძველი ქარტები ატლასში. მაკროცეფალი, ბერძნ.

გრძელ თავიანი.

*****) სტრიტერის მატიანე 4 ტ. გვ. 395.

*****) ზიგნი 12, თავი 2, § 19.

რიდატის დიდის ომის დროს პირის პირ რომაელთა. იუსტინიანე იმპერატორის დროს შევიდნენ მორჩილებას ქვეშე ვიზანტიისა და მიიღეს ქრისტიანობის სარწმუნოება.

მეხუთე ხალხი იყვნენ ტიბარენნი, სახლობდნენ ვაკე ადგილებზედ, გარემოს თერმეს მდინარისა, მახლობელ კოტიორა (აწ ორდუ) ქალაქისა, შეიმუშავებდნენ მიწასა და ჰყვანდათ მრავალი საქონელი, წესი და ჩვეულება ჰქონდა მსგავსად ივერიელთა *). ტიბარენნი, ხალიბები სახლობდნენ როგორც აქა, ისე სამცხეში და ქართლში **). სამღვთო წერილში და გეროდოტის აღწერაში მოხსნი და ტიბარენნი ან თობალი ერთად მოიხსენებიან, ვითარცა ერთად ერთი ხალხი ***). ვიზანტის მწერლები არ მოიხსენებენ ამ 'ხალხსა, რადგანაც მათი სადგომი ადგილები იმ დროს ეჭირათ ჭანელეზსა“ ... *).

—

მცხეთის სამეფო დეხ ქართული ენა. ვანის ლურსმურ წარწერების ენის შესახებ, ლენორმანს გარდა, სხვა მეცნიერებსაც გამოუთქვამთ თავიანთი აზრი.

გამოჩენილი სემსი სწერს: „ვანის წარწერების ენასა და ქართულ ენას შორის დიდი მსგავსებაა და მე მგონია, დას-

*) სტრაბ. ტ. I, გვერდი 484.

**) გეროდ. წიგნი 3, § 94; სცილაქს კორიანდელი, დუბას ძველი კარტები ატლასში.

***) დაბად. შესაქმეს წიგნი. თავი 12, მუხლი 2; ესეთის წინასწარმეტყველება თავი 27, მუხლი 13-21; კვალად 32 – 26; 38 – 2.

*) სამწუხაროდ, უადგილობისა ბამო, აქ ვეღარ ვსარგებლობთ პროფეს. ა. ს. ხახანაშვილის წერილით „Древнѣйшіе предѣлы разселенія грузинъ по Малой Азии“. ამავე საგნის გამორკვევას შესდგომია აგრეთვე პროფეს. ი. ა. ჯავახიშვილი, რომლის გამოკვლევა, როგორც გვაცნობეს, უკვე იბეჭდება.

– დგ –

ძენს იგი, მალე დავრწმუნდებით, რომ ეს ორი ენა მინათესავეაო.

ნიკოლსკი ამბობს: „თუ ამ ტომოდგმას (რომელიც ვანის წარწერებშია მოხსენებული) არ ეკუთვნიან ახლანდელი ქართველები, იგი სრულად გამქრალ და მოსპობილ ერად უნდა ჩაითვალოს *).

მოსე ქორენელი ამბობს, როდესაც სომეხთა მამათმთავარი ჰაიკ არარატს მოვიდა, აქ ნახა ნაშთი ერისა, რომელიც აქედგან წინად გადასახლებულიყო.

რა დროს დასტოვეს ქართველებმა არარატ-ვანის მიდამო?

ლენორმანი იმავე ლურსმურ წარწერების მიხედვით ამბობს, ვან-არარატიდგან ქართველები გამოძევებულ იქმნენ მე-VII – VI საუკ. ქრ. წინადო. სემსის სიტყვით კი მეექვსე

საუკუნის ნახევრამდე სომხებს ვერ მიეხწიათ ვანამდე. განსვენებულ პროფეს. პატკანოვმა, ამავე ლურსმურ წარწერათა შესწავლის შემდეგ, გამოაცხადა: „სომხეთის ისტორია მე-VIII – VII საუკუნის ქრ. უწინარეს ჟამისა ჩვენთვის სრულიად უცნობია **). გარნა იგივე მეცნიერი ამავე წარწერების წაკითხვამდე ამტკიცებდა, რომ სომხის ტომოდგამათ სამი ათასს წელსა თუ კიდევ უწინარეს ჟამს ქრ. წინად იწყო გადმოსახლება არარატის მხარეს და ნელნელა განაძევა აქედგან პირვანდელნი მკვიდრნი უცნობის ტომისა და აგრეთვე სემისნი“ ***).

„სომხეთით, – სწერს სტრაბონი, – ისტორიკოსთა სიტყვით, პირველხანს მცირე ოლქი იყო. იგი გადიდდა არტაქსიასისა და

*) მ. ვ. ნიკოლსკი. Клинооб. надписи ванскихъ царей (Древности, т. I. გამოც 1, გვ. 382.

**) ვ. პატკანოვი, Ванскія надписи, გვ. 33.

***) მისივე. Исслѣдованіе о діалектахъ армянскаго языка, გვ. 5.

– დდ –

ზარიადრიასის ჟამს, რომელნიც ანტიოქოზ დიდის სპასალარები იყვნენ, და ანტიოქოზი რომ დამარცხდა, იგინი გამეფდნენ“. „არმენოსიო, განაგრძობს იგივე ისტორიკოსი, გაჰყვა აზონს სომხეთამდის, და მისგანვე ამ ქვეყანას ეწოდა „არმენია.“ თუ დაუუჯერებთ კირსილს და მედიას, რომელნიც ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის მონაწილენი იყვნენ... ამბობენ, აზონი კოლხიდაში ლაშქრობის ჟამს თესალიელ არმენთან ერთად კასპიის ზღვამდე მივიდა და მოიარა ივერია, ალბანია და ნაწილი არმენიისა და მიდიისა“.

ქართლის ცხოვრებით ალექსანდრე მაკედონელმა მოიყვანა საქართველოში „აზო(ნი), ძე ქართველთა მეფის არანისა“, დაიპყრა მცხეთა და მეფედ დასვა აზოჲ. ეს აზო წავიდა ქართლს და იქიდგან გადმოასახლა 18 სახლი მამამძუძეთა და თან მოიტანა ღუთად კერპნი გაც და გაიმ. „და იგი იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა“.

იუსტინი, რომელიც სცხოვრობდა 130 – 170 წ. ქრ. შემდეგ, ამბობს: „თითქმის მთელმა აღმოსავლეთმა აღუგო აზონს, ვითარცა თვისს დამაარსებელს, ტამარნი, პატივსა სცემდა მას, ვითარცა ღმერთს“.

ტაციტი: „აზონი მოვიდა მისაღებად კოლხიდის თავისუფალ ტახტისა“ *).

შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ არანისა და აზოს მსგავსი სახელები გვხვდება თვით ვანის წარწერებშიაც: ვანის მეფეს ირანზუს შვილს ჰქვიან აზუ ანუ აზა. ექვი არ არის, სტრაბონი და მის მომდევნო მწერლები ისტორიულ აზონს ვერ არჩევენ ლეგენდარულ აზონისაგან.

იზადება კითხვა: თუ აზო იყო პირველი მეფე, მამ რად ამბობს მატეანე, რომ იგი იყო ქართლის მეფის არანის შვი-

*) ეს ცნობები ბერძენთ მწერლებისა მოყვანილია აგრეთვე იმავე ქორენელის სომხეთის ისტორიის დამატებაშიც (გვ. 348 და სხ.).

– 29 –

ლიო? თუ არაა მეთე იყო, აზო როგორღა ჩაითვლება პირველ მეთედ?

საქმეც ის არის, რომ აზო პირველ მეთედ შეიქმნა ჩრდილოეთ საქართველოს სამეფოს – მცხეთას და მისი მამა კი მეთედ იყო ისევე ძველს საქართველოში ანუ ზემო-ქართლს, რომლის სამხრეთი მიჯნები მაშინ, ალბად, უფრო ვრცელი იყო, ვიდრე მერმენდელ დროს.

ცხადია, აზონს რად უწოდებს მემატთანე პირველ მეთედ. მთელი მცხეთის არემარე მტკვრის გაყოლება ოძრახემდე დაჭერილი ჰქონდათ ბუნთურქებს და ჰონნებს, რომელნიც მცხეთისავე მამასახლისის თანხმობით დაესახლნენ ამ ადგილებში და უმეტესად კი გამაგრდნენ სარკინეთში. იგინი სამეგობროდ მოვიდნენ და მერმე კი, საფიქრებელია, მძლავრობა იწყეს და მიემხრნენ ხაზარებს, ქართველობის დაუძინებელ მტრებს. ესენი რომ შემუსრა აზომ, ზემო ქართლიდამ, მამის სამეფოდამ, მოიყვანა მრავალი ქართველი და დაასახლა ქვემო ქართლს (ქართლ, კახეთ, ჴრეთს)...

რახან ვანს შემოესივნენ სომხები და ნელნელა დაიპყრეს იგი სპარსთა ყაენების შემწეობით, და განაძევეს ძველნი მკვიდრნი ანუ დაიმორჩილეს იგინი, საქართველოს ბატონობაც ვანსა თუ მის არემარეს მოისპო და მის მერმეთ მთელს ქართლოსიანთა ტომ-მოდგმაზე თვითმპყრობელობა და „თავადობა“ იწყო მხოლოდ მცხეთამ.

ვან-არარატის ახალი მეთეები, რალა თქმა უნდა, ეცდებოდნენ იქ დაშთენილ ქართველების გასომხებას. რომ ეს ასე იქნებოდა, ამის საბუთს გვაძლევს გეოგრაფია, ისტორია და ქართულ-სომხურ ენების შესწავლა.

კლერკი ამბობს, რომ სომხეთის გეოგრაფიულ სახელეების უმეტესი ნაწილი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ქართულის ენის მეოხებითაო.

„ქართულის და სომხურის შესწავლამ ჩვენ დაგვარწმუნა“, სწერს გატერიასი, „რომ დიდი ნაწილი ქართულ სიტ-

– 30 –

ყვებისა და ყველა ძირები ეკუთვნიან განსაკუთრებულს ჯგუფს ენებისას, რომელსაც ვუწოდებთ ქართულ ჯგუფად. თუ მრავალი რიცხვი ამ სიტყვებისა მოიპოება სომხურშიაც, ეს იმას ამტკიცებს, რომ სომხურს მიუღია ისინი ქართულისაგან, რომელიც ოდესმე დიდ-სომხეთის დიდს ნაწილზე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, სანამდე იქ არიელები მოვიდოდნენ. ქართულს ენას დიდი მნიშვნელობა აქვს სომხურის ენის შესასწავლად. ამიტომ სომხურ გრამატიკის გამოქვეყნებამდე მე საჭიროდ ვცან სისრულით გამომერკვია, თუ რა ეკუთვნის ქა-

რთულ ენას, რადგან უამისოთ შედგენილი სომხური გრამატიკა მოკლებული იქნებოდა სამეცნიერო საფუძველს და მეთოდს. სომხურს ძლიერ ბევრი სიტყვები შეუთვისებია ქართულისა და კავკასიის სხვა ენებისაგან და ამ ენებს სომხურის სინტაქსზედაც უმოქმედნია“^{*}).

სტრაბონი აღნიშნავს, ანტიოქოზ დიდის სპასპეტაგან სომხეთის სამეფოს დაფუძნებისა და მეზობლად მოსახლე ერთა ქვეყნების დაპყრობის შემდეგ წარმოსდგა ახალი სომხური ენა, „ასე რომ ახლა (ე. ი. სტრაბონის ჟამს) ყველა მკვიდრი იმ ქვეყნისა (არმენიისა) ლაპარაკობს ერთს ენაზედ“.

თვით ქორენელი მოწმობს, რომ ა) ხარკს მოსახლეთაგან წარმოსდგა თოღარმას სახლის შთამოებათ და ბ) არამმა უბრძანა ამ ქვეყნის მკვიდრთ ესწავლათ სომხური ენა და ამ ენაზე ელაპარაკნათო.

ცნობა, რომ „წარმოსდგა ახალი მოდგმა თოღარმას სახლისაო“ გვაგონებს ჩვენ ქართლის ცხოვრების გადმოცემას, ქართველები თარგამოსის შთამომავალნი არიანო. ახლად მოსულეები, ჩაეთესლნენ-რა უწინდელ მკვიდრთა შორის, რომელნიც ქართველის ტომისანი იყვნენ და არ მოინდომეს მცხეთის სამეფოს გადასახლება, დროთა განმავლობაში უნდა შე-

^{*}) ა. ჭყონია. ისტორიული ნარკვევი, გვ. 64 – 65.

– 58 –

რეულიყვნენ მათთან, და შექმნილიყვნენ ერთ ხალხად, ერთ სახლად თარგამისა და ესწავლათ ერთი ენა.

საგულისხმოა, როდესაც ქართ. ცხ. (გვ. 35) ამბობს:

„აქამომდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო“, ანუ (გვ. 26): „ქართლსა შინა იზრახებოდა ექვსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“. ეს საგულისხმოა მით, რომ ეს „ქართლი“ შეიძლება იყოს არა ქვემოქართლი, არამედ ზემოქართლი, რომლის სამხრეთ ნაწილში, ქართველების სამეფოს ნანგრევებზე, დაარსდა სამეფო სომეხთა. ქვემო ქართლს რა უნდოდა ასურულსა და ებრაულ ენას? სხვა რომ არა ვსთქვათ, ამ ენებს როგორ შეისწავლიდა „ყოველი ქართველი, მამრი და მდედრი“! თუ ამგვარი ენათა შერევა ოდესმე მოჰხდა, მოჰხდებოდა ძველს საქართველოში და ახალს არმენიაში, საცა მე-VII – VI საუკ. დათარეშობდნენ სკვითნი და ხაზარნი, საცა, მართლაც, უნდა ყოფილიყო ბრძოლა ხსენებულ ენათა შორის იმ დრომდე, ვიდრე არ გაიმარჯვებდა სომხური ენა, ვიდრე მოსული მძლავრი ნაკადული არ შეილევდა ადგილობრივ ნაკადულს და არ შეეღეოდა მას.

ამ მხრივ ძვირფასია თვით სომხურისა, ქართულისა და მრავალ ენების მცოდნე პროფეს. ნ. ი. მარრის აზრი. იგი სწერს:

„სომხური ენა, როგორც ვიცით, არიულ ენად ცნობილია მეცნიერებაში, და საფუძვლიანადაც; ჩვენს ლინგვისტი-

ურს გამოკვლევებში ჩვენ უფრო შორს წაველით და იმ დასკვნამდის მივედით, რომ სომხურს ენაში არის შესამჩნევი ნალეკი, მონათესავე ქართულისა, და ამ ნალეკის, – სულაც არ შემოტანილის და არ სესხებულის ქართველებისაგან, – ანაღ--ზისათვის ქართულ ენას მართლაც აქვს უაღრესი მნიშვნელობა. ეს გენეტიური კავშირი ქართულის ენისა და სომხურის შორის მოასწავებს არა კულტურულ ზეგავლენას ქართველებისა სომხებზე ანუ სომხებისა ქართველებზე, არამედ – მას,

– 83 –

რომ, როგორც ქართველები, ისე სომხები არიან ორნი ძმა-ერნი *), შემდეგში განცალკევებულნი სხვადასხვა ეთნიურ და ლინგვისტურ და კვალად კულტურულ და პოლიტიკურ ზედმოქმედებით“ („ნოვოე ობოზრ.“, № 4894).

ახალს თავისს შრომაში იგივე ავტორი ამბობს:

„სომხურს ენას აქამდის სწავლობდნენ და სწავლობენ გულდადებით მხოლოდ მიხედვისამებრ მისის მონათესაობისა ინდურ-ევროპულ ლინგვისტიურ ჯგუფისა. გარნა ინდურ-ევროპულ ანუ არიულ ნაწილაკით არ აღმოივსება ბუნება სომხის ენისა. სომხურში ინდურ-ევროპულ ნალეკთან ერთად განუწყვეტლად შერთულია ნაჟური, რომელიდაც უცნობ ლინგვისტიურ მოდგმისა.

„სახე ამ უცნობ მთელისა თანდათან გამომეხატა, როდესაც ვმეცადინეობდი დამედგინა გენეტიური ნათესაობა ქართულის ენისა სემიტურთან. საბუთებმა რახანია მაიძულეს აღმეარა, რომ ქართული მონათესავეა სემიტურ ენებისა, თუმცა იგი ისე დაახლოვებული არ არის მათთან, როგორც სემიტურები ერთმანეთთან. მეორემხრით, ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ სომხური ენა ზოგიერთ არსებით მხრით თვისის ბუნეისა არის მონათესავე ქართულისა“ (Н. Марр. Грамматика

*) პირიქითი სომხის წინაპართა ტალღა საკმაოდ მძლავრი უნდა ყოფილიყო, რომ შეილია ადგილობრივი ნაკადულები და მით გამძლავრებულმა და განახლებულმა დააარსა საკუთარი სამეფო და, მეორეს მხრით, სომხური ენა რომ ქურთულ ენის კულტურულ ზეგავლენის ქვეშე არ ყოფილიყო ხანგრძლივად და ამ გავლენის ზემოქმედებით არ შემუშავებულყო, თვით სომხური ენაც ის მთელი აღარ იქნებოდა, რაც დღეს არის, არამედ დაშთებოდა იმ არიულ ენად, რომელზედაც ლაპარაკობდა ჰაოსი, როდესაც იგი შემოვიდა არარატის ხეობაში. ქართველთა და სომეხთ მშობა იმის მეტი არ არის, რაც არიელ მოსულ ხალხს და მისს ენას შეეთვისა და შეეელია ადგილობრივ ბინადარ ერისაგან.

– 84 –

др.-арм. языка. Этимология, გვ. XXXI). ვანის ლურსმურ ნაწერების ენის შესახებ იქვე შენიშნავს ნიკო მარრი (გვ. XXX, რომ ეს არმენიის ენა არიელების გადმოსახლების წინა დროის ენა არისო, არა ინდურ-ევროპულიო, მას დამოკიდებულება აქვსო სომხურ ენასთან და, შეიძლება, ფრიად არსები-

თიც, რადგან მით ეს სომხური ენა უნათესავდება ქართულსო. –

პატივცემულ მარრის, როგორც სპეციალისტის, აზრი შესახებ ქართულის ენის სემიტურის მონათესაობისა საყურადღებოა, დროა გადაწყდეს კითხვა შესახებ ქართულის დამოუკიდებლობისა ანუ მონათესაობისა. გარნა სხვებიც „საბუთებისვე“ მიხედვით აგრეთვე „იძულებულ“ იყვნენ აღეარათ, „ქართული მონათესავეაო არიულ ენებისა“, „ჩქართული თურანულის მოდგმის ენააო“. მე კი თუ მკითხავთ, ქართული ყველა ჯგუფების მონათესავეა, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, იმდენადვე მონათესავეა არიულისა, რავდენადაც სემიტურისა, თურანელის. გვწამს, ქართული იმ დროის ენაა, როდესაც ერნი და ენანი ჯერ არ დაშორებოდნენ ერთმანეთს, ერთმანეთისა საკმაოდ ეყურებოდათ და ესმოდათ. ჩვენ გვჯერა ცნობა მემატიანისა (ქართ. ცხ., 122), რომელიც ამბობს: „თქვენ, მკვიდრნო ქართლისანო, ნათესავნო მეფეთა ქართლისათანო, რომელნი დადგინებულ ხართ დღეს მთავრობასა ზედა ჩვენ მეფეთაგან, რომელ ჩვენ ვართ ნათესავნი ნებროთ გმირისანი,... (შემდგომად ენათა შერევნისა) დაუტევეს ყოველთა ქალაქი (ზაბილონი), და დაუტევენა (ნებროთ გმირმა) ინდურად მზრახველნი ინდოეთს, სინდნი – სინდეთს, ჰრომნი – ჰრომს, ბერმენნი – საბერმნეთს, აგ და მაგოგი – მაგუგეთს, სპარსნი – სპარსეთს, ასურნი – ასურეთს. და ესე არიან შვიდნი ენანი, რომელსა ნებროთისამდე ზრახვიდეს (გვ. 123).

გვჯერა, რომ ეს აგი და გოგი, გუგი (არაბ. ჯუჯ-მა-ჯუჯ იყვნენ ქართველნი, ის ერი, რომლის შესახებ იეზეკიელი ამბობს: „ძეო კაცისაო, განიმტკიცე პირი შენი გოგსა

– ო –

ზედა და ქვეყანასა ზედა მაგოგთასა, მთავარსა რომს, მოსოხს (=მესეხს) და თობელსა" (იეზ., 38 I); „აჰა, მე შენ-ზედა გოგ, მთავარსა რომისსა, მოსოხს და თობელს“ (იქვე, 39, I). გვჯერა, ამ გოგისა და გუგისაგან წარმოსდა გუგარქი=გუჯარეთი=კიპერტის გოგარენი (ჯავახეთი), აქაურივე გოგა-შენი, ციკლოპურად ნაშენი ციხე გოჯი ანუ ქუჯეთი, აქედგანვე არაბული სახელი ქართველთა ჯორჯან, ჯურჯ, გურჯ და თვით ბერძნებისაგან გადასხვაფერებული გიორგ, ე. ი. სახელი იმ ერისა, იმ აგისა, გოგისა, რომელნიც თაყვანს სცემდნენ გაცს და გას, იმ ერისა, რომელსაც დაერქვა ქართ=ქორთ=ჯორჯ.

ამ ძველს დროს ქართულს ექნებოდა მეზობლობა და ნათესაობა ყველა ძველ ერებთან და ენებთან. მის გამო, რომელს ენასაც უნდა შეადაროს კაცმა ქართული, სანათესაობო ნაწილაკებს ყველგან ჰპოვებს, თუმცა ეს ენა (ქართული), როგორც უკვე პროფეს. ა. ა. ცაგარელმა განმარტა, სრულიად დამოუკიდებელ მოდგმისა და ჯგუფისაა.

—

აქვე ვურთავ მცირე მასალას შესატყობად იმისა, თუ რა ერთობა აქვთ ერთმანეთში ქართულსა და მის კილოკავებს.

	მეგრ.	ჭან.	სვან.
1. ერთი *)	ართი	არ(თი)	ემზუ
ორი	ჟირი	ჟურ	ჰერი ჰერი
სამი	სუმი	სუმი	სემი
ოთხი	ოთხი	ოთხი	ვოშთხვ **)

*) ინგ. ჩქარა თვლაში – ე რ, ო რ , ს ა მ ... ერთის, ორის, სამის... მაგიერ.

**) სიტყვების დასაწყისს, ხმოვანის წინად, ხშირად ემატება ვ: ოქრო – სვ. ვოქრ. ვერძი – მეგრ. ერჯი, ვისი – სვან. იშა, ორი – ვორი, ათი – ვითი.

– ოა –

	მეგრ.	ჭან.	სვან.
ხუთი	ხუთი	ხუთი	ვოშხვიდ
ექვსი	ამშვი	ამშვი, ამ	უსგვა
შვიდი	შვითი	შთვიდი	იშგვიდ
რვა, რუაფ	რუო; ბრუო	ორვო	არა
ცხრა	ჩხორო	ჩხორო	ჩხარა
ათი	ვითი	ვითი	იემდ; ჰემდ
ასი	ოში	ოში	აშირ
ათასი	ანთასი	ანთასი; შილია ათას	
2. ვარ	ვორექ	ვორე; ბორექ	ხვარი; ხვი
ხარ	ორექ	რეი; ორე	ხარი; ხი
არია;	ორე; რე	რენი; ქორენ	არი; ლი
ვართ	ვორეთ	ორეთ, ბორეთ	ხვარიდ; ხვიშთ;
			ლიშთ
ხართ	ორეთ	რეთი; ორეთ	ხარიდ; ლიხ.
არიან	ორენა	რენანი; ორერან	არიხ; ლიხ.
ვარიედ	ვორდი	ვორტი	ხვარდ
ხარიედ	ორდი	ორტუ	არდა
ვარი ედით	ვორდით	ვორტით	ხვარდიდ
ხარიედით	ორდით	ორტით	ხარდიდ
არდეს	ორდეს	ორტეს	არდახ

მტილი დიდი-ა

ორტვინი დიდი-რე

ორტულე დიდი-რე (ნ)

ლარტამ ძლიდ-ლი

შენიშვნა. ყველა ეს შემოკლებული არსებითი ზმნები ქართულშიაც იხმარება: ქვემორე (ქვემო-რე), ზემორე (ზემო-რე), წინამდებ-რე, მამალი (მამა-ლი), დედალი (დედა-ლი).

ა) ვწერ, წერ, წერს. ვწერთ, წერთ, წერენ (ა)

ვჭარუ, ჭარუ, ჭარუნს. ვჭარუნთ, ჭარუნთ, ჭარუნა (მეგრ.)

ვჭარუფ, ჭარუფ, ჭარუფს, ვჭარუფთ, ჭარუფთ, ჭარუნა *) (ჭან.)

– ობ –

ვჭარუმ, ჭარუმ, ჭარუმს. ვჭარუმთ, ჭარუმთ, ვარუნა ყინ) ცანი)

ბ) ვწერე, წერე, წერა. ვწერეთ, წერეთ, წერეს.

ვჭარო, ჭარი, ჭარუ. ვჭარით, ჭარით, ჭარეს (მ.).

ვჭარი, ჭარი, ჭარუ. ვჭარით, ჭარით, ჭარეს (ჭ.).

გ) მე მა მა მი
შე(ნ) სი სი(ნ) სი

ი, ის, იგი; ეგი ეგე ინა, თინა ია, თინა აჯა, ჯა, ეჯი

ჩვენ(ა) ჩქი ჩქი ნა

თქვენ თქვა თქვა სგა

ისინი, იგინი თინეფი ენთეფე, ემთეფეაჯარ, აჯიარ, მინ.

ვინ *) მინ, მი, მიქე ნამუქ იარ

რა მუ მუ მა

შენიშნ. ვინ=ინგ. მინ; ისინი=ისენ; სვ. ჯ=გ: მ-ყავ

=მა-ყა, გ-ყავ=ჯა-ყა. (ჩუბინაშვილიდამ):

ქართ.	მეგრ.	ჭან.
იმ, იმან	ჰუმ	ჰუმ
მისი	ჰემიში	ჰემიში
იმას	ჰიმუშა	ჰიმუშა
იმათ	ჰინისა	ჰინისა
იმისი, ემისი	ემუში	ემუში
თვითონ	თითონ	თითვან
თვისი, მისი მუში	მუში	მიჩა

*) მეგრი.-ჭანური ჭ ა რ უ ნ ა . აქაც და სხვაგანაც (ჭარუნს, ვჭარუნთ, ჭარუნთ) ნ იგივე ძველი ქართულია: ვწერე, წერენ, წერნა, ვწერენით, წერენით, წერნეს: ვწერინ, წერინ, წერნა და სხ. აქ ნ არის ნაშთი ძველის ქართულის და დღესაც მეგრულ ჭანურის ნაცვალ სახელებისა – ინა, ენა = ის, ეს. რადგან ი=უ (დაბეჭდილი=დაბეჭდული, მარწუხი=სვ. მარწიხ, ლახული=მეგრ. ლახირი), ამიტომ ე ნ ა=უნა .

**) ინგ. მინ. მინაა=ვინ არი? მინამ=ვინმე, ვინამე, მინამ არა – არ-ვინ არი, არვინ არ არის.

– ოგ –

დ) მტილში (მტილს, მტილად) მივდივარ მივალ

(მ) ორტვინიშა მეულურ, მეულუ

(ჭ) ორტულიშა მეულურ

(სვ.) ლარტამთე ესღვრი

შვილმა	ფული	მომცა
(მ.) სქუაქ	ფარა	ქო მუჩუ
(ჭ.) სიქირის	ფარა	ქო-მომჩუ
(სვ.) გეზალ-დ	თეთრ	ლა-მემდ
ფული	გაქვს	(გაქუნ)
ფარა	გი-ღუნი	
ფარა	გი ღუნი	
თეთრ	ჯუ ღვე	
მტილის	ახლოს	ვართ
ორტვინეში	ხოლოს	ვორეთ
ორტულეს	ხოლოს	ვორეთ (ურეთ?)

ლარტამიშ	ფედიას	ხვარიდ
თამარ	დედოფალი	მოკვდა
თამარი	დედოფალი	დოღურუ
თამარ	დედოფალი	დოღურუ
თამარ	დედფალ	ჩვადგან
შავი	ზღვა	
(მ.) უჩა		ზღვა
(ჭ.) უჩა		ზოლა
(სვ.)მეშხე		ზულვა (ძულვა)
იყო და არა		იყო-რა
(ჭ.) ქორტუ და		მუთუ ვარტუ
(მ.) ქორდუ და მუთუნი ვარდუ (მეგრ.)		
ღმერთი – (ჭ.) ღომორთი-(მეგრ.) ღორონთი – (ს.) ღე-		

რმეთ (ღერბეთ).

მ ქუა (მაქვა)	(სვ.) მა ქუ
გ-ქუა	ჯა ქუ
ჰ-ქუა	ხა ქუ

– ოდ –

გვ-ქუა	ნა-ქუ
გ ქუა-თ	ჯა-ქუ-ხ
ჰ-ქუა-თ	ნა-ქუ-ხ
მ-ყავ	მა-ყა
გ-ყავ	ჯ-ყა
ჰ-ყავ	ხა ყა
გვ-ყავ	ნა-ყა
გ-ყავ-თ	ჯა-ყა-ხ
ჰ-ყავ-თ	აა-ყა-ხ

ვა-ბამ, ვი-ბამ, ვე ბმი, ვი-ბმი, ვა-ბამდე, ვი-ბამდე.
 ხვა-ბემ, ხვი-ბემ, ხვე-ბი, ხვი-ბი, ხვა-ბამდე, ხვი-ბამდე.
 მი ბა, გი-ბა, უ-ბა. გვი-ბა, გი-ბათ, უ-ბათ.

- (სვ.) მი-ბა, ჯი-ბა, ხო-ბა. გვი-ბა, ჯი-ბახ, ხო-ბახ.
 შენიშნვა. უ-ბა=ინგ. ჰუ-ბა, ხოლო ჰუ=სვ. ხო(=ხუ).
 ვი-ბამ, ი-ბამ, ი-ბამს. ვი-ბანთ, ი-ბამთ, იბამენ.
 (სვ.) ხვი-ბემ, ხი-ბემ, ი-ბემ. ხვი-ბემდ, ხი-ბემდ, ი-ბემხ.
 ვე-ბი, ები, ე-ბა. ვე-ბით, ე-ბით, ე-ბეს (ებნენ).
 (სვ.) ხვე-ბი, ხე-ბი, ხები. ხვე-ბიდ, ხე-ბიდ, ხე-ბიხ.
 ვი-ბი, ი-ბი, ი-ბა. ვი-ბით, ი-ბით, ი-ბეს (იბნენ).
 (სვ.) ხვი-ბი, ხი-ბი, ი-ბი, ხვი-ბიდ, ხი-ბიდ, ი-ბიხ.

პრეფიქსები:

ა) მ-ღებავი=(მ.) მა-ღაფარი=(ს.) – მჰ ღვავი.
 მ(ა)-შენებელი=(მ.) მა-შენებელი=(ს.) მმ-შნავი.
 მუ-გუზ(ალ)ი (შეად. გუზ.გუზი) მუ-ღვაზ.
 ბ) სა-კვირველი=(მ.) სა-კვირალი = (ს) სა-კვრელ.
 სა=კმეველი = ო-კამაფუ = სა-კმელ
 სა-კაცე = ო-კოჩე = სა კაც
 სა-კვამლე ლა-კვამ
 სა-თვალე = სა-თოლე სა-თალ

სა-ზომი = ო-ზომალი = ლა-ზმა

შენიშვნა. პრეფიქსები ლა, ო(სა-ს მაგიერ) ძველად ქართულშიაც ყოფილა და „გაქვავებულა“, აზრი დაუკარგავს.

– ოე –

ქართული ოხვა (ო-ხვა) იგივე მეგრული ხვამა-ა (ლოცვა), რომლიდგაწ წარმოსდგა მეგრული ოხვამე=სვანური ლა-ხვამ (საყდარი, სამლოცველო), და რადგან ქართულში ო-ს მნიშვნელობა დაეკარგა, ამიტომ დარჩა სიტყვა ოხვა და მისგან გაკეთდა სა-ოხვო, საოხვამო, სამლოცველო. ლ-ს სვანურში დიდი მნიშვნელობა აქვს, გარეგნულად თუმცა სიტყვას აშორებს ქართულს, მაგრამ სიტყვის საზოგადო ძირი უმაღვე ცხადდება, თუ ვიცით შემდეგი კანონი, თუმცა არა საყოველთაო:

სვანური	ქართ. ბრძანებითი	სვანურის მნიშვნელობა
ლიმურჯი	იმარჯვე	მარჯვება, მიმარჯვება
ლიმბვე	იმბვე	ამბობა, მბობა
ლიმუნდე	მიენდე	მინდობა
ლიმნე	იმნე	მნეობა, ჭმევა
ლიმსახვრე	იმსახურე	მსახურობა
ლიფთხილე	იფთხილე	ფთხილობა
ლირღვე	არღვიე	რღვევა
ლისმინე	ისმინე	სმენა
ლისედ	იცად	ცდა
ლისმართლე	ისამართლე	სამართლობა
ლიზვრი	იზვრე	მეზვერეობა
ლიდრაჯი	იდარაჯე	დარაჯობა
ლიდი	იდე	დება
ლიღრალ	იღრე	ღრეობა
ლიღროვი		მოღორება
ლიღლატი	იღლატე	ღლეტა, მარცვა
ლიღი	იღე	ღება, წართმევა
ლიგურგუნე	იგვირგვინე	დაგვირგვინება
ლინგზავრე	იმგზავრე	მგზავრობა
ლიყანე	იყოლე	ყოლა
ლითი	ითიბე	თიბა
ლიწე	იწე	მწეობა

– ოვ –

სვანური	ქართ. ბრძანებითი	სვანურის მნიშვნელობა
ლიშნავი *),	იშენევი	შენება

—

მადილ – მადლი, მალდიან – მადლიანი; მალ-მელა, მატყ – მატყელი, მახე (=მოახე, მოახალე) – ახალი, მახე – ღვაჟ – (=ახალი-ვაჟი) ახალგაზდა. მეზბელ – მეზობელი, მიჟ – მზე და მრავალიც ასე.

რაიც შეეხება ქართულსა და აფხაზურს ენებს, აქ ჩვენ აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ აფხაზურის კარგად მცოდნე პეტრე ჭარაია ორთავე ამ ენებში ჰხედავს დიდს მონათესაობას. მისი გამოკვლევა ამ საგნის შესახებ, როგორც გვაუწყა სარწმუნო პირმა, უკვე იბეჭდება სამეცნიერო აკადემიის გამომცემებში. აღვნიშნავ ორიოდ მაგალითს.

ვი-ყოფი (ვიმყოფი, ვარ)	აფხ. სჰ-ყოუპ
ი-ყოფი	უ-ყოუპ
ი ყოფის	დჰ-ყოუპ
ვი-ყოფით	ჰა-ყოუპ
ი-ყოფიან	შუ-ყოუპ
ი-ყოფიან	ი-ყოუპ
ვი-ყავ (ვიყავნ, ვიყვენ)	სჰ-ყან
ი-ყავ (იყავნ, იყვენ)	უ-ყან
ი-ყო	დჰ-ყან
ვი-ყავით	ჰა-ყან

*) სვანური ლ ი სიტყვას აძლევს განუსაზღვრელ დახრის მნიშვნელობას. ქართულში ლ ი-ს უნდა უდრიდეს ს ი , რომელიც სიტყვას სახელ-ზმნად აქცევს: სიმღერე-იმღერე-მღერა. სიწმინდე-იწმინდე-წმინდა. თუმცა ხშირად ეს კანონი ირღვევა: სიხარული (ხარება), სიტყვა (ტყობა), სიკვდილი (კვდომა). სვანურ. ლი=ა (რი), (ა რ)ს ი: სვ. მუ-ლ ი=მამა-ა=ინგ. მამა-ს=მეგრ. მუმა რ ე.

– ოზ –

ი-ყავით	შუ-ყან
ი-ყვენ	ი-ყან
ვი ქნები (ვი-ყოლები)	სჰ-ყალაპ
ი-ქნები	უ-ყალაპ
ი ქნება	დჰ-ყალაპ
ვი-ქნებით	ჰა ყალაპ
იქნებით	შუ-ყალაპ
იქნებიან	ი-ყალაპ
მყოფი (მ-ყო, მ-ყუი)	ი-ყოუ
ფრენა	აფხაზურად: აფრდრა
ა(ღ)ფრენა	ავუ-ფდრრა
გა-ფრენა	აა-ფდრრა
შე-ფრენა	ათა-ფრდრა
ჩა-ფრენა	ათა-ფდრრა
აღმო-ფრენა	აწა-ფდრრა
ზოგი სიტყვები:	
მამა-მუმა – (სვ.) მუ, (აფ.) აბ	
პაპა=ბა-დიდი=ბაბა (დედა) აბ დდუ (=მამა-დიდი)	
ნენა, ნენე, ნანა (დედა) (აფ) ან	
ღვდელი – პაპა – ს. პაპა	ან-დდუ (დიდი-დედა)
მზე	აპაპ, ამამღვარ (მომღვარი)
	ამრა

მთვარე		ამზა (შეად. მზე)	
თვე		ამზა	
მიწა		ადგილ	
სული (შვინვა)		აფსა	
სვან.	მეგრ.	ქართ.	აფხ.
ზა, ზავიშ.	ზა-რხული	ზა-ფხული	აფხინ
ლუ-ფხგ-ვ	გა-ზა-რხული	გა-ზა-ფხული	ააფინ
ლუ-წთვიშ	ზო-თონჯი	ზა-მთარი	აწინ
ღამე (მწუხრი)			აწინ
ხშირად ემატება ა:			

– ოჭ –

კაბა – აკაბა, კალთა – აკალთა
 ხამი (ხმალი, დანა) – აყამა.
 ხერხი – ახუარხი, მაკრატელი – ამარკატილ,
 ვანი (სახლი) – ავუნდ, ფაცხა – აფაცხა,
 ოთახი – აუათახხ, ყავარი – აყავარ,
 კიბე – აკიბა, სკამი – ასქამ, კალათა – აკალათდ,
 წუენი – ატუან, გემო – აგემა, მაჭარი-ამაჭარ,
 ქვაბი – აქვაბ, საინი-ასაან, ნავი (მეგრ.
 ნიში) – ანიში, გუთანი – აკუთან,
 უღელი (მეგ. ულუ, სვ. უღვა) – აულუ,
 აღვირი – აღურა, ბარდი –
 აბარდ, ატამი – ატამა, ბია – აბია,
 ბოქლომი – აბარქუამ, ბელურა – აბალრედ,
 ცვილი – აცუზ, ფონი – აფან, ფესვი – აფაშუ,
 გული (მეგ. გური, სვან. გვი, გუ) – აგუ, ცილა – აცილ,
 ვარდი – ავარდ, ქათამი (მ. ქოთომი, სვ. ქათალ) – აკუტდ,
 თივა (მ. თიფი) – ათუზ, იხვი (მ. კუზტა) – აკუკატა,
 ცხენი (აჩი, აჩუა; სვ. ჩაჟ) – აჩდ, კამბეჩი (გომიში) –
 აკამბაშ, ლაფშა – ალაშა, ლომი (სვ. ლვემ) – ალმ,
 დიდი – ადდუ. ქართველი (ქორთუ) – აქდრთუა,
 მეგრელი (ეგრელი) – აგრუა, გურული – აგურაა, სვანი
 – აშუანუა, ლაზი – ალაზ, ბერძენი – აბერზენ,
 თურქი – ათრქუა – ქართლი (საქართველო) – ქდრტულა.

—

სარწმუნოება. ქვეყნის მექმნა (ზეჰირგადმოცემით). ქართულ სიგელ-გუჯრებში ხშირად იხსენიების ბოროტი სული – სამალი. ეს სამალი ზეჰირგადმოცემით ღმერთს უძმია. სამალი ღმერთს მოხმარებია ქვეყნის შექმნაში: უსწავლეებია, როგორ უნდა გაეყო წყალი და ხმელეთი. ღმერთს მისთვის დაუთმია საუკუნო სოფელი და თავისთვის დაუტოვებია სო-

– ოთ –

ფელი საწუთო *) სამალის მეოხებით გაჩენილა ყოველი უსწორ-მასწორობა, მძულვარება. სამალი თურმე ფრიად სტან-

ჯავდა კაცს. ამან ღმერთს სთხოვა შველა. როგორც შეგეძლებოდა, ისე გაუმკლავდიო, შემოუთვალა ღმერთმა. კაცმა გაახურა მაცაში, მწვალებელი სამალი რომ კვლავ მოვიდა, მაცაშით სწვდა ცხვირში და მაგრა მოუჭირა. სამალმა იწყო ფართხალი, ზნეჟა, საითკენაც იჭიმებ-იწურებოდა, იქითკენ ჩნდებოდა ღელე-ღულეები, ხრამები, ოღრო-ჩოღროები; მისი კუდი, სხვათა შორის, კავკასიასაც მოხვდა და აქაც აღიმართა, ანაპიდგან ბაქომდე, დახლავნილი კავკასიონი, ღელეები და ხევეები **). ამის შემდეგ სამალი უფრო გადაემტერა კაცს, მისი დაუძინებელი მტერი გახდა. ამნაირად დაიბადა დასაბამი კეთილისა და ბოროტისა. თავგმა მოიტანა პურის თავთავი. კატამ წაართო, და რომ თვით თავგსაც გაგლეჯას უპირებდა, სწვდა მას ძაღლი და წაახჩო ***). ღმერთს (ძმას) გაუჩენია ბადის ცა. სამალის (მის დის) გაჩენილ თავგს იგი შეუჭამია. ღმერთს გაუჩენია ვენახი. სამალის გაჩენილ თხას იგი შეუჭამია. ღმერთს გაუჩენია მგელი და ამას თხა შეუჭამია ****). მგლის შემჭმელი, რაღა თქმა უნდა, იქნებოდა ისარი, ისრისა – ჟანგი, ჟანგისა – მიწა, მიწისა – თავგი, თავგისა – კატა, კატისა – მგელი, მგლისა – დათვი და სხ.

ცა – ღვთის სატახტოა. თავდაპირველად ცა იმდენად დაშორებული იყო დედამიწისაგან, რომ კაცი ცას ხელით სწვდებოდა. ცაზე სუფევდა ღმერთი და პატრონობდა ქვეყანას, საცა არსებობდა ნეტარება, სიხარული. მაშინ იყო მხოლოდ

*) თავისუფალი სვანი. „ივერია“, 1887, № 33.

***) ჩვენი Картвельскія повѣрья, გვ. 3.

****) თავისუფალი სვანი. „ივერია“, 1887, № 30.

*****) ვაჟა-ფშაველა. „ივერია“, 1888, № 223.

ერთი ენა, რომელიც ესმოდა ყველა ქმნილებას – კაცს, ცხოველს, მცენარეს, ქვას, ქვეწარმავალს. ყველა პირმეტყველი იყო, პირუტყვი არავინ და არა-რა ჩანდა. ხანდახან ცა იღებოდა და ვინც ამ „ცის კარის“ გაღებას დაინახავდა და რასმე ინატრებდა, გულის წადილი უკლებლივ უსრულდებოდა. მხოლოდ შემდეგში ცა იმ სიმაღლემდე აიწია, რა სიმაღლიდგანაც დაჰსარქლებია დედამიწას. ამის მიზეზად შეიქმნა მთვარის დედა. ამან თავისს შვილს ლავაშით მოჰხოცა უწმინდურობა და მით შეურაცხჰყო ღვთის მაღლი – პური. ღმერთმა აღარ ინდომა უმადურ ერთან ახლოს ყოფნა, ცა ასწია და მაღლა აიმართა *).

მზე და მთვარე. მზესა და მთვარეს მამა ერთი ჰყვანდათ, დედები-სხვადასხვა. ორთავენი მნათობნი იყვნენ. ღმერთმა გამოუცხადათ: თქვენს შვილებში ერთი დღის მნათობი – მზე – უნდა იყოსო, მეორე კი – ღამის მნათობი, მთვარე. მზედ ყოფნა სამჯობინარო იყოს. რომელიც მოასწრობდა დილით ადრე ადგომას, ის უნდა ყოფილიყო მზე. ერთის მნათობის შვილმა ჭინჭარი და ეკალი დაიგო და დაწვა: დილით მე ავასწრობ და მზედ გავხდებიო. პირველს ხანს ბევრი იფხიზლა

სიმწვავისაგან, მაგრამ ბოლოს, გათენებისას, ღრმად ჩაეძინა. მეორის შვილი ადრევე ჩაწვა ლოგინში, დაიძინა, დილას ადრიან გამოიღვიძა, იქცა მზედ და წავიდა მსოფლიოს გასანათებლად. მისს მეტოქეს გვიან გამოეღვიძა და მთვარედ იქცა. სიმცონარისათვის დედა გაუჯავრდა და ცხვირ-პირში ცომიანი ხელი ჩასცხო. ამის ბრალია, რომ მთვარეზე ლაქებივით მკრთალ წერტილებს ვხედავთ.

მზე გმირი ჭაბუკია. ღამე ზღვაში ჩადის, ზღვითვე მიემგზავრება აღმოსავლეთისკენ და დილას ადის ცაზე, საცა აქვს

*) ჩვენი Картв. повѣрья, გვ. 2.

სპილენძის *) სახლი, ვენახები. შუადღისას სადილობს. მზე თვითონ არ ანათებს, არამედ მისი ტანისამოსი. საღამოს შინ დაბრუნდება, დედასთან ერთად იძინებს. საცმელს რომ გაიხდის – ბნელდება, დილას რომ ჩაიცვამს – ნათდება. ზღვაში ჩასვლის დროს მზე ოქროს აბნევს. თუ ამ დროს კაცმა კვერნის ტყავი ზღვაში ჩაუშო, ოქროთი გაიჟღინთება. მთვარეს ერთი მხარე ბრწყინვალე აქვს, მეორე – შავი. მზე და მთვარე მადლიანნი არიან **).

თუ რა სქესისა იყვნენ მზე და მთვარე, ჩანს გადმოცემიდან:

ნათელმა მთვარემა ბრძანა:

„ბევრით მე ვჯობივარ მზესა“.

დაჯდა, დასწერა წიგნები,

ზენა ქარი მიათრევსა.

მზეს რო კაცი მიუვიდა,

მზე ძალიან გაჯავრდესა:

„მე და ვარ და ის ძმა არის,

რად ვძულდებით ერთმანეთსა!“

მამასადამე, მზე ყოფილა და და მთვარე – ძმა. კახთა გადმოცემით მთვარე იმიტომ არის ძმა, რომ იგი გულმყარია და დადის არათუ მარტო დღისით, როგორც მშიშარა მზე, არამედ ღამითაც **). სტრაბონიც მოწმობს: ივერიისა და ალვანიის საზღვარზე აღმართულიაო ღმერთები – მზე, ზევსი და მთვარე. უკანასკნელს აქ უფრო პატივსცემენ“. მიუხედავად ყველა ამისა მზე მაინც „სამჯობინაროა, ამიტომ რომ მთვარე უამინდობისას გზებს ვერ გააშრობს, ცივანა კაცს ვერ გაათბობს, გაყინულს ვერ გამოაცოცხლებს“. მაგრამ, სხვა გად-

*) ქვევით დავინახავთ, რომ მზის ღმერთი არ მ ა ზ ი იყო გაკეთებული სპილენძისაგან.

**) თავისუფალი სვანი. „ივერია, 1887, № 37.

***) Сборникъ матеріаловъ, XVII. გვ. 141.

მოცემით, მზე ძმას, გმირი ჭაბუკი, რომელიც მთვარესავით მალვით კი არ დადის ღამის სიბნელეში, არამედ დღისით, გაბედულად ვაშკაცად.

აღნიშნულ გადმოცემებით ცხადად ვხედავთ, რომ ქართველების რწმენაში უპირველესი ადგილი სჭერია დამბადებელს ღმერთს და მერე მნათობებს და ამათ შორის მზესა და

მთვარეს.

ქართლის ცხოვრება გვაუწყებს (გვ. 21): მთელის საქართველოს მამასახლისი დაჯდა მცხეთას; იმას ჟამს დაივიწყეს დამბადებელი ღმერთი და იქმნეს მსახურ მზისა, მთოვარისა და ვარსკვლავთა ხუთთა, ხოლო მტკიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლოსისა“, რომელიც დამარხეს ქალაქ ქართლს (არმაზს).

ეს სიტყვები ჩვენის მატრიანისა სრულად მართლდება კვირის შვიდის დღის ქართულ-მეგრულ-სვანურ სახელებითაც. ვიდრე აღვნიშნავდით ამ სახელებს, საჭიროა წინადადე მოვიხსენოთ შემდეგი.

რწმენა ქალდთა, რომელნიც ზემო მოყვანილ ცნობებით ქართველთა წინაპარნი უნდა იყვნენ, საკმაოდ ემსგავსება ქართველთა რწმენას. „რა ვარსკვლავზე დაიბადა“, „როგორი ეტლისაა“, „უეტლოა“, „ეტლიანია“, – გვესმის ჩვენ ხშირად.

კაცის დაბადება, ცხოვრება და სიკვდილი, ამბობდნენ ქალდნი, იმყოფება ვარსკვლავთ გავლენის ქვეშე, ვარსკვლავზეა დამოკიდებული კაცის ავი თუ კარგი ბედი, ვარსკვლავნი არიან მაუწყებელნი ღვთის ნებისა, მათს ხელშია ყოველის კაცის, მთელის ერისა და მის მეფის ბედილბალი, ბედისწერა, ეტლი. ქალდნი, ვითარცა ქართველნიც, თაყვანს სცემდნენ ხუთს ვარსკვლავს და აგრეთვე მზესა და მთვარეს. ქალდთა სასულიერო იერარქია იყო შუამავალი ვარსკვლავებით მოჭედილ ცის მსოფლიოსა და კაცთა შორის. ქალდთა ღმერთებად ითვლებოდა ორი უმაღლესი სამება, ხუთი ვარსკვლავი, ღმერთების 12 ბჭე. ეს ბჭეები ითვლებოდნენ მზრუნვე-

ლებად წელიწადის რომელიმე თვისა და ერთ ერთ თორმეტ ბურჯისა *) (ზოდიაქოსი).

შვიდ მნათობთა გაღმერთებამ დიდი მნიშვნელობა დასდო რიცხვს შვიდს. მაშინ ცნობილი იყო შვიდი მნათობი – მზე, მთვარე, მარსი, მერკური, ვენერა, იუპიტერი, სატურნი, – და შვიდი ლითონი. სწამდათ, მნათობებს დიდი გავლენა აქვთ ქვეყნის საქმარშიო. ოქრო შეწირული იყო მზისათვის (ქართულის რწმენით – „მზე რომ ჩადის, ოქროს აბნევს“. იხ. ზემო), ვერცხლი – მთვარისთვის, რკინა – მარსისთვის და სხ. კვირის შვიდი დღეც ამნაირადვე იყო განაწილებული შვიდ მნათობთა შორის: მნათობი, რომელიც ჩნდებოდა დღის 1-ლ ჟამს, იმ დღეს ეს მნათობი დაანათლიდა ხოლმე თავისს სახელსაც **).

ვიმეორებთ, ჩვენს ქვეყანაშიაც წარმართობის დროსვე კვირის დღეებს დაერქვა შვიდთა მნათობთა სახელები. კვირა ბერძნული სიტყვაა, ქართულად უნდა ყოფილიყო ნაგზი, როგორც დღეს სვანურშია (ნა-გზი, ე. ი. ერთი გზობის გავლილი შვიდი დღე). აი თვით ეს სახელები:

კვირა	მზისა (დღე)	ჟემზა (მეგრ.) – (სვ.)	მიშ-ლა-დედ
ორშაბათი	თთვარისა –	თუთაშხა –	დომდიმ
სამშაბათი	არიასი (არიანი) –	თახაშხა –	თახამ
ოთხშაბათი	ერმისა –	ჯუმაშხა –	ჯიმაშ

ხუთშაბათი აფროდიტისა – ცაშხა – ცააშ
 პარასკევი დიოსისა – ობიშხა – ვობიშ
 შაბათი კრონოსისა – საბატონი (საბატინი) – საფტინ.
 მამასადაძმე, ქართულები, მზესა და მთვარეს გარდა, არიან:
 თახა – ბერძნ. არია – ლათინ. მარსი
 ჯუმა (=ჯიმა) – ერმი – მერკური

*) Фр. Ленорманъ. Исторія Востока, გვ. 426.

**) Дж. Дрәперъ. Исторія умств. развитія Европы, გვ. 301-

ცა – აფროდიტე – ვენერა
 ობი (=ვობი) – დიოს (ზევს) – იუპიტერი
 საბატონი (=საფტინ) – კრონოს – სატურნი
 შენიშნვა. ა. მეგრ.-სვანურში – ა შ , ი შ , შ ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებაა (თახაშ=თახასი, ჯუმაშ=ჯუმასი და სხ. მიშ – ლა-დელ=მიჟ-შ=ლადელ – მზის დდე). ბ. მეგრული სახელების დაბოლოება ხა უნდა იყოს არა დლა-დდე (უდურად ლე – დდე), არამედ ხა (ფესვიდგან ხუალა – შობა, ხუება).

ქართული წარმართული დროინდელი სახელები „ნაგზისა“ სრულად და სავსებით ამართლებენ ჩვენის მატიანის ცნობას, რომ ქართველები, დამბადებელს ღმერთს გარდა, თავიანთს სცემდნენ მზეს, მთვარეს და ხუთს ვარსკვლავს.

ქართველთა ღმერთები. ახლა ადვილად შეგვიძლიან ჩამოვთვალოთ ქართველთა ღმერთები და შევიგნოთ ისიც, თუ რა იყვნენ, რა ხელმწიფება ჰქონდათ.

ა. დამბადებელი ღმერთი. „დამბადებელ ღმერთს“ ეგვიპტელები უწოდებდნენ „პტა“: იგი იყო დამბადებელი, შემოქმედი, მამა მსოფლიოსი“. ჩვენებურად: ა) ღმერთი – ლაზურ. ღომორთი – მეგრ. ღორონთი – სვ. ღერმეთ, ღერბეთ და, ბ) ღუთა (ღუთის, ღუთაება) – ოსურ. ხუცაუ – თავასარანულად ღუცი (ღუცარ).

ეს სახელები ხალხის გამოთქმაში სხვადასხვა სახეს იღებენ. ამბობენ: სამხტო (ინგ.)=საღმთო, სამღთო (=სა-მ-ღუთო და არა სა-ღმთო, ხოლო სა-ღმრთო სწორია: სამღუთო – ღუთის შესაწირავი, საღმრთო – ღმერთის შესაწირავი), არის სოფელი სამხტო. ამბობენ სახტარი=საყდარი (=საღუთარი). იმავე ფესვს ეკუთვნიან სიტყვები მღუდელი (მიმღ.), ხუცესი (ნათეს. ბრუნვა ოსურ. ხუცაუ – ღმერთი).

ასეთი ცვალებადობა ერთისა და იმავე სიტყვისა მართლდება მით, რომ ქართულში ღ ჰფარავს ხ-ს, ყ-ს (ღივი=ყივი (ინგ.), აღიება=აყიება, აყოვლება=აყვავილება (ყვავილი – სვ. დაილ), ღწევა=სწევა), ტ ჰფარავს თ-ს, დ-ს (ღაღატყავ=ღაღადყავ, ქვიტკი-

– პე –

რი=ქვითკირი). მამასადაძმე სრულიად კანონიერია, როდესაც ვამბობთ ღუთა – ღ~თა – ხ~და – ხ~ტა – ხ~ცა.

აფხაზებს ბევრი ღმერთები და ანგელოზები ჰყავთ, ხოლო ჰქმმარიტი ღმერთი კი ერთია და მას ჰქვია ახდაუ.

ეს ახდაუ არის იგივე ხდაუ (რადგან აფხაზურში ემატება ა. იხ. ზემო), იგივე ხთაუ, ხთა, ღთა და შეუმოკლებლად – იგივე ღთა=ღთა. როგორც დაჟ, ისე სვან. დავ, მეგრ. ნდი უდრიან ქართულს დევი, რომელიც უწინარეს ჟამს ინდოეთსა და ბევრგან სხვაგან იყო სინათლეს, ბრწყინვალეების ღმერთი (იხ. ქვემო „ქალდი“=„ქართი“). მისგან წარმოსდგა სახელები „დეუს“=„თეოს“ – ღმერთი. ჩერქეზულად ღმერთს დღესაც ჰქვიან თაუ, თა.

ბ. მზე. სვანური გადმოცემით, მზეს ჰქონდა სპილენძის სახლი. იგი იყო ჭაბუკი. ტანთ ეცვა ბრწყინვალე საცმელი. ანათებდა არა თვითონ მზე, არამედ მისი ტანისამოსი. მემატინე მზის ღმერთს არმაზს ასრე აგვიწერს (შატბ, კრებ. X საუკ.) გვ. 21): „აჰა დგა კაცი ერთი (არმაზი) სპილენძისა. ტანსა ეცვა ჯაჭვი ოქროდსა და ჩაფხუტი ოქროდსა (ზევით უკვე ვთქვით, ოქრო მზისთვის იყო შეწირული). სამხარნი ესხნეს ფრცხილი და ბივრიტი. ხელსა აქვნდა ხმალი ლესული, რომელი ბრწყინვიდა და იქცეოდა ხელსა მისსა“. მემატინევე განაგრძობს: „ღმერთნი დიდთა ნაყოფთა მომცემენნი და სოფლის მპყრობენნი, მზის მომფენენნი და წვიმისა მომცემენნი, ქვეყანისა ნაყოფთა გამზრდენნი, – ქართლისანი არმაზ და ზადენ, ყოვლისა დაფარულისა გამომემძიებენნი და ძუელნი ღმერთნი მამათა ჩუნეთანი გაცი და გა“ (შატბ. კრებ., X საუკ., გვ. 37.

სტრაბონი ამბობს (4, 7): „ალბანელნი თაყვანს სცემენ ღმერთებს – მზეს, ზევს (დიოსს) და მთვარეს, მეტადრემ უკანასკნელს“. დიოდორე სიცილიელის ჩვენებით ღმერთის მზის ტამარი იყო აგრეთვე კოლხიდას, ზღვის პირზე. ბერძნებისავე მწერლების გადმოცემით თვით ფაზისი (რიონი) იყო შვილი

– 36 –

მზისა, კოლხი – ძე ფაზისისა, აფეთისი – ძე მზისა. აფეთისი ბრწყინავდა როგორც ოკეანედამ ამომავალი მზის გული. მისი ეტლის ცხენები ისე სწრაფნი იყვნენ, ვით ქარი, და იგინი მოეცა მისთვის ღმერთს მზეს. სჩანს, მზეს უწინარეს დროითგანვე ქართველები თაყვანს სცემდნენ, როგორც უპირველესს ღმერთს სინათლისა. თუმ-ფშავ-ხევსურთა ლოცვა დღესაც ასრე იწყობა *): „დიდები ღმერთსა, დიდება მზესა, დიდება მზის ყველა ანგელოზსა, დიდება გმირ კოპალეს, „ცამდის მაღალს, ზღვამდის მაგარს“. ალბად თვით მზე მიაჩნდათ კოპალედ (მეგრ. კოპული – შურდული), რადგან სხივებს „ისვრის და ასობს“. ქართულ ენასა და ჩვეულობაში დღესაც ბევრია სიტყვები, მაჩვენებელი მზის დიდებისა, ძლიერებისა, შვენიერებისა და მაცხოვრობისა. ძველს ელისენში თანაბარია ფიცილი: ზისმა, ღმერთიმა (მზის მადლმა, ღმერთის-მადლმა). „მზის წვერმა უნდა წაჰკრასო ჭიის თესლს, რომ მურს სიცოცხლე მიეცესო“. „მზე შინაოს“ სიმღერა იგივე მზის დიდებაა. ფიცილი კაცის „მზით“ („შენმა მზემ“, „ჩემი მამის მზემ“ და სხ.) უწინ იგეთივე მტკიცე ფიცი უნდი ყოფილიყო, რო-

გორც ქრისტიანობაში ხატსა და ჯვარზე დაფიცვა. მზეს ადარებდნენ უწინ ყველა კარგს, შვენიერს და ასრე წარმოსდგნენ სიტყვები: ენა-მზეობა, მზე-გრძელობა, მზექალი, ქალთამზე, მზევინარი, ხვარამზე, მზეჭაბუკი.

ეგვიპტეში სწამდათ, ხარი არის ღვთიური ემბლემა მზისა, რომელიც დროგამოშვებით იზადება ელვის მიერ დამაკვებულ ქალწულ ძროხისაგანო. შეიძლება ჩვენშიაც ასრე ყოფილიყო. ხარის „ქედის მადლით“ ფიცილი აქ ყველგან იციან. ამას გარდა მზისა და რძის სახელი ერთი და იგივე ყოფილა ჩვენში.

ა) მზე – ინგ. ზედ – მეგ. ბჟა – სვ. მიჟ – ლაზ. მჟორა

*) ალ. ხახანაშვილი „ივერია“, 1888, № 177.

– 38 –

ბ) რძე, სძე ინგ. ზედ – ბჟა – ლჯე.

ალბად მზე მაწოვნებელადაც ითვლებოდა.

არმაზი, საცა იყო ქართველთა სამეზა, ორმუზდ-ად მიაჩნიათ. ქართველი მწერლები მას არმაზს უწოდებენ. მისს ხევს დღეს ჰქვიან ალმასის წყალი. ბერძნების არც ერთი მწერალი „არმაზს“ არ ამსგავსებს ორმუზდს. იგია არმოზიკე (სტრაბ.), ჰარმასტის (პლინ.), არმაკტიკა *) (პტოლომ.).

მემატიანე აზობს: „ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თვისსა. ესევე არს არმაზი. და ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა. ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა მიერთგან ეწოდა არმაზი კერპისა მისთვის“.

სახელს „ფარნავაზ“ ბერძნები სწერენ „ფარნაზის“. დაბოლოებანი ვაზი (=ზაზი) და მაზი (არმაზი) ჩვენ მიგვაჩნია მზედ, რომლის სახელი მთვარის სახელად გადაქცეულა – აფხაზურში – ამზა, წახურულში ვაზ **). ფორმები მზე=ბჟა=მიჟ მიმღეობა და სვანურის გამოთქმიდამ (მიჟ) სჩანს, რომ ძველად ქართულშიაც უნდა ყოფილიყო მეზე, მოზე, მაზე (აწ: მე-მზე მომზე, მა-მზე, ე. ი. ის, რომელიც მომზეობს, მზის ბადალია.

ამიტომ ასრე უნდა ითარგმნოს სახელები: ფარნავაზ – ფარა-მზე (ფარნა-მზე: ვფარენ, ფარენ, ფარნა), ფარნაჯომი – ფარნა-ჯუმი ***).

*) ალბად უნდა ეთქვა „არმაზ-გაცი-გა“ (იხ. ქვემო გაცი, გა“). „ჰარმასტის“ არის არმაზ-თა, არმაზ-თისი.

**) საყურადღებოა, რომ კავკასიანთა ზოგიერთ ენებზე მზის სახელი გადაქცეულა მთვარის სახელად. შეადარე მ ზ ე (ბჟა, მიჟ. ზედ) – აფხ. ამრა – არჩულად ბარკ – ყუმუხ. ბარდ – ავარულ. ბაყ – ახტურ, რად – წახურ, ვირედ – უდურ. ბელ. მ თ ვ ა რ ე: აფხაზ. ამზა – არხულ. ბაც – ყუმუხ, ბარზ – ავარ. მოწ – ახტ. ვარზ – წახურ. ვაზ.

***) იხ. ქვემო – ჯუმა, ჯიმა.

– 39 –

შენიშნ. ეგვიპტელთა ღმერთი იყო ჰორ=რა (მზე), მისს შვილს (ვაჟს) ერქვა შუ, მისს ასულს – ტეფნეტ, მისს დედას – ჰათორ =ჰეთერ (=ბერძნ. აფროდიტა). ეს ჰათორი იყი, „სახლი ჰორ“-ისა, „მფლობი ყველა ღმერთებისა“, „მზრდელი ჰორისა“, აღმავსებელი ზეცისა და ქვეყანის კეთილდმოქმედებითა მისი საქმე იყო შობა და კვება. – ყველა ეს სახელები, რასაკვირველია, სახელწოდებაა საზოგადოდ სინათლისა. ვიდრე ეთერისაგან დაიბადებოდეს მზე, ჩნდება ჯერ მისი „ძე“, შუქი, მერე თანდათან რაჟ-რაჟდება და ამოდის მზის „ასული“ მთიები და მას მოჰყვება თვით მზეც *).

გ. მთვარე. ჩვენი ღმერთი მთვარე უდრის ბერძნულს არტემის ანუ არტემიდას. მისი საკერპო და აგრეთვე მის ძმის აპოლონისა იყო აწყურში (ქ. ცხ., 44). ჩვენში მთვარეს მზის ძმად სთვლიდნენ; ძმაა, რადგან მზესავით მშიშარა არ არის, დღე-ღამე დაიარებაო. საბერძნეთში იგი მიაჩნდათ მზე-ღმერთის აპოლონის დად. არტემი, დაი აპოლონისა, ქალწული ღმერთი მთვარისა, დადის მთებსა და ტყეშიო, ნადირობსო, იბანება ცივს წყაროებშიო **), მფარველობას უწევს მონადირეებს, ღამე აჩენს ცხოველს ცვარ-ნამს, ემტერება მეზღვაურთ (მის გულის მოსაგებლად სამღთოდ სწირავდნენ ადამიანებს). იგი იყო ღმერთი ნოყიერებისა, მიწას ანაყოფიერებდა, ქალთ შვილებს აძლევდა. მას სახავდნენ ქალის მსგავსად ***) ბევ-

*) ჰორ, რა (მზე). შეად. სვ. მარჰი – სინათლე. რეჰარდ, რიჰი – რიჟ-რაჟ. აფხ. ამრა – მზე. სვ. ჰალ, ჰალვენ=მეგ. ალონი=ალიონი; სვანურს მარჰი და აფხაზურს ამრა ენათესავება ქართული შრიალი=ბრიალი, პრიალი, ბრწყინვა. სახელი რამზეს შეიძლება იყოს მზემზესი (რა-მზეს) და აგრეთვე ჰარ-მაზ=ჰალ-მაზ (სვ. ჰალ=ალი)=ალი-მზე.

**) მაშასადამე, მთვარის ამ ძალისა და თვისების გამომჩენელი ყოფილა ქართველთა ალი (სვ. ჰალ).

***) ქალდეველი (ქალდი) სწორედ ქალ-დევია, ქალღმერთი (იხ. ქვემო).

– პთ –

რის ძუძუებით: ნიშნად უხვობისა. მისს საკერპოში იყო ბევრი შეიარაღებული ქალი. ბერძნების სიტყვით, მისი ტამარი აღმართეს ამაზონებმა (ვებერ. II, 53) .

დიოდორე სიცილიელი ამბობს, არტემის ტამარი ააშენა ჰეკატემო, კოლხიდის მეფის აიეთის ცოლმაო (ჰან, 88). ზევითაც მოვიყვანეთ სიტყვა სტრაბონისა, რომ ალბანიაში თაყვანს სცემდნენო მზეს, ზევს და მთვარეს და ამ მთვარეს აქ უპირატესობა ჰქონდაო (იხ, ქვემო ქართი, ქალდი).

ჩვენის ღმერთების ქვეყნიურს საკერპოებს შემდეგში დაერქვა ხატი და მათ თაყვანის ცემის დღესასწაულს – ხატობა. ფშავლების გადმოცემით *), ხატი ღვთის გაჩენილია, ღვთის შვილია, ქვეყნიური ბატონი. ხატები პირველად იყვნენ კაცები მადლიანი, უცოდვონი. რომ დაიხოცნენ, ღმერთმა იგინი აქცია ხატებად, ანგელოზებად. ხატს ჰყავს მოსამსახურედ დობილები ანუ მხავანი. ვის ჯავრის ამოყრა უნდა, ამ მხავანთ

მიუსევს. ხახმატის ჯვრის დობილები იყვნენო სამძიმარი, თამარქალი, ხოშაქი, მზექალა და აშექა. მატთანეს გადმოცემითაც აწყურს, არტემის (მთვარის) საკერპოს დიოფალად იყო სამძივარი.

დ. თახა. სამშაბათს ერქვა თახაშ, ანუ არეასი. არეა იყო შვილი ზევსისა და ღერასი, ღრუბელთა ქალღმერთისა. ითვლებოდა სიმბოლოდ აბოზოქრებულ ცისა, ქარიშხლისა. შემდეგ შეიქმნა ღმერთად ომ-ბრძოლისა, ლაშქრობისა. იგი შეიარაღებული მეომარია, უყვარს ბრძოლის ჭახა-ჭუხი. იგი მრისხანეა, მღელვარე. – არეას ტამარი, ბერძენთა მწერლების გადმოცემით, იყო კოლხიდაში, მეფის აიეთის ქალაქის ახლოს. აპოლონ როდოსელი (250-200 ქრ. წ.) ამბობს: „მეომარ კოლხების ქვეყანაშია მდ. ფაზისი, რომელიც ამარანთას მთებიდან გამოდის. აღმა რომ გასცუროთ, დაინახავთ ქუთაიდის

*) ვაჟა-ფშაველა. „ივერია“ 1888, № 223.

– ჟ –

მეფის აიეთის ციხეს და ჩრდილოვანსა და წმინდა ჭალაკს არეასა. აქ საშინელი გველაშაპი არემარეს განიმსტრობს, უდარაჯებს ოქროს საწმისს, რომელი გართხმულია მუხის წვერზე. ამაზონები ამ არეასაგან დაიბადნენ *), ამიტომ მათი საქმეა მეომრობა. ადეთი მზის შვილია და თავის თავზარ დამცემ ხმითა და დიდის ღონით შეედრება არეას. თვით საწმისის მცველი გველაშაპი აქვე, კავკასიაში დაბადებულა. არგონაველნი რომ აღმა მისცურავდნენ ფაზისზე, მარცხნივ დაინახეს კავკასიონი და ადეთის ქალაქი ქუთაის (Khutaiis-polis), მარჯვნივ კი იყო არეას მინდორი და წმ. ჭალაკები ამ ღმერთისა" (ჰან. გვ. 45 – 48... არეი ამაზონების წინაპარია და ასწავლა მათ მეომრობა, იარაღის ხმარება, საომარ რაშებზე ჯდომა და ცხენების გაშენება, მოვლა (იქვე, 177). – პავზანი ჰერიეგეტს (70 წ. ქრ. შ.) შეუტყვია, საბერძნეთში არეას ტამარი კოლხიდიდგან გადმოიტანესო (იქვე, 130). – შეიძლება ასეც ყოფილიყო. არეას=არეას სახელი ჩვენ დღესაც გვესმის სახალხო სიმღერაში: „არი-არალო, თარი-არალო“. თვით თახა უნდა ნიშნავდეს მეომრობას, თხევას, ტეხვას (ტეხვა=მეგრ. ტახუა). თახას ტამარი შეიძლება ყოფილიყო თხოთს, საცა წმ. ნინომ აღმართა ცხოველმყოფელ ხისაგან გაკეთებული პირველი ჯვარი.

ე. ჯუმა=გ. ჯიმა. მის სწორი არის ერმი, ჰერმესი (მერკვირი), მოციქული ცისა, ღრუბელთა (წვიმის), მპარველი საბალახოების და მწყემსების მფარველი, თავიდგან მოხერხებულად ამცილებელი უბედურობისა, მწე იმათი, ვისაც შეუძლიან მოხერხებულად ილაპარაკოს, მართალი დამალოს, მიეფეროს, გულჩათხრობილი იყოს. იგი იყო აგრეთვე მფარველი ვაჭრობისა, რიტორობისა, მოციქულობისა. – ეს ჯუმა=ჯიმა უნდა იყოს ის მნათობი, რომელიც დილით ყველაზე ადრე იწყებს ციმ-ციმს, ჭიმჭიმს, ჭვირვას (საბათი: „ჭიმჭიმელი – არეას

*) ამაზონები ანუ მ ზ ა ნ ე ბ ი – მეგრელები (იხ. შენიშნვა 437).

– ჟა –

ცა მეხუთე“), მწყემსებს აღვიძებს თავის შუქით (შუქურ-ვარსკვლავი“, რომელიც „მოზრძანდა-რა, ძალიან დაათვრესა, ხალათი გამოუცვალეს, კაი ჩოხა ჩააცვესა), აღვიძებს ყველა მოსაქმე კაცს, მოციქულია, მახარებელი გათენებისა, აღდგომისა, სიცოცხლისა. ამ მოციქულს მოჰყვება ცისკარი (მ. – ოჭუმარე=სა-ჭუმარე – საჭვირვო, საციმციმო; ჯ=ჭ: ჯინჭარი=ჭინჭარი). იგი, როგორც მწყემსთა მფარველი, არის აგრეთვე წვიმის მომყვანელი (წუმა=წვიმა=მ. ჭვიმა) და საბალახობის მზრდელი. შეადარე სახელები: ჯუმის წყალი, ჯუმათი (თი ვით მუხათი, ფერსათი, ქუთათი), ჯიმიტი. ჯუმა=ჯიმას მფარველად უნდა ყოფილიყო მეფე ფარნაჯუმი, ფარნაჯომი (ფარნა – ჯომი)

ვ. ცა=ცაა. მისი სწორია აფროდიტა. მათიანეს გადმოცემით აფროდიტის კერპი მოიტანა საბერძნეთით მეფე რევის (186-213) ცოლმა სეფელიამ მცხეთას. ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მსგავს ღმერთის თაყვანისცემა ამის წინად არ იცოდნენ ქართველებმა. ამას ცხად ჰყოფს სვანურ მეგრული სახელი ხუთშაბათისა ცაშხა, ცააშ. თვით საბერძნეთში აფროდიტეს კულტი გადინერგა ფინიკელების ახალშენებიდან (ვებერ, II, 54). აფროდიტა იყო ფინიკიელთა აშერა და ასტართა. აფროდიტა უდრიდა აშერას, როდესაც იყო ქალღმერთი, მოტრფიალე ბაღებისა და ყვავილების, მცხოვრები ქალებში, ქალღმერთი საამურ გაზაფხულისა, ტკბილად დროს გამტარებელი ტყეში მაღალს მთაზე ჭაბუკ ადონისთან *) ერთად. ასტარტად იყო მაშინ, როდესაც თაყვანს სცემდნენ ვითარცა „სიმაღლეთა ქალღმერთს“, ქალთა ქალწულობისა, ცოლქმრობისა და ზნეობის დამცველს. საბერძნეთში აფროდიტე შეიქმნა შვენიერების ღმერთად, გულის გამხარებელად და თვალის მსიამოვნებლად. – მისი სახელის საკერპო უნდა ყოფილიყო სოფ ცაიშს, საცა ქრისტიანობის ჟამს ააშენეს ტაძარი ცაიში.

*) ამ ადონისს ერქვა აგრეთვე „გაიას“.

– ჟბ –

ზ. ობი=ვობი. ბერძნ. დიოსი იგივე ზევსია, და რადგან პარასკევი იწოდება დიოსად (მეგრულად – ობიშ-ხა, სვანურად – ვობიშ), ამიტომ ობი უნდა იყოს იგივე ზევსი. ბერძნების გადმოცემით, ზევსი არის ღრუბელთა შემკრები, ტახტს მჯდომი ეთერზედ, მრყეველი ელვარე ფართია (წვიმის ღრუბლით), განმაცხოველებელი და განმანაყოფიერებელი მიწისა, დამადგენელი წეს რიგისა და მცველი მართლიერებისა, მფარველი სჯულიერებისა, მეტადრე საოჯახო წესისა და სტუმართ მოყვარეობისა. იგი აძლევს კეთილდღეობას მეფეებს, ერს, ქა-

ლაქებს და ოჯახებს. მთავრობას ავალებს კეთილად იზრუნოს ქვეშევრდომთათვის. იგი თვით ჭეშმარიტებაა, წყარო კეთილისა და კეთილშობილებისა. იგია მამა ქალღმერთებისა, რომელნიც არიან სიმბოლონი დროჟამთა, წელიწადის ცვლილებათა და კაცთა ცხოვრების მსვლელობისა. იგია მამა მგონსობის ღმერთებისა, კაცის გულის განმახარებელთა. მისი ცოლია ღერა, მრისხანე ქალ-ღმერთი ღრუბელთა, რომლის მოსამსახურებია ცის-სარტყელა და ღრუბელნი *). ამასთანავე იგია დამადგენელი ქორწინების საღვთო კავშირისა და ამისგამო მისი დღესასწაული გაზაფხულს უნდა მოირთოს ყვავილებით. იგია მფარველი ქმრის ერთგულ დიასახლისისა. იგი ქორწინებას აკურთხებს შვილებითა და ზრუნავს შვილთა დღეგრძელობისათვის. იგივე მშობიარეთ უმსუბუქებს ტკივილებს. ყველა ამ თვისებებით შემოსილია ქართველთა ზენაარი, უფალი (=ოფალი). თვით მეგრ. ობი და სვ. ვობი **), რა საკვირველია, უნდა იყოს იგივე ოფალი, უფალი.

ამ სიტყვის ძირია ფ, ასე: მეუფე, სეფე, სეფის-კვერი, სეფე-წული, სეფე-ქალი (სვ. ლიფკელ), მეფე=მეგრ. მაფა, მამფალი

*) ღრუბელი=მეგრ. და ინგ. ღურბელი, რასაკვირველია, წარმოსდგება ზმნიდან ღრვა, ღურბელი, ის, რომელიც იღვრება, წვიმას ადენს. ღურბელი=მღურველი, მღვრელი.

**) ვ ემატება თავში: ვერძი – სვ.ერჯი, ორი – ვორი.

(-მამა-უფალი), დედუფალი=დედოფალი=სვან. დედფალ, სვ. ფუს=ფუსტ=უფალი. მნიშვნელობა სიტყვისა უნდა იყოს: ფლობა, ჰოფე (მეგ.)=ყოფნა=სუფევა (ს ემატება: სვლა=ვლა=მეგ. ელა, სძე=ინგ. ზემ). თვით სეფე უნდა იყოს სა-ფე=საუფე (მეუფე *) = ოფე **) (ო ფალი), რადგან მეგრ. ო=სა: ო-ჩილე=საცოლე, ო-ზომალი=საზომელი, და ამიტომ ოფალი=სა-ფალი ანუ სა-ფე=უფე=ოფე=სა-უფე.

ვიმეორებთ, ობი-შ იგივე ოფია, უფი-ს, უფლი-ს=სვ. ფუს, ფუსტ ***). – მისი ტაძრები უნდა ყოფილიყო ობის-ციხეს (ტაბახმელას ახლო ველზე), უფლის-ციხეს სამეგრელოს სოფელს ოფიშ-კვითს ანუ ობიშკვითს, აჭარაში – ოპიზს და იქვე ოპისჭალას. მფარველს ღმერთს დღესაც ქართველნი დაჰმღერიან: „ფარინე, ფარინე, სულ ფარინე“ (ფარინა სიტყვიდამ ფარვა, ფარი. ამგვარივე დაბოლოება ვანის წარწერების სახელებს: ხატი=ხატინა, ქალდი-ქალდინა.

ფ. საბატონი. (=საბატინი), სვ. საფტინ, აფხაზ. ასაბი-შა. მეგრული „საბატონი“, „საბატინი“ გვამღევს საბუთს ვი-

*) ჩვენში მეფე და ნეფე ერთი და იგივეა. „ღმერთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“ (შატბერდის კრებ. X საუკ., გვ. 16). ქალდაში ნებო იყო „უმაღლესი აზრი“, ღმერთი წინასწარმეტყველებისა, რიტორობისა, მეფის კურთხევისა, განსაკუთრებული მწე მეფეთა. მას ხატავდნენ მეფის სახით, გვირგვინოსნად, სამეფო საცმელით (ლენორმაწი, *История Востока*, I, გვ. 366).

**) დაბოლოებას ე მოითხოვს სა: სა-წიგნ-ე, სა-ხატ-ე, სა-მარ-ე, ოღეჯე=საღორე (ოღეჯე=საღოჯე=საემჟე: ღეჯი-ლოჯი-ემჟი).

***) იგივე ობი, ობიშ, ჭკუაზედ ახლოა, გადაქცეულ იყოს ქართველთა ღმერთად ბ ო ჩ ი. ქართველთავე ღმერთად ფ უ ფ ა ლ ა (ეგვიპტის დამ-

ჰეროდოტის ღმერთის ერქვა ბუბასტ ანუ ბასტ. სვანურად ფუს=ფუსტ – უფალი), აფხაზთა ღმერთად ა ფ ი, თარგიტას შთამომავალ „სკვითთა“ ღმერთად კ ა კ ა ე, რომელიც ჭეროდოტეს სიტყვით (IV, 5. 59. 127) იყო იგივე ზევსი.

ფიქროთ, რომ ეს სიტყვა არ არის გადასხვაფერებული „შა-ბათი“. ყოველ შემთხვევაში, ერს სდომებია გამოეთქვა, რომ ეს დღე არის საბატონო. ამას ამართლებს მისი სახელი „კრონოსისა“.

„ღმერთი ცა, გამანაყოფიერებელი მიწისა (სვან. გიმ – მიწა), მოკლებულ იქმნა უფლებას კრონოსაგან, სიმბოლოსა-გან ცის იმ ძალისა, რომელიც ამწიფებს მიწის ნაყოფს. კრონი შეიქმნა მეუფედ. მისი მთავრობა ოქროს საუკუნე იყო. მაშინ „მარად მწიფობდა ხეხილი და მარად მწიფობდა ყანა“. იგი თვით მარად მოხუცი იყო, განახლება არ შეეძლო. იყო ჩამომხმარი, მოღუნული, გძელ წვერა, ჭადრა თმიანი. ნაწინასწარმეტყველვეი ჰქონდა, რომ მას დაამხოზდნენ მისნი ძენი ისე, როგორც თვითონ დაამხო თვისი მამა. ამიტომ იგი სჭამდა ყველა თავის შვილს, რომელიც უჩნდებოდა თვისის ცოლის რეასაგან – „დედა-მთისაგან“. ბოლოს რეამ შობა ზევსი და დამალა. ზევსი რომ წამოიზარდა, დაამარცხა თვისი მამა და თვითონ შეიქმნა მეუფედ ცისა და დედამიწისა (ვებერ, II, 46).

თ. გაცი და გა. არმაზის მთაზე სამეხას შეადგენდნენ არმაზი, გაცი და გა. „და მარჯულ (მარჯვენით) მისა (არმაზის) დგა კერპი ოქროისა და სახელი მისი გაცი და მარცხლ (მარცხენით) მისა კერპი ვერცხლისა და სახელი მისი გა“. (შატბ. კრებ., 21). „ყოვლისა დაფარულისა გამომეძიებელნი და ძუელნი ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაცი და გა“ (იქვე 37). „ესენი ღუთად ჰქონდათ“ (იქვე, 21). ეს გაცი ეფთვიმე მთაწმინდელით (+1028 წ.) არის კაცი. იგი იხსენიებს თითქმის ყველა იმ ღმერთებსაც, რომელთა შესახებ ცნობა ზევით მოვიყვანეთ. ეფთვიმე ამბობს (მცირე სჯულის კანონი, გვ. 121): „მოისპენ საწარმართო სახელის დებანი დიოს, აპოლონ, არტემ, ბოჩი, კაცი, გა, გეონ და არმაზ.., ანუ რომელნი წნეხასა ყურმნისასა ბილწისა მის დიონოსეს სახელსა იტყვიან და სიცილსა აღაზრუნენ“. რადგან „კაცი“ აგრეთვე ნიშნავს ქმარს, ამიტომ მის მოპირისპირე გა უნდა ყოფილიყო მისი ცოლი,

ე. ი. ერთი – კაცი და მეორე – ქალი, ერთი – გამანაყოფიერებელი, მეორე – ნაყოფის მომცემი (მო-კათუ), ერთი ცა, მეორე დედამიწა (დიხა.).

ჩვენში ქალი და ვაჟი ირჩევა მხოლოდ მით, რომ ერთი არის დედა-კაცი და მეორე მამა-კაცი. ამიტომ ორთავე ეს ღმერთები უნდა ყოფილიყვნენ მხოლოდ კაცი, ანუ, უკედ ვთქვათ, მხოლოდ კა (კაცი=კოჩი: მიცემითი ბრუნვა კოს და არა კო-ჩს, სახელობითი ძველი კათა=კაცთა, „ორსული“=მო-კათუ (მოკაცებული!).

ალბად ვაჟსა და ქალს ყმაწვილობაში ერქვათ კა მსგავსად სიტყვისა „შვილი“, „წული“ და მხოლოდ მოწიფულობის, დავაშკაცების დროითგან ვაჟს ეწოდა კაცი=კოჩი

აღსანიშნავად იმისა, რომ ის აღარ არის კა, არამედ ცოლო-სანი, კაცი, კოჩი (იხ. ქვემო ცნობა შესახებ ცეცხლის მომტაცებელისა ციღან).

ზევით უკვე ვთქვით, რომ მეგრულ-სვანური ცა არის ბერძნების აფროდიტეო. ეს აფროდიტეც ორს დასაბამს ემსახურებოდა: იგი იყო ფინიკელთა აშერა, როდესაც ეტრფიალებოდა ჭაბუკს ადონის, ტკბებოდა წალკოტებში, ბაღებსა და ჭალებში, ფინიკიელებისავე ღმერთი ასტარტა იყო მაშინ, როდესაც იყო დამცველი ზნეობისა, ცოლქმრობის სიწმინდისა, როდესაც იყო „სიმაღლეთა ქალღმერთი“. აი, ამ ასტარტას ნაცვლად ქართულს დაბადებაში გვხვდება გა ანუ „მაღნარი გაი“, ე. ი. იგივე „სიმაღლეთა გა“. მაშასადამე, რადგან გა ირის იგივე ასტარტე, გაცი უნდა იყოს აშერა, ცოლი ჭაბუკის ადონისა, რომელსაც ერქვა აგრეთვე „გაუას“, „გაიას“ *).

გამოდის, აფროდიტე-აშერა გაიას ყოფილა გაცი, ხოლო აფროდიტე-ასტარტა – გა=გაი ანუ აფროდიტე-აშურა ცა („აფ-

*) ნ. ეს სიტყვა მარრის Боги изыческой Грузии-ში გვ. 18.

როდიტისა“=„ცამ-ხა“) და აფროდიტე-ასტარტა – მიწა (სვ. გიმ – მიწა. გაი-ს ერქვა აგრეთვე გაიმ).

მართლაცა-და, ცა ჩვენში წარმოდგენილი ჰქონდათ ბუმერაზ კაცად, რომელსაც არტყია მრავალ-ზოლებიანი სარტყელი (ცისარტყელა), რომელსაც იქ აქვს დიდი სახლი, ერთ კარიანი (ცის-კარი), აბია ცეცხლის თვალები (მზე და მთვარე), რომელიც ხანდახან მრისხანებს (აჭეჭა-ქუხილი), გაფიცხებული ცეცხლის ეტლით მიაქროლებს (ელვა), აჩენს ცეცხლს (მეხი), მიწას ანაყოფიერებს წვიმითა და სითბოთი.

მიწა *), რაღა თქმა უნდა, იყო ქალი, რომელსაც ანაყოფიერებდა მისი „კაცი“ (=ქმარი). იგი იყო დედა, რომელიც აღიებდა, აღორძინებდა, იხვებდა, ამცენარებდა. სიტყვით, იგი იყო „დედა-მიწა“ ანუ „დი-ხა“ (დი=დედა!), იყო ქვეყანა, ღმერთი ყანისა, ჯეჯილისა (სვ. ჯეჯი), ხისა (ხე – მეგრ. ჯა – სვ. მე-გამ), აგარასი, ყოველის თესლ-მარცვლის ამღიმებელი (ლივი=ინგ. ყივი).

ნიმფადორ სირაკუზელი შენიშნავს (ჰან, გვ. 208): „კოლხნი უმეტესად პატივსცემენ ცასა და მიწას“. იაზონმაო, ამბობს აპოლონ როდოსელი (250-200 წ. ქრ. წ.), თავის ოქროს კირასაულით, რომელიც სავსე იყო წმინდა ღვინით, ადეთის ქალაქს ქუთაისს (Kutaiis), რომ მივიდაო, აპკურაო პატივად ქალღმერთის მიწისა“ (იქვე, 48).

ღმერთებს, როგორც დღეს ფშავ-ხევსურეთში ხატებს, უნდა ჰქონოდათ თავ-თავიანთი მამულები, სახატო მიწები. მათგან, ჩვენის ფიქრით, დაენათლა სახელები – გაჩიანს (გაცი=

*) მიწის ღმერთს გა-ს, გაი-ს, გაიმს (სვ. გიმ-მიწა) ბურძნულად ერქვა გ ე ა, რომელიც იყო მომასწავებელი საზოგადო ცნებისა შესახებ მიწისა, ყოვლისფრის აღმომცენებელისა და ყოვლისავე უკანობლივ მიმდებელისა“ (ვებერ, II, გვ. 57).

გაჩი=გაჩიანი), ზედაზენს, არმაზთა-ს, ცაიშს, ჯუმათს, თხოთს, უფლის ციხეს და სხ.

„ქართლოს იყო ძე თარგამისა“ (=თორღამისა). აქ თუ რაიმე სიმართლე არის, „თარგამი“ შეიძლება იყოს თარგაიმი-სი, ე. ი. „მთავარი მიწისა“ (სვ. თარინგზელ=მთავარ-ანგელოზი), თარ-ჰამემ – მთავარი დილისა (სვ. ჰამ=ჰამემ – დილა) (ქალდთა პირველს ისტორიულს მეფეს ერქვა ურხამ *), „სკვითთა“ პირველს მეფეს ტარგიტაჲ **).

ი. ზადი, ზადენი. მეფე ფარნაჯომმა ააშენაო ციხე ზადენი და მასში დადგაო კერპი ზადენი. ციხე-ზადენის მოსახელე ქალაქი – ზადდი – იყო ქალდიასაც, აკკაში. – საქართველოს უდიდესი ღმერთები, გარდა დამბადებელის ღმერთისა იყვნენ არმაზ და ზადენი, ესენი იყვნენ „ნაყოფთა მომცემელნი, სოფლის მპყრობელნი, მზის მომფენელნი, წვიმის მომცემელნი, ნაყოფთა გამზრდელნი“. რადგან ამგვარები იყვნენ მზე და მთვარე და რადგან არმაზი ღმერთია მზისა, ამიტომ ზადენი უნდა იყოს მთვარე ღმერთის ის ძალა, რომელიც აჩენს წელიწადის ცვლილებას რომელიც დრო-ჟამის ღმერთია, ნაყოფთა მზდელი (ზდა=ზარდვა), ყოველიფრის მზადი (მზა=მზათ=ზათ)=მეგრ. ზადუა=მზადება).

სვან. ზა – წელიწადი (მეგრ. წანა). (მიმატებულია წადი (წელიწადი), რადგან თვით წელი იგივე წაა=წანა=სვ. ზა

*) ვ. ზაიცევი Древняя ист. Востока, გვ. 76.

**) ეს ტარგიტაჲ იყო პაპაჲს შვილი. ტარგიტაჲს შვილები იყვნენ: ლიპოკსაის-ი, მამათმთავარი ავხატებისა, არპოკსაის-ი, მამათმთავარი კატარებისა და ტრაპიებისა, კოლაკსაის-ი, მამათმთავარი პარალეტებისა. მათ ჰყვანდათ ღმერთები: ტაბიტი – გისტია, პაპაჲ – ზევსი, აპი – მიწა, ოიტოსირ (ჰიტოსურ) – აპოლონი, არგიმპასა – აფროდიტე ურანია, თავი-მასადა – პოსეიდონი (ჭეროდოტე, VI, 5. 59. 127).

(ლი-ზალალ=სლვა). შეადარე:

- წელი (წელიწადი – სვ. ზა – მეგრ. წანა.
- ზაფხული – ზა, ზავიმ ზა-რხული
- გა-ზა-ფხული – ლუ-ფხვ გა-ზა-რხული
- ზამთარი *) – ლუ-ნთვიმ ზო-თონჯი.

ია. აანინა, დანანა **). ამ ღმერთების კერპები საურმაგ-მა დასდგაო მცხეთას, გზის პირად. მათი სახელწოდება მოგვაგონებს შემდეგ სახელებს: ნინა, ნინო (ლეკურად დედა)=ნენე=ნაწა (ინგ. დედა, დედილო)=აფხ. ან=ანან – დედა. (ენა=სვ. ნინ=მეგრ. ნინა ***). აფხაზთა გადმოცემით ანან არის დედა-შემოქმედი. ასრე ევედრებიან: „დედანო შემოქმედნო, მწუხარებას ნუ გამომაცდევინებთ შვილის სიკვდილით, მიჩვენეთ მათი კეთილდღეობა“. ანცა არის უმაღლესი დედა-ღმერთი, მომვლინებელი ყოველგვარ სნებისა და ამიტომ ჰგონი-

ათ, ყოველი ავადმყოფობის მიზეზი ანცაო („ანცა რ მზზ“ – ანცა არი მიზეზი).

ჩვენი ერის გადმოცემით, მთელი ქვეყანა სავსეა სხვადასხვა სულებით, ანგელოზებით. არის პატრონი ტყეთა, ტბათა, ანგელოზი მონადირეთა და სხ. ამგვარივე რწმენა ჰქონდათ ქალღიაშიაც, აკკადს. აქაურების რწმენით, უპირველესნი სულნი იყვნენ ანნა და ეა, ღმერთნი ცისა და მიწისა. ეს იყო ღმერთი მიწისა ანუ მიწის ნიადაგისა, ზედაპირისა.

ზევით უკვე გავიცანით ღმერთი ერმი. საბა სწერს: „ერ-

*) „მთარი“ მიმღობაა. მეგრ. თ ი რ ი – თოვლ. ამიტომ, ალბად თვეების სახელები ტირისდენი, ტირისკონი (ნოემბერი, დეკემბერი) გამოითქმოდა თირის-დენ-ად, თირის-კონ-ად.

**) სულხან საბათი: დანანა=ნანა-ნანდომი, ნანარი – წყნარი, სანდომი; ნ ი ნ ვ ე ლ ი – ქალი ან ვაჟი 15 წლამდე. სვან. ნ ა ნ უ ლ ი საზღაპრო ქალად გადაქცეულა (თავადის ქალად).

***) ქალდთა ერთს ღმერთს ერქვა ნ უ ა – გონიერება.

– ჟთ –

ში. ესე არს მეორესა ცასა ზედა, რომელსა ეა-ს ცას ეწოდების ცორანო“.

ამ ღმერთებს ჩვენში დღესაც იხსენიებენ: „ნანავ, შვილო, ნანინა“ „ჰარნანო, არნი-არნანო“ (ჰარ-ნანო=ჰალ-ნანო იხ. ქვემო „haldi“).

იბ. აია (= ეა!): აია იყო ქალაქი კოლხიდის მეფისა. ბერძნის მწერლები ამ მეფეს უწოდებენ აიეტის, აიეტეს, აეტეს. ჩვენი, აიეთი უნდა ყოფილიყო ქალაქი ღვთის აიასი, ეასი (აი-ეთი), ხოლო მისი მეფე – აიეთისი, ე. ი. ის, რომელიც იყო აიას ქალაქიდგან *) (ვით უფლისი (უფლოსი), ეგრისი (ეგროსი) და სხ.).

შენიშნ. ალბად სახელი კლარჯეთის მონასტრისა – ეოშხი აშენდა იმ ადგილას, სადაც ძველად იყო საკერპო ღმერთისა ეოსი, ეასი (=მეგ. ეოშ-სა, ვით ჯუმაშ-სა და სხ.).

იგ. ჯაჯა. აფხაზურად ჯეჯილების მფარველ ღმერთს ჰქვიან ჯაჯა. მისთვის შესაწირავს მართვენ გაზაფხულის დამდეგს და სთხოვენ კარგს მოსავალს. სიტყვა ჯეჯილი=ჯეჯლი იმავე ფესვიდგან არის, რომლიდგანაც მეგრ. ჯა=ხე, ქართული ჯაგი, სვან. ჯეჯი **)=(ჯეჯილი).

იდ. ადაბნა. დედამიწის პატრონს (ღმერთს) აფხაზურად ჰქვიან ადაბნა. სვანურად დაბ – ყანა. ალბად ეს იყო ღმერთი დაბა – სოფლებისა, მხვნელ-მთესველთა.

იე. ალი. აფხაზთა გადმოცემით „წყლის დედა“ ცხოვრობს ტბაში ან წმინდა წყაროში. იგი ფრიად ლამაზი ქალია. ხან და ხან გამოდის წყლის ნაპირს, წინ იდებს სავარცხელს და ივარცხნის თავის გრძელს თმას. მას სახე თვალთშეუდგამი აქვს. ამ „ბატონ წყლის დედას“ აფხაზნი დღესაც

*) მაგრამ იქნებ ა ი (აი-ეტი) იყოს აფხაზური აპ – მთავარი, აპ-ეტი მთავარი ეტი.

– რ –

შესაწირავს სწირავენ და ევედრებიან ავადმყოფის მორჩენას. ყველა ამ თვისებისა ჩვენი ალიც (ჭინკა), რომელიც თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო ჭალა-ტყეთა ღმერთი, წყლის დედა, ცეცხლისებრ მანათობელის ქალის სახით. მისი სახელი ალი=სვ. ჰალ აღზებულ ცეცხლს ნიშნავს (ალიონი=ჰალ-ვენ=ალონი) და, ჩვენი, უდრის იმავე ჰარ-ს=არ-ს. შეადარე: ლი=ალქაჯი. მისი სახელი გვხვდება ნაწყვეტში: „არი (ჰარი) ურული, არი ურული“.

იგ. აგუნა. გურიაში აგუნას იხსენიებენ ახალს წელს. იგი ვენახის ღმერთი ყოფილა. მას ევედრებიან ასრე: „აგუნა, აგუნა, ჩამოიარე ჩვენს კარს, ჩვენს მამულს ამოტელა (აიყვანენ ხელში ყმაწვილს) მტევნები მოიყვანე“. აგუნა, რასაკვირველია, არის იგივე ღუნო, ღუინო, ღვინო (სვ. ღვინალ, სომხ. გინი). მდაბიურად აგრეთვე ჰქვიან ნუნუა.

იწ. დალი. სვანეთში ტყის ქალს (პატრონს) ჰქვიან დალი. მისგან დაიბადა ამირანგმირი. დალი ალბად იყო ბუნების ამწვანების და აყვავების ღმერთი. შეადარე: სვან. დაილ – ყვაილი, მდელო=მეგრ. ნდელო. სვ. დიარ – პური, მეგრ. ოდიარე – სამოვარი, საბალახე. ამას დღესაც დამღერიან ჩვენში („ოდელია, დელა“) (აპ. როდოსელი კოლხიდელოთ ერთ ღმერთს უწოდებს დაირა) (ჩაჩნურად დელი – ღმერთი).

იზ. ქართლი=ქართი=haldi.

სვანურად ქართლს ჰქვიან ქართ, მეგრულად ქართი ტფილისია. სწორედ ქართი-დამ წარმოსდგებოდა ფორმა ქართული (ვით გორი – გორ-ული) რადგან სვან. და ძველი ქართული ლი იგივე არსებითი ზმნაა (ლი=ა=არი=რე: მუ-ლი =მუმა-რე=მამა-ა), ამიტომ „ქართლი“ და „ქართია“ ერთი და იგივეა, აგრეთვე ქართლისი (და არა ქართლოსი!) და ქართისი, ე. ი. ის, ანუ ვინც ეკუთვნის ქართს, ქართიას. აი, ეს ქართისი ჩვენ მიგვაჩნია ქალდის-ად და ქართი – ქალდია-დ.

პირველს კაცს საქართველოში ერქვა ქართლოსი (ქარ-

– რა –

თისი), პირველს ქალაქს – ქართლი (=ქართია), პირველს საფიცარს „საფლავი“ (ტამარი) ქართლოსი (ქართისი).

ვანის ლურსმურ წარწერებით, ქალდთა სარწმუნოების ქვაკუთხედად ითვლებოდა სამება, რომლის პირველს პირს ეწოდებოდა haldi, haldia – მთვარე ღმერთი, მეორე პირი უდრიდა ასურთა ბინ-ს – ატმოსფერას, ბრწყინვალე ცას, ეთერს და მესამე პირი – ასურთა შამამ-ს – მზესი

იგივეობა ქალდისა და ქართისა მტკიცდება მით, რომ ორთავე ეს სიტყვები სწორედ მთვარეს ნიშნავენ.

ორთავე სახელი რთულია: ქარ-თი=ქალ-დი, ქართველი=ქალ-დეველი. ქალდეველი, ე. ი. ის, ვინც არის ქალ-

დევ-ი დამ, ქართველი, ვინც არის ქართუე-დამ (ქალ-დევი, ქარ-თუე=ქარ-თვე).

დევი უწინარეს დროს ითვლებოდა უმაღლეს ღმერთად სინათლისა, ბრწყინვალეებისა. იგია ლათინთა Deus, ბერძენთა თეოს. შემდეგში მხოლოდ იგი იქცა ბოროტ სულად ანუ, როგორც ჩვენში იციან, ბაყბაყ-დევად. ამ დევს (სვან. დაუ, მეგრ. ნდი) ქართველთა ზღაპრები ხატავნ უზარმაზარ ქალად, რომელსაც შუბლზე აქვს ერთადერთი თვალი (იგივე თვა-რე *), ხოლო ძუძუები დიდრონი, თუნგის ოდენები. თვით ქალდნი ამ უშველებელად დიდს ქალს, ხაოსის პატრონს, უწოდებდნენ თაოთა, თაუთა, რომელიც იყო ღმერთი მთვარე, ზღვა ('Ленорманъ. Исторія Востока, გვ. 430).

ეს თაოთა, თაუთა (მთვარე) იგივე თუთაა (თუთა – მეგრ. მთვარე), იგივე თთვე (მთვარე). შეადარე:

ქალდურად:	თაუთა, თაოთა	
ქართულად:	თუარი, თოარე (თორეჲ)	თთვე, თუე თთვი-სა
მეგრ.	თუთა	თუთა თუთაჲ **) (ხა)

*) ძველს ელისენში თორეჲ – მთვარე, თორიალი – გამსტრობა, თვა-ლიერება.

**) იხ. ზემო დღეების სახელები.

– რბ –

სვან. დომდულ დომდ *) დომდიმ.

რადგან „თუთა“ თვეც ყოფილა და მთვარეც, ამიტომ შემოკლებულს თუე (თვე) უნდა უდრიდეს შემოკლებულივე (თუ)თა, (დომ)დ და მისს ნათესაობითს ბრუნვას – (თ)თვისი. მეგრული (თუ)თაჲ, სვან. (დომ)დიმ, ხოლო ეს დიმ იგივე მეორე ნახევარი სახელისა ქალდის (ნათეს. ბრ.), შემოკლებული დ=თა=თუ, ე. ი. იგივე დაბოლოება სახელისა ქალდა, ქარდ, ქართ=ქალმთვარე, ქალთუთა, ქალდევი (ქალდაუ); და რადგან დ=თ, ამიტომ თვით ძველ ქალდეურში იქნებოდა ქალდაჲთა, ქალთაუთა.

ეს დ(აჲ)=თ(ა) გვხვდება სახელებში ღუთა (ხთა), ღუ-დელი=ხუცესი, ოსურ. ხუცაუ (დ=თ=ც), თავასარ. ღუ-ცა(რ), აფხ. ახდაჲ (ა ემატება აფხაზურში, იხ. ზემო გვ ოზ). იგივე დაჲ (ქართ. (მ)დევი=სვ. დაჲ=მეგრ. ნდი) უნდა იყოს სახელში ღორონთი (ღორონდი) (ქართ. ნათეს. ბრუნვა ღრმთის) (ღრ-მთევი=ღრ-მდევი და ღრ-დევი).

რას უნდა ნიშნავდეს პირველი ნახევარი სახელებისა hal-dia, ქალ-დი, ქარ-თი, ღუ-თა, ხუ-და, ხუ.ცა?

ქალდეველთ სწამდათ, ყოველის სამებისაგან იზადება სსვა სამებაო, რადგან ყოველი ღვთაება არის თავისივე ცოლი და შვილიო.

ამგვარადვე უნდა წარმომდგარიყო ღვთაება ხთა, ხუ-დაუ, ღუთა, ქალდი, ღრ-დევი (სვ. ღერთა-შდ=საღრმთო).

რადგან ქალი (შემოკლებულად ქა, როგორც ეხლაც იტყვიან ხოლმე) არის იგივე მეგრ. ხე – ასული, ქალი, მხევალი

და რადგან სვ. იეხუ ანუ ხეხუ ნიშნავს ცოლს, ამიტომ ად-
ვილად წარმოსდგებოდა სახელები ღვთაებისა ხუდაუ (ახდაუ),

***) ამ სახელების მნიშვნელობა უნდა იყოს: თვე-თვე (რადგან
მთვარე თვე და თვე იზადება. დომდულ – თვისთული, დომდიმ – თვის-
თვისი, ე. ი. თვის-თვე.

– რგ –

ხუცაუ, და რადგან მეგრ. ხე არის იგივე ქალი, ამიტომ თვით
ერი, რომელიც თავისთავს უწოდებდა ხეთი =ხატტი და რო-
მელიც მონათესავე იყო ქალდთა, შეიძლება იყოს იგივე ქალ-
დი (ქალ დი=ხე-თი *).

ქალდიას, „ქალდევასა“ და „ქალმთვარეს“ გარდა, შეიძ-
ლება ჰქონოდა სხვა მნიშვნელობაც, მაგალ. ა) ქალდედა (დე-
და: სვ. დი, დია, დედე, მეგრ. დიდა, ქართ. დედა (მაგ. დედა
და **); ბ) haldi=ჰალ-დი, ე. ი. „ალ (სვ. ჰალ) მთვარე“,
„ჰალ-დევი“, „ჰალ-დედა“, „ჰარ-დევი“ (არდევა ***) ინგ. დე-
ვი); გ) „ხალ-დევი“ (ხალეზა, ხლა იგივე ხურეზაა, გაცხელე-

*) შუამდინარის ერთს მეფეს ერქვა ამარფალი (შესაქმე, 14. ა). თვით
ხეთელთა მეფეს ერქვა საფალილი ანუ საფლელ, საფრერ (ბრუგშ, გვ. 431).
(ფალ=უფალი (დედ-ფალ=დედუფალი). ქართულად მ ა რ ნიშნავს შენახ-
ვას, ცვას (სა-მარ-ე=საფლავი); ა მ ა რ არის იგივე მარვა შენახვა, ცვა („სა-
ყდარი იყო ხუცის ამარ“ ანუ „ხუცის სამარ“; „კაცი იყო პერანგის ამარ“,
„მის სამარს დავშით“). ხეთელთავე მეფეები იყვნენ: სამარიუს (ქა-
რთველთ ჰყვანდათ მამასახლისი სამარა), საპცარ (სვ. საფცარ=საფიცარი).
ხეტელთა ადგილების სახელები: პირხეტა (პირ-ხეთა), ხარკანი, ცაგერელ,
ანა-უზან. თელეზ, ნისხატა (ნიშ-ხატა!), ცირას (ცირასი!). ფარუა. პაპაა.
სუკი-ბეკი. პაპაბი, კაცელი (ლაშქრის მიმყვანელთ მათებრ ერქვათ კ ა-
ც ა ნ ი). ტინურნი (ტინური!). კელ-მაიტა. კართა-მერუთ. ნეპირი-ურიუ
(იქვე 434). თარგამის მსგავსი სახელები: თარგანას, თარგატა-ცას. სხვა
სახელები: კამაიც, პაის, ცაუცას, ხიტისარ, და სხ.

**) „მამა“ ჩვენ მიგვაჩნია მიმლეობად (სვ. მუ-მამა) ამიტომ მედ-
ეა, მედია აგრეთვე შეიძლება იყოს მიმლეობა სიტყვისა დია, დეა – დედა.

***) „ჰ ა რ“, „ა რ“ რომ არის იგივე ჰალი=ალი, ჩანს იქიდგანაც,
რომ სვ. რიპი ნიშნავს რიჟრაჟს, დილის ალიონს. ეს ჰარ, ჰალ ემატება
იმათ სახელებს, რომელნიც ძველად ღმერთობდნენ: ქაჯი=ჰალქაჯი, დე-
ვი=ჰარდევი, მ(ა)ზე (=მზე) –ჰარმაზი. ეს არმაზი=ჰარმაზი (harmastis).
თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო ჰალმაზი, ალმაზო=ჰალ მზე (მის ხევს
ჰქვიან ალმასის-წყალი).

– რდ –

ზა, ლუეზა). ფესვიდგაწ ჰალ გვაქვს მეგრ. ვალუა=ქართ. ელ-
ვა (ინგ. ჰელვა)=სვ. (ლი) ხლა-ლი. მაშასადამე, ხალდე-
ვი==ხალდი, ჰალ-დევი=ჰალდი, ჰარ-დევი=ჰარ-დი, და რად-
გან ჰ=ქ=ხ=ღ, ამიტომ ჰარ-დი=ქარ-თი=ქორ-თუ, ჰარ-
დაუ-ჰარ-მდევი=ჰარ-ნდი=ჰრ-დი=ჰრ-მდი ნათეს. ბრ. ღრ-
მთის=ჰორო-ნდი=ღორონთი (სვ. ღერ-მეთ (მეთ=მდევი) –
ღმერთი, ღერთა-ლი – ლოცვა, ღერთაშდ – საღრმთო (=ღრმ-

თისადი). ღმერთი ლაზურად ღომორთი=ღორმოთი=ორმო-
თი, ე. ი. ჰორ-მოთი=ჰორ-დევი=ჰარ დევი=ჰარ-დი=ჰალ-
დი (თავდაპირველად: ჰალ-დევი=ჰარ-დევი=ალ-დევი=არ-
დევი).

ეს ქალდნი ჩვენ მიგვაჩნია იმ ერად, რომელსაც, კლა-
სიკურ მწერლების გადმოცემით, ერქვა „კართუხი“, „კო-
რდიე“, „გორდიენი“, „კარტოჲ“, „გორდიანი, კარ-
დუ და სომხურად – „ქორდუქ“. ამბობენ, ეს ერი იყო
ქურთთა წინაპარიო. არა. ქურთთა წინაპარნი, ქართლის ცხო-
ვრების მოწმობით, სპარსეთის ყაენმა გადმოასახლა აქ მხო-
ლოდ მე-VI საუკ. ქრ. შ. ეს ერი არის იგივე ქართი=ქორ-
თუ. ფორმები კართუხი, ქორთუქ, გორდიანი მხოლოდ მრ.
რიცხვის მაჩვენებელია: სომხ. ქ=სვ. ს=აფხაზ. ქუა=ქართ.
თ(ა), მრავლობითი კართუ-ხი=ქორთუქ=ქართუთა==ქორთუ-
თა, მხოლოდობითი – ქორთი=ქორთუ.

იწ. ცეცხლი. ცეცხლის თაყვანის ცემა ისევე ძველი უნ-
და იყოს ჩვენში, ვით მისი სახელი (ცეცხლი=მეგრ. დაჩხი-
რი). ბერძენთა მწერლების გადმოცემით, პრომეთეოსი იმიტომ
მომსჭვალა ღმერთმა კავკასიონის მთაზედ, რომ ღმერთს ცეც-
ხლი მოჰპარა, ციდამ ცეცხლი ჩამოიტანა. მიმსჭვალა-რა ღმე-
რთმა გმირი, მიუჩინა მას აგრეთვე არწივი, რომელიც მარად
გულს უწიწკნის და უღადრავს. ასრეა ბერძენთა მწერლების
ფერეკიდის († 400 წ. ქრ. წ.) და სხვათა გადმოცემით. მის
მსგავსია გადმოცემები შესახებ „ამირანისა“, „ნებროთისა“

– რე –

და როკაპისა ანუ როპაპისა *). ყველა ამ თქმულებებს საფუ-
ძვლად უნდა დასდებოდა განმარტება სახელისა ცეცხლი, რო-
მელიც რთული სიტყვაა: სვ. დეც-ცა; ქართ. ცეც-ხლი=
მეგრ. დაჩ-ხირი. ბოლო სიტყვისა (დაჩ)-ხირი ნიშნავს პარვას
(მეგრ. ხირუა-პარვა). რადგან ცხ (დეც) თავის თავადაც ით-
ვლებოდა სინათლედ, უშველებელ დიდ ცეცხლად (ცია=ცე-
ცხლი), ამიტომ სიტყვაში ცეც-ხლი=დაჩ-ხირი ცნებას „ცე-
ცხლი“ საკუთრად უნდა ნიშნავდეს ცეც=დეც=დაჩ. ამიტომ
ცნება დაჩ-ხირი – ცეც-ხლი უნდა იყოს „ცა-პარი“=ცა-პა-
რული“. ლეგენდა ცეცხლის „მოპარვის“ შესახებ გავრცელ-
დებოდა მის მერმეთ, როდესაც ქართველებმა დაივიწყეს, რომ
სიტყვას „ხირი“ ხირუას (პარვას) გარდა ექნებოდა სხვა მნი-
შვნელობაც, მაგ., ხურება, ხურვალი, ხლა=ხალეზა, ჯელი
(„ცეცხლის“ მაგიერ ხშირად ისმის ცია, ცეხლი, რომელიც
ივლებოდა სიტყვად ცხელი=მეგრ. ჩხე).

მაქს მიულერი თავის წიგნში „Наука о мысли“ (გვ.
309) ამბობს, ერთისა და იმავე ფესვისაგან ხშირად წარმოსდ-
გება სიტყვები: ა) მოქმედების აღმნიშვნელი, ბ) მოქმედების
მიმღები, გ) მოქმედების ამცილებელი და სხ. და მაგალითად
მოჰყავს ფესვი khan, ფარგალი რომლის მნიშვნელობისა არის:
თხრა, ბარვა, წყლა, ოხრება, შეკვრა, ბარი, თავგი, თხუნე-

ლა, ორმო, ჭა, ცა, არარა. ამავე კანონს ექვემდებარებიან ჩვენი სიტყვებიც:

ქართულში დ=ტ=თ=ც (მად=მაც, მონტება=მონთე-
ბა და სხ.).

*) ამ გმირების შესახებ ცნობები იხ. პროფ. ხახანაშვილის ცნობილ თხზულებაში – Очерки: გამოცემა I, გვ. 19-50. იხ. აგრეთვე „ნებროთის წიგნი“ (საეკ. მუზ., № 153).

– რვ –

ა) ცა – ცია – ციცინათელა – ციმციმი ჭიმჭიმელი (კიმ-
კიმელი) – ჯიმაშ (ჯუმაშხა) – ციაგი

ბ) დეც (ცა) – ცეცხლი=დაჩხირი – ცეხლი=ცხელი.

გ) დეც – ლა) დელ=დლე=დლა

დ) დეც – დება – ნა-თება – სა-ნა-თი – სი-ნა-თე – მ-ნა-თო-
ბი – მ-თები=მ-დები – თბე – სვ. ათვი (ცხელი) – თბილი (მეგრ.
ტიბუ, სვ. ტებდი=თბედი) – ნთება (მონთება) – მეგრ. მონ-
ტება – დევი (=სინათლე)=მეგრ. ნდი (=ნთი)=სვ. დაჟ-
მთიები (ცისკარი).

ე) დეც – დომდიშ – თუთა – თუე (თოარე, თორედ) –
თუალი=თოლი=სვ. თე-დილა (მეგრულად ცისკარსა და დი-
ლას ჰქვიან ოჭუმარე)=სვ. ძინარ (ბოლო რ (სიტყვაში ძი-
ნარ) ჩნდება ინგ. დილლად – დილა).

გვგონია, ცეც სვანურში გადაქცეულა შხ-იდ, ზგ-დ,
სგ-იდ, სქ-იდ. შეადარე სიტემები, აღმნიშვნელი წვისა, „ცე-
ცხლის მქონებელისა“ და „ცეცხლ გამქრალისა“:

ქართ.	მეგრ.	სვ.
წვა (წუა)	ჭუა	(ლი) შხი
მშუმხი (=მწველი)	მაჭუალი	მშხი
ნა-შხირი	ნო-შქერი	შიხ
შეშა (ინგ- შიშაჲ)	დიშქა	ზექ
ცეც-ხლი	დაჩ-ხირი	(ლემე)- ზგ(– სგ)
შუქი	შუქი	
სხივი (შხივი)	სხივი	
აღ- გზება, აგუზ-გუზება აკორზამა		
მუ-გუზი(=მუგუზალი) ნა-კვარ-ხირი *)		მუ-ღვაზ
ცხ –	ჩხ-, ცხ-, შხ-	ზგ
ცხო(ვ)რება	ცხოვრება	(ლი) ზგე

*) ნა-კვარ-ხირი უდრის ქართ. ნა-ღვერდ-ალი (სვ. ღვირჩ), ნ ა-კ ვ ე-
რ ჩ-ხ ა ლ ი, მამასადამე მეგრ. ხ ი რ ი არის იგივე ქართული ხ ა ლ ი, ალი.

– რზ –

ქართ.	მეგრ.	სვ.
ცხოველი (ცხელი)	ცხოველი (ჩხე)	ცჯოველ
ცხვარი (ცხოვარი)	შხური	გიცარ
ცხენი	ცხენი	ჩაჟ
ძროხა, ფური	ჩხუ	ფძირ, ფირვ *)

რახან კაცმა „ჩამოიტანა ცეცხლი“, ამიტომ თვით იგიც, უნდა ყოფილიყო ქვეყნიური წარმომადგენელი ღვთის იმ ძალისა, რომელიც აჩენს ცეცხლს, იძლევა გამანაყოფიერებელს თბეს, ე. ი. სიცოცხლის ჩამსახველს სითბოს. იგივე კაცი (კოჩ) უნდა ყოფილიყო აღმგზებელი კოცონისა, მსახური კერიისა (სვ. კარ, კდარ), მეკეცე და მაკომლებელი, მკმეველი (კომლი=მ. კუმა=სვ. კვამ; აქედგანვე კვარი).

თვით სახელი მიმსჭვალულის გმირისა, ალბად, „ამირანად“ იქცა არაბთა მფლობელობის ჟამს მათ ამირების=ამირანების მიბაძვით და ძველად კი იქნებ ერქვა ამირანი (სიტყვიდამ ამარ – მმარხველი=მცველი, ანდა ამრა – აფხ. მზე=მარჰი – სვ. სინათლე), რომლისა გამო თვით იმ მთასაც, სადაც ვითომ, მიმსჭვალული იყო ცეცხლის მტაცებელი, დაერქვა ამირანთა (აპოლ, როდოსელით, ფაზისი (რიონი) სდის მთას ამირანტა (ჰან, გვ. 45) (ინგ. თაფ=მთა: შეად. მოგვი – მოგვთა). მის ქვეყნიურ წარმომადგენელად უნდა ყოფილიყო მჭედელი.

პრომეთეოსმა მოსტაცა ღმერთს ცეცხლი და მისცა ერს და იხსნა იგი წარწყმედისაგან. ამ დროითგან კაცობრიობის ცხოვრებამ გაუკეთესობა იწყო. მოიგონა იარაღები, გაიკეთა სახლები, ისწავლა წეს-რიგი მნათობთა ტრიალისა, მათი მსახურობა და ყოველი ხელოვნება (ვებერ, II, გვ. 48). და ამ

*) ფჰირ=ფური (ძროხა) იგივე ჩხუ-ა (ცხელი) იმიტომ, რომ ფურება იგივე ხურებაა (შეადარე გახურება=მეგრ. გოფურაფა; ფუება, საფუარი, ე. ი. ის, რომელიც აფუებს, ახურებს).

– რწ –

მადლის მოტაცებისთვის ზენაარმა მიმსჭვალა იგი -. „სკვითის ქვეყნის მაღალს კავკასიონის მთაზედ“.

მჭედელს სვანურად ჰქვიან მ-სკიდ, მეგრულად-ჰკადუა. თუ სკი, ჰკა წარმოსდგა იმ ფესვისაგან, რომლისაგანაც სვ. ლემე – სვ (ცეცხლი), სვ. (ლი) შხა (მწველი, მაჭუალი) და სვ. მ შხი (მშუშხი), მაშინ მსკიდ-ი იქნება იგივე მგზედი (გზება.ანთება) და მუხთ ე. იი მწველი (მაპუალი), მგზებელი, მგზები, მჭუედი, მჭედი. ეს ეთანხმება თვით გადმოცემასაც შესახებ „ამირანის“ გამგზავრებისა „ქალის“ მოსატაცებლად. ასე:

ა. „ამირანი“ – მჭედი=მსკიდი („ამირანის“ ქვეყნიური წარმომადგენელი)

ბ. ბეწვის ხიდ გადაჭიმული მოუვლელი დიდი ზღვა – ცა

გ. ზღვის იქით პირს მყოფი ქალი – ცეცხლი, ნაკვერჩხალი.

დ. ამ „ქალის“ ციდან ჯაჭვზე ჩამოკიდებული ოქროს სახლი, სავსე ჭურჭლით, – სამჭედლო

ე. მაღალი მთა, საცა მიაბეს „ამირანი“, – ქურა („ხირი“ – ხურება)

ვ. ხე, რომელზედაც მიაბეს, – შემა

ზ. მიმსჭვალვა – წვა=ჭუა

წ. არწივი დიდ-ფრთოსანი – ფუქსი, საბერველი
თ. „ყურმა“, „ამირან-ის“ ჯაჭვის მლოკველი – ალი.

ი. დევებთან ბრძოლა – კვერვა, ჭედვა

ია. დაუსრულებელი ტანჯვა „ამირანისა“ – ზრუნვა მჭედლისა, რომ ცეცხლი არ გაუქრეს, კერა და კომლი მარად გაცხოველებული ჰქონდე.

რადგან პრომეთეოსი მიმსჭვალული იყო კავკასიის მთა-ზედ, „სკითი-ას“, ამ შემთხვევაში ეს სკითიაც შეიძლება იყოს იგივე სკი-დი დამისი მცხოვრები კი მსკიდი=მჭედი, ვით ზან, მზან.

მსხვერპლის შეწირვა. ქართველები ღმერთებს სწირავდნენ ხილს, შოთებს, ერბო, ოქროს და ახალგაზდა ჭაბუკთაც. კაცის შეწირვა აღკრძალა მეფე რევ მართალმა მე III სა-

– რთ –

უკ. ქრ. შემდეგ, მანამდე კი კაცის შესაწირავად ასრე ემზადებოდნენ: „ივერიისა და ალბანიის მიჯნაზე, ამბობს სტრაბონი, აღმართულია მთვარისა, ზევსისა და მთვარის ტაძრები. ამ უკანასკნელს უფრო მეტ პატივს სცემენ. ქურუმის თანამდებობას ასრულებს მეფის შემდეგ უპირველესი პატივცემული კაცი. ამას ექვემდებარება მთელი წმინდა ადგილი, რომელიც ვრცელია, დიდი და მჭიდროდ დასახლებული, და აგრეთვე საქურუმოებისა და სახატოების მოსამსახურენი, რომელნიც ხშირად ქადაგად დაეცემიან ხოლმე. ამათგან რომელიც ქადაგად დაეცემა და შემდეგ იწყებს ტყე-ღრეში უგზო-უკვლოდ სიარულს, მას უპირველეს ქურუმის ბრძანებით იჭერენ, ფეხთ უყრიან სამღვთო დადიანს (ჯაჭვს), მთელს წელიწადს კარგა ჰკვებავენ, და მერე ხსენებული ქურუმი სცხებს ზეთს, და საღმრთო პირუტყვებთან ერთად სწირავს ღმერთს. ხოლო სწირავენ ასრე: მსხვერპლის გარშემო მდგომარე დასიდგან გამოდის ის, რომელსაც უკავია საღმრთო ლახვარი, და ამ ლახვარს ასობს გულში. მსხვერპლი რომ იქცევა, მის ძირს დაცემის მიხედვით ქურუმები იწყებენ წინასწარმეტყველებას. როდესაც განგმირულ გვამს მისავენებენ დანიშნულ ადგილას, ამ გვამს ფეხს ადგმენ ყველანი, რომ განიწმინდნენ“.

ღმერთკაცნი (ბერძენთა მწერლების ნაამბობიდან).

ა. კოლხი. მნასი პეტრონო ერატოსთენის მოწაფე, ამბობს, კოლხებს ასეთი სახელი დაენათლათ კოლხისაგან, რომელიც იყო მე ფაზისაო (ამ შემთხვევაში „ფაზის, შეიძლება ყოფილიყო კავკასიანთა ენების მზე (ბჟა, ვაზ, ბაყ, ბედ. რადგან სი მივიჩნიეთ თი-დ და რადგან ზეკატეს სიტყვით მოსხნი იყვნენ კოლხთა მოდგმისანი, ამიტომ ოლხი უნდა იყოს კალდი=ხალდი=ქართი=ქორთი=ქართლი).

ბ. მზე. კოლხის შვილი იყო ზელიოს (მზე).

გ. ზეელიოსს ჰყვანდა შვილები ადეთისი, პერსე, ცირცეა, პასიფადა (მეუღლე მინოსისა).

– რი –

დ. ადეთისი, ძე მზისა. იგი მეფეა კოლხთა და მეოტე-ბისა (მეოტიის ზღვა – აზოვის ზღვა და მდინ. ყუბანის მხარე ამ ზღვისა). ცოლად ჰყავს თავის ძმის პერსეს ასული ქალღმერთი ცეკატა. მისი ვაჟებია ეგიალა და აბსირტი და ასულნი ხალკიოპე და მედეა. მის ოქროს დარბაზში არის სხივოსანი ისრები ფეხმარდ მზისა. იგი კაცის მკვლელია, ჰხოცავს ყველა უცხოელს და ძლიერია ისე, რომ შეედრება მეომრობის ღმერთს არიას. აიას გარდა აქვს ქალაქები კუტაიის და სიბარის, საცა იყო შვენიერი სასახლეები. ვინც მის წინაეზოში შედიოდა, ჰკვირობდა, როდესაც ჰხედავდა კედლებს, განიერ კარებს და სვეტებს. სახლის ზემო ბრინჯაოს ხვეულები იყო. შესავალ კარებთან მაღლა ეხვეოდა ვაზის ბარდანი. მის ჩრდილში იყო 4 აუზი; ერთისაგან რძე გამოსჩქეფდა, მეორისაგან – ღვინო, მესამისაგან – სურნელოვანი ზეთი და მეოთხისაგან წყალი, რომელიც ზამთარს თბილი იყო და ზაფხულს ცივი, ვით ყინვა. ამ „საღმერთო“ საგნებს გარდა მეფეს ჰყვანდა კიდევ ხარები, სპილენძის რქიანი და სპილენძის პირიანი, რომელთაგან ცეცხლი გამოდიოდა, აგრეთვე ფოლადის ნაჭრისაგან გაკეთებული გუთანი. ადეთისი ტანზე იცვამდა მაგარს ჯაჭვს, თავზე იხურავდა ოქროს ჩაფხუტს, რომელიც ბრწყინავდა ოკეანედამ ამომავალ მზის გულივით. ხელში იღებდა მრგვალ ფარს, მრავალ ტყავებისაგან გაკეთებულს, და ისეთს დიდს ოროდს, რომ ჰერკულესს გარდა სხვა გმირს მისი ტარება არ ძალუძდა. გარე გამოდიოდა ოქროს ეტლით, რომელშიაც ება შვენიერი და სწრაფი, როგორც ქარი, რაშები. ესენი მისთვის მიეცა მზე-ღმერთს. ჩაჯდებოდა-რა ეტლში, მარჯვენა ხელზე იკეთებდა მრგვალს ფარს და მარცხენა ხელში იჭერდა ბუმბერაზ ლამპარს. მის გვერდით ურჭობდნენ მეტად დიდს ოროლს. ეტლს ჰმართავდა აბსირტი. ბოლოს იგი მოკლა მელეაგრმა (მელე-აგრ: აგრ, აგრუა – მეგრელი!). სტრაბონი იუწყება: „ქალაქ აიას ახლაც უჩვენებენ ფაზის მდინარეზეო და ყველას სჯერათ რომ ადეთისი მეფობ-

– რია–

და კოლხიდაშიო, საცა მისი სახელი დღესაც ხმარებაშიაო“.

ე. ცირცეა I, ღმერთქალი, ენამზიანი, მზინავთმიანი. ფაზისი გამოდიოდა-რა ამარანთის მთიდგან და რწყავდა-რა ცირცეას მინდორს, ერთოდა ზღვას. ვენახითა, ბალახითა და ტირიფებით იყო შემოსილი ეს ცირცეას მინდორი. ცირცეა აქ აგროვებდა წამლის გასაკეთებელ ბალახებს. (მისი სახელი ემსგავსება მეგრულს ცირა – გასათხოვარი ქალი და გურულს ციცა).

ვ. პერსეა, ძმა ადეთისა, მმართველი ტავრიდისა (ყირიმის). მან ადეთი ტახტიდგან ჩამოაგდო, მაგრამ მედეამ უშველა მამას და ტახტი დააბრუნა. (შეადარე ფერსათი (მთაა იმერეთში). იყო ფერის ჯოჯიკიც).

ზ. ჭეკატა, ღმერთქალი, პერსეს ასული და მეუღლე ადე-

თისა. უყვარდა ნადირობა. თუ ნადირი არ შეხვდებოდა, ხოცავდა კაცებს. ყველაზე მეტად შეისწავლა წამლების გაკეთება და აღმოაჩინა წამალი aconitum, მოიგონა-რა წამლები, მოსწამლა თავისი მამა და დაიპყრო მისი სამეფო და მერე ააგო ტაძარი არტემიდისა, რომელსაც სწირავდა ყველა უცხოელს, რომელიც გაბედავდა მის ქვეყანაში შესვლას. ჭეკატეს პატივად ააგეს ბრწყინვალე ტაძარი. მას იცავდნენ გველები ნორჩ მუხის ტოტების ჩდილში. ლამპრები ანათებდნენ არემარეს. მის გარეშემო საშინელი ძაღლების ყეფა ისმოდა. ველები ირყეოდნენ მის ფერხთ ქვეშ და ყუოდნენ წყლის ალები, მცხოვრებნი ამარანთის ფაზისის ჭაობებში (შეადარე: მეგრ. მოკათუ-ორსული).

წ. აბსარტ ადეთისძე. მისი სახელი ეწოდა პონტოს კუნძულს აბსარს. ცარიელის ცხოვრება აფხაზებს უწოდებს აბსარ, აბშილი. თავის თავს უწოდებენ აბსუა, თავის ქვეყანას – აბსნ).

თ. ხალკიოპე, ასული ადეთისა. ოქროს ვერძით რომ კოლხიდას მოვიდა ფრიქსი, ეს ვერძი აქ შესწირა კრონოსს. შემდეგ იგი მიიღო ადეთმა, რომელმაც მას მიათხოვა თავისი

– რიბ –

ასული ქალკიოპე. მისგან იშვნენ არგი (შეადარე: მარგალი), ფრონტის, მელასი და ციტისორი. ფრიქსი მოკლა ადეთმა, რადგან მკითხავმა უთხრა, მოსული სტუმარი მოგკლავსო. მისი შვილები ნავში ჩასხდნენ და წავიდნენ. იღუპებოდნენ, რომ მოასწრო მათ იაზონმა, რომელიც კოლხიდას მოდიოდა. იაზონმა იგინი გადასხა თავის ხომალდზე. მათ დაამალინეს ხომალდი და თვითონ მოვიდნენ დედასთან და შეატყობინეს მიზეზი იაზონის მოსვლისა. ხალკიოპემ დახმარება სთხოვა თავის დას მედეას.

ი. ცირცა II, ადეთის ასული თავის დედა ჭეკატესავით ესეც წამლების კეთებას სწავლობდა და ბევრი ახალი წამალი აღმოაჩინა, ასე რომ ამ მეცნიერებაში სხვას არ დაუვარდებოდა. იგი მიათხოვეს სკვითის მეფეს, რომელიც მოწამლა და გამეფდა. მაგრამ ფიცხად და ულმოებლად ეპყრობოდა ქვეშევრდომებს, რომელთაც იგი განაძევეს.

ია. მედეა=მედია, ასული ადეთისა. მისი მორთვა: „რა წამს ცისკარმა აღმოაშუქა, მედეამ შეიკრა თავისი აწეწილი თმები და დაიბანა ხმელ-ხმელი ლოყები, ტანზე კი იცხო საწეკტარო ნელსაცხებელი. მერე ჩაიცო ლამაზი ტანისამოსი და შეიკრა იგი მოკაუჭებული ღილებით. გასურნელოვანებული თავი დაიბურა თეთრის რიდეთი. თავის მხევლებს, რომლნიც იყვნენ მის ტოლნი და რიცხვით 12-ნი, უბრძანა შეებათ ჯორაკები ეტლში, რადგან ცეკატეს ბრწყინვალე ტაძარში წასვლას აპირებდა“. – მან იცის გაკეთება წამლებისა, შხამისა და ნელსაცხებელისა. წამალს ამზადებდა შავის წვენით იმ ძირკვებისა, რომელიც ეშოვნა კასპიის ჭეკატეს ტაძარში. იგი იყო მზის ტაძარში, როდესაც მოვიდა იაზონი.

ეს მოწონა მედიას და შეჰპირდა, შენი მეუღლე ვიქნებიო. მანვე ასწავლა იაზონს ხერხი ოქროს საწმისის გასატაცებლად. მერე ჩასხდნენ ხომალდში, რომელსაც ერქვა არგო, და წავიდნენ. ათინაში გაეყარა იაზონს და შეირთო ეგეა, რომლისგანაც ეყოლა მიდი. თეზეოსთან მომდურების გამო, მე-

– რიგ –

დეა განაძევეს. მაშინ მას შეურიგდა იაზონი და ერთად დაბრუნდნენ კოლხიდას. აქ მაშინ მეფობდა პერსე, რომელსაც თავისი ძმა აფეთი ტახტიდგან ჩამოეგდო. მედიამ უშველა მამას და ტახტი დაუბრუნა: მერე წავიდა აღმოსავლეთისკენ, კასპიის ზღვის პირად და აქ დააარსა სამეფო, რომელსაც ეწოდა მედია ანუ მისის შვილის სახელით – მიდია. აქ იყო ქვეყნები საგართი (საქართი საქართლო!), კადუსია, რომელთა ღმერთები ქართულის წყაროებით, იყვნენ არმაზი, გაცი და გაიმ (იხ. ჩვენი „ქართველთა მატთანე“).

—

აღებ-მიცემა, გზები და სხ. საზოგადოდ, ვაჭრობა, აღებ-მიცემა არსებობს ძველადგანვე, იმ ხნიდგან, რა ხანსაც ამოაშუქა ცივილიზაციის პირველმა ცისკარმა. პირველნი ვაჭარნი იყვნენ ფინიკელები. მათ სამი სავაჭრო გზა ჰქონდათ: კავკასიისკენ, ეგვიპტისკენ და ხმელთა-შუა ზღვით ევროპისკენ. ამ გზებზედ მოუდიოდათ აუარებელი საქონელი, რომლის გადმოსაზიდავად გამართული ჰქონდათ ძლიერი ნავოსნობა. თვისის ვაჭრობის გასაძლიერებლად გამართული ჰქონდათ ახალ-შენები: კიპროსს, კრეტას, კავკასიაში და სხ. საბერძნეთის ვაჭრობა მთლად ფინიკიელების ხელში იყო. ბერძენნი მაშინ ფრიად სუსტნი იყვნენ და საკუთარი წარმოება არა ჰქონდათ. ფინიკიელთ მოიგონეს მინა, საღებავი წამლები, დაიწყეს ჭედვა ბრინჯაოსი, რკინისა, შემუშავება ოქრო-ვერცხლისა და სხ. ყოველივე ეს შეჰქონდათ უცხო ქვეყნებში და სცვლიდნენ ადგილობრივს ნაწარმოებზე. სხვათა შორის, საქართველოდგან გაჰქონდათ ოქრო, რომელსაც მადნებიდგან იღებდნენ კოლხიდელები, კალა (ბრინჯაოს გასაკეთებლად), რომელიც გამოჰქონდათ ივერთა და ალბანელთ თავიანთ მთებიდამ, ტყვია-ვერცხლი, რომელიც იმავე ქვეყანაში მოიპოვებოდა, და ბოლოს შემუშავებული რკინეულობა და მეტალლები, რომელსაც ქალიბნი ჰპოებდნენ მთებში და რომელთა სახელი მას შემდეგ განითქვა. ეს მეტალები იყო: ბრინჯაო უაღრესის ღირსებისა, რკინა ზო-

– რიდ –

დებად და ნაჭრებად დაჭედილი და მეტადრე კი ფოლადი, რომლის შემუშავება მაშინ არც ერთ სხვა ხალხმა არ იცოდა და აქ კი, საცა მეტალურგია რკინისა პირველად მოიგონეს, აქ კი, ვამბობთ, ფოლადის შემუშავება იცოდნენ უხსოვარ

დროიდგანვე (ლენორმანი, ისტორია ფინიკიისა, გვ. 467).

ბერძენ-რომაელთა მწერლების სიტყვით, ჩვენი ქვეყანა ძველადგანვე განთქმული ყოფილა თავის სიმდიდრით. აქაური ერი მიწის მუშაკი იყო. აქაურ ნიადაგის სიმდიდრეს აღტაცებაში მოჰყავს იგივე მწერლები. აქ უთესნიათ პური, ბრინჯი. ღვინო საუკეთესო სცოდნიათ. თაფლი კამბიზენისა (ქიზიყი) მშვენიერიაო, ხოლო კოლხიდისა – მწარე. ამას გარდა უთესნიათ სელი, ლერწამი, კანაფი და უკეთებიათ ტილოები. ჰყოლიათ ცხვარი, ცხენი, ძროხა, სცოდნიათ მატყლეულის შემუშავება. კაპადოკიის ცხენები ფრიად განთქმულნი იყვნენო. 6,000 მხედარი აქედგან სპარსეთის ჯარში იყო ქსენოფონტეს დროს *). ჭეროდოტეს სიტყვით, კავკასიის ერთ სცოდნიათ თვით ნაწარმოებთა და ნაქსოვთა შეღებვა. საღებავ წამალს აკეთებდნენო ერთ-ნაირ მცენარისაგან და ამ საღებავით შეღებილი ნაქსოვი არას დროს არ ხუნდებოდაო; მიწის შემუშავება სცოდნიათ გუთნითა და სახნისით. სტრაბონი ამბობს, ალბანელთ მიწა ისეთი ნაყოფიერიაო, რომ ხის სახნისით მოხნული ნიადაგი მრავლად ასაჩუქრებსო ხალხს აპოლ. როდოსელი (250-200 წელი ქრ. წ.), აღწერს რა ძველს კოლხიდას, ამბობს, აიეტს ჰყვანდა ხელოვანი კაცი, რომელმაც მეფეს გაუკეთა ხარები სპილენძის ფეხებიანი და რქიანი და გუთანი ფოლადის მთლიან ნაჭრისაგანო. თვით ბერძენთ ლეგენდა ოქროს საწმისის შესახებ იმას მოასწავებსო, ამბობს სტრაბონი, რომ ამ ქვეყანაში ოქრო მოიპოვე-

*) გერმ. ვეისისა, Исторія одежды, вооруженія построекъ и утвари народовъ. древ. міра.

– რიე –

ბოდა, ამბობენო, განაგრძობს პლინიუსი, რომ კოლხთა მეფე სავთაკმა სვანთა ქვეყანაში ბევრი ოქრო-ვერცხლი ჰპოვაო. სვანთა ხელობა არის ოქროს მადნების შემუშავებაო.

ქართველებს წამლებისა, სურნელოვანებათა, საცმელეებისა და იარაღების კეთების ხელობა სცოდნიათ.

მოსხთ აცვიათ: ზურჩ-ჩაფხუტი, ჩაჩქანი, აქვთ ფარი და მოკლე ტარიანი, მაგრამ გრძელ-რკინიანი ლახვრები (ჭეროდოტე).

კოლხთ იგივე ჩაფხუტი, ჩაჩქანი, ხარის ტყავის ფარები, მოკლე ლახვრები და საომარო დანები; ისპირელთ ისევ ისა, რაც კოლხთ.

კაპადოკიელთ ამას გარდა კაბა, შარვალი მატყლეულისა, ჩაჩქანი და წალები *).

ხალიბთ: სელის ჯავშან-ჯუბანი, ქამარზედ ხმალი, ლახვრები ბერძნულის 15 ალაბის სიგრძისა.

ივერ-ალბანელთ: ჯავშან-ჯუბანი, ლახვრები, ისრები, ფარები, ჩაფხუტი (სტრაბონი). კასპთ ეცვათ მოკლე ჯუბანი, მათებურად „სისირი“.

საზოგადოდ ქართველთ სცოდნიათ თვისის ნაწარმოების

გატანა. ნავოსნობა უცხო საქმე არა ყოფილა მათთვის.

დემოსთენი (450 – 413) ამბობს, აქამდე ყველა ნავთ-სა ყუდელთა შორის უმეტესი ხორბალი ჩვენთვის მოდის პონტოს ნავთსაყუდლიდამ, ამიტომ რომ ადგილობრივ მეფეს ბაქსისაგან გაუთავისუფლებია ყველანი, რომელნიც კი ათინისთვის ვაჭრობენო. პირველად ათინაში მომავალი გემები იტვირთება ხორბლითა და შემდეგ სხვანო.

გამოჩენილი რიტტერი *) გვაძლევს შემდეგ საყურადღებო ცნობას. პომპეიმ რომ დაამარცხა მიტრიდატ დიდი, ჰპოვა აქ დიდძალი მარგალიტი, ძვირფასი თვლები, ალმასი და სხ. ეს

*) რიტტერი. Исторія землевѣдѣнія გვ. 80.

– რივ –

თვლები მანამდე რომაელებს გაცნობილი არ ჰქონდათ. პომპეიმ რომს მიიტანა 33 გვირგვინი მოჭედილი ძვირფასის ქვებით. მანამდე რომაელებს არ ჰქონდათ გაცნობილი აბრეშუმული და ესეც რომში შემოვიდა რიონ-მტკვრის სავაჭრო გზით ცეზარის დროსაო. ამ დროდგან რომში იწყეს მდიდრულად ცხოვრება და მართო ამ ძვირფას ნივთებისთვის აღმოსავლეთისკენ ყოველ-წლივ იგზავნებოდა ხუთი მილიონიო. მხოლოდ შორაპანში, პლინიუსის სიტყვით, სავაჭრო საქონლის სასყიდლად რომის ხაზინიდან ყოველ წლივ იგზავნებოდა 100,000 სესტერცი.

თუ რა ნივთიერი ძალა ჰქონდათ ქართველების წინაპრებს, გვიჩვენებს ის გარემოებაც, რომ როდესაც დაედოთ უფელი სპარსთა მონობისა დარიოზის დროს, ყოველ წლივ იხდიდნენ 500 ტალანტს. მეფის შეძლებასაც გვიხატავს ის შემთხვევა, რომ პომპეის მოსაშორებლად ივერთა მეფემ საჩუქრად ამ მხედარს გაუგზავნა წმინდა ოქროსაგან. გაკეთებული ლოგინი (ტახტი), გვირგვინი და ტაბლა.

სავაჭრო გზები: ევმელ ერთოსთენი (276 ქრ. წ.) იხსენიებს სავაჭრო გზას ფაზ-მტკვრის ხეობაზე მიმავალს კასპიის ზღვამდე და იქიდგან ინდოეთამდე. ჰეროდოის სიტყვით უწინდელ დროითგანვე შავსა და კასპიის ზღვაზედ არსებობდა ნავოსნობა სავაჭროდ. სტრაბონი ამბობს: 7-8 ვერსის მანძილზე ფაზის შესართავიდგან სავაჭრო ნავები თავისუფლად დადიოდნენ, შემდეგ (მეტადრე შორაპნიდამ) საქონელი ხმელით გადაჰქონდათ სურამდე (სურამი) და იქიდგან მტკვრით კასპიის ზღვამდე. ამ მდინარეების გაყოლება მრავალი ქალაქებია და სადგურები, აგრეთვე 120 ხიდი. სადგურებზედ გაკეთებულია ხის დაფები ზედწარწერით გზის მიმართულების საჩვენებლად.

ამ გზის გარდა საქართველოში იყო კიდევ შემდეგი გზები: არაგვის ხეობაზედ „არაგვის-კარი“ და მერმე დარიალისა. ეს კარი დახშული იყო. ალბანიის გზა ანუ თოდისა. სამხრე-

– რიზ –

თიდან გზა მოდიოდა მტკვრის ხეობაზე. ამ გზებზე მანძი-
ლით მანძილ დამართული იყო მაგარი ციხე-ქალაქები. კასპიის
ნაპირზე სხვა გზა მიიმართებოდა ჩრდილოეთისკენ. იგი დახშუ-
ლი იყო რკინის ძელებით.

სტრაბონი: ივერიაში ბევრია ქალაქები და სხვა სახცხო-
რებელი ადგილები. არის კრამიტით დახურული და სახუროთ-
მოდღრო ხელოვნების გემოზე აგებული სახლები, ბაზრები
და საერო შენებულებანი. ივერიელთა ნაწილი მოსახლეობს ვა-
კეზე და ესენი არიან მხვენელ-მთესველნი, მშვიდობიანნი, სომეხ-
თა და მიდიელთაებრ მოწესრიგებულნი, მეორე ნაწილი მოსახ-
ლეობს მთიანს ადგილებში. ეს ნაწილი პირველზე მეტია და
მეომარი. ესენი ცხოვრობენ სკვითთა და სარმატთა წეს-რი-
გით. ეს სკვითნი და სარმატნი მათნი მეზობელნი და მონათე-
სავენი არიან. მაინცა და მაინც ეს უკანასკნელი ივერებიც
მხვენელ-მთესველნია. ომის დროს ამ ივერთ და ბარის ივერთ
გამოჰყავთ მრავალი ბევრი ლაშქარი („ბევრი“=10,000). მათს
ქვეყანაში შეისვლება ოთხის გზით, ერთი გზა მიდის კოლხი-
დის ციხე სარაპანიდამ (შორაპნიდამ). მათი ქალაქებია არმო-
ზიკე და სევსამორა (წიწამური!). ამ ქვეყანაში ერი იყოფება
4 წოდებად. პირველს წოდებას ეკუთვნიან იგინი, რომელთა-
გან ყველაზე უფროსს ირჩევენ მეფედ და მის მერმეთ მეო-
რეს – უმთვრეს მსაჯულად და ლაშქრის წინამძღოლად. მეო-
რე წოდებას შეადგენენ მდდელნი, რომელთა დავალებული
აქვთ თვალყური ადევნონ სამეზობლო კეთილ-განწყობილებას.
მესამე წოდებას ეკუთვნიან მეომარნი და მხვენელ-მთესველნი.
მეოთხე წოდებად ითვლება მდაბიო ხალხი, მეფის ყმანი და
მოსამსახურობის თანამდებობის აღმასრულებელნი. ქონება
ეკუთვნის მთელს გვარეულობას, რომლის მბრძანებელი და
მმართველი არის გვარის უფროსი (მართლაცა და, სტრაბონის
თქმისა არ იყოს, გაუყრელს საგვარეულო მამულებში მამასა-
ხლისობდა გვარის უფროსი). – ალბანიაში (კახეთს!) აგრეთვე

– რიწ –

ერი ლამაზია, ტანოვანი, გულკეთილი, არა ცბიერი, უმეტე-
სობა მწყემსია. ომის დროს ივერიელებზე მეტი ლაშქარი გა-
მოჰყავთ ბრძოლის ველზე – 60,000 ქვეითი და 22,000 ცხე-
ნოსანი.

—

ვახუშტის „სომხეთის აღწერას“ რომ ვბეჭდავდით, ხელ-
ში არ გვქონდა წიგნი „Описание монастырей Ахпатскаго
и Санагинскаго“ იოანე ყირიმელისა, ამიტომ ვახუშტის
ცნობები ვერ შევავსეთ და ადგილ-ადგილ ვერ შევასწორეთ. ამ
წიგნში ხსენებულ მონასტრების ისტორიას გადმოგვცემენ მათი
წარწერები. ამ წარწერებით სჩანს, ახპატი აუშენებია 1220 წელს
კურდს სუმბათისძეს, მამფალის ბარსედის ძმას (გვ. 1). მაგრამ
ტადარი ძველს დროსვე ყოფილა აგებული. მის ხუროთ-მოდ-

ღვრად, აგრეთვე მრავალ სხვა შესანიშნავ საყდრებისა, ყოფილა ტირიდატი (მე-X საუკ.). ტაძრის წარწერები იხსენიებენ ქართველ მეფეებსაც, დავით აღმაშენებელს, გიორგის და სხ. სიტყვა „ახპატი“ ნიშნავსო „დაცულს ცბიერ მახეთაგან“ ანუ „ღვთისაგან დაფარულს“. – სანაინს ყოფილა სამი ტაძარი. ერთი, ყველაზე ძველი, გადმოცემით, აშენებულია თვით წმ. გრიგოლ განმანათლებელისაგან (მე-IV საუკ.), მეორე – 951 წელს, მესამე – სომეხთა მეფის აშოტისაგან და მის ცოლის ხოსროვანუშისა – 979 წ. თვით სახელი სანაინი ნიშნავსო „ძველს ქვაბს“. მონასტრების წარწერებში კიდევ ბევრი საყურადღებო ცნობებია შესახებ სომხთისა, მაგრამ აქ ვეღარ მოგვყავს.

—

წინასიტყვაობისა თუ თვით ტექსტის შენიშვნებში ჩვენ შევხებით მრავალს საგანს: ვახუშტის ცნობები შევავსეთ სხვა წყაროებით, გასასწორებელი გავასწორეთ, აღვნიშნეთ ზოგგან გეოგრაფიულ სახელების მნიშვნელობა და სხ. ჩვენი წილი შრომა უკეთესადაც შეიძლებოდა შესრულებულიყო, ჩვენ მხოლოდ ის შევასრულეთ, რაც შეგვეძლო მოკლე დროს განმავლობაში

– რით –

და რაც დაეტეოდა საგეოგრაფიო წიგნის წინასიტყვაობასა თუ ტექსტის შენიშვნებში. გვწამს, ქართული ენისა და მის კილოკავების საფუძვლიანად შესწავლა იმავე დროს იქნება შესწავლა საქართველოს ისტორიისა. ქართული ენა, ჩვენის აზრით, არის უმთავრესი და უტყუარი წყარო ქართულის ისტორიისა. ამას, ვფიქრობთ, საკმაოდ ამტკიცებს ჩვენ მიერ მოყვანილი სალექსიკონო, საგრამატიკო და საფილოლოგიო მასალა, წინასიტყვაობასა თუ სხვა შენიშვნებში. ამ მასალის შეკრებაში დაგვეხმარნენ პეტრე ჭარაია, ივანე და ბესარიონ ნიჟარაძენი, ი. მარგიანი, გრ. კოდრატე თათარაშვილი, თერნიკ. ჩიქოვანი, გრ. ვოლსკი, რომელთაც ამისთვის ვუძღვნი გულწრფელ მადლობას. პეტრე ჭარაიას ეტნოგრაფიული წერილები, რომლებიდანაც ამოვიღეთ ცნობები აფხაზთა ღმერთების შესახებ, ამგვარივე წერილები ნ. ჯანაშიასი, ნ. ურბნელისა, ბ. ნიჟარაძისა, ძმათა რაზიკაშვილებისა, პროფეს. ა. ხახანაშვილი და სხ. უშრეტი წყაროა საქართველოს ძველ ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად და აგრეთვე შესასწავლად ვანის ლურსმურ წარწერების ენისა; ამ წარწერებს ჩვენ მივუძღვნით ცალკე წერილს. აქა-იქ, ტექსტის შენიშვნებსა თუ წინასიტყვაობაში, ჩვენ წარმოვადგინეთ ორნაირი განმარტება ერთისა და იმავე სახელისა, რადგან თვითონ მტკიცედ არა ვართ დარწმუნებული, თუ რომელი ახსნა უფრო ჭეშმარიტია და რომელს უნდა მიეცეს უპირატესობა, მაგ. მესხი შეიძლება იყოს მე-გზი, მე-შხი, მე-სკი მსკიდი – მჭედი, მჭედელი (იხ. ზემო გვ. რწ) და ანუ მესახე=მოსახე – მოსახლე. ამგვარ სახელების ასახსნელ მასალას კვლავაც მოვიყვანთ. სხვა

და სხვა დიდმნიშვნელოვან კითხვების საბოლოოდ შესასწავლად და გადასაწყვეტად საჭიროა მასალის მზადება და შეკრება. მთელი ჩვენი შრომა ამ წრეს არ გადასცილებია ანუ, უკედ ვთქვათ, ამ თვალსაზრისით ვუყურებთ ჩვენ ჩვენს მცირე შრომას და ნარკვევს. – სამწუხაროდ, ვახუშტის ვრცელი რუკების დაბეჭდვა არ მოხერხდა სიძვირისა გამო და ამიტომ ჩავუ-

– რკ –

რთეთ საქართველოს მოკლე რუქა. თვით ვახუშტის სურათი-და მისი მამისა განსვენებულ მიხეილ საბინინის ხელნაწერებში აღმოჩნდა. სურათები კარანდაშით იყო გადმოხატული ძველის სურათებიდგან და ქვეშ ეწერა „ბატონიშვილი ვახუშტი“, „მეფე ვახტანგ“. ამ ვახტანგის სურათი სწორედ პირია მისის ცნობილ სურათებისა. პატივი მაქვს უღრმესი მაღლობა მოვახსენო აგრეთვე მისს აღმატებულებას, ტფილისის საგეოგრაფიო საზოგადოების განყოფილების თავმჯდომარეს, ალექსანდრე ალექსანდრეს ძეს ფრეზეს და ამავე საზოგადოების მდივანს დ. დ. პაგირევს, რომელთაც პეტერბურდიდგან გამოგვიწერეს თვით ვახუშტის ხელნაწერი – დედანი.

მ. ჯანაშვილი.

ზნენი და ჩვეულებანი

საქართველოსანი.

ღმერთმან სიბრძნითა თჳსითა მოწყალებისათა, გამოუთქმელითა და მიუწდომელითა, დაბადა კაცი. და ვითარითა მოწყალებითა! რამეთუ მიწისაგან შექმნა ცხოველად, სულიერად, სიტყვიერად, უკუდავად, და განაშუშნა იგი სახოვნებითა და ვარსკულავთა და მნათობთა, და შეუმკო ქუჭყანა ყოვლითა შუწნიერებითა: მრავალთა ნერგთა მყვავილოვანებითა, და სურნელთა ფშოთათა, და მდინარე-წყართა მომდინარეთა, და უმეტეს ზღვათა სივრცელითა და მას შინა მრავალთა ჭალაკთა მშვენთა, და ცხოელთა და თევზთა სხვა და სხვა გუართა სისავსითა, და ჳმელთა ზედა პირუტყუთა, და ნადირთა, და მჳეცთა განთვითვებულითა, და მფრინველთა უმეტეს გუართა სიმრავლითა და კეკლუცობითა, და მშტვენარებითა სასმენელობათათა, კვალად ვარსკულავთა, მნათობთა ბრწყინვალეებითა; განათუ ამითიცა არა კმა-ჰყო, არამედ სხვა უქმნა უმაღლეს ქვეყნისა, ვითარცა დალიჭი ¹⁾ სამეუფო და უუშუწნიერესი ყოველთავე ამათ ქმნულთა". იგი არს სამოთხე; და დაჰბადა მას შინა ადამ და, კვალად მოწყალებითავე, გვერდისა მი-

სისაგან უქმნა შემწედ ევა და დაადგინა სამოთხესა მას შინა უკუდავი, უზრუნველი, ნებსითი და უვნებელი, და დაუმორ-

1) დალიჭი, ტახტი, დიდებულთა დასაჯდომელი

– 2 –

ჩილა მას ყოველნი ქმნულნი ცასა ქვეშენი, ვითარცა მის-
თვს ქმნულნი სრულიადი, და დაადგინა მეფედ მათ ზედა, რა-
თა დაიცვას მცნება მისი და შემდგომად მიიღოს უკუდავი,
უკანასკნელი, უდიდესი, კვალად დიდება ღუთისა. არამედ,
მტრისა ბოროტის მაცთურისაგან ურჩებითა ცთომისა მიზე-
ზისათა, გამოვარდა სამოთხით და მოეძარცვა მადლი და ბრწყი-
ნვალეზა ღუთისა, და დაშთა ლიტონი კაცთ და შეიმოსა, მა-
დლისა და ბრწყინვალეზისა-წილ, ფურცელი ლეღვისა, ესე
იგი არს სიზრქე, სიმძიმე და გემოვნება; და შემოუხდა ნდო-
მა ანუ წადილი, ვითარცა კაინ მოკლა ძმა თვისი აბელ, ამიე-
რითგან იწოდნენ ძენი ღუთისანი და ძენი კაცთანი, ესე იგი
არს ძენი გულისთქმისანი და ნდომისანი და ძენი სულიერი-
სა ღუთის ტრფიალებისანი და ვიდრე ნოეს ღრღვნისამდე ესე
ესრეთ. ხოლო შემდგომად ძეთა ნოესთა, რომელნი ვიდოდენ
კვალთა ძეთა გულის-თქმისა და ნდომისათავე, შესძინეს და-
ტევება დამზადებელისა ღუთისა თუსისა და ქმნეს ნივთიერნი
ღმერთნი: კერპნი უსულონი, უტყუნი და ყრუნი, და თაყუა-
ნისცემდენ მას ვიდრემე სრულიად ქუწყანა, ნათესავი ადამი-
სი და ტომნი ნოესნი; ხოლო ქართველთა ტომნი, ვითარცა
გვაუწყებს მატიანე ჩვენი ²⁾, იყუნენ ყოველთა ტომთა და ნა-
თესავთა უზბოროტესნი და უულთოესნი.

ზნეთათვს. არამედ ვინათგან აღვსწერეთ ტომობა და ჩა-
მომავლობა ქართველთა ნოეს ძის იეფთაეს თესლისაგან ვიდ-
რე ქართლოსისა და ძმათა მისთამდე და განყოფილებანი მა-
თნი და ძეთა მათთა, აწ ვიწყოთ ძველიდამ ახლადმდე სა-
ქართველოსათა ზნეთა და ჩვეულებათა და წესთა მათთა, პირ-
ველ განყოფილებისა და შემდგომად განყოფილებისა ³⁾. რამე-

²⁾ ქართლის ცხოვრება.

³⁾ განყოფას საქართველოსას – ქართლისა, კახეთისა და იმერე-
თის სამეფოებად და სამეგრელოსა სვანეთისა, აფხაზეთისა, გურია-
სა და სამცხის სამთავროებად ვახუშტი დასდებს 1469 წელს.

– 3 –

თუ წესნი მთავრობათა საქართველოსათა არიან დასაწყისით-
განვე, ვითარცა ვიუწყებთ: რაჟამს მისცა ჰაოს ძმათა თვსთა
წილნი ქვეყანათა, და შემდგომად ქართლოსის ცოლმან ძეთა
თვსთა, და შემდგომად მცხეთოს, და კვალად ეგროს, ბარ-
დოს, მოვაკან, ჭეროს, ლეკოს და კავკასოს, ვითარ წარჩინე-
ბულნი მათნი, მთავრად ისახელებოდნენ. რამეთუ ცხად არს
ადგილითი ადგილთა განყოფილებითა და სახელთა მათთა,
რომელნი იწოდნენვე მათ მიერ, და იწოდებოდნენ იგინი ეს-

რეთ მთავრად, არამედ მცხეთას მყოფი უწარჩინებულეს მთავრად და მამასახლისად და მოურნედ მათ ყოველთა ისახელეზოდა.

არამედ სარწმუნოება მათი იყო ერთისა დამბადებელისა ღუთისა თაყვანისცემა; და ფუცვიდიან ქართლოსის საფლავსა. ზნენი აქუნდათ: ჭირ-მტკიცობა, მტერთა ზედა ერთობა, თავისუფლებისათჳს მწნედ ბრძოლა, მაგრად დგომა მისთვის; ციხე-სიმაგრეთა და ქალაქთა შენება, მაგრება ქვეყანისა, ერთისა ცოლისა ქრმოზა. რამეთუ მოიყვანიან თჳსთჳსთა თანასწორთა: მთავარნი მთავართა, აზნაურნი აზნაურთა და უმცირესნი უმცირესთა; და ამის მიერ არა იყო მრავალ-ცოლობა, ვითარცა ვიხილავთ ქართლოსისასა და სხვათაცა. არამედ გარნათუ მრავალ მთავარ იყუნენ და ოდესმე განდგიან თჳს-თჳსად, განა მარადის გარე მტერთა თჳსთა ზედა ერთობდენ და მორჩილებდენ მცხეთელ მამასახლისსა, და, შეერთბამებულნი, თჳსთა ქვეყნისა-თჳს მწნედ იბრძოდიან. და იყუნენ მრავალთა წელთა წესთა ამათ ზედა. ხოლო შემდგომად დაივიწყეს ღმერთი დამბადებელი თჳსი და თაყვანის სცემდნენ მზესა, მთოვარესა, ვარსკულავთა და ნივთიერთა და პირუტყუთა. და შემოერიათ გარეგანი წარმართნი: სპარსნი, თურქნი, ასურნი და ბერძენნი და შემდგომად ურიანი, და იტყოდიან ესე-ოდენითა ენითა; და უმეტეს დაივიწყეს დამბადებელი თჳსი და წესნი და ჩვეულებანი თჳსნი, და იქმნენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ არღარა

– 4 –

უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყუნენ შეყოფითა, ვიდრე წარწერადცა უცხოთა. და კვალად შესძინეს ამას ზედა: რამეთუ რა მოკუდის ვინმე კაცი, ანუ ბრძოლასა, მეორე ივასხის და შესჭამდიან; ხოლო უკეთუ არა თჳთ შესჭამდიან, ვითარცა იტყვს: „კარსნელთა მართებს კოდმანელთა ხუთი მკუდარი დღემდე“. კვალად სჭამდიან ყოველსა ცხოველსა სულიერსა არა-წმინდასა. ⁴⁾ განა იყუნენ მცხეთელ მამასახლისის, მორჩილებასა ქვეშე და ერთობდენ მტერთა თჳსთა ზედა მრავალსა წელსა, ხოლო შემდგომად შემოვიდა ალექსანდრე მაკიდონელი. ამან მოსრნა შემოსრულნი წარმართნი სრულიად, თჳნიერ ქართლოსიანთა და ურიათა გუართა, არამედ ურჩნი თჳსნი ქართლოსიანნიცა, ვითარცა ფარნაოზის მამა, ბიძა და სხვანიცა, და განწმინდა საქართველო ესე ვითართა უკეთურებათაგან. რამეთუ გვაცნობებენ სარკინოზით ლტოლვილნი დიდონი, რომელნი აქამდე წესსა მას ზედა დგანან, თჳნიერ კაცის ჭამისა. ხოლო ალექსანდრემ დაუდვა რჯული საქართველოთა ერთისა დამბადებელისა ღუთისა თაყვანისცემა და მზისა და მთოვარისა და ვარსკულავთა პატივი. ⁵⁾

კერპთათჳს. არამედ შემდგომად ალექსანდრესა დაუტევა

⁴⁾ შატბერდის ქრონიკით, მკვდრისა და უწმინდურ ცხოველთა მჭამელნი იყვნენ არა ქართველნი, არამედ თურქნი, რომელ-

ნიც მოვიდნენ კასპიის ზღვის იქითა მხრიდგან და მცხეთის მამასა-
ხლისისა და ქართველ ერის თანხმობით დასახლდნენ სარკინეთს, ცი-
ხედიდს, უფლისციხეს და სხ.

5) ალექსანდრე მაკედონელის საქართველოში შემოსვლას უარ
ჰყოფენ, თუმცა ქართლის ცხოვრებას გარდა კვინტ კურციუსი და იუ-
ლიუს სოლინიც ამბობენ ალექსანდრე საქართველოში იყო. აწინ-
დელს საქართველოში კი არ შემოსულა ალექსანდრე მაკედონელი,
არამედ კადუზიანთა ქვეყანაში, კასპიის ზღვის პირას და ეს კადუზი-
ანნი კი ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ (იხ. „ქართველთა მატიანე“).

– 5 –

რჯული-იგი ერისთავმან მისმან აზონ და ამართნა კერპნი გაც
და გაიმა და ათაყვანა სრულიად საქართველოსანი, და ასწა-
ვებდა ზნესა და ჩვეულებასა თვსსა. ხოლო მოიკლა აზონ ფა-
რნაოზისგან და გამეფდა ფარნაოზ. 6) ამან საშუალსა გაც და
გაიმისა 7) ამართა სახელისა თვსისა კერპი არმაზ, – მთასა ზედა
და ჰევსა შინა, ქართლოსის საფლავსა ზედა, – რვალისა, დი-
დი, ცმული ოქროს ჯავშნითა, რომელსა სხდნენ თვალნი ქვა-
თა ძვირფასთა, მნათობელთა და გვრგვნი თავსა მისსა ეგრეთვე
მანათობელთა ქვათა. და ათაყვანა მას საქართველოსანი და
დაუდგა დღესასწაული მისი, რომელი ქვემოთ ითქმის. ხოლო
შემდგომად მეფეთა შესძინეს კერპნი ზადენ და აფროდიტე და
სხვანი. არამედ ესე არმაზ უდიდესი იყო ყოველთა ღმერთთა. 8)
ხოლო მეფისა განწესებისა შემდგომად აქუნდათ სარწმუნოდ
ღმერთნი ესენი და მტკიცეთ დგნენ სარწმუნოებასა, სიყვა-
რულსა ზედა და არა თაყვანისციან სხვათა ვისამეთა ღმერთ-
თა (რომლისათვს გვაუწყებს მაიჟან სპასპეტი 9) და მეფე მირი-

6) ფარნავაზ 302 წლითგან 237 წლამდე.

7) გაც და გაიმ იყვნენ ღმერთნი მამათა ჩვენთანი და იგინი
მოიტანა მცხეთას აზომ, ქართველთა მეფის არანის ძემ. აზო
(324 – 302 წ.) იყო პირველი მეფე მცხეთას (შატბერდის ქრონიკა).

8) შატბერდის ქრონიკა, გვ. 37: „აჰა ესერა ღმერთნი დიდთა
ნაყოფთა მომცემელნი და სოფლის მპყრობელნი, მზის მომფენელნი
და წვიმისა მომცემელნი, ქვეყანისა ნაყოფთა გამზრდელნი, ქართლი-
სანი არმაზ და ზადენ, ყოვლისა დაფარულისა გამომემძიებელნი და
ძველნი ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაც და გაიმ.“ არმაზი იყო სპი-
ლენძისა, ტანსა ეცვა ჯაჭვი ოქროისა და თავსა ეხურა ჩაფხუტი ოქ-
როისა და ჰქონდა სამხრეები, ესხა ფრცხილი და ბივრიტი, ხელსა
ჰქონდა ხმალი ლესული, რომელი ბრწყინვიდა. მის მარჯვენით იდგა
კერპი ოქროისა – გაცი და მარცხენით კერპი ვერცხლისა – გა ანუ გა-
იმ (იქვე, გვ. 21).

9) მაიჟანი, სპასალარი ასფაგურისა (262-265), ეუბნება ერს:

– 6 –

ან ¹⁰⁾, ოდეს ეზრახვის დიდებულთა თვსთა წმიდის ნინოს შეუ-
რაცხებისა-თვს).

მეფეთათვს. ხოლო ჩვეულებად აქუნდათ ერთისა მეფისა
მორჩილება და სარწმუნოდ მის მიმართ ყოფა და ჩამომავა-

ლთა და გვართა მეფეთათა, შემდგომად მისა, გამეფებად: რამეთუ შემდგომად მამისა ძე, და არა სხვა გვარი, არცაღა-თუ გამორჩევით; არავისა მონებდნენ, თჳნიერ მათთა, ანუ წულთაგან ანუ ასულთაგან, უკჭთუ არა დაუტევის წული (ვითარცა იტყვს იგივე მაიჳან სპასპეტი და იხილების მატინესა ჩვენსა).

წესთათჳს. ხოლო წესნი აქუნდათ: რამეთუ კერპთა მღვდელთა პატივნი და რიგნი იყუნენ ცალკერძათ, ვითარცა სულიერთა, ხოლო, სოფლიერნი: პირველი, ერისთავნი, ბ, მთავარნი, გ, აზნაურნი, დ, ვაჭარნი, ე, მსახურნი და ვ, მუშაკნი გლეხნი. წესი ერისთავთა იყო მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა მიმართ, და მის მიერ მოურნეობა, სამართალი და ლაშკარნი მის ქვეყნისანი მის ქვეშე იყუნენ. და იგინი მოკრეფდნენ ხარკთა სამეფოთა. ხოლო ესე ერისთავნი დაიდგინებოდნენ – მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი მათნი, – შეცვალებით; ხოლო წესნი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი. ხოლო უკჭთუ მეფისა წესსა შინა იყო იგი, უმეტეს პატივიცემოდა. არამედ მთავრისა ჯერ იყო, რათა აქუნდეს ჩამომავლობა და გვარი-იგი და ამის მიმართ ციხე, ქალაქი, სიმაგრე და ჳეობანი, და თჳ-

„მეფე მოგვიკვდა; დაგვიტევა ერთადერთი ასული აბეშურა, მოვიწვიოთ სპარსთა მეფის ძე და მივათხოვოთ მას აბეშურა და მოვითხოვოთ, ჩვენს სარწმუნოებას და ჩვეულობაზე მოიქცეს, თუ არადა-და უმჯობეს არს თავნი თვისნი გავსწიროთ, ვიდრე დავემორჩილოთ უცხოელს“ (ვახუშტი, საქართ. ისტ., გვ. 53).

¹⁰⁾ მირიან მეფე † 342 წ.

– 7 –

ნიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავრად. ხოლო აზნაურსა აქუნდა გვარი და ჩამომავლობა, და სიმაგრე რაიმე მათთა ანუ ბართა, და დაბნები, და ძალედვას გამოსლვა მარქაფითა, კარვითა და მათთა გაწყობილებითა და თჳნიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად. ხოლო ვაჭართა პატივი იყო აზნაურისა ქვემორე და ვიეთამე-სწორი. და შემდგომად პატივი მსახურთა მეფისათა, გლეხთა ძეთა, და მერმე ჩინებულთა მათთა, წესისა მიერ, პატივი მსახურთა მათთა, და შემდგომად ამათთა – მუშაკთა გლეხთა. რამეთუ სისხლნიცა ეგრეთ სდიოდათ ჩინებისა მათისა მიერ: ზეიდამ ქვეით ნახევრად ანუ ქვეიდამ ზეით ერთი ორად ¹¹⁾.

ლაშკართათჳს. ხოლო ლაშკართა წესნი აქუნდათ: მეფეთა ჳყვა როქითა ¹²⁾, რაოდენი ძალედვა, სპანი მცველად თჳსად, ვითარცა იტყვს ¹³⁾ მირიანისასა და აღმაშენებელისასა დ ათასსა ¹⁴⁾ მარადის მცველად მისად. და დავითთასა არღარა განიყოფოდა საჭურჭლე სპათა ზედა, და პატივი ამათი იყო სხვა.

¹¹⁾ ვახტანგ მეფის სჯულის კრებული (1887 წლ. გამოც., გვ. 14): „მსახურის სისხლი ერთი-ორად ფასობს გლეხისაზე, უკანასკნელ აზნაურისა ერთი-ორად მსახურისაზე, შუათანა აზნაურისა ერ-

თი ორად უკანასკნელ აზნაურისაზე, უპირველეს აზნაურისა ერთი ორად შუათანა აზნაურისაზე, უკანასკნელ თავადისა ერთი ორად უპირველეს აზნაურისაზე, შუა ხარისხის თავადისა ერთი ორად დაბალ ხარისხის თავადისაზე, უპირველეს თავადისა ერთი ორად შუა ხარისხის თავადისაზე. სისხლი სამღვდელოებისა და ვაჭართან ფასობს ისე, როგორც ჩამოთვლილნია ზემოთ“ (კრებულში).

¹²⁾ როქით, ჯამაგირით.

¹³⁾ მემატთანე.

¹⁴⁾ 60,000 მეომარი ჯამაგირით ჰყვანდაო დავით აღმაშენებელს († 1125 წ.) და მირიანს.

– 8 –

ხოლო სხვანი სპანი იყუნენ ქვეყანათაგან და ერისთავთა ქვეშე დაწესებულნი, რომელთა მოუწოდონ ჟამად.

საჭურველთათვის. ხოლო საომარნი საჭურველნი აქუნდათ: ჯავშანი, ხვაფთანი, პოლოტიკნი, საბარკულნი, მუზარადნი, ჩაბალახნი, კმალნი, ხანჯალნი, ლახტნი, ჩუგლუგნი, გურზნი, ოროლნი, შუბნი, ხიშტნი და მშვლდ-ისარნი. არამედ ისარი ბოძალი დიდთა ნადირთათვის, ქეიბური მკეცთათვის, სარჩა და ქიბურჯი წვრილთა ნადირთათვის, – და სამუდამოთ აქუნდათ, ხოლო კაპარჭის ისარი, რომელ არს საყალნო, ომსა ბრძოლასა შინა.

სამართლისათვის. ხოლო წესნი სამართლისა და შერისხვისათვის აქუნდათ: სისხლი, კრმალი, შანთი, მდულარე და ფიცი. ¹⁵⁾ სისხლს უწოდებენ: ოდეს სწორმან მოკლის ვინ ვინმე სწორი, მეფისაგან შერისხვა იყო ანუ სიკუდილი, ანუ გვემა და პატიმრობა; ხოლო მკულელისა მის თანამდებ იყო, რათა დაეურვა თეთრითა და საქონლითა პატივისა და წესისა მისისა სისხლი. ხოლო უკჭეთუ უმაღლესმან მოკლის უმცირესი, დაუურვის სისხლი, ხოლო უმაღლესმან თუ მოკლის უმაღლესი, დაუურვის სისხლი და განიძის მამულისაგან რაოდენსამე წელსა; ეგრეთვე დაწინდულთა ქალთა წართმისა ანუ დატევებისათვის ჩინებისა მიერვე დაუურვის სისხლი. ხოლო სულიერთაგან, ამის მოქმედთა ზედა, სხვა იყო შერისხვანი. ხოლო კმალი – მეფეთა ღალატისა შეწამებისა, ანუ კერპთა ანუ – შემდგომად – ეკლესიისა მკრეხველთათვის: შემწამებელს და შეწამებულს ალოცვიდიან ჰ დღე ¹⁶⁾, შემდგომად შესჭურვიდიან

¹⁵⁾ სამართლის აღსადგენად საქართველოში არსებობს: 1 – ფიცი, 2 – განხურვებული რკინა, 3 – მდულარე, 4 – ხმალი, 5 – მოწმენი და 6 – ცოდვის მიღება (ვახტანგის კრებ., გვ. 5).

¹⁶⁾ ვახტანგის კრებულში (გვ. 5) „40 დღემდე“, ხელნაწერ ვარიანტებში: „სამ დღემდე“.

– 9 –

ყოვლითა საჭურველითა და შესხნიან ცხენთა ზედა, და მისცემდიან თვთოსა ცხენოსანსა უსაჭურველოთა, თვნიერ მათრახისა, რომელთა უწოდნენ მემათრახეთ, ჩაგზავნიდიან ასპარეზსა შინა და იწყიან ბრძოლად შემწამებელმან და შესწამე-

ბულმან; და მემატრახენი იგინი მოახსენებდენ თვსთა ჟამთა შინა ბრძოლასა და საჭურველისა წმარებათა, და რომელი ჩამოვარდის, განმტყუნდისცა. ხოლო რისხვა მისი: მოკუეთა თავისა და იავარი მამულით და სახლით, არამედ შეწყალები-სათვს – აღმოკდა თვალთა. ხოლო შანთი ქურდთა განმართლებისათვს: გაახურვიან საწნისი ვითარცა ნაკვერცხალი და დასდვან მაღალთა ზედა, რათა მალიად შეედვას კელნი ქვეშე მისსა, და დასდვიან შეწამებულსა ტილოდ ანუ ქალაღდი კელთა ზედა; იგი მივიდის და აღიღის საანისი და წარდვის სამი ბიჯი და გარდაადდის, მასვე წმს შეუხვივიან კელნი სამ დღემდე, და სამისა დღისა გაუხსნიან, და, უკჭთუ დაუწვავარს, განმართლდის, უკჭთუ დამწვარი – მტყუარ. ხოლო მდულარეცა ეგრეთვე მისთვს: გაადულვიან წყალი ქვაბსა შინა, შთააგდიან მცირე რკინა მას შინა, მოვიდის შეწამებული შიშულითა მკლავითა და აღმოიღის რკინა იგი, და წამს შეუხვივიან. ვითარცა შანთისასა, ეგრეთვე ამისიცა მართალი და მტყუანი. ხოლო ფიცი მამულის ცილებისათვს, მცირე ქურდობისათვს და სხვათათვსცა: დააფიცვიან მოწმითა რაოდენნი შეხუდის, ხოლო ქურდსა, ავაზაკსა და მძარცველსა ერთისაწილ შვიდი მიაცემინიან. და უკუთუ ვინ მესამედ ჰყო, აღმოხდიან თვალთა, და მცირედისათვს მოჰკუჭთიან ფერწნი. კვალად, უკჭთუ ვინ იხადის მახვილი ბჭესა მეფისასა ანუ ერისთავსა ზედა და წარჩინებულთა, მოჰკუჭთიან კელნი და სხვანიცა მრავალნი იყუნენ.

კელის უფალნი. ხოლო ხელისუფალნი იყუნენ მეფისანი ესენი კარსა ზედ: სპასალარი ანუ სპასპეტი, და ამისი ჯლისანი იყუნენ ყოველთა სავაზიროთა თათბირთა პირველობა და ყოველთა ერისთავთა უხუცესობა; **სპასალარისათვს.** ესევე შეჰკ-

– 10 –

რებდა ლაშკართა და ხარკსა სამეფოსა და ერისთავთა მიერ ყოველთა საბრძანებელთა. **სახლთხუცესისათვს.** აბრამადი ანუ სახლთხუცესი, და ამისი კელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი; ამან უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი და სახასონი მეფისანი და ამას ქვეითნი კელის-უფალნი ამისი დასახედნი იყუნენ, არამედ უმეტეს ეჯიბს ქვემორენი. **მსახურთ უხუცესისათვს.** მსახურთ უხუცესის კელისა იყუნენ: სალაშქრო საჭურველისა და იარაღისა მსახურნი მეფისანი და ციხე-ქალაქთა მცველნი სპანი მეფისანი. **მონათ-უხუცესისათვს.** მონათ-უხუცესის კელისა იყო: ყოველნი მეფის როქის სპანი, თვნიერ ციხე-ქალაქთა. **მანდატურთ-უხუცესისათვს.** მანდატურთ უხუცესის კელისა იყო მანდატურნი ¹⁷⁾, ბოქოულთ-ხუცესნი, ბოქოულნი, მანდატურნი, მებჭენი, მეკრენი, ქონდაქარნი, სარანგანი და ნადიმობისა წესი, და წინძლოლა მეფისა, მოხსენება ნადიმსა და ამხედრებულისა ამის მიერ იყო მეფისა. **მეჭურჭლეთ-უხუცესისათვს.** მეჭურჭლეთ-უხუცესი, ამისი კელისა იყო: ყოველნი საჭურჭლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა

დაწესებულნი. **მსაჯულთ-უხუცესი.** ამისი ჯელისა იყუნენ ყოველნი მსაჯულნი, ბჭენი, და ჯევისბერნი, ჯევისთავნი, და ესევე სჯიდა საბრძანოსა მეფისასა. **მეჯინიბეთუხუცესისათჳს.** მეჯინიბეთუხუცესი შემდგომად იწოდა ამილახორი. ამისი ჯელისა იყო: ყოველნი მეჯინიბენი, შიკრიკნი, პაიჭნი, ჯინიბნი, ჭუნენი, ჯოგნი, რემანი მეფისანი. **ბაზიერთ-უხუცესისათჳს.** ბაზიერთ უხუცესი, ამისი ჯელისა იყო: სულიად ბაზნი, ბაზიერნი, მემალენი, ძალენი, ტყეთა და ველთა მცველნი სანადიროთა მეფისათა. **ეჯიბი.** ამისი ჯელისა იყუნენ ყოველნი ტამრეულნი მეფისანი, და ნადიმსა იგივე მიუგებდა მეფისა-წილ, და მას

¹⁷⁾ მანდატური ანუ მანდატორი, სანდო კაცი, სიტყვიდამ mando – მინდობა, mandator მიმდობელი, მიმდობი. მანდატური მეფის ჯელადი კაცი.

– 11 –

ეტყოდნენ დარბაზის ერნი რაი ენებათ მეფის მოხსენებად, და თავის-წინაობასა შინა ვერვინ შევიდის მეფისა, თჳნიერ მისა. **ეზოს-მოძღვრისათჳს.** ეზოსმოძღვარი – ამისი ჯელისა იყო: ყოველნი საგანგიონი, მეფის ხარჯნი და წარსაგებელნი, წესნი და რიგნი და დარბაზისა, მეფის ტაბლისა და სანოვაგისა, ანუ სხვათა. **ჩუნჩერახისათჳს.** ჩუნჩერახი – ამის ჯელისა იყო: მზარეულთ-უხუცესნი, მეტაბლენი, მზარეულნი, მეპურენი, მერწყულნი, მგოსანნი, მემწყობრენი, ბუკ-ტაბლაკთა და სხვათა მცემელნი. **მეღვინეთ-ხუცესისათჳს.** მეღვინეთხუცესი – ამისი ჯელისა იყო: მეწდენი და მესასმისენი მეფისა, და ღვნის მნენი. **მოლარეთ-სუცესისათჳს,** მოლარეთხუცესი – ამისი ჯელისა იყო: რაიცა მეფეს თეთრი ანუ ლარნი თჳსთა საკუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უხმდა, და მის ქვეშე დაწესებულნი მოლარენი ¹⁸⁾. **მესტუმრეთ-უხუცესისათჳს.** მესტუმრეთუხუცესი – ამისი ჯელისა იყო: მესტუმრენი. ესენი მოიწვევდნენ დარბაზის ერთა, ესენი მოურნეობდნენ სტუმართა. **ჯვარის-მტირთველისათჳს.** ჯვარის-მტირთველი ესე მოაწვევდა კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა, და შერისხვავა ამის მიერ იყო მეფისაგან. **მდივანთათჳს.** მდივანნი ესენი იყუნენ წესითა უმაღლესნი და უმდაბლესნი: მეფისა თანანი – პატივითა უმაღლესნი (ვითარცა იტყვის: ¹⁹⁾ „მდივანსა ჩვენსა ჩოლაყაშვილს არა-რაი ეკადროს თჳნიერ დიდისა შეცოდებისათჳს მეფისა: მარჯვენა ცერი მოეჭრას, ამისგან კიდე არა-რაი“), სპასალარისა-თანასა სხვა, სახლთ-ხუცისა-თანასა სხვა, მონათ-უხუცესისა, მსახურთ უხუცესისა, მსაჯულთ-უხუცესისა, მეჭურჭლეთ უხუცესისა და ეზოსმოძღვრისა-თანათა სხვა. ესენი სწერდნენ უსტარს, იერლაცსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცაგსა, როარტაგსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა, განაჩენთა და სხვათა. **ფარეშთ-ხუცესისა-**

¹⁸⁾ მოლარე, ხაზინადარი.

¹⁹⁾ მეფე თავის ბრძანებაში.

– 12 –

თვს. ფარეშთ ხუცესი – ამისი ჯელისა იყო: ფარეშნი, ნოხნი, კარავნი, ოთახნი, მნათენი და ყოველნი საგებელნი, დალიჭნი, სკამნი, სავარძელნი, სრა-ფარდაგნი, ფარდანი და მნენი მისნი და მერწყულნი. **ხუროთ-მოძღვრისათვს.** ხუროთ-მოძღვარი – ამისი ჯელისა იყო: სულიად ჯელოსანნი და შენობა სასახლეთა და ეკლესიათა, ხიდთა, ფუნდუკთა. **მწერალნი** იყუნენ მეფისა, რომელნი სწერდნენ შემოსავალსა და წარსაგებელსა ყოველთავე და ტომართა ²⁰⁾ და სხვათა.

ჩვეულებისათვს. ხოლო წესნი ესენი და ჩვეულებანი აქუნდათ, რომელნი ვთქვით, და განუხეთქელობისათვს სამეფოსა მცდელობდნენ. და უკჭთუ მიუღიან საზღვარნი თვსნი, ყოველნი მწუხარებდენ და იჭირვიდნენ კვალად გებასავე და მეფეთა თვსთა მოუდრეკელად ერთგულებდნენ. განა თუ სძლიან ვინმე მძლავრთაგანმან, არა დაემორჩილიან, არამედ კვალად იპყრიან თვსნივე წესნი და არა დაუტევიან ღმერთნი და მეფე და ჩვეულებანი თვსნი. ტაბლასა ზედა სჭამდიან და ნადიმობდნენ. სკამთა ზედა სხდიან. ბოდიშობდიან ქუდის მოხდით, ვითარცა აწ მთის კაცნიცა. სმიდიან ღვინოსა, სჭამდენ ჯორცთა პურუტყუთა და ნადირთათა. ნადიმობდნენ მეფისა თანა და ურთიერთთა თანა. მეფეთა გამეფებათა ზედა გარდააყრიდიან დიდნი და მცირენი სულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბკითა, ვის რა ძალედვა. ცოლნი თვსთა თანასწორთა ერთი, და არ სხვათაებრ მრავალნი. ამისთვს უწყოდენ მოყსობა, ნათესაობა, ურთიერთთა მტერობა და მოყვრობა, ლხინთა ლხინობა და ჭირთა ჭირობა. არამედ ქორწილის ჟამსაცა გარდააყრიდიან, ვითარცა მეფესა, ოქროსა და ვერცხლსა ყოველნი მოწვეულნი და მწვეველნი, ვის რა ძალედვა, და არა სიძე-რძლისა იყო იგინი, არამედ მეწდისა მათისა ²¹⁾.

²⁰⁾ ტომარი, წიგნების სათაური, გრაგნილი

²¹⁾ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში დღესაც ნეფე პატარძალს გა-

მკუდარსა დაჰვლვიდიან ყოვლითა შესამოსლითა, და საჭურველითა და სამკაულითა თვსითა (ამის გამო არს აწ ნიშანი ეპისკოპოსთა) ²²⁾, ტიროდიან და საბნელოსა სხდიან მდღე; აღიპარსიან თავნი თვსნი, წვერ-ულვაშნი, წარბნი, წამწამნი, და ჩაიხდიდიან წელამდე სამოსელთა; მამრნი და მდედრნი იცემდიან ვიდრე სისხლ-დინებისადმდე, არა სჭამდიან ჯორცსა და ცხოელსა წელამდე, გარნა მაშინც იძულებითა დიდითა; შთაიცვიან ძაძა-ფლასნი და დაიბურიან თავსა თხისურნი ჩაჩნი; განჰყვიან საფლავამდე ცოლნი ქმარსა და ქმარნი ცოლთა, და სხვათა ახლოს მოყვასთაცა; ჯინსა შინა მსხდომარენი, ნელსა, ძაძითა მოკრულითა, იმღერდიან მწუხარისა ჳმითა, ტყებისა ჟამსა, არა ჭირისუფალნი, არამედ სხვანი მუნ მყოფნი (ხოლო წესნი ესენი მოშალა ჟა მეფემან გიორგიმ, რაჟამს მოვიდა მისა პატრიაქი იწლუსალიმისა ²³⁾, მის

გამო, თვნიერ შავის ჩაცმისა, ჯორცის უჭმელობისა და ტყემა-ტირილისა).

კერპთ დღესასწაულთათჳს. კვალად უწყოდინ დღესასწა-

დააყრიან ხოლმე თხილს და წვრილ ფულს. აწინდელი შაბაში იმავე ძვე-ლის ჩვეულების ნაშთია.

²²⁾ „ნიშანი“ – განსვენებულის ძვირფასეულნი და ხან მისი ცხენიც შეკმაზული მისართმევეად ეპისკოპოზისა. შანავაზის 1673 წლი სიგელში სწე-რია: სამთავნელის სამწყსოს აზნაურნი მოვალენი არიან საწირავში მისცენ მას ცხენი შეკმაზული, გარდასახურავი და ნიშანი (სიგელი საეკლ. მუზ. № 559). ნიშანი კათალიკოსსაც ეძლეოდა. ერთს სიგელში (საეკლ. მუზ. № 526) სწერია „...ოდეს მუხრანის ბატონიშვილები მიიცვალნენ, იმათი ნიშანიც ბატონის კათალიკოზისა არის, აგრეთვე წილკუნელს საწირავსა და ნიშანს გარდასახურავსა მისცემენ“. ურბნისის გუჯრებში მოხსენებულია: „ცხენი ნიშანი და გარდასახურავი“ (მოამბე, № XI, 1901, გვ. 51, 54).

²³⁾ იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოზ მოვიდა საქართველოში 1681 წელს გიორგი XI-ის მეფობაში (1675 – 1695).

– 14 –

ული კერპთა ღმერთთა თჳსთა: განვიდის თვთ მეფე და დიდე-ბულნი და მცირებულნი ბუკ-დაბდაბითა და ყოვლითა ძნობი-თა და სახიობითა; შესწირვიდიან ძროხათა, ჯართა, ცხოვარ-თა და ნადირთა; თაყვანისცემდნენ არმაზს, შემდგომად ზა-დენს და მერმე სხვათა ღმერთთა. არამედ უმეტეს დიდი იყო დღესასწაული არმაზისა. და შემდგომად თაყვანისცემისა ჰყვი-ან ნადიმნი და განცხრომანი დიდითა ჭამითა და ღვინის სძი-თა, როკვითა ფერჯისითა, პურობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ დღე, და მოიქციან თჳს-თჳსად სახიდ *). არამედ ოდიდ-გან დაატევებინა ალექსანდრემ ჭამა მკუდართა, მიერ ჟამით-გან შესწირვიდნენ კერპთა ძეთა და ასულთა თჳსთა, და იყო ესე ბოროტება მრავალსა წელსა, არამედ შემდგომად დააყე-ნა, – დაკლვა ძეთა და ასულთა შეწირვად კერპთა, – მეფემან რეგ ²⁴⁾ და უბრძანა კვალად პირუტყვთა შეწირვად (ხოლო ჟამსა ქრისტეანობისასა ნაკერპავთა მათ მათა მალალთა და ბორ-ცვთა ზედა ესე-ვითარივე იყო განცხრომა-როკვანი, ამისთჳს აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარებობდიან მუნ, ვი-თარცა აწ, ფერჯისა სიმღერითა გაათენიან). და ესენი ესრეთ.

შემდგომად კერპთა. ხოლო შემუსრა ძალითა ზეგარდამო-თა წმიდამან ნინომ ²⁵⁾ არმაზ, უდიდესი ღმერთი ქართველთა, და გაც და გაიმა, და იქმნა მეფე მირიან წმიდის ნინოს მიერ ქრისტეანე, და აღიარეს სულიად საქართველოსათა ძედ ღუ-თისად მარიამ ქალწულისაგან განჯორციელებული უფალი ჩვენი იესო ქრისტე ²⁶⁾ და შემუსრნა შემდგომად მირიან ყო-ველნი ²⁷⁾ კერპნი საბრძანებელსა თჳსსა, და მათ-წილ აღმართნა

*) ე. ი. სახლად.

²⁴⁾ რეგ მართალმა (186 – 213).

²⁵⁾ 318 წელს.

²⁶⁾ 324 წ. 6 აგვისტოს.

²⁷⁾ არა ყაველნი. ყოველთა კერპთ შემუსრვას თვით მირიანი ავა-

ცხოველს-მყოფელნი ჯვარნი ქრისტეს მსუფისა დასამხოზე-
ლად მტერთა. ეპისკოპოზ-მღვდელთათჳს: განა აქუნდათ წესნი
და ჩვეულებანი ესენივე წინ-თქმულნი, არამედ კერპთა მღვდე-
ლთა-წილ, დასვა მირიან მცხეთას, ზემო ეკლესიასა შინა ²⁸⁾,
მთავარ-ეფისკოპოზი, და ქალაქთა და დაბნებთ – მღვდელნი
ქვემდარითნი ქრისტეს სარწმუნოებისანი, რომელთა აქუნდათ
პატივი – ეპისკოპოზსა მეფისა თანა, ხოლო მღვდელთა-მთავარ-
თა თანა. **მეფეთ კურთხევისათჳს:** ესე ეპისკოპოზი აკურთხევდა
მეფესა და დაადგმიდა გვირგვინსა, ხოლო დადგინებისა კათა-
ლიკოზისა, ²⁹⁾ – კათალიკოზი. და ჟამსა ბაგრატიონთასა, ³⁰⁾ –
ვინადგან ლიხთ-იმერთა იყო დადგმა გვირგვინისა, – ქართლისა
და აფხაზთა კათალიკოზნი აკურთხევდნენ, არამედ გვირგვინსა
დაადგმიდა ქუთათელი მეფეთა ქუთათისის ტახტისათჳს; ხოლო
შემდგომად განყოფისა ³¹⁾ – იმერთს – კათალიკოზი იმერთა,
ქართლს – კათალიკოზი ქართლისა და კახეთს – ბოდბელი. **კათა-
ლიკოზისა, ეპისკოპოზისა, წინამძღვრისათჳს:** ხოლო ვახტანგ-გორ-
გასალ დასვა კათალიკოზი და ეპისკოპოზნი ყოველსა საქართვე-
ლოსა შინა ³²⁾. ამათ მიეცა პატივი – კათალიკოზსა მეფის თა-
ნა, და ეპისკოპოზს ერისთჳსა თანა, ხოლო მღვდელთა – აზნაურთა

²⁸⁾ სამთავროს, მცხეთის დედათა მონასტერს.

²⁹⁾ კათალიკოზი დაადგინა გორგასალმა არა 451 წელს, არამედ 512 წელს („მოამბე“, 1896 წ., № 9, ჩვენი წერილი „ვახტანგ გორგასალი.“). ბარათაშვილის „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგ გორგასლის დაბადების წლად სთვლის 457 წელს, კათალიკოზის დადგენას 584 წელს. ეს 534 წელიწადი თვით ვახტანგ გორგასლის სიკვდილის წლებს (534-537) უახლოვდება (იხ. იქვე).

³⁰⁾ პირველი ბაგრატიონი გურამი გამეფდა 575 წელს.

³¹⁾ იგულისხმება საქართველოს განაწილება 1469 წელს.

³²⁾ ვახტანგ გორგასალმა დაადგინა ეპისკოპოზნი ახიზას (კლარჯეთში), არდაგანს. წუნდას (ჯავახეთს), მანგლისს, ბოლნისს, რუსთავს (ყა-

თანა. ხოლო, შემდგომად მოსვლისა იგ წმიდათა მამათა ³³⁾,
იქმნენ ამათ მიერ მონასტერნი და უდაბნონი, და ამათ მონას-
ტერთა მამათა და წინამძღვართა მიეცათ პატივი მთავართა თანა.

შემძინებული წესი მთავართათჳს. ხოლო ამათ მთავრობისა წინ-
თქმულსა წესსა შეეძინა: რათა აქუნდეს მათ წესთა თანა სა-
საფლაოდ საეფისკოპოზო ანუ მონასტრის ეკლესია, კვალად
საყდარი კარისა მღვდლითურთ. ეგრეთვე აზნაურსა – სასაფლა-
ოდ მონასტერი და ეკლესია სახლსა თჳსსა მღვდლით. ხო-
ლო წინათქმულითა და ამით იწოდებოდნენ მთავარნი და აზ-
ნაურნი და თჳნიერამათსა არა. **ჰყონდიდელისათჳს.** შემდგომად
კვალად შესძინეს ჰყონდიდელი, ³⁴⁾ და იყო ამისი ჳელისანი: ქვრივ-
ობოლნი, დავრდომილნი, უსამართლო-ქმნილნი, „შეწუხებულ-

ნი და შეჭირვებულნი. ესე აუწყებდა ამათთა ყოველსავე მეფესა. ესევე იყო მწიგნობართუხუცესი ყოველთა სამეფო-თა მწერალთა ზევით თქმულთა. ესე მისცემდა მეფისაგან ბრძანებასა ეკლესია-მონასტერთა და ლაშკართა მოწვევად, და მათთა სამჭირნოთა მოხსენებად მეფისა. ესევე იყო, ლაშკრობისა ჟამსა, პატიოსნისა ჯვარისა მძღვანებელი წინაშე სპათა, და ბრძოლისა ჟამსა უკან მსვლელი ანუ ჩახთაული, და ახალ წელს მაკვლვეი მეფისა. **ათაბაგისათჳს.** შემდგომად შესძინეს ათაბაგობა, რამეთუ არღარა იწოდებოდა სპასალარი სპასალა-

რაიას), ნინოწმინდას (საგარეჯოსკენ), ჭერემს, ხორნაბუჯს (ბოდბის ახლოს), აგარაკს (ბორჩალოს მაზრაში), ნიქოზს (გორის მაზრაში).

³³⁾ 555 წლის ახლო ჟამს მოვიდნენ იოანე ზედაზნელი, დავით გარეჯელი, სტეფანე ხირსელი, იოსებ ალავერდელი, ზენონი იყალთოელი, ანტონი მარტყოფელი, აბიბოს ნეკრესელი, ისე წილკნელი, თათე მამებელი, ისიდორე სამთავნელი, პიროს ბრეთელი, მიქელ ულუმბელი და შიო მღვიმელი.

³⁴⁾ ჭყონდიდის საყდარი ანუ მარტვილი სამეგრელოშია. ჭყონ-დიდი ანუ მუხა-დიდი.

– 17 –

რად, არამედ ათაბაგად ³⁵⁾. **მეფეთა გვართათჳს.** ხოლო გვარნი მეფეთანი იყუნენ: პირველი, ქართლოსიანნი და ნებროთიანნი და არშაკუნიანნი, და მეფობდნენ ესენი ფფე წელთა, და მეფენი ისხდნენ კჳ. შემდგომად ამათთა იყო გვარი ხოსროვანთა, და მეფობდნენ ესენი უნდ წელთა, და მეფენი ისხდნენ იზ, და მთავარნი გ; შემდგომად ამათთა ბაგრატიონნი, რომელნი გამეფდნენ ქორონიკონსა ფოე წელთა და არიან აწამდე. არამედ სიტყვა იყო ივერიასა შინა მეფეთა ამათთჳს, რამეთუ: „იცნობის ქართლოსიან-ნებროთიან-არშაკუნიანნი გმირობითა, ხოლო ხოსროვანნი გოლიათობითა, ახოვნებითა, შემმართებლობითა, ხოლო ბაგრატიონნი მხნეობითა, სიბრძნე-ქველობითა და ქვეყნისათჳს თავდადებულობითა“ ³⁶⁾.

მთავართა გვართათჳს. ხოლო გვარნი მთავართა-მათ ძველთანი ესენი არიან: ქობულიძე ³⁷⁾ დონაური, არელმანელი, ბაღუში რომელი იყო ლიპარიტის ძე, მარუშისძე, კახაბერისძე ბაკურისძე, აბულელი, მწარგრძელი, ორბელიანი, ქაჩიბაძე, ვარდანისძე, გამრეკელი, მარუშისძე ³⁸⁾, ძაგანისძე, ასათისძე, კარიჭისძე, გაგელი, სამძივარი, ფარჯანიანი, ნერსიანი, ადარნასიანი, ჯუანშერიანი, კავკასიძე, ჯაყელი, ირუფაქისძე, ჩოლაყაშვილი, აბაზაძე, კორინთელი, მახატელი, ნასიძე, შარვაშიძე, ქვენაფლაველი, ჯავახისშვილი, ბურ-

³⁵⁾ ათაბაგი თათრული სიტყვაა: ათა – მამა, ბაგ – ბეგი.

³⁶⁾ სახალხო შაირი:

თარგამოსიანი ქართლოს ქართლს იჯდა პირველ ძეობით,
მერმე ფარნავაზ ტახტოსნად იჯდა სიქველით, მხნეობით;
არშაკუნიანთ იმეფეს, მერმე ხოსროანთ სეფობით.

აწ ვსუფევთ ბაგრატიონნი, ვგიებთ ღვთის მესათნეობით.

³⁷⁾ სიტყვიდამ ქობული, ფარეხი („ივერია“ 1901, № 110).

³⁸⁾ ქართლის ერისთავის იოანე მარუშიძის თაოსნობით 985 წელს

სელი, და სხვანი მრავალნი, რომელნი ერისთობით იწერვიან და გვარნი არა წარიწერებიან ცხადად საცნობელად, ვითარცა იტყვს³⁹⁾ ყუთლულ-არსადისას, და ყუზასარისას, და ქართლს ერისთავი გრიგოლი, და სურამელი რატი, და გრიგოლი, კახეთს: ხორნაბუჯის ერისთავი, მაჭის ერისთავი, პანკისის ერისთავი, და სამცხეს: გუზანს და არტანუჯის ერისთავი, კალმახის ერისთავი, წუნის ერისთავი, ხოლო სომხითს: მანკაბერ სადუნი, და არა გვარი მისი, ხოლო იმერეთს: ბედიელი, დადიანი და სხვანი, და არა გვარნი მათნი წარწერილნი. არამედ დადიანობა არა არს გვარი, გარნა წესი კელობისა. არა იყო ესე ოდიშს⁴⁰⁾, არამედ კარის მეკარესა ზედა დადიანობდა, ხოლო შემდგომად მეფის თამარისა⁴¹⁾, იქმნა ოდიშს დადიანად, და იყუნენ ერის-თავად, ვითარცა ცოტნე-დადიანი⁴²⁾, და არა გვარი მისი საჩინო არს. გარნა შემდგომნი დადიანნი ცოტნე-საგან ჩამომავლობენ, ვითარცა აღვსწერეთ.

ახალწლისათჳს. არამედ კვალად ქრისტიანობის ჟამსა შესძინეს წესნი ესენი: რამეთუ ახალ-წელს ერთს იანვარს, უწინარეს ცისკრის ლოცვისა, უკვლევდა მეფეს ჭყონდიდელი ჯვარსა და ხატსა, და სამკაულსა მეფესა და დედოფალსა და სანუკარსა შაქრისასა; ხოლო შემდგომად წირვისა სულიად ერისთავნი, კელის-უფალნი და დარბაზის ერნი თჳს-თჳსთა ბარებულთა, ესე იგი არს ბაზიერთ-ხუცესი – შავარდენ-ქორსა და თავსა ველურის ეშვისასა მოოქროვილსა; მეჯინიბეთ-ხუცესი – ცხენსა კაზმულსა ოქრო-მოოჭვლითა, და სხვანი

³⁹⁾ მატიანე.

⁴⁰⁾ ოდიში – სამეგრელო, კარი=კარისი, ყარსი.

⁴¹⁾ თამარ მეფე (1184 – 1213 წ. 18 იანვ.)

⁴²⁾ ცოტნე დადიანი – საქართველოსთვის თავისუფლების მოსაპოვებლად მებრძოლი გმირი თათრობის ჟამს, მე-13-ე საუკ. დასაწყისს (ქართ. ცხ., 874. ისტორია ვახუშტისა, 234).

ოფიკალნი თჳს-თჳსთა შესატყვისითა, ხოლო ერისთავნი – ცხენსა არა კეთილთა, და კვალად ესენიცა და სხვანი სრულიად ისარსა, და შეაჩვენიან კრულვით ორგულსა მეფისასა, მეტყველნი: მრავალჟამიერ ყოს ღმერთმან მეფობა თქვენი მრავალ წელს, და ისარი ესე გულსა შინა განერთხას მეფობისა თქვენისა ორგულსა". და შემდგომად სულიად სპათა მოლოცვისა შექმნიან პურობა დიდი, განცხრომითა და სახიობითა. ხოლო ცხენთა – მათ ერისთავთა მორთმეულსა განიყვანის ბაზიერთ-ხუცესი – სადა იყო სანადირო მეფისა შემოღობილი ახლოს მეფის სამყოფისა, – და დაჯოცის ცხენნი იგი მწუხრსა მას შემოღობილსა მას შინა, და მას ღამეს აღივსის

შემოღობილი-იგი მელითა, ტურითა, მგლითა, და დილასა მცველმან მისმან ჩამოხურნის კარნი და დაამწყვდივის მას შინა. ხოლო მეორეს დღესა შეჯდის მეფე წარჩინებულთა თვისითა და მივიდის ადრიან მუნ. მაშინ გამოუშვიან მჭეცნი იგინი და უწყიან ისრითა სროლა და სიკუდილი მათი. ესრეთ იკულევდიან და შემოვიდიან მხიარულნი სანადიმოდ.

აღდგომისათჳს. ხოლო აღდგომის წესი იყო: ადრე ნათლებისად წირვა და შემდგომად წირვისა მცირედითა სანოვაგითა ჯორცთათა აღიხსნიდიან პირთა მეფე და დიდებულნი. შემდგომად გამოვიდის მეფე და ყოველნი წარჩინებულნი და მცირებულნი ასპარეზსა ზედა და დასვიან სამეფო თასი ოქროსი ანუ ვერცხლისა ყაბახსა ზედა, და უწყიან სროლა მას თასსა ისარნი მოყმეთა და ჭაბუკთა, და რომელი ჩამოაგდის ისრითა, მას მისციან თასი-იგი. შემდგომად ამისა შექმნიან ბურთობა, და რომელმან მჭარემან აჯობის, – იყო მჭარეთა ლარნი სამეფონი, – და მისციან მათ თვითთა თვითო (ეგრეთვე ქორწილისა, დიდ-გამომჩვენებისა დღესა შინა ყვიან ესე ასპარეზსა ზედა), მერმე შემოვიდიან მეფისა თანა და შექმნიან ნადიმნი და პურობანი დიდნი, მგოსან-სახიობითა. არამედ კათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი ვიდრემდის იყუნენ მუნ, არა იყო მწყობრთა ძალთა ცემანი, არამედ გალობანი, ხოლო შე-

– 20 –

მდგომად წარსლვისა მათისა, იყო მგოსანთა, მომღერალთა და ყოველთა სახიობათა ცემანი.

დროშისათჳს. ხოლო წესთა ამათთა იყო ყოველი ივერია ანუ გიორგია, ოთხ სადროშოთ განყოფილი. რამეთუ წინა-მბრძოლნი იყუნენ თორელნი, ციხისჯვარელნი და ახალციხელნი, და მიმყოლნი მათნი სულიად მესხნი და კლარჯნი, და სომხითისა, რომელნი ეპყრათ; ხოლო მემარჯვენე მიმსულელ-მცემელნი სულიად ლიხთ-იქითი აფხაზ-ჯიქითურთ; მემარცხნეთ მიმსულელ-მცემელნი სულიად ჭერ-კახნი; ხოლო მეფისა აღმის მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი როქით სპანი ეპყრნეს მეფესა. გარნა ოდესმე სამად მიმსვლელად ანუ სხვა-რიგ მიიყვანდიან, ვითარ ამჯობინის მეფე ანუ სპასალარი.

შერეულთა წესთათჳს. არამედ წესნი ესენი რომელნიმე ფლობასა თათართა ყენებისასა შეიშლებოდნენ, ვითარცა: დაბლა, ნოხთა ზედა, სხდომანი, ეკლესიასა შინა მოუხდელობა ქუდისა, თუ არა ჟამად: რამეთუ საუფლოთა სიტყვათა ზედა მოიხდიდიან, თვნიერ მისსა – არა; არცაღა ბოდიშობდიან ქუდის მოხდით. და სხვანიცა უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვს ორ-ცოლიანობასა და სამ-ცოლიანობასა, და მეფეთა წინააღმდგომობასა და განდგომილებასა. ხოლო შემდგომად ბრწყინვალემან მეფემან გიორგიმ⁴³) კვალად აგო წესსავე მას ძველსა ზედა. და შემდგომთა მისთა მეფეთა ვიდრე შიხთა მეფისა სპარსთასა გამოჩინებისამდე⁴⁴). **შემდგომად განყოფილებისა სამეფოსათჳს.** ხოლო შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოსათა ამისა აქუნდათ თვს-თვსად წესნი

ესენივე, გარნა ერისთავთა ცვალებანი არღარა, განა მთავარნიცა არღარა იწოდებოდნენ მთავრად, არამედ თავადათ. და არცაღა იყუნენ როჟით სპანი მეფისანი, არამედ სახასონი აზ-

⁴³⁾ 1818 წლითგან 1846 წლამდე მეფობდა.

⁴⁴⁾ შიხნი ვახუშტით გამოჩნდნენ სპარსეთს 1430 წელს.

– 21 –

ნაურნი და მსახურნი გლეხნი ჯეობათა-გან იყუნენ მცველნი მეფისანი, და უმეტეს მოჯევე-მთიულნი, ვიდრე დაიპყრობდნენ მას საერისთოთ, ხოლო იმერთა – რაჭა და სულიად ლეჩხუმი, ხოლო კახთა – ქისიყი. ხოლო ლაშკრობისა ჟამსა ერისთავთა და თავადთა მინაწერნი იყუნენ მოყვანებად. განა იყუნენ ოთხ სადროშოთვე კვალადცა, ვითარცა აღვსწერეთ ქართლი, იმერეთი და კახეთი; არამედ ესე ყვეს მეფეთა, ვინათგან არღარა იყუნენ ეგდენნი შემოსავალნი, რათამცა დაეპყრათ სპანი ეგოდენნი, რათა ეპირისპირათ ანუ გამაგრებოდნენ მტერთა თვსთა. ამისთვის შეჰკუეეთეს ერისთავთა, მთავართა და აზნაურთა, – სულიად რაოდენნი სახლთა შინა არიან, – წასულად ლაშკარსა შინა, ხოლო გლეხთა მგზავსად შეწერილებისად. ხოლო როსტომისამდე ⁴⁵⁾ ესენი ესრეთ იყუნენ.

აწინდელისა წესისათვს. გარნა თუმცა სამცხეს და კახეთს შემოეირიათ, – მათ ურუმთაგან და ამათ ყიზილბაშთაგან, – წესნი რაიმე მათნი, არამედ ქართველნი და იმერელნი ეგნენ ზნეთა მათ ზედავე. ხოლო აწინდელთა ჟამთა აქუნდათ წესნი იგინივე და შერეულნი ყიზილბაშთა ⁴⁶⁾ ესენი: რამეთუ სხდიან ნობთა უსკამოთ, ჯელითა სჰამდიან; სანოვაგე ქართველთა და კახთა უმეტეს ყიზილბაშთა რიგისა, ხოლო მესხთა – ურუმთა ⁴⁷⁾ და იმერთა – ურუმულთან შერეული და სასახლეთა შენებანი მათივე რიგისა და არღარა ქართული, თვნიერ დარბაზისა. და მესხთა – ურუმთა რიგისა; და არცაღა იყო ერისთავთა ცვალებანი, არამედ მკვდრადნი. არამედ ძველითგანვე იყო წესი ესე: რაჟამს მოკუდის ერისთავი, ანუ მთავარი, ანუ

⁴⁵⁾ როსტომ მეფე (1635 – 1658).

⁴⁶⁾ ყიზილბაში – სპარსი (ყიზილბაში=ოქროს თავიანი: თმას წითლად იღებავენ).

⁴⁷⁾ ურუმი ანუ რუმი თურქთა ანუ ოსმალთ მცირე აზიის სასულთნოს ერქვა.

– 22 –

ჯელის-უფალნი, ანუ აზნაური ჩინებულნი, მოართვიან მეფესა მის მომკუდრისა ჯრმალი, ცხენი და უხუცესი ძე მისი; ხოლო მეფე ჯელისუფლობისა და ერისთობისა წესსა, ვისიცა ენება, ღირსებისა ებრ მიუბოძის, და ოდესმე ძესაცა, უკეთუ ღირსიყო ანუ ძალედვა მოსურნეობა მისი; ხოლო ცხენი წარიყვანიან სამეფოთ და ჯრმალს მოარტყმიდა წინაშე მეფისა მსახურთ-უხუცესი ძესა მის მომკუდრისასა, და დააწესიან ტაძ-

რეულად ანუ სხვათა სამეფოთა მსახურებათა შინა ღირსებისა-
ებრ. ხოლო აწინდელსა ჟამსა კელის-უფალნი ეგრეთვე ყუნი-
ან, ვითარცა ზემო ითქვა, და ცხენიცა და კმალიცა ეგრეთვე.
არამედ ერისთობა და მთავრობა არღარა, და რომელნიმე
სპასკეტნიცა, რამეთუ შვილთავე მისთა ანუ სახლისკაცთა მი-
სთავე მიუბოძიან; ეგრეთვე მთავართაცა.

აწინდელის კელით უფალთა შეცვლილთა სახელთათვის. ხოლო
როსტომ კელის-უფალთა უწოდა მსახურთ-უხუცესსა – ყორჩი-
ბაში, მონათ-უხუცესსა – ყულარ-ალასი, სპასკეტსა – სარდარი, მეჭუ-
რჭლეთ-უხუცესსა – მოლარეთ-ხუცესი და მეჭურჭლეთ-ხუცესი
არღარა, არც იგი წინათი მოლარეთ-ხუცესი, ჩუნჩერახსა – სუფ-
რაჩი, ჩაჩნაგირს – სუფრაქეში, მანდატურთ-უხუცესსა – ეშიყაღასი, მან-
დატურსა – სოჰბათიასაული, ბოქოულსა – ელიაღაჯი, მსაჯულთ-უხუ-
ცესსა-მდივანბეგო ეზოსმოდღვარსა-ნაზირი, მესტუმრეთ-
ცესსა – მეჰმანდარი, მწერალსა – მუშრიზი, ხუროთ-მოდღვარსა –
სარაიდარი, და ეჯიზი არღარა, არამედ მგზავსი მისი მეითარი.
ხოლო სხვანი კელის-უფალნი იყუნენ ეგრეთვე. არამედ კვა-
ლად ყიზილბაშთა რიგს შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში;
კვალად მეკარესა – ყაფიჩი და ასისტავსა – უზბაში. და კახთა-
ცა განაწესეს ეგრეთ; ხოლო იმერეთს, მეფის ალექსანდრეს
გიორგის ძისამდე ⁴⁸⁾, იყუნენ წესნი ეგრეთვე და შემდგომად
მისსა არღარა, არამედ მთავარნი თვს-თვსით სპითა შეკრბიან,

⁴⁸⁾ ალექსანდრე გიორგის ძე (1639 – 1661 წ.)

და არცაღა კელისუფალნი მეფისანი არიანღა; ხოლო სამც-
ხეს ვითარცა ოსმანთა რიგნი, ეგრეთ იმყოფიან ჩვეულებითა
და წესითა.

აწინდელთა მთავართა გვართათვის. ხოლო აწინდელთა მთა-
ვართა და წარჩინებულთა გვარნი ესენი არიან: ბარათაშვილი,
რომელთა უპყრავთ გაჩიანისა და გარდაბანისა საერისთონი, ტფი-
ლისის სამჭრით, ვიდრე ლორე-ფანავრამდე ⁴⁹⁾, თვნიერ მეფისა
სახასოთა და შეწირულობათა ეკლესიათათა. ხოლო იტყვიან
ესენი ჩამომავლობასა ქაჩიბადისასა, რომელსა აცხადებს გუჯა-
რნი და სიგელნი მათნი, მეფეთაგან წყალობისანი; კვალად
ყაფლანის-შვილი და აბაშისშვილი – სამთა ძმთა შვილობასა. არა-
მედ ყაფლანის-შვილი იტყვის გვარობასა მათსა ანა ორბე-
ლიანობასა; გარნა იყო ორბელიანი სხვა და ქაჩიბაძე სხვა
გვარი. არამედ ოდეს განიყუნენ ძმანი, ბარათასა-გან არიან ბა-
რათიანნი, რომლისა მიერ ეწოდა ადგილთა მათ საბარათია-
ნოდ, ხოლო აბაშისაგან – აბაშისშვილნი და ეგრეთვე სხვა-
ნი, რომელნი არიან ბარათიანთაგანნივე; განა საგონებელ
არს, ყაფლანიანთაცა მესამეს ძმას ეწოდა ორბელი და მის
მიერ ორბელიანნი იწოდნენ, თვარე წინა-თქმულნი არა გან-
მართლდებიან. ხოლო ბარათანთ გუჯარსა შინა, რომელარს
ბეთანიას ⁵⁰⁾, წერილ არს: მეფემან ალექსანდრემ, ძემან გიორგი
მეფისამან გაჰყარა სამნი ძმანი: აბაში, გუგუნა და დავით. აბა-

შისაგან აბაშიშვილნი, გუგუნასაგან ბარათიანნი და დავითი-
საგან ყაფლანიშვილნი არიან. ხოლო სომხითის მელიქი არა
არს გვარი, არამედ სომეხსა ვისმე პატივცა შაჰაბაზ, გამაჰმა-

⁴⁹⁾ ფანავრის-ტბა ანუ ტობორავანი (=ტობოფარავანი=ტბაფარა-
ვანი).

⁵⁰⁾ ამ გუჯრის პირი ე. თაყაიშვილმა უკვე დაბეჭდა სათანადო შე-
ნიშვნებით („Еще одинъ изъ источниковъ Истории Грузіи царици-
ча Вахушти“ Соб., 1893).

– 24 –

დიანებისათვის ⁵¹⁾. არღუთაშვილი, აწ აზნაური, გარნა მკარგრძელ-
ნი არიან ⁵²⁾ ხოლო ზურაბისშვილს, იარაღის-შვილს და სოლადა-
შვილს იტყვიან არა ბარათიანობასა, არამედ მამულნი და სა-
საფლავონი მათნი აჩენენ მასვე ყოფასა. კვალად დოღენჯის-
შვილი აწ ჩამოსულნი მესხიდამ. ყარაბულადიშვილი *) მოვიდა მა-
რიამ-ჯვარის კახეთიდა; ხოლო მცხეთის დასავლით და მტკვრის
სამხრით ციციშვილი, რომელიც მველადვე მოვიდა ფანასკეთი-
დამ ⁵³⁾; ჯავახის-შვილი; ხოლო მოურავისშვილი არს სააკაძე და
მეფისა-გან გამთავრებული; როჭიკაშვილი არს შალიკაშვილი, მოვი-
და სამცხიდა. ხოლო შიდა-ქართლის ამილახორი, არამედ არა

⁵¹⁾ ერეკლე მეფის მიერ შედგენილს თავად-აზნაურთა სიაში სწერია
(„ივერია“, 1884 წ., № 5): მელიქიშვილები არიან ლორის მელიქის
შთამომავლები; პირველად აზნაურები იყვნენ, მაგრამ 1601 წელს იქაური
მელიქი წარსდგა შაჰ-აბაზის წინაშე, გამაჰმადიანდა და ამის გამო შაჰმა
თავადობა უბოძა. ამ ლორის მელიქის სახლისაგან წარმოსდგნენ ლორის
მელიქიშვილები. პაპა-მუშრიძის შვილები, მელიქ-ჯანაშვილები, ავთანდი-
ლის შვილები და სხ. (იქვე, № VII, გვ. 71).

⁵²⁾ (იქვე, გვ. 30): არღუთაშვილი არის არღუთასაგან, რომელიც
1287 წელს გააზნაურა თათრის ყაენმა არღუნმა. არღუთას შთამომავ-
ლი მოვიდა საქართველოში 1410 წელს. განაახლა მონასტერი სანაინი და
იქ დასახლდა. მის შვილს ერქვა არღუთა და ამის ძენი იწოდნენ არღუ-
თაშვილებად. მეფე ერეკლე მეორემ აჩუქათ მიწები სანაინს და სოფ. ავ-
ლარი ხრამს. ერეკლემ ეკატერინესთან ხელშეკრულობა რომ დასდო, არ-
ღუთაშვილებს თავადობა უბოძა და იოსებ არღუთაშვილის თხოვნით გა-
დაერქვათ არღუთინსკი-დოღგორუკი.

*) დედანში: ყარაბულადიშვილი.

⁵³⁾ ციციშვილები მოვიდნენ ფანასკეტს (ოლთისის მხარეს) ურიასტა-
ნიდამ. ერთგულ სამსახურისთვის თამარ მეფემ უბოძა მათ თავადობა.
მე-XIV საუკუნ. გადმოსახლდნენ გორის მაზრაში, საციციანოს
იქვე, № IV).

– 25 –

არს გვარი, განა წესი მეჯინიბეთხუცობისა, ვითარცა უწო-
დებენ სპარსნი, ხოლო გვარი ზედგინიძე არს და პატივ-ცე-
მული მეფეთა-გან მთავრობით, ვითარცა აჩენს გუჯარნი მათ-
ნი ⁵⁴⁾; აბაშიძე, ფალავანდიშვილი და ამირეჯიბი. ამათ ერთობასა
შინა აქუნდათ მამულნი იმერეთს და ქართლსა შინა, და შემ-

დგომად განყოფისა სამეფოსა ერთი ძმა იქით და ერთი აქათ დაშთენ, ვითარცა აჩენს მამულნი და სიგელნი მათნი, ავალის-შვილი, რა დაშთა კეობა მეფესა ქართლისასა, ეგრეთვე ერთი ძმა დაშთა აქ და მეორე სამცხეს; მაჩაბელი იტყვის ან-ჩაფისძეობას, აფხაზეთიდან მოსვლას, განა ახალი არს. ხერხეულიძე იყო სამცხეს და იტყვის ოსობას, არამედ არს მოსვლა მისი შემდგომად გაყრილობისა; ფავლენისშვილი იტყვის მჭარგრძელობასა. ხოლო კვალად მესხი ამილახორიშვილი, დიასამიძე, შალიკაშვილი და თაქთაქიშვილი შემდგომად თათრობისა ჩამოვიდნენ სამცხიდან, ჩხეიძე მოვიდა იმერეთიდან. ხოლო რამაზიშვილი და დავითიშვილი არიან ავგიორგის ძმის დიმიტრისაგან⁵⁵⁾, რომელი არჩინა მეფემან, და არიან მიერითდგან აქა. ხოლო იალბუზის კალთათა ქსნის ერისთავი, და არა ქვენა-

⁵⁴⁾ მეფე გიორგი VIII (1495 – 1569) შეემა სამცხის ათაბაგს ყვარყვარეს და მივიდა ფანავრის ტბის პირას. ომის წინააღმდეგ ორგულნი კაცნი შეითქვენ და გადასწყვიტეს, ამაღამ მეფე მოკვლათ მისვე საწოლში. იოთამ ზედგინიძემ მეფეს აცნობა. მან არ დაიჯერა. მეფის ნება დართვით თვით ზედგინიძე დაწვა თავისს ხელმწიფის ლოგინში. დამე შეთქმულთ მოჰკლეს. ამისთანა ერთგულობისთვის მისს შვილებს მეფემ უბოძა ამილახორობა (მეჯინიბეთუხუცესობა), ციხეები, გორის უფროსობა და სამარხად სამთავისის საყდარი.

⁵⁵⁾ ავგიორგიმ 1511 წელს მოკლა თავისი მამა ალექსანდრე, ძმას, დიმიტრის თვალნი დასწვნა და თვით გამეფდა. თვალდამწვარი დიმიტრი შეეხიზნა ქართლის მეფე დავითს. დიმიტრის ჩამომავლობა ქართლსვე დარჩა.

– 26 –

ფლაველისაგან, არამედ იტყვის ბიბილურობასა.⁵⁶⁾ ხოლო არაგვის ერისთავი – და აღვსწერეთცა ვითარცა არიან, არამედ გვარს სიდამონობას იტყვის. ხოლო მუხრანის-ბატონი და გოჩაშვიდა, აწ მთავარნი, არამედ გვარი მეფეთა ბაგრატიონთა არიან, ვითარცა აღწერილნი არიან⁵⁷⁾.

წარჩინებულთათვის. გარნა ამათ მთავართა შორის, აწინდელთა ჟამთა, უწარჩინებულესნი და შემძლებელნი ესენი იყუნენ და გაუყრელნი სახლნი აქუნდათ: პირველი, მუხრანის-ბატონი, არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახორი და ყაფლანიშვილი, ზემო ციციის-შვილი ოდეს გაუყრელი იყო, და სომხითის მელიქი; ხოლო აზნაურნი მრავალნი არიან, სიგრძისა-თვს დავიდუმეთ. ვიეთნი ძველის გვარისანი, ვითარცა აბაზაძე, კორინთელი, მახატელი, არღუთაშვილი, გოგიბაშვილი, ნასიძე, ღაზნელი. გააზნაურშვილებულნი: და ვითარცა რატის-შვილი, ქსნის ერისთავის განაყოფი, ვით იხილვების მამულითა, ხოლო აწ დამცირებულნი, – ხოლო ზედგინიძე, სააკაძე, ელიოზის-შვილი, ამათ-გან გამთავრებულნი ესრეთ რომელნიმე აღმალლებულან და რომელნიმე დამდაბლებულან ჟამთა ცვლილებითა ანუ გაყრითა ძმათათა. **კახთათვის:** ხოლო კახეთს ჩოლაყაშვილი⁵⁸⁾ და მაყაშვილი იტყვიან ირუფაქიმობას; ენდრონიკაშვილი იტყვის ანდრონიკესაგან, რომელი მოვიდა პირ-

ველვე კეისრისა გვარისა ⁵⁹⁾, ჯორჯაძე, ჭავჭავაძე, ვაჩნაძე, ვახვა-

⁵⁶⁾ ქსნის ერისთავების ისტორია ძველის დედნიდამ დაბეჭდა თ. ჟორდანიამ სათანადო შენიშვნებით (ქრ. ნაწილი 2).

⁵⁷⁾ მუხრან-ბატონნი ჩამომავლობენ ბაგრატიანთაგან, მისაგან კოსტანტინე მეფისა (1469 – 1525).

⁵⁸⁾ ჩოლყაშვილები ჩამომავლობენ ვენუელის ჩოლყასაგან, რომელიც დაღისტანში სცხოვრობდა და 1320 წელს მოვიდა საქართველოში („ივერია“, 1884, გვ. 33).

⁵⁹⁾ ანდრონიკე მოვიდა საქართველოში თამარ მეფის მამის მეფობა-

– 27 –

ხისშვილი, რუსისშვილი ⁶⁰⁾, ჯანდიერის-შვილი, ავალის-შვილი და ჩერქეზი. ეს ორნი მოსულნი არიან გაყრილების შემდგომად; გურამისშვილი და ტუსისშვილი ზედგინიძენი, რომელთა გამოაჩენს სასაფლავო მათი დღესაცა მღვიმეს. და აზნაურნი უფროს მცირედ. **სამცხისათჳს:** ხოლო სამცხეს: ჯაყელი, ესე არს აწ ათაბაგი და ფაშა ახალციხისა. შალიკაშვილი, თადგირიძე, დიასამიძე, ქობულისძე, გოგიბაშვილი, ამილახორი, ავალისშვილი, სუმბატისშვილი, გოგიორისშვილი, თუხარელი, ლაღანიძე და სხვანი არღარა იწოდებიან გვართა, არამედ ფაშად, ბეგად და სანჯახად. და აზნაურნიცა ეგრეთვე მრავალ, განა დავიდუმეთ. **იმერეთისათჳს.** ხოლო იმერეთს: არგვეთსა შინა აბაშიძე, ფხეიძე, წერეთელი ⁶¹⁾ და ჩხეიძე (ამავე ჩხეიძის გვარი არს აწინდელი რაჭის ერისთავი და სპასპეტი რაჭისა), ლორთქიფანიძე, ნიჟარაძე და ლოლო-

ში. ქართლის ცხოვრებაში (გვ. 271) ვკითხულობთ: „მოვიდა ოდესმე (ერეკლეს სიით 1144 წელს) წინაშე გიორგი მეფისა (1156 – 1184) ანდრონიკე კომონიანოსი ცოლითა სახემვენეირითა და ბრწყინვალითა, შვილებითა და დისწულითა. იგი იყო მამის ძმისწული დიდისა მანოელ კეისრისა. და ვითარ ჰმართებდა, შეიწყნარა და მისცა პატივი შესატყვისი სახლის შვილობისა მისისა, და მისცა ქალაქნი და ციხენი, კმასაყოფელნი მისნი და დაუდგნა საჯდომნი საყდრისა თვისისასა. პირისპირ მამის დის წულისა თვისისა აღსართანისა, რომელი იყო მეფე მოვაკანისა და შარვანისა და ზღვის პირისა დარუბანდით ხილხალამდის (ვართაშნამდის). – აღსართანი იყო შვილი დავით აღმაშენებლის ასულის თამარისა, გიორგი მეფის მამიდისა. დარუბანდის ლაშქრობაში გიორგი მეფემ თან წაიყოლია ზემოხსენებული ანდრონიკე.“

⁶⁰⁾ რუსისშვილები ჩამომავლობენ იმ რუსისაგან, რომელიც მოჰყვა თამარ მეფის პირველს ქმარს გიორგის (იქვე, გვ. 87).

⁶¹⁾ წერეთელნი დაღისტნიდამ მივიდნენ ჩერქეზს და იქიდგან იმერეთს 1395 წელს და ბაგრატი მეფემ დააბინავა იგინი საჩხერეს (იქვე, გვ. 132).

– 28 –

ბერიძე, აზნაურნი და მთავრობით პატივცემულნი მეფეთაგან. ხოლო რაჭას წულუკიძე, იაშვილი, ჯაფარიძე, ინასარიძე, ლაშხის-შვილი. ხოლო სვანეთს გელოვანი, და არღა ეგოდენისა ძალისა და უფლებისა მქონე სვანთა ზედა.

კვალად ვაკესა შინა: ჭილაძე და მიქელაძე ⁶²⁾, და ჩიჯავაძე. ხოლო აზნაურნი მრავალნი და კეთილნი ყოვლითა ზნითა აზნაურთათა (ვითარცა ძველად სიტყვა იყო ივერიასა შინა: „დარბაისლად მესხნი, თავადი ქართლისა, აზნაური იმერეთისა და ვაჭარი კახეთისა“) ⁶³⁾, არამედ სიგრძისათჳს არღარა აღვსწერეთ. გარნა უწარჩინებულესი და შემძლებელი იყო აწის ჟამსა შინა რაჭის ერისთავი და აბაშიძე; **ოდიშისათჳს:** ხოლო ოდიშს დადიანი და თავადი თვთ თვისად მფლობელი ოდიშისა, შემდგომად გაყრილებისა. არამედ აწ არს ჩიქოვანი, რომელმან მოსწყვიტნა დადიანნი და მთავარნი ოდიშისანი, და მცირე აზნაურობისაგან იქმნა დადიანად, აღწერილებისაგან. არამედ კვალადცა არიან მთავარნი ესენი: გოშაძე, ფალავა, ჯაიანი, ჩიჩუა და სხვანიცა და აზნაურნიცა მრავალნი. **აფხაზეთისათჳს:** ხოლო აფხაზეთს იგივე შარვაშიძე, მფლობელი აფხაზთა თვთ, და უმდაბლესი ანჩაფაძე. **გურიისათჳს:** ხოლო გურიას გურიელი, იგიცა თვთ ჰფლობს და იტყვის ვარდანის ძეობასა და სხვანი მის ქვეშენი არიან ესენი: თადგირიძე და ამილახორი, ჩავიდნენ სამცხიდან, შარვაშიძე მოვიდა აფხაზეთი-

⁶²⁾ მიქელაძენი ჩამომავალნი ბერძენთ იმპერატორის ალექსის მოხელის მიქელისა. მათნი წინაპარნი საქართველოში მოვიდნენ მე-XI საუკუნეში.

⁶³⁾ შეადარე:

პირველ თქმულია ძველთაგან სიდარბაისლე მესხისა, პურადობა და ვაჭრობა ქართველს არ ეძრახვისა, ზრდილნი არიან იმერნი, მტერთა მიმცემი რისხვისა. ომი და ლხინი კახისა მოსაწონია კაცისა.

დამ, ბერიძე, კვერდელისძე, ბერეჟიანი ⁶⁴⁾, ნაკაშიძე და სხვანი, ეგრეთვე აზნაურნიცა.

მეფეთა წერილისათჳს. ხოლო მეფენი ამათ ყოველთა ზედა იწერებოდნენ ესრეთ: „ჩვენი ბრძანება არს, მესტუმრეო, თუ მანდატურო, ესრეთ უამბე“. და შემდგომად რაი ჯერ იყო. ხოლო სიგელსა და გუჯარსა შინა: „ჩვენ, მეფეთ მეფემან, ღუთით წყალობით ცხებულმან, თვთ მპყრობელმან და თვთ ჳელმწიფემან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონმან, შვიდთავე სამეფოთა მპყრობელმან (სახელი), გიწყალობეთ“. ხოლო აწინდელთა ჟამთა: „მესტუმრეო, ჩვენ მაგიერად, ჩვენს დიდს იმედს დარბას-ბატონს (სახელი) ასრე უანბეთ“; და მდაბალთა ზედა: „ჩვენი ბძანება არს“; ხოლო გუჯართა და სიგელთა: „ჩვენ, მეფემან ღუთივ ცხებით გვირგვინოსანმან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონმან (სახელი), გიწყალობეთ“. ესრეთვე იმერნი და კახნი. არამედ მეფე ქართლისა კვალადცა მეფეთ მეფობით სწერდა წინავეთავე ჩვეულებითა.

ეპისკოპოზთა ლაშკარს წასვლისათჳს. არამედ ეპისკოპოზთა სლვა ლაშკართა, ნადირობათა და ბრძოლათა შინა ამის მიერ ჩვეულება იქმნა: რაჟამს უწყეს მოჰმადიანთა – შემდგომად და-

ვით 3 მეფისა ⁶⁵) –დაუცხრომელი ბრძოლა და კირთება და იხილეს დაფლობა-უღონოება ქვეყნისა ერთა ეპისკოპოზთა, მაშინ ეტყუოდინან ეპისკოპოზნი: „ნუ მოლაფლდებით, და ნუ მოუღონოვდებით ბრძოლად მათდა, და ნუ დაუტევებთ სარწმუნოებასა, რჯულსა და ჩვეულებასა თქვენსა, და ჩვენ ვიქმნებით წინამბრძოლნი თქვენნი“. და ჰყოფდენცა ეგრეთ (ვითარცა მარაბდის ომსა ⁶⁶) ზედა მროველმან ავალიშვილმან, რა

⁶⁴) სვანურად ბ ე რ ე ქ – რკინა, ბერეჟიანი – რკინიანი.

⁶⁵) დავით მეფე (1505 - 1515).

⁶⁶) მარაბდის ომი 1624 წელს იყო.

– 30 –

მოიღო ზიარება, ეტყოდენ: „უკვთუ დღეს აღიღებ მახვილსა ბრძოლად, უბრძანე, რათა გვაზიაროს სხვამან, და უკვთუ არა, უმჯობეს არს შენ მიერ“; ხოლო იგი იტყოდა: „დღეს ბრძოლა არს სარწმუნოებისა და ქრისტეს მცნებისა და არა მხოლოდ ჩემზედა, ამისთვის არა ვყო, უკვთუ უწინარეს თქვენსა არა დავსთხოო სისხლი ჩემი, მახვილის ამღებმან“). ხოლო მეორე მიზეზი: ვინათგან შეწერით იყო ლაშკარნი, ჰყვათ ეპისკოპოზთა აზნაურნი, და მსახურნი, და შეწერილნი გლეხნი წარსლვად ბრძოლასა შინა, ამისთვის მათთა მოურნეთ თანამდებ იყუნენ წარსლვად; და არს მიერ ჟამითგან ეგრეთ აწამდე. ხოლო სხვათა, თვინიერ ამისა, აჩენს ცხორება ანუ მატანე, ქვემორ აღწერილი ყოველსავე ამას ქარტასა შინა. და იმყოფოდა ესენი ესრეთ აწისამდე. ხოლო წაღმართი უწყის ღმერთმან და, ვითარცა ნებავს, იყავნ.

აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.

სახელი რით ეწოდა. ხოლო ქვეყანა ესე იწოდების სახელითა სამითა: პირველად – საქართველი, მეორედ – ივერია, მესამედ – გიორგია. ხოლო საქართველო არს სახელი ქართლოსის გამო, რომელსა წილად ხვდა ქვეყანა ესე და, სადა დაეშენა, უწოდა სახელითა თვისითა ქართლი, და მის გამო მორჩილთა ანუ წილ-ხდომილთა მისთა ეწოდა საქართველო. გინა შემდგომად მისსა, რომელ ფუცვიდნენ ძენი და ძენი ძეთა მისთანი საფლავსა მისსა, ეწოდათ საქართველო. ხოლო მეორე სახელი, ივერია, ენითავე ქართულითა მიეცა. რამეთუ „იი“ არს შორისყრილი, რომელი არს სასიხარულო ჳმა ზახილისა; ხოლო „ვერიე“ – მოვერივე, არამედ წყობისათვის შეთხზულად ივერია ⁶⁷). რამეთუ ოდეს ი მეფემან ადერკიმ მოკლა არშაკ,

⁶⁷) ადერკის დროს კი არა, ი ვ ე რ ი ა იხსენიება ბევრით მაზე ად-

– 31 –

მეფე ქართლისა, გოლიათობითა თვისითა, მაშინ აღუტევა ჳმა სპათა მიმართ თვისთა: „იი, ვერიე“, და განჳდა ჳმა ესე, და იტყოდიან ყოველნი, სიმჳნისა მისისათჳს, ამის გამო იწოდა ივერია. არამედ წოდება სასიხარულოს ამისა მოასწავებდა სიხარულსა დიდსა. რამეთუ პირველსა მეფობასა ადერკისასა იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე, და მოასწავებდა ჳმა სახარებისა ხარებასა და სიხარულსა სასუფეველისასა, ხოლო „ვერეი“ მორევნასა კერპთა ჳედა, ძალსა ჳვარისასა და ჳსნასა ეშმაკისაგან საქართველოსასა. კვალად გიორგიცა მჳნედ მომჳჩირნეობისა მუშაკობისა ქართველთათა ეწოდა (რამეთუ „გიორგი“ მუშაკად ითარგმნის). კვალად, ვინათგან იცნეს სამება ერთარსება ჳქეშარიტი ღმერთი წმიდის ნინოს მიერ, რამეთუ მამა ნინოსი იყო ჳაბილონ და ესე ჳაბილონ იყო კაბადუკიელი, ნათესავი წმიდისა დიდის მოწამის გიორგისა; ამისთჳს, მიერ ჳამითგან, ნიშნი და სასწაულნი უმრავლესნი არიან მთავარ-მოწამის გიორგისანი ყოველსა ივერიასა შინა. რამეთუ არა არიან ბორცუნი ანუ მაღალნი გორანი, რომელსა ჳედა არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმიდისა გიორგისანი და ესეცა ამის მიერ იწოდა. არამედ ევროპელნი და ბერძენნი უხმობენ ჳორჯიანსა და რუსნი გრუზსა, და მოჳმადიანნი გურჯსა, მათითა ორფოლრაფიის გამო, არამედ იგივე გიორგიავე არს⁶⁸).

რე, სახელდობრ 65 წელს ქრ. წინად და არა თუ ამ წელს, არამედ ამაჳედ უწინარესაც. ოთხიოდე წლის წინად უძვე განჳმარტეთ (იხ. აგრეთვე ჩვენი „ქართველთა მატთანე“), რომ ი ვ ე რ ი ა არის იგივე ვ რ ა ს ტ ა ნ (სომხურად საქართველო) და ვ რ ა ც (ი) ქართველი) და პირვანდელი უ რ ა ს - ტ ა ნ (ქართ. უ რ ი ა = სვან. ვ ი რ ი ა), ხოლო უ რ ა ს ტ ა ნ იგივე ლურსმურ წარწერების ურასტუ – უ რ ა რ ტ უ = ა რ ა რ ტ უ = ა რ ა რ ა ტ = ა რ ა რ ა ტ ი. ესრეთი სახელი ერჳვა ა ლ ა რ ო დ ი უ ლ შთამოებას, რომელსაც ლურსმურ წარწერების შემსწავლელნი ქართველთა წინაპრად ჳხადიან.

⁶⁸) გიორგია ბერძნული გეორგოსი არ უნდა იყოს, იმიტომ რომ

ხოლო არს სიგრძე ქვეყანისა ამის ჳ ეჯი *), ხოლო განი სპერის ჳღვისაკენ 2 ეჯი, შუა ადგილი ლგ ეჯი, ხოლო ბოლოთ-კერძი ლე ეჯი, და მდებარებს კასპიისა და პონტოს ჳღვას შორის. გარნა არს ქვეყანა შვენიერი და ნაყოფიერი ყოვლითა, ლუთისა მიერ და არა ჳელოვნებითა კაცთათა. რამეთუ ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ-მარცვალნი, კაცთა საზრდელნი: ბრინჯნი, ჳორბალნი, ქრთილი, შვრივა, სიმინდი, ღომი, ფეტვი, მუხუდო, ლობიო, ოსპი, ცერცვი, საკადრისი, ძაძა, მაშა, უგრეხელი, კანაფი, სელი და სხვანიცა.

აბრეშუმისათჳს. კვალად ჳყოფენ აბრეშუმსა, არამედ ქუხილის გამო ვერა მრავალსა: რამეთუ სასტიკად მქუხარებს, და მის გამო მოსწყდების ჳიანი⁶⁹). კვალად ბანზას სთესენ, განა სხვაგნებური უმჯობეს არს, არამედ მრავალ ნაყოფიერებს.

ხილთათჳს. ხოლო ხილნი წალკოტთა მრავალნი ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ჳეთის-ხილი, ბროწეული, ყურძე-

ნი, ატამი, ვაშლ-ატამი, ყაისი, ჭერამი, ალუჩა, ტყემალი, ნუ-ში, უნაბი, თუთა, ხართუთა, ზუსტული, ქლიავი მრავალ-გვარი, ლეღვი, მზალი, ალუბალი, სხალი და ვაშლი მრავალ-

ძველად ბერძენნი საქართველოს მუდამ ი ვ ე რ ი ა ს ემახდნენ. ერთის ფესვი-სად მიგვაჩნია არაბული ქურჯი--ჯურჯი=ჯუზიან, ოსური გურჯიაგ. სპარსული გურჯისტან, რუსული გრუზია და ჩვენებური ქართველი=ქორ-თუ:ქართ=ქორდუ (ძველად იქნებოდა ქორჯი. ვინაიდგან დ=ჯ: ხი-დი=ხინჯი).

*) ეჯი, ფარსანგი და ალაჯი ზომით ერთნი არიან, ხოლო ეჯი არს ექვსი ვერსთი რუსული, და ვერსთი ხუთასი მჯარი, მჯარი სამი ადლი, ადლი ოცდათორმეტი თითი, თითი ექუსი ქრთილის მარცვა-ლი, ქრთილის მარცვალი ექუსი ცხენის ფაფარი. ვახუშტი.

**) ეს ცრუმორწმუნეობა დღესაც არ გადავარდნილა; საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებში ჭიას არ აჩენენ, ღმერთი ვენახებს დაგვისე-ტყვავსო.

– 33 –

გვარი, კომში, ნიგოზი, თხილი, ზღმარტლი, ფმატი, ნესვი, მელსაპეპონი, პუმპულა, კიტრი; ხოლო ტყისანი არიან: თხი-ლი, ტყემალი, ზღმარტლი, ფმატი, ხურმა, წაბლი, კრიკინა, ალუბალი, ბალამწარა, ბალღოჯი, მაჟაველი, პანტა, კუნელი, ჯახველი, მქნავი, მწიფელი, დათვს-სხალა, დათვს-ბაბა, და-თვს თხილა, კოწახური, მაყვალი მრავალ-გვარი, ნიგოზი და სხვანიცა, ხოლო მთისანი არიან: მოცხარი, კლდის-მერსენი, ჟოლო, უელი, მოცვი და სხვანიცა მრავალნი.

სავარდისათვს. სავარდეთა ყვავილნი მრავალი: ვარდნი წითელი, ყვითელი და თეთრი, მიხაკი, სუნბული, ნარგისი, ზამბახი, ყყაჩონი მრავალგვარნი და კვალად სხვანიცა მრავალნი ყვავილნი სხვა-სხვა-გვარნი და ფერნი; ხოლო ველთა: ია, კოჩივარდა, ნეგო, მიხაკი, შროშანა, და სხვა მრავალნი ვიდრე ას ფერამდე და ას გვართამდე.

მტილოვანთათვს. მტილთა: ბადრიჯანი, ქინძი, კამა, ცე-რეცო, ტარხუნა, ნიახური, ქონდარი, ხახვი, პრასა, ბოლო-კი, პეტრუშკა, სტაფილო, ქინძიჯორა, ოხრახუში, მაკედო-ნი, კომბოსტო, ლახანა, ყრდელი და სხვანიცა; ხოლო ტყე-თა და ველთა არიან მრავალნი სურნელნი საზამთროთ საცმარ-ნი ბალახნი, მხლად წოდებულნი, და თესლნი, ვითარცა: სა-ტაცური, ასპანახი და სხვანი, და ვითარცა კვლიავი და ტყი-ურა და მისთანანი მრავალნი.

პირუტყვთა და ფრინველთათვს. არამედ პირუტყვნიცა მრავალნი, ვითარცა: აქლემი, ცხენი, ჯორი, ვირი, ძროხა, კანბეჩი, ცხვარი, თხა, ღორი; ხოლო ნადირნი ტყეთა და ვე-ლთა: ირემი, ქურციკი, ჯიხვი, მშველი, არჩვი, თხა, ყურ-დგელი, ვეფხი, დათვ, მგელი, აფთარი, ფოცხვერი, ღორი, მელი, მაჩვი, მწავი, მთახვი, ძღარბი, და სხვანიცა; კვალად ფრინველნი: ქათამი, ბატი, იხვი, ინდოური ქათამი, ტრედი, – ამათ შინ იპყრობენ; ხოლო ველთა და ტყეთა: წერო, ყა-რახილა, ბატი, შავი-ბატი, იხვი, აკაური, ვარხვი, ღალღა,

სა თვნიერ არა: კოკობი, კაკაბი, დურუჯი, გნოლი, როჭო, შურთხი, მწყერი, ასკატა, ჩახრუხი, კიოტი, ტყის-ქათამი, გარიელი, სავათი, ტრედი მრავალ-გვარი, გვრიტი, გუგული, ოფოფი, შაშვი, ჩხართვი, შროშანი, ტარბი, კოლინბური, ბულბული, ყაზალახი, მალალური, ჩიტნი და სირნი მრავალ-გვარნი, შვენიერ-ჭრელნი და მომღერალნი მრავალნი; ხოლო ჯორცის მჭამელნი: ყაჯირი, სვაგი, ორბი, არწივი, შავარდენი, გავაზი, ბარი, ქორი თეთრი და წითელი, მიმინო, მარჯანი, თვალ-შავი, ალალი, კირკიტა, ძერა, ბაბა-ყველი, ბოლო ბეჭედა, ჭარო, ყორანი, მახარა, შავი-ყვაგი, მალრანი, ყვაგი, ბუ, ზარნაშო, წოტი, ჭკა, ჭილ-ყვაგი, ყაპყაპი, კაქკაჭი, ჩხიკვი, კოლადა, ოყარი, ლაკლაკი, ყარაულა და სხვანიცა.

მთათათვს. ხოლო არს მთანი და ტყენი აურაცხელითა ყვავილითა, მწვანითა და სურნელითა აღსავსე, ტყენი სხვადასხვა ხითა შვენიერითა ჭალათა და მთათა შინა; კვალად არიან მთანი დიდროვანნი. რამეთუ ჩრდილოთ უძეს კავკასი ⁷⁰⁾, შავის ზღვიდამ ვიდრე კასპიამდე, რომლისა სიმაღლე დღე ერთისა სავალ და მარადის მყინვარე უმაღლესთა ზედა, რომლისა სიზრქე ყინულისა არის კ – ლ მჯარი, და ჟამსა ზაფხულისასა განსქდების და, თუ შთაუტეო კაცი, მცირეს ჟამს ვერ ძალუცს დათმენად სიცივისა; და ქუჭშე მისსა დის მდი-

⁷⁰⁾ ბარონ უსლარი არწმუნებს საზოგადოებას (Древ. Сказ., გვ. 486), მე-XVIII საუკუნემდე ქართველებმა კავკასიონის სახელი არ იცოდნენო და ეს სახელი საქართველოს ისტორიასა და გეოგრაფიაში შემოიღეს ვახუშტიმ და ვახტანგმაო. ესეთი აზრი უსლარისა დიდი შეცდომაა. მე-X საუკ. შატბერდის კრებული ხშირად იხსენიებს ამ სახელს, კ ა ვ კ ა ს ი ა ს (იხ. გვ. 29. 73 და სხ.). კავკასიონის სახელი, ჩვენის აზრით, წარმოსდგება სიტყვიდამ კ ა ვ ე ბ ა, კავ-კავება („ქართველოთა მატთანე, გვ. 132).

ნარენი და არს ყინული მწვანე და წითელი, ვითარცა კლდე, სიძველის გამო. ხოლო დიან მთისა მისგან მდინარენი, იმიერ და ამიერ, მრავალნი; შორის მთისა ამის სცხოვრებენ კაცნი. სხვა არს მთა სამჯრით, რომელი იწყების შავის ზღვითვე და განვლის აზრუმს, ბასიანს და მოვალს ბარდა-არაზამდე, და არა ეგრე მყინვარე და მაღალი, არამედ თოვლნი მარადის აუღებელად, განა ადგილ-ადგილს; და ეგრეთვე მდინარენი დიან იმიერ და ამიერ. კვალად არიან საშორის მათსა მთანი დიდროვანნი და მცირენი, და კლდენი საშინელნი და შუენიერებით აღმატებულნი, არამედ თვს-თვს ადგილს იწეროდენ. **მდინარეთა და ტბათათვს.** კვალად მდინარენი მრავალნი და წყარონი დიდ-დიდნი, ცივნი, გემოიანნი, და შემრგონი, და

მკურნალნი სენტანი. და ტბანი დიდნი და მცირენი, არამედ ვიეთნი თევზითა ტკბილითა სავსენი და ვიეთნი უჭმარნი.

თევზთათჳს. ხოლო წყალთა შინა თევზნი არიან: ორაგული, ზუთხი, ანდაკია, გოჭა, ჭანარი, ლოქო, კაპოეტი, კარჩხანა, მწერი, კალმახი, ფიჩხული და წვრილნი თევზნი მრავალნი და სხვანიცა. **მძრომთათჳს.** ხოლო არიან მძრომნი მაწყინარნი: გუჭლნი მკბენელნი, ღრიანკელი გესლიანნი, გველ-ხოკერა, ჯოჯო, ფსვენი, ხვლიკი, კუ, თაგვი და სხვანიცა.

მწერთათჳს. ხილო მწერნი: კოდო, ბუზი, ბორა, კრაზანა, – კაცთა და პირუტყვთა მაწყინარნი, და სხვანიცა დიდნი და მცირენი მრავალნი. არამედ ფუტკარი სარგებლიანი, რომლისა თაფლი, ვიეთთა ადგილთა, ვითარცა შაქარი შეყინებული და სპეტაკი, და ცვილთა და თაფლთა სიმრავლე არს. ხოლო არს შემკობილი მთითა და ბართა. რამეთუ არა არს ადგილი, რომლისა მთა-ბარი არა იყოს ესრეთ, რამეთუ ბგ-ვ ჟამს მთიდამ ბარს და ბარიდამ მთას არა მიიწეოდეს. არამედ მთათა ხორბალი, ქრთილი, შვრივა, სელი და ხილნი, რომელნი დავსწერეთ მთისანი, ნაყოფიერებს, და სხვანი არარა, ხოლო ბართა ყოველნივე ზეით წერილნი.

– 36 –

კაცთათჳს. ხოლო კაცნი ამის ქვეყანისა არიან სარწმუნოებით ქრისტეანენი, რომელთა მიიღეს რომით, ჟამსა დიდისა კოსტანტინესა და სილიბისტროსსა⁷¹) წესნი და რიგნი ძველნი ბერძენთა, ბასილის კაბადუკიელისათა და შვიდის კრებისა უპყრავთ მტკიცეთ. არამედ მძლავრებით უკჭთუ ვინმე მიიქცის, ოდეს იცის ჟამი, კვალად ეგების ქრისტეანედ, შემნანე. ხოლო ანაგებით არიან კაცნი და ქალნი შვენიერნი, ჰაეროვანნი, შავ თვალ-წარბ-თმოსანნი, თეთრ-ყირმიზნი, იშვით შავ-გრემან და მოყვითან, იშვით თვალ-ჭრელ და გრემანი, და მწითურ ანუ თეთრ. ქალთა თმა გარდაშვებული და დაწული, ხოლო კაცთა ყურთა ზედა მოკვეცილნი. წერწეტნი, უმეტეს ქალნი. იშვით სქელნი, მწნენი მუშაკნი, ჭირთა მომთმენნი, ცხენსა ზედა და მკედრობათა შინა კადნიერნი, მკვრცხლნი, მსწრაფლნი, რამეთუ ვიეთნი ლგ ეჯს თოთხმეტს ჟამს გაირბენს. სალაშკროთა შინა ახოვანნი, საჭურველთ მოყვარენი, ამაყნი, ლაღნი, სახელის მეძიებელნი ესრეთ, რამეთუ თვისთა სახელთათვის არა რიდებენ ქვეყანასა და მეფესა თვისსა. სტუმართა და უცხოთ მოყვარენი. მხიარულნი: უკჭთუ ორნი ანუ სამნი არიან, არარად შეიჭირვიან, უხუნი, არცა თვისსა და არცა სხვისასა კრძალვენ. საუნჯეთა არა მმესველნი, გონიერნი, მსწრაფლ-მიმხდომნი, მჩემებელნი, სწავლის მოყვარენი, – არამედ არს ჟამი რაოდენიმე არღარა ისახელების ცოდნა თვინიერ წიგნის კითხვისა და წერისა, გალობა-სიმღერისა და სამკედროსაგან კიდე, და ჰგონებენ

დიდ-მცოდინარობად. ურთიერთის მიმყოფნი, სიკეთის დამსწავლელნი და მიმგებელნი, სირცხვილის მდევარნი, კეთილ-ბოროტზედ ადრე მიმდრეკნი, თავკედნი, დიდე-

⁷¹⁾ პაპი სილიბისტრო I † 335 წელს.

– 37 –

ბის მოყვარენი, თვალ-მგებნი და მოთაკილენი; ხოლო რომელნი მათა შინა სცხოვრებენ, მგზავსნი ნადირთა, განა გონიერნი. ხოლო შემოსილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთ-რიგათ: თავს სკლატისაგან ანუ შალი-საგან ქუდი გრძელ-წვლილი, ბეწვებული, აფროსანი; ტანს კაბა ლარისა, სკლატისა ⁷²⁾ ანუ ჩოხისა მუხლთ ქვემოდე, მასზედა სარტყელი; შიგნით საგულე ბანზიანი, კაბის უმოკლე, პერანგი აბრეშუმისა, ბანზისა ანუ ტილოსაგან, უგრძე კაბისა, და კისერი სულიად მჩენი; ნიფხავი აბრეშუმისა ანუ ბანზისაგან ანუ ტილოსა. არამედ ცხენსა ზედა მოსიათ საწარმართული და მოგვნი, თვნიერ მისსა – არა. ფერხთა პაიჭი და წულა ტყავისა ანუ სკლატისა, ხოლო მაშია სპარსული. უმცირესთა ჩუსტი და ქალამანი. კვალად ტყავ-კაბა კაბისაგან უმოკლე და ტყავი ზამთარს დიდი (არამედ პირველ, ერთს-მეფობასა შინა, სცმითათ სხვა-გვარ: თავს ქუდი გრძელი, რომლისა კუნჭული ბეჭსა ზედა მცემელი და გრძელ-ბეწოსანი, პერანგი ბერული ტილოსი და საგულე და კაბა გრძელი კოჭამდე უდილოდ. მას ზედა სარტყელი ფოჩ-ჩაშვებული, ტყავი დიდი, სახელ-ვიწრო და ფერკთა ზედა მოგვი ⁷³⁾, ვითარცა იცნობიან ნახატებთა ზედა), ქალთაცა მგზავსათ, განა სარტყელთა წვერნი ჩაშვებულნი და მას ზეით კაბა-ახალუხი ამოჭრილი, და თვინიერ პერანგისა-გან კიდე არა რაი ჰფარავს, და პერანგი მჭვირვალი, ჯორცის მჩენელი, უპაიჭოთ ნიფხავი, და ფერკ-ზედ წულა მაშია; ხოლო თავი ქალ-წულთა: კაენი თვისისავე თმისა ღაწვთა ზედა და ქუდი ანუ ლეჩაქი. არამედ ქმროსანთა კავსა ზედა ღაწვს აძესთ თმა შეწნული მსხვილი, იმიერ და ამიერ. და ყბას ქვეშ მარგალიტით შემზადებულს ამოიდე-

⁷²⁾ სკლატი, სვანურად სგალატ. მოსხვილო ტილო ანუ მაუდი.

⁷³⁾ მოგვი ანუ სამოგვე, თხის ნატი (საფიანი).

– 38 –

ბენ და თხემსა ზედა შეიკურენ: და ჰბურავთ მას-ზედ ლეჩაქი. კვალად სამკაულნი იციან მრავალგვარნი, ზოგნი თვისნი და ზოგნი სპარსთანი; ზამთარ კაცთა და ქალთა ქათიბი, ტყავი და ტოლომა, ბეწულნი; განა ქალთა კაბა და ტყავი ვიდრე მიწადმდე. ხოლო იმერთა მცირეთ რაიმე განიყოფების, არამედ ქუდი მცირე ნაჭრისა-გან, რომელი არა ბურვით, განა მდებარე არს თხემსა ზედა, და ზამთარს მოსიათ ტოლომა

ოსმალური. ხოლო მესხთა-დიდებულთა, ვითარცა ოსმალ-
თა, და გლეხთა – რომელთამე ვითარცა ბერძენთა, და რომელ-
თამე ვითარცა ქართველთა გლეხთა.

აღწერა აწინდელისა ქართლისა

საზღვრით, მთით, მდინარეებით და ადგილთა და მას შინა შენებულე-
ბათა.

ვინათგან სახელნი და აღშენებანი ვისით იქმნა ქვეყანი-
სა ამის, დავსწერენით, აწ ვიწყით თვთვეულთა წარმოთქმად:
მთათა, ველთა და წყალთა. არამედ, ვინათგან არს ყოველთა
აქაურთა მდინარეებთა მტკვარი უდიდესი, რომელი განვლის
საშუალ ქვეყანასა ამას, პირველად ვახსენოთ მდინარე იგი,
რომელი გამოსდის კოლას, ყალნუ-მთას, გამოვლის სამცხეს,
ქართლს, ჭერეთს-რანს შორის განვლის მოვაკანს, მიერთ-
ვის რახს ჯავათს, და სალიანს ქვეით ერთვის კასპიის ზღვას.
ხოლო ქართლსა შინა არს განით მტკვარი α – ω და κ მწარი,
და ადგილს უმეტესიცა, და სიღრმით ადგილ-ადგილ განისვ-
ლების ფონად, სადაცა უმეტეს განვრცელდების, მუნ დის
ჩქარადცა, და სადა დამდოვრდების, არს ფრიად ღრმა. გარნა
კიდეთა მტკვრისათა, ამიერ და იმიერ, კლდენი ქარაფოვან-
ნი, უმეტეს ადგილთა ჭალიანი, ბალახიანი, ჩალიანი, ნადი-
რიანი, ფრინველიანი. ზის მას შინა თევზნი მრავალნი და გე-
მოიანნი, რომელსა იპყრობენ ბადით, კონით, ფაცრით, ნევს-
კავითა, საფიჩხულითა და ოჩხითა; ჟამად იპყრობისცა ზუთხი,
რამეთუ განჯას ქვემორ არს ამ მდინარესა შინა ურიცხვი, და
აქა, სიჩქარისაგან მდინარისა, ევერ აღმოვალს. და ჳეობასა ში-

– 40 –

ნა მტკვრისასა უმეტეს ჩქარი არს, ვიდრე დვირადმდე, და
დვირს ზეით ეგრეთვე ვითარცა ქართლსა შინა. ამ მტკვარს
ერთვიან ყოველნი მდინარენი კოლისა, არტანისა, ჯავახეთი-
სა, სამცხისა, ქართლისა, კახეთისა, ჭერეთისა, რანისა, მოვა-
კანისა, და თვთ არაზიცა. არამედ არს მტკვარი სასმელად გე-
მოიანი და შემრგო უმეტეს ქართლსა და სამცხესა შინა.

ბერდუჯისათჳს. ხოლო აწ, ვინათგან საზღვარი ქართ-
ლისა ბერდუჯის მდინარე არს, ვიწყით მუნითგან წერად: რა-
მეთუ მდინარე ესე ბერდუჯი გამოსდის მთასა აზოცისასა და
დის აღმოსავლით ჭოჭკანამდე, მერმე მოიქცევის და დის

ჩრდილოთ კერძ, და მიერთვის ქციის მდინარეს, (არამედ სახელითა იწოდების სამითა: პირველი ბერდუჯი, ბ – საგიმი, გ – დებედა. ხოლო ბერდუჯი დაბისაგან ბერდიკისა ეწოდა, არამედ საგიმს ვგონებ ინჯას ანუ აღისტევს). არს ესე მდინარე სარგებლიანი მუნ, სადაცა იწყებს დინებასა ჩრდილოთ კერძ, თევზთა სიმრავლითა, ხოლო სახელდობ ორაგული, ლოქო, ჭანარი, გოჭა, კაპოეტი და წვრილი თევზი სხვა და სხვა გვარნი მრავალნი. და სად აღმოსავლეთად დის, მუნ არს კალმახთა სიმრავლე, დიდთა და წვრილთა, არამედ თევზნი ამისნი არა ეგდენ გემოიანნი, ვითარცა სხვათა მდინარეთანი. კვალად აღმოიღებენ რუთა და ირწყვიან ამიერ და იმიერ ველნი, სადაცა ნაყოფიერებენ ყოველთა მარცვალთა თესლნი: ბრინჯი, ჯორბალი, ქრთილი, ფეტვი, ბამბა, თამბაქო, სელი, ხოლო კანაფი უმუშაკოთ, ნესვი, მელსაპეპონი, კიტრი, ბადრიჯანი, პუმპულა, ხოლო მტილოვანნი ყოველნი და წალკოტთა ხეთანი. ამისთვის იწოდა: „დაბადა ამ მდინარემ ნაყოფნი“, ხოლო აწ დებედა. აბრეშუმს აკეთებენ, და არა მრავლად. ჰავით არს ზაფხულ ცხელი, გაუძლისი, ზამთარ კეთილ-მშვენი, რამეთუ არა დაადგრების თოვლი დღე ორ. ფრინველნი მრავალნი: კოკობი, კაკაბი, იხვი ურიცხვნი, და სხვანიცა ზემო-წერილნი მრავალნი. ხოლო ძველად ადგილისა ამის სახელი არს ქურდვაჭრის ჯევი და აწ უწოდებენ აღ-

– 41 –

ჯაყალას (თეთრ-ციხე) იაყუფ-ყეენისაგან წოდებულს, რომელმან პირველ აღაშენა ციხე ესე ⁷⁴). და შემდგომად, ოდეს მიუხუნა შააბაზ პე მეფეს გიორგის ⁷⁵), მან მოიყვანა ელნი ბორჩალუ და დასხნა აქა, და ამით ეწოდა ბორჩალუ. ხოლო სადა აღმოსავლეთით დის ბერდუჯი, არს ფრიად მაგარი ტყითა და კლდითა, შეუალი კაცთაგან, განა მოვალს მუნცა ყოველნი მარცვალნი, ბრინჯ ბანგისაგან კიდე, ვენახნი, ბროწეული, ლეღვი და სხვა ხილნი მრავალნი. არამედ ლორის ციხეს ზეით ცივი, გარნა ზაფხულს შვენიერი, მრავალყვავილიანი, ცივნი და ტკბილნი წყარონი. და ბამბაკის ჯევეს არარად, თვნიერ ჯორბლისა, ქრთილისა, სელისა. და თივითა ნაყოფიერებს ცხოვარი, ძროხა, კანბეჩი, ცხენი, ვირი, თხა მრავალნი იშობიან; ნადირნი: კლდეთა თხა და არჩვი (ფსიტი და არჩვი იგივე არს), ტყეთა: ირემი, შველი, დათვ, მგელი, ფოცხვერი, მელა, კურდგელი მრავალნი. აქა თევზნი და ჯორცნი გემოიანნი; ლორის ციხეს ქვემოთი ცხელი და ზაფხულს გაუძლისი, განა ზამთარს, სივიწროეს გარდა, მშვენი. ხოლო არს ახპატი და სანაინი მეფეთა ქართველთათა აღშენებულნი ^{*}), ეკლესიანი გუნბათიანნი, კეთილ-ნაშენი, საეპისკოპოზო. გარნა აწ სხენან სომეხნი. არამედ მეფე ქართლისა დასვამს ეპისკოპოზსა, მიწერთა ოქივარტერისათა ⁷⁶), ვინადგან რავდენნი სომეხნი ქართლს მსახლობელნი არიან, სამწყსონი მისნი არიან. აქა იხდების გვარჯილათა სიმრავლე, არა მიწი-დამ, არამედ კლდის ნოტიობიდამ. ამას ზემორ არს მონასტე-

⁷⁴⁾ 1448 წელს იაყუფ-ყეენმა წარმოავლინა სპანი. მოვიდნენ, იწყეს შენება ციხის აღჯაყალისა და ქაოზიანისა.

⁷⁵⁾ გიორგი მეფე 1600-1605 წ.

*) არამედ სომეხნი სწერენ: ოდეს ეპყრათ სომეხთა მეფეთა, მათ მიერ არს აღმენებულნი. ვახუშტი.

⁷⁶⁾ სომხეთის კათალიკოზისა.

– 42 –

რი მცირე, გარნა დიდ-შენი ქობერისა, უპყრავთ სომეხთა. კვალად დასავლით ამისა არს მონასტერი ძელი-ჭემმარიტისა. შვენიერი, ბერდუჯის მდინარესა ზედა, უპყრავთ სომეხთავე; აქა არს, მაღალს კლდესა შინა, ქვაბნი მრავალნი, და მას ქვაბსა შინა მდებარებენ წიგნნი მრავალნი ძველნი, არამედ, კაცთა აუსვლელობით, უხმარ არიან ⁷⁷⁾; დასავლით ამისსა არს ციხე ლორისა და ქალაქი მცირე, ზაფხულს მშვენი, ზამთარ გაუძლისი, ორს მდინარეს შუა, კლდესა ქარაფოვანსა ზედა, დასავლით აქუს მინდორი კლდოვანი. მუნიდამ მრავალჯერ აღებულ არს, აწ უპყრავთ სპარსთა. ხოლო ჳევი ბამბაკისა არს მთებრი და შვენიერი, ნაყოფიერი. ნაყოფიერებს ხორბალნი, ქრთილი, სელი, შვრივა, სხვა არა-რაი. თვთ ბამბაკი არს მცირე ქალაქი და პირუტყვთა სიმრავლე არს, თვნიერ აქლემისა. თივათა სიმრავლე. თაფლნი მრავალნი. სომხითისა, ერევნისა და ამისი გამყოფელი არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი, და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი, რომელი წარივლის დასავლით არტანადმდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა განვლის, და ვიდრე რახსადმდე მივალს; მთისა ამის სამჭრით კერძი სომხით-ერევნისა არს, ხოლო ჩრდილოთ კერძი ბერდუჯისა და რანისა, არამედ ბერდუჯის მდინარის აღმოსავლეთი კიდე უპყრავთ ბორჩალუთა და დასავლეთის კიდის კერძი უპყრავს მეფესა ქართლისასა, ვიდრე ხუნანამდე.

ხოლო მთა მცირე ბერდუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამჭრით, და მიადგების წინ-თქმულს ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამისა არს რანისა, და დასავლით კერძი არს ბერდუჯისა. განა არს ძველად საერისთო ხუნანისა. შემ-

⁷⁷⁾ აქ ნაპოვნი გაქვავებული წიგნები წარუდგინეს სამეცნიერო აკადემიას. 1902 წელსაც დეკემბერს აქ იპოვნეს კიდევ რამდენიმე წიგნი, როგორც იუწყებოდა „ივერია“.

– 43 –

დგომად აქუნდა თვისი ერისთავი, (რომელსა იტყვიან აწინდელსა ხანსა: რამეთუ ოდეს მიიღო შაბაზ, ამისის განზრახვით მიიღო, რამეთუ „მექმნებისო შესავალ-გამოსავალი ადვილად ქართლსა შინა“.

აღწერა სომხითისა. ხოლო ახპატს ქვეით არს ჳეობა ჭოჭკანისა, ლელვარის მთის ქვეშ, ვენახიანი, ხილიანი, ნა-

ყოფიერებითა და ჰავითა შემკული. მის ქვემორ არს, ჩრდილოთ, ეკლესია აგარაკისა, (რომელსა შინა დასვა გორგასალ ეპისკოპოზი. შემდგომად იქმნა მიტროპოლიტი და მეტოქი სომხითისა, რომლისა სამწყსო იყო ხუნანი, გარდაბანი და ბერდუჯის მდინარე), გუნბათიანი, დიდ-შენი. აწ უწოდებენ ახტალას, გარნა აწ ხუცის სამარ არს ⁷⁸). პირისპირ ახტალისა, აღმოსავლით, ბერდუჯის მთასა შინა არს მონასტერი ორი, რომელი ერთი ჯელს კვალად ჭკვიან ჰყოფს *), და მეორეს შინა დის წყარო, და უკეთუ ასვას ბრაზიან-ცოფიანსა, ორმოცის დღის წინათვე, ვერღარას ავნებს ბრაზი კბენილსა კაცსა. ხოლო ქვემორ ახტალისა არს ჯეობა ხოჟორნიისა. არს ხოჟორნას ეკლესია გუნბათიანი, ხოლო წოფას ციხე მცირე.

⁷⁸) „რომელი მხრიდგანაც უნდა უცქირო, ამბობს მურავიოვი, ახტალის საუცხოვო ტაძარს, არ იცი, როგორ დასტკბე მის ცქერით. ვინაიდგან ამისთანა შევნიერად აგებული ტაძარი ჯერ არ შემხვედრია საქართველოში. საზოგადო მოყვანილობით იგი ემსგავსება მცხეთის სვეტიცხოველს. მისი თაღები, კედლები საკვირველად, ხელოვნურად დაჩუქურთმულია, საკურთხევლის ცაზე გამოსახულია ღვთისმშობელი დიდის ხელოვნებით და ნარნარებით (პლ. იოსელიანი – Путевыя замѣтки до Ахталы, დ. ბაქრაძე – Кавказъ въ др. Памятникахъ христіанства, მურავიოვი – Грузія и Арменія).

*) ვგონებ ამას ცორტავად და სასწაულსაცა მის მიერ (ვახუშტი). ცორტავი ანუ ცურტავი იყო ქალაქი წმ. შუშანიკისა, რომელიც განისვენებს ტფილისს, მეტეხის ტაძარში.

– 44 –

ჯეობა ესე არს ვენახოვანი, ხილიანი, ყოვლის თესლისა მოსავლიანი. მას ქვემორ სახლობენ ელნი, ქციამდე, ველსა ზედა. და სთესენ ყოველსა მარცვალსა და თესლთა ზეით წერილთა, და მტილოვანთა, სავსენი პირუტყვითა. ხოლო აწ უწოდებენ ალაღაჯს.

კვალად ქციის პირს, სად ერთვის წყალი შულავრისა, მუნ არიან ელნი ყულარად ⁷⁹) წოდებული, ეგრეთისავე მოქმედნი, და აღმოსავლით ბერდუჯის კერძოთა მოსახლენი ელნი ბორჩალონი, ეგრეთვე მოქმედნი, ვიდრე ხუნანადმდე. ხოლო ჯეობა შულავრისა არს ლელვარის მთის წაკვრით, იმიერ და ამიერ დაბნები. შულავერი არს დაბა დიდი. ქვემორ მისსა ნაქალაქევი არს, შენობა დიდი, და წყარო ფრიად დიდი დის. ზეით მცირე ციხე. შულავრის სამჯრით კერძ არს გორულის-ჯევი, ეყრების შულავრის-ხევს. ამას ზეით ოფრეთი, მცირე ქალაქი და ციხე მისი ⁸⁰), ხოლო კვალად შულავრის დასავლით არს მანხუტის-ჯევი, და ამის დასავლით ტალავრის-ჯევი ⁸¹). ამ ჯევის ბოლოს ჭაპალა და ციხე მისი. და ამას სწერენ გაჩიანად, არამედ არა არს ესე დასავლით ხუნანისა, არამედ სამჯრით, და არს წილი გარდაბანისა და არა გაჩიოსი; ხოლო არქევანი პირველ იყო გაჩიანი და სანადირო-ქალაქი, მერმე ქაოზიანი, და აწ ესე დაბა, რომელი დასავლითცა არს ხუნანისა და საზღვარიცა მათი. არამედ ჭაპალის ჩდილოთ,

ქციის კბოდეზედ, არს არქევანი. ამას ეწოდა ქაოზიანი ⁸²⁾, სადაცა არს დიდ-დიდნი ნაშენებნი, ესევე არს გაჩიანი. და ჭა-

⁷⁹⁾ თათრულად ყულ – მონა, ყულარ – მონები.

⁸⁰⁾ ოფრეთი აღაშენა მეფე თრიდატმა 395 წელს. იგი დააქციეს მანდლულებმა (მონგოლებმა) მე-XIII საუკუნეში (პლ. იოსელიანი).

⁸¹⁾ ტალავარი – კარავი, ფანჩატური, საჩრდილობელი სისიკონი.

⁸²⁾ ქაოზ ერქვა საქართველოს მეფეს. ქაოზიანი ნიშნავს ქაოსის ნაშენობას.

– 45 –

პალის დასავლით არს ჳევი სარკინეთისა. სარკინეთს ითხრების ლითონი რკინისა და სპილენძისა, და იპოების მცირე ლაჟვარდიცა.

ამის დასავლით დის მდინარე ფოლადაური. გამოსდის ლელვარს და მოერთვის მდინარეს მაშავერს. ამას ზედა არს მცირე ქალაქი ბოლნისი ⁸³⁾. მას ზემორ ეკლესია დიდი, უგუმბათო, ბოლნისისა, რომელი აღაშენა კთ მეფემან ფარსმან და გორგასალ დასვა ეპისკოპოზი. შემდგომად შემუსვრილი აღაშენა პთ დედოფალმან მარიამ. აწცა ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი აწინდელის ქართლის-სომხითისა. პირისპირ ამ ეკლესიისა არს მონასტერი წულრულაშენს, გუნბათიანი, შვენიერად ნაშენი, შვენიერს ადგილს, და აწ უქმ არს ⁸⁴⁾. ამას ზეით ციხე ბერდიკისა, მაღალს კლდესა ზედა, ფრიად მაგარი. აქ ერთვის დასავლეთიდამ ჳევი ფოლადაურს, რომელი გამოსდის ლოქის მთას, და დაზნებით შენი არს. ამას ზეით არს მონასტერი ჳუჯაბისა, გუნბათიანი, კეთილს ადგილს. და აწ ცალიერ არს. ხოლო განჳყოფს ამ ადგილთა და ბერდუჯის მდინარეს მთა ლელვარი, რომელი მდებარებს აღმოსავლეთიდამ დასავლეთად. და ამის მთისგანვე გამოსული მცირე მთა, ჩდილოთკენმდებარე, ბოლნისისა. ხოლო ლელვარი არს მთა მაღალი, თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, და ნადირითა სავსე.

⁸³⁾ ბოლნისი ააშენა მეფე მირეანმა მეორე საუკ. ქრ. წ. მასში შვენიერი ტაძარი ააგო მეფე ფარსმანმა (405-408) და ვახტანგ გორგასალმა დაუდგინა ეპისკოპოსი, რომელსაც საქართველოს 40 მღვდელმთავართა შორის მინიჭებული ჳქონდა მე-28-ე ადგილი. მტრებმა მრავალჯერ ააოხრეს ბოლნისი. მე XVIII საუკ. ბოლნისის ტაძრის (სიონის) მამულები ებარა თბილელ მიტროპოლიტს.

⁸⁴⁾ წულრულაშენი – შვენიერი ტაძარია. მასზე ჩუქურთმით გამოსახულია ლომები, რომელნიც მიჳსევანიან ქურციკებს. მისი ქართული წარწერები გადმოსწერა ე. თაყაიშვილმა.

– 46 –

ლოქამდე სამკრეთის კერძი ბერდუჯისა და ჩდილოთ კერძი სომხითისა. კვალად ლოქის მთა განჳყოფს ტაშირსა და კაზრეთს, ბალიჳსა და დბანის-ჳევსა, დაარს იგიცა ვითარცა მთა ლელვარი, და მიადგების აბოცის მთასა, რომელი არს ირჯანისა. არამედ ამ ადგილთა, დებედიდამ ბოლნისის დასავლის

მცირე მთამდე და ქციის მდინარიდამ ლელვარ ლოქის მთამდე, უწოდებენ აწ სომხითს, ძველად არს საერისთო ხუნანისა, და არს შემკობილი ყოვლითაა: ვენახნი და ხილნი მრავალნი, არამედ მთის კერძოდ არა არს. თესლნი ყოველნი ნაყოფიერებენ. მროწლენი, არვენი, კოლტნი ღორთა, ჯოგნი მრავალნი, ღვინო მრავალი, მთათა ნადირნი ურიცხვი, და ფრინველნი, რომელნი აღვსწერეთ, უთვალავნი. ჰაერი ქცია-ბერდუჯის მდინარეთ კიდესა ცხელი, უმშვენი, გაუძლისი, სხვათა ადგილთა კეთილი. ტყენი ბევრნი, წყარონი ცივნი და მშვენი, უამრავნი. და ქციის სამკრით ველი იყო უწყლო, გაიღო ჟდ მეფემან ვახტანგ ⁸⁵) ძველი რუ, და აწ ირწყვის მით და ნაყოფიერებს ფრიად. ამ ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნითა ქართულითა. სახლობენ თავადნი, ხოლო აზნაურნი მრავალნი.

აღწერა ტაშირისა. ხოლო ლოქის მთის სამკრით კერძოს მდინარენი, რომელნი დიან და მიერთვიან ტაშირის-წყალსა, იგი ერთვის ლორის ციხესთან მდინარეს დებედას. არამედ ლორეს ზეით და ლოქის სამხრით, ვიდრე დებედამდე და არჯანის მთამდე, ეწოდების ამ ადგილს ტაშირი სივაკისათვის, და არს ნაყოფიერი ჯორბლით, ქრთილით, სელით, შვრივით, პირუტყვის სიმრავლით; ზაფხულს ფრიად შვენიერი, ბალახოვან-ყვავილიანი. წყარონი მრავალნი მშვენი, ფრინველნი, თვნიერ ჯოჯბისა და კაკბისა, მრავალნი, მდინარენი კალმახი-

⁸⁵) ვახტანგ VI-ემ († აშტარხანს 1737 წელს).

თა სავსენი, არამედ სხვა თევზნი მცირედ. ხილნი და მტილწალკოტოვანნი არა-რაი იპოვების. თაფლი მრავალი და სპეტაკი, ვითარცა თოვლი, და უწყინარი. სელისაგან ხდიან ზეთსა მრავალსა, იხმევენ, ჰსწვენ და ჰყიდიან. ზამთარი ცივი და თოვლიანი, ვითარ ორს ადლად, და ყინვიანი, არამედ სცხოვრებენ უღუმელოდ. არა არს ხე, არცა ტყე, და ზიდვენ ლოქ-ლელვარიდამ: უმეტეს ხმარობენ წივათა საზრდელი-სა და სითბოსათვის. აქ, მისხანას ითხრების ლითონი სპილენძის მრავალი ⁸⁶); კვალად ითხრების ქვა მიწიდამ წითელი და ფრიად მაგარი, ელვარე და წმინდა. მსახლობელნი არიან სარწმუნოებით სომეხნი, არამედ სამწყსონი არიან დბანისისა, და მოსილნი არიან ბინძურად და გაზეთილნი, გრძელ-ჩოხიანნი, ავფერ-უშვერად, განა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, შემძლენი, ლაშქრობათა შინა გამოუცდელნი, უხმარნი.

აღწერა აბოცისა ანუ ყაფულისა. ხოლო ტაშირს, აბოცსა და ბერდუჯ-ბამბაკსა ჰყოფს მთა ირჯანისა, და აწ ყარაღაჯად ⁸⁷) წოდებული, და არს მარადის თოვლიანი, და უტყეო, და კალთათა ბალახოვანი, ყვავილიანი, წყარონი მრავალნი, კეთილნი; მდებარებს სამხრიდამ ჩდილოთ კერძ. აქა

⁸⁶⁾ პ. გ. ბუტკოვი (ტ.1, გვ. 337): „ინჯის შესართავის ახლოს არის სოფელი მიშან (მისხანი), საცა ძველად სპილენძის მადანი ითხრებოდა. 1778 წელს მეფე ერეკლემ მოიწვია ბერძნები გუმბინიდან შესამუშავებლად ვერცხლის და ოქროს მადნებისა, რომელიც აღმოაჩინა ახტალას და სხვაგან და მით შეიძინა სახსარი სამეფოს უზრუნველ საყოფლად. ეს ბერძნები დასახლდნენ აქ და ააშენეს სოფელი მისხანი. მაშინ ამ მადნებიდან მეფეს შემოსდიოდა 60,000 მ. ვერცხლად და 8,200 მ. ოქროდ“. ბუტკოვის შეცდომა მხოლოდ ის არის, რომ თუ მისხანი მართლაც გაეშენებინათ ბერძნებს 1778 წელს, მაშინ ვახუშტი, რომელმაც თვისი გეოგრაფია დაასრულა 1745 წელს, როგორღა მოიხსენებდა ამ მისხანს!

⁸⁷⁾ თათრ. ყარაღაჯი ანუ ყარაღაჯი – თელა.

– 48 –

ითხრების თეთრი ქვა, მგზავსი მარმარილოსი. ა მთის დასავლეთ კერძ არს აბოცი, აწ ყაიყულად წოდებული, გამოხვეული სულიად მთითა, და შუაში ვაკე და მთის კერძად გორიანი, მოსავალ-მოუცდენელი: ხორბალი, ქრთილი, სელი, შვრივა, სხვა არა რაი, არც ხილნი და მტილოვანნი. პირუტყვთა სიმრავლე არს, თივის სიბევრისათვის. თევზი მცირედ, და იგიცა კალმახი. ყაზანჩი იყო ქალაქი მცირე. პალაკაციოსა და აბოცს შორის არს მთა აღაბაბასი, და იგი მთა არს საზღვარი ქართლისა და ყარსისა, ვიდრე თეთრციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა. ხოლო აბოცი აოჭრებული აღაშენა ყ მეფემან ვახტანგ ⁸⁸⁾, და აწ ტყვე ყო შანადირ. სარწმუნოებით იყუნენ სომეხნი. კაცნი ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, არამედ უშვერად მოსილნი, ვითა ტაშირელნი, განა ბრძოლასა გამოსადეგნი, და ესენიცა მხდელნი ზეთისანი.

აღწერა დბანის ჯევისა. ხოლო ყარაღაჯისა და ტაშირის მთის ჩდილოთ კერძი არს დბანისის ჯეობა და მდინარე მაშავერი მიმდინარე მის შორის. ხოლო იწოდა ქციის რთვისათვის: „მა, შავერიე ქციას“, და აწ მაშავერად წოდებული. არამედ გამოსდის კეჩუთის მთასა და მიდის აღმოსავლით, და მიერთვის ქციას ნახიდურის ბოლოს. ხოლო განჰყოფს ჯეობასა ამას: სამკრით, მთა ყარაღაჯი და ლოქისა, აღმოსავლით, მცირე მთა ბოლნისისა, ჩდილოთ მთა ლუკუნისა, წავლილი აღმოსავლეთად ვიდრე ნახიდურამდე, დასავლით, მთა კეჩუთისა და ბოლოლისა. და მთა კეჩუთისა და ბოლოლისა არიან უტყეონი, და ჯევთა შინა არს არყნალნი და მთა ბალახოვანნი, შამბნარიანნი, ყვავილოვანნი და წყაროიანნი. აქა არს ყვავილი სუმბული, ფერით სპეტაკი, მგზავსი ნარისა და მიწასა ზედა განრთხმული, სურნელი, ვითარცა მბარი, და

⁸⁸⁾ ვახტანგ V (1658 – 1675).

– 49 –

უმეტეს ფშოსანი და ეკლოვანი. ჟდ მეფემან ვახტანგ ⁸⁹⁾ მოილო სავარდესა შინა, არამედ არა ჰყო ნაყოფი. ხოლო კეჩუთის მთასა შინა არს ირემთა სიმრავლე და ნადირთა. აქა

არს უდაბნო, კლდისა გამოკვეთილი, ეკლესია-სენაკნი, წმიდის დავით გარეჯელისაგან ქმნული, და აწ ცარიელი. არს ტბა ორმოზანისა, არა დიდი და უთევზო. ხოლო დბანისამდე, მდინარის ამიერ და იმიერ, მთასა შინა დაბნებიანი, და, ვითარცა ტაშირისა დავსწერეთ, ნაყოფიერი, და პირუტყვი-თაცა ეგრეთი, არამედ სარწმუნოებით უმეტესნი ქართველ-თანი.

ხოლო დბანის უდის ჩდილოთ მაშავერი, სამხრით ფინე-ზაური. და ეწოდა სახელი ესე დაბნებთ გამო: „დაბანი ისი.“ აქ დასხნა ბულა თურქმან ⁸⁹⁾ ოსნი. მიერ ჟამითგან იყო ციხე-ქალაქი (მის ჟამამდე არა ხსენებული) პგ მეფისსვიმონამდე ⁹¹⁾. და ამან წარუხვნა ოსმალთა, და მიერით მოოჯრდა. არს ეკლესია დიდი, უგუნბათო, კეთილ-შვენიერი. ზის ეპის-კოპოზი, მწყემსი ტაშირისა და დბანის ჳევისა. ჳავით არს მშვენი, არამედ ზამთარს ცივი, ზაფხულს ცხელი, უვენახო, უხილო, შენობა-მრავალი, არამედ შემუსვრილი. არს აქა წყარო, რომელი ჳკურნებს მუწუკთა. აქავ არს წყარო, რომელი დაამსხვრევს ქვასა შირიმისასა და დააყრევინებს სმითა. აწ შე-აშვნეს ყაფლანიანთა *) ციხე, სიმაგრისათვის. ხოლო, სამჭ-რით ფინეზაურის ჳევი არს, მომდინარე ლოქის მთიდამ, ეგ-

⁸⁹⁾ ვახტანგ VI-ემ († 1737 წ.).

⁹⁰⁾ არაბთა სპასალარი ბულა შემოვიდა ტფილისს 853 წელს, გაა-ოხრა იგი, შეიპყრო კოსტანტინე-ქართველი და წარგზავნა ბაღდადს, საცა აწამეს და მოჳკლეს. ბულამ ოსნი დაასახლა დმანისს (=დბანისს)და ხაზარ-ნი – შანქორს (ცხოვრება კოსტანტინესი).

⁹¹⁾ სვიმონ I (1558 – 1600).

*) ყაფლანიანნი ანუ ორბელიანნი.

რეთითავე ნაყოფიერებითა, ვითარცა ტაშირი და დბანის ჳე-ობა. დბანის ქვეით არს, ჩდილოთ კერძ, ხინწის-ჳევი. მას ქვეით დაბა აბულმუგი. აქ ითხრების ლითონი რკინისა, სპილენ-ძმისა და ლაჳვარდისა. ამას ქვეით, სამარიდამ, მაშავერს ერ-თვის ბალიჭის ჳევი, ლოქიდამ გამომდინარე, არს ვენახოვანი, ხილიანი და ყოვლითა ნაყოფიერი. არამედ ლოქის კერძოდ ვითარცა დბანის-ჳევი. მას ქვეით ერთვის გეტის-ჳევი და ქვე-შის-ჳევი. გამოსდის ლუკუნს, ერთვის ჩდილოდამ მაშავერს, ეგრეთითავე ნაყოფიერებითა. ქვეშის-ციხე არს მაღალს კლდესა ზედა მდგომი, ჳავითა და თვალთათვის მშვენი. წყარო-კეთი-ლი. მას ქვემოთ ჳეობა კაზრმეთისა, სამჭრიდამ მოერთვის მა-შავერს, გამომდინარე ლოქისავე, ესეცა ეგრეთივე ვითარცა ჳეობა ბალიჭისა. ყორანთას არს ეკლესია, სასვენი ატოცის წმი-დისა გიორგის ჳვარისა. სატრედოს, მაშავერზედ, შენი არს ჳი-დი ქვიტკირისა, ზ თვალი, წყალ-დიდობისათჳს. აქა არს ჳა-ლა. ამას ზეით დისველის მინდორი, უწყლო, არამედ ნაყო-ფიერი, ქცია-მაშავერს შუა, და მოუცადი მარცვალთა, ბრინჯ-ბანბას გარდა. ხოლო აკაურთას და ტანმიას ქვიტკირის შე-ნებულებანი მრავალნი, არამედ მთასა ლუკუნისასა ეწოდა სა-

ხელი ესე ლუკა მახარებლის ეკლესიისათვის, რომელი აღშენებულ არს თხემსა ზედა მის მთისასა, და მის ქვემოთ არს სამკრით მონასტერი წითელ-ეკლესია, წითლის ქვით შენებულობისათვის, შვენიერი. გარემო შენობანი მრავალნი წითლითა ქვითავე, არამედ აწ ცალიერ არს. ჯანდირს არს მონასტერი ეგრეთივე და აწ ცარიელი. არს მთა ესე ტყიანი, ნადირიანი. მდინარე მაშავერი თევზითა არა დიდითა სავსე და მთის კერძად კალმახითა. ხოლო დბანისს ქვეით, ქციადმდე, ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითავე, ვენახ-ხილითა, თესლ-მარცვალთათა, ფრინველნი მრავალნი, გარეულნი და შინაურნი ზამთარს თბილი და მშვენიერი. ზაფხულს შეზავებულის წყარონი ცივნი, მშვენი. ჭალა-ტყენი, ბალახნი და ყვავილნი მრავალნი.

– 51 –

აღწერა ზურტაკეტისა. არამედ ლუკუნის მთის ჩრდილოთ კერძს არს მდინარე ზურტაკეტისა ⁹²⁾. გამოსდის შანბიანის მთას და მიერთვის ქციას მდინარეს. ხოლო განწყოფს ჳეობასა ამას: აღმოსავლით, ქციის ხრამი, სამკრით, მთა ლუკუნისა, ჩდილოთ, მთა კვირიკეთისა და დასავლით, მთა შანბიანისა. არამედ მთასა ამას შამბიანი ეწოდების შამბ-ბალახ სიმაღლისაგან: რამეთუ ცხენოსანი კაცი და რქოსანი ირემი არა გამოჩნდების. არამედ არს მთა ესე მაღალი და ვრცელი, ჩდილოდამ სამკრით მდებარებს, მარადის არს თოვლი, განა ყვავილებითა მრავალფერ-მშვენივართა და მფშვენითა და წყაროთა შემკული არს. უტყეო, გარნა ჳევთა არყნალნი. აქა არს ფუნდუკი თამარ მეფისაგან აღშენებული ზამთარ მოგზაურთათვის. ხოლო სხვა არს ჳევი ფუნდუკისა, სხვა შამბიანისა, სხვა არყნალისა. არყნალ-შანბიანის ჳევს შუა არსა წყარო შვენიერი, რომელი მარმარილოთი აღაშენა ჟდ მეფემან ვახტანგ. ამ მთასა შინა არს ირემთა სიმრავლიე, ჯოგ-ჯოგათ და ხროთ, და სხვათა ნადირთაც. მოინადირა ჟდ მეფემან ვახტანგ, და მოკლეს დღესა ერთსა რჳ ⁹³⁾. ხოლო არს დაბა ველსა

⁹¹⁾ ზურტაკეტი ანუ ზორტაკეტი წარმოსდგება სიტყვებიდამ კ ე ტ ა ანუ კეტვა (შეად. ფანასკეტი) და ზ ო რ ტ – გრძელი შესაკრავი. შესაძლებელია, შუშანიკის ქალაქი ცურტავი (=ცორტავი) შემდეგ გადარქმეულიყოს ზურტაკეტად.

⁹³⁾ სეხნია ჩხეიძე ასრე აგვიწერს ამ ნადირობის ამბავს: „დღესა ერთსა ინება მეფემან ვახტანგ ლევანისძემ (1703-1711 წელს) ნადირობა და წაბძანდა თრიალეთსა და შანბიანსა მთასა და დაიბარა ქართველთ დიდებულნი. ინადირა სარბევადა, შეიქმნა ირემთა მოდენა... ამოსწყვიტეს სამოცი ოდენი ირემი. მეორეს დღესა შემოვადექით შანბიანსა. შემოართყა ირგვლივ ჳელვა. დადგნენ სახუნდესა შინა. მოვიდა ნადირი უანგარიშო. შეიქმნა სროლა. ამოსწყვიტეს, დაბალთეს. თვით პატრონმა ჩვენმა სამი მოკლა. დაჯდა ნადიმს ზედან. მოართვეს მას დღესა ირემი ას-სამო-

– 52 –

ზედა შავი წყარო (ყარაბულახი), ამიერ და იმიერ უდის წყაროსაგან მდინარენი სავსე კალმახითა. არამედ სამჯრეთის კალმახი არს შავი და ჩდილოსი თეთრი. და უკუთუ ჩასვა ჩდილოსი სამჯრით, გაშვადების, და სამჯრეთისა ჩდილოთ ჩასხმული განსპეტაკდების. და ამის სამჯრით არს ციხე მაღალი, კლდის ზღუდით მოზღუდვილი, წოდებული მუსის ციხე (ყალა). შიგან სდის წყარო, და ზურტაკეტა ამას ქვეით სდის ჩდილოთ აღმოსავლეთს შუა. ხოლო ამას ეწოდა რადაბრანნი⁹⁴). და ყარაბულახს ქვეით ზურტაკეტას ერთვის საფიქლის-ჯევი, გამოსდის ქარვასლის ჯევსა, მოერთვის აქ ზურტაკეტას. შესაყარს ერთვის მეორე საფიქლის-ჯევი. აქა არს დაბა დიდი გომარეთი, ვითარცა მცირე ქალაქი. ზურტაკეტასა შინა არა არს თევზი თვინიერ კალმახისა, და იგი მრავალი. კვირიკეთის მთას უწოდებენ ეკლესიისათვს, რომელი შენებულ არს თხემსა მთისასა, წმიდის კვრიკესი. და მთა ესე არს ტყიანი და ნადირიანი, არამედ არა არს გამოზასა ამას შინა ვენახნი, ხილნი, თვინიერ მთის ხილთაგან კიდე) და ნაყოფითაცა ეგრეთვე, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი.

აღწერა თრიალეთისა. ხოლო, ზურტაკეტის ჩრდილოთ კერძოთ არს თრიალეთი. და განჰყოფს თრიალეთს: აღმოსავლით, კლდეკრიდამ გამოკიდებული მცირე მთა ლაკვისა, და მიდგმით ბენდერის მთისა, სამართ მთა ბენდერი და გამოკიდებული მის მთისა, რომელი მოადგების ქციის მდინარეს, კლდეისის დასავლით, გამომართებით კვირიკეთი-მთისა, ვიდრე ქარვასლის-ჯევის მთამდე, ჩდილოთ, მთა კლდეკარისა და ერჯევნისა, ვიდრე თორის მთამდე და ბაკულიანამდე⁹⁵), და-

ცი და სხვის ნადირს ვილა დასთვლიდა" („საქართ. ისტ" გვ. 408).

⁹⁴ რა დაბ (ა), რა განი!

⁹⁵ ბაკულიანი=ბაკურიანი სიტყვიდამ ბ ა კ ვ ა, შემომავრება, შემოლოზვა, ბაკის გაკეთება ბაკ-ული=ბაკ-ური, ბაკული-ანი=ბაკური-ანი.

სავლით, მთა შარვაშეთი და ტბის-ყურის გამჭრელი ხაზი, მთა ბარძიმისა და ფარავნის გამჭრელი ხაზი ბოლოლის მთამდე. ხოლო ამ თრიალეთის საშუალსა დის მდინარე ქცია, წოდებული ანუ დაბის გამო, ანუ ვინათგან აქცევს ხიდთა, რავდენცა მტკიცე ქვიტკირისა იყოს, მის გამო იწოდა. ესე გამოსდის შარაშეთის მთასა, გამოვლის ნარიანს, თრიალეთს, ქციის ჯრამსა, და მიერთვის ხუნანს მტკვარსა, და მარადის დის აღმოსავლეთად, და თრიალეთს მოდის მდორედ, ხოლო ეძანს დაჯრამდების, და არს იმიერ და ამიერ კლდე-ქარაფი და მაღალი, მჯარი რ მეტი, სიგანით რჰ მჯარი და მეტიცა. ეძანს ქვეით და ახალქალაქს ზეით გარდმოდის ქცია მაღლის კლდედამ, ვითარცა ღარიდამ, ძირს აქუს ტბა დიდი. ამას ზემორ ვერ აღვალს ორაგული და დიდნი თევზნი. არამედ არს მას ზემორ კალმახი, დიდნი და მცირენი მრავალნი და გემოიანნი. ჟდ მეფემან ვახტანგ მოინადირა ტბა ესე კირსაგლითა, და იპყრეს ორაგული, თვნიერ კალმახისა და სხვა თევზთა, მას

ერთს დღესა შ⁹⁶): ხოლო ესე თრიალეთი არს ზაფხულ ფრი-
ად შვენიერი, ბალახოვანი, ყვავილოვანი, წყაროიანი, სანა-
დირონი მრავალნი: დიდთა ნადირთა, მფრინველთა და თევზ-
თა. არა არს აქა ტყე, არამედ ზიდვენ ერჯევინიდამ და კმა-
რობენ უმეტეს წივასა, მოსავლით ვითარცა ტაშირი, განა ესე
უმჯობესი მისა. თვნიერ აქლემისა, პირუთყვნი მრავალნი. ვე-
ნახი, ხილნი და მტილოვანნი არა რაი არს აქა, და მთის ხი-
ლნი მრავალნი. ტკბილს მოიტანენ ბარიდამ, ჩაასხმენ აქა და
დადგების ღვინო კეთილი და გემოიანი. ეძანს ზეით ერთვის
ქციას ჩდილოდამ ბეშკენაშენის-ჯევი. გამოსდის ერჯევისა და

⁹⁶) ვარიანტი უმატებს: იპყრეს ერთსა მას დღესა 83“. – სეხნია
ჩხეიძის თქმით „ქციის მდინარეში იყო მორევი დიდი. ჩაუშვეს კირი. შე-
იქმნა ჭერა ორაგულისა. მას დღეს მოართვეს ვახტანგს ორაგული ორას-
სამოცი და სულ კი დაიჭირეს ოთხასიოდენით („საქართ. ისტ.“ გვ. 40).

– 54 –

კლდეკრის მთასა, აღმოსავლეთით ბეშკენაშენისა არს ტბა ბა-
რეთისა, მცირე, უთევზო. გარემო მისა დაბნები, ლაკვის მთა-
მდე. მას ზეით ერთვის ქციას ჯევი ერან-თურანისა. გამოსდის
ერჯევის მთას, მოერთვის ჩდილოდამ საბატეს, ქციას. მას
ზეით ქციის კიდეზე არს ეკლესია გუნბათიანი, წალკა, დიდი,
კეთილ-ნაშენი, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი თრიალეთისა. მას
ზეით კოხტაცრიცის-ჯევი. სდისვე ერჯევიანსა და თორის მთა-
სა, მიერთვის ქციას არწივანს. თეზის-ჯრამსა შინა არს მონა-
სტერი კლდესა შინა, წმიდის აბიბოს ნეკრესელის ქმნული,
და აწ არს ცარიელი. მას ზემორ, საპონაურისა და ცხვრი-
სის-ჯევი გამოსდის თორის მთას, მოერთვის ქციას, თეზის ჯრამ-
სა შინა, პირიპირ კოხაჯის ჯევისა. ქვემორ, სამარიდამ ერთ-
ვის ქციას ავლადის-ჯევი, გამოსდის ჯევ-ღრმის ჯრამს. ესე
არს ცივი ანუ მყანვარი. მას ქვემორ ერთვის ქციას ჯევ-ღრმი-
სა და ანდრაპ ოლთისის ჯევი⁹⁷). ხოლო ახალ-ქალაქს ქვევით
ერთვის ქციას ჯევი აბანოსი, ჩრდილოდამ, მას ქვეით ერთვის
ქციას ჯევი კარწახისა, გამოსდის უზნარიანს, მოდის აღმოსავ-
ლეთად. კარწახის ჯევის შესართავს ქვეით არს ციხე მოდამნა-
ხისა⁹⁸), კვირიკეთის მთის ძირში, ჩდილოთ კერძ, ქციის მდი-
ნარის პირს. ამას ზეითი არს თრიალეთი, მოსავლით ვითარცა
ტაშირი და დბანის-ჯევი დავსწერეთ, თაფლითურთ. ხდიან
ესენიგა სელისაგან ზეთსა!

ხოლო ტბა ფანავრისა არს დიდი და თევზით სავსე, არა-
მედ არა გემოიანი. რამეთუ ზაფხულს დგების გარემოს მისსა
მრავალნი არვენი, ჯოგნი, მროწლენი, ხვასტაგნი ქართლისა
და კახეთისანი, და ნეხვი მისი გამდნარისაგან თოვლისა შეს-

⁹⁷) ძველს კათბადუკიაშიაც იყო ადგილი, ანდრაპად წოდებული,
აგრეთვე კლარჯეთშიაც, საცა ანდრაპას გარდა არის აგრეთვე ოლთისი
(იხ. კიპერტის „ატლას ანტიკვუს“.

⁹⁸) მოდამნახე=მო და მნახე!

დის ტბასა-მას, და იტყვიან მის გამო უგემურობასა. აქა არს წყარო, რომლისა სმით, უკჭთუ იყოს ვინმე მაძღარ ფრიად ანუ დაცონვილ, მოადნობს სმითა, ვითარცა ქონსა ცეცხლი. კვალად ამ ტბას ერთვის წყარო შაორისა მდინარედ გამომდინარე კლდიდამ⁹⁹⁾, და სავსე არს კალმახითა. ხოლო შაორის მთის თხემსა ზედა დგას ციხე, დიდროვანის ლოდიითა ნაშენი. არს კვალად მთა თავკვეთილი, ჳევლრმა, და საშუალ ფანავრისა და ტბისყურისა ბარძიმი და ჭიქიანი. კვალად არს შავნაბადი შაორსა და თავკვეთილს შუა. არა არს მთათა ამათ ზედა ტყე ანუ ხე, განა კვეთა მცირე არყნალნი, ნადირნი მრავალნი, ირემი და არჩვი ჯოგად, შველი, დათვი, აქა არს კლდე ფიქალ-ფიქლად დაწყობილი, ვითარცა კაცთა ხელით დაწყობილი, და ნაშენი მთის ძირიდან თხემამდე. არამედ რა შედგების კაცი, ნადირი თუ პირუტყვი, თრთის და იძვრის დაბლიდამ მაღლამდე, და არა დაირღვევის. ესრეთი კლდე შანზიანსა ზედაცა არს მრავალი, არამედ აქა უმეტეს უცხო, უწოდებენ კარკნალსა. ტბა ტბის-ყურისა არს წყალი ანკარა, სასმელად ტკბილი და შემრგო, გარემო ნაძოვანი, ტყიანი, ბალახ-ყვავილიანი, წყაროიანი და კალმახითა სავსე, დიდ-წერილითა და ფრიად გემრიელითა. ხოლო არიან კაცნი თრიალელნი მოსილნი ვითარცა დბანის-ჳეველნი, სიმჳნე ჳაეროვნებითაცა ეგრეთნი, განა ესენი უმჯობესნი ყოვლითა.

აღწერა ქციის ხრამისა. ხოლო მოდამნახეს ციხის ქვეით არს ჳრამი ქციისა ვიდრე ნახიდურამდე მაღალი და განიერი, ვითარცა დავსწერეთ ეძან-ახალქალაქს შუათი, არამედ ეს უმეტეს მაღალი და განიერი, ტყიანი, ნადირიანი, ფრინვლიანი, ვენახოვანი, ხილიანი. ახალქალაქიდან დის ქცია სამჳრით, დაბის ქციისამდე. მოდამნახეს ქვეით არს ვარდის-უბანს მონას-

⁹⁹⁾ სწორედ ამნაირივე წყარო და ამავე სახელისა (შაორი) არის რაჭაშიაც.

ტერი უგუნბათო, შვენიერს ადგილს. მას ქვეით ერთვის ქციას ჳევი კლდეისისა. გამოსდის ბენდერის გამოვიდებულს მთასა. ჳორჳებს არს ქვაბი კლდისა, რომელი არს ჳამთარ თბილი, ვითარცა აბანო, და ჳაფხულს დის წყარონი კლდიდამ. მას წყაროს ჳყინავს, და არს ყინული ფრიად წმიდა და მრავალი, ჳზიდვენ ჳაფხულს მეფისათვის. ამის დასავლით არს ციხე, და არა არს აქაცა ვენახნი და ხილნი. ამ ჳევს ქვეით ქციაზედ არს, ლიპარიტის-უბანს, მონასტერი მცირე, კეთილშენ და აწ არიან ეს ორნი მონასტერნი ცარიელნი. აქ ერთვის ქციას ჳევი ძველ-გომარეთისა, გამოსდის კვირიკეთის მთას. ესეც არს უვენახო, უხილო. მის ქვემორ არს დაბა ქცია მდინარის ქციის პირს. აქა არს მონასტერი კეთილი და აწ ხუცის სამარად. ქვემორ მისა არს მონასტერი ფიტარეთს, შვე-

ნიერ-ნაშენი, გუნზათიანი, შვენიერს ადგილს. ზის წინამძღვა-
რი ¹⁰⁰). მის ქვეით ერთვის ქციას ფოცხვერიანის-ქევი, ვენახ-
ხილიანი. ქვეით მისა, ქციის კიდესა ზედა, ციხე ხულუტისა.
მის ქვეით სამჭრით არს ციხე ბერიქალისა, კლდესა ზედა,
კლდითავე მოზღუდვილი, შეუალსა და მაგარს ადგილს. ქვე-
მორ მისა ერთვის ქციას ქევი ტორნე, ირაგის-ჯეობის მდინა-
რე. გამოსდის ბენდერის მთას, მოდის სამჭრით არამედ ჯეო-
ბა ესე არს ვენახოვანი, ხილიანი, ტყიანი, ნადირ-ფრინვლია-
ნი, მოსავლიანი. განა ბენდერის მთის კერძოდ ვითარცა სხვა
მთის ალაგნი. ამ ქვეზედ, სამღერეთს ზეით, გვიანას არს მო-
ნასტერი მცირე, აწ ხუცის-სამარას. მას ქვემორ მონასტერი,
ქციის ჯრამსა შინა, პირღებულს, კლდე გამოკვეთილი, დი-

¹⁰⁰) ფიტარეთის მონასტერი ყოვლად წმიდისა აგებულია ქავთარ
ქუჯაფასძისაგან თვითმპყრობელ და უძლეველ მეფის გიორგის ჟამს,
1852 წელს ეს ტაძარი ნახა ბარტოლომეიმ და მისმა შვენიერებამ, მოხა-
ტულობამ და ჩუქურთმამ იგი გააოცა. აქ დიდის ხელოვნებით გადაწე-
რილი წიგნი ჩვენ აღვწერეთ „ივერიაში“ (1898, № 122, 123, 127)

– 57 –

დითა უცნობითა. და ყოვლით შემკული ზის არქიმანდრიტი.
იტყვიან თამარ მეფის ქმნულსა.

მის ქვემორ არს ციხე ორბეთი, აწ წოდებული სამშვილდე.
აღაშენა ქართლოს და პირველმან მეფემან ფარნაოზ ჰყო სა-
ერისთო და ქალაქი. არამედ იყო პე მეფის სვიმონისამ-
დე ¹⁰¹) ქალაქი. არს ფრიად მაგარი. სამჭრით უდის ქცია,
ჩდილოთ უდის ჭივჭავა. საშორისსა ზედა არს გარდავლებუ-
ლი, ჯრამით ჯრამამდე, ზღუდე განიერი და მაღალი. კვალად
გარე მის ქალაქისა ზღუდე გარდავლებული, ეგრეთვე დიდ-
როვნითა ლოდითა. ციხესა შინა აღაშენა ეკლესია გუმბათი-
ანი ლბ მეფემან მირდატ ¹⁰²), შემუსრა ლანგთემურ ¹⁰³) მე-
რმე ოსმალთა. ზაფხულ არს ცხელი, ზამთარ ცივი, არამედ
მშვენი და კეთილ-ჰაოვანი. ამის ძირს, ქციის პირს, არს მო-
ნასტერი მცირე, აწ ხუცის სამარი. ხოლო ქციის ჯრამი აქა
არს სიმაღლით ს მჯარი და მეტიცა და განით ფე მჯარი, და
ჭივჭივი-ჯრამი ს მჯარი. აქ, ჭივჭივასა ზედა, არს კლდე სპე-
ტაკი და მისგან სცვივა ბროლი გათლილი კუთხედ, მწვეტი
ორ კერძოვე. ჭივჭივის წყალი სდის ბენდერის მთასა და მო-
დის სამჭრით. არს ვენახოვანი, ხილიანი, არამედ მთისაკენ
არა. ამის სადინს არს ნადარბაზევი, თამარ მეფის ნასასახლევი.
აქა არს ტბა მცირე, ლულუფრისაგან კიდე, მას შინა არა-
რავი. ხოლო სამშვილდეს ქვეით ქციის ჯრამი, ნახიდურამდე,
უმეტეს განიერი. აქ ნაყოფიერებს სხვათა ადგილთაგან მე-
ტად, ბროწეული, ლეღვი, ზეთის ხილი და სხვანი ხილნი.
გაღანამცა ზამთარ არს თბილი და ზაფხულ ფრიად ცხელი.
რამეთუ ზამთარს შეშა არა უჭმს. ნახიდურს ქვეით დის ქცია
გაშლით, მინდორსა ზედა, განა კბოდე-ფლატიანსა იმიერ და

¹⁰¹) სვიმონ (1558 – 1600).

¹⁰²⁾ მირდატ (434 – 445).

¹⁰³⁾ თემურ-ლენგმა (ტამერლანმა).

– 58 –

ამიერ. არამედ ხრამთა ამათ შინა არიან მრავალნი ქვაბნი, კლდეთა მაღალთა შინა გამოკვეთილნი, სახიზრად, ვიეთნი აწ კაცთაგან მიუსვლელნი არიან, და მათ შინა ფუტკარნი მრავალნი, რომლისაგან გადმოედინებიან თაფლნი. კვალად არს ქციასა შინა თევზთა სიმრავლე ფრიად და გემოიანნი, პირუტყვნი უამრავნი, ამიერ და იმიერ დაბნებიანი, ხოლო ჭრამის კიდესა ზედა, რომელნი დაბნები არიან, არა არს მუნ ვენახნი და ხილნი. ჩდილოთ კერძ ჭრამსა შინა აკეთებენ მცირედ აბრეშუმს. არს აქა ფრინველთა სიმრავლე, შინაურ-გარეულთა, და უფროს კაკაბთა. ნახიდურს ქვეით, ქციის ამიერ და იმიერ კიდესა, სახლობენ ელნი მაჰმადიანნი. მოხარკენი და მოლაშქრენი მეფისა, არამედ ბაიდრის სულთანნი, რომელი დასხნა შა-სეფიმ ავლავარს ქვეით ¹⁰⁴⁾ ნაჯბადინამდე, და ეკლესია ნაზარა-სოფლამდე. ხოლო ადგილსა ამას პირველ ეწოდებოდა წყალთაშუა, და აწ ბაიდარი. არამედ არს ფრიად ნაყოფიერი ადგილი ესე. ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი თესლთა, ხილნი წალკოტთა და მტილთა უცთური და მრავალი. აბრეშუმი, ბამბა მრავალ. პირუტყვნი, აქლემიდამ თხამდე, ყოველნი. ფრინველნი გარეულ-შინაურნი ყოველნი აურაცხელნი, და ფრინველით სანადირო წარჩინებული ყოველთაგან. ხოლო ნაჯბადინს ქვეით არს ხუნანი, აღმოსავლით და ჩდილოთ უდის მტკვარი, სამჯრით ქცია. აღაშენა ციხე ქალაქი ქართლოს, პირველ, ეწოდა მტკვრისციხე, შემდგომად ხუნანი ¹⁰⁵⁾, და აწ მოჰმადიანნი უწმობენ ყიზყა-

¹⁰⁴⁾ შა-სეფი (1628 – 1647). ავლავარის მაგიერ ბროსეს დაუბეჭდია ავლაბარი და შენიშნავს: C'est Awlabar, ou la partie Tiflis Sur la gauche du Kour (ავლაბარი ანუ თფილისის ნაწილი მტკვრის მარცხნივ). ბაიდრის სულთნის უფლება უწვდებოდა მხოლოდ ავლავარს ქვეით ნაჯბადინამდე და ნაზარალისოფლამდე.

¹⁰⁵⁾ არაბთა მწერლის ალ-ისტახრის (სცხოვრობდა 930 წლ. ახლო

– 59 –

ლას *), დაბის გამო. ა მეფემან ფარნაოზ ყო საერისთოდ, ვინათგან იყო ქალაქი და ნაპირის ადგილი. შემდგომად ყრუსა მოოხრდა ქალაქი, და ციხე იყო აქამომდე. აქა არს ნახიდვარი. ამის გამო აღაშენა პო მეფემან როსტომ ხიდი ქვითკირისა, დიდშვენიერი, რომლისა სვეტსა შინა არს სახლი შვენიერი, მჭვრეტი ამიერ და იმიერ მდინარისა. სივრცე ხიდისა ი მჯარი. აქეთ და იქით ქციის კიდესა ზედი ფუნდუკნი ¹⁰⁶⁾ დიდნი და კეთილნი, თლილის ქვისანი. ხუნანის ველსა შინა არა იყო ნაყოფი უწყლობით. ჟდ მეფემან ვახტანგ გაიტანა რუ ქციისა ნახიდურის ბოლოდამ და აღაშენა დაბნები, და ნაყოფიერებს ფრიად.

აღწერა ალგეთის მდინარისა. ხუნანის ჩდილოთ კერძოთ ერთვის მტკვარს, დასავლეთიდამ, მდინარე ალგეთი. გამოსდის კლდეკარს. და მოდის აღმოსავლეთად. ხოლო იმზღვრების მდინარე ესე: აღმოსავლით მტკვრით, სამჯრით ლომთა გორით და აწ მარნეულის გორის აღმოსავლეთად გულთაფამდე, დასავლით ამისივ გორის წასრული წრაუთის თავამდე, მიწევნილი სამებამდე და მისრული ბენდერის მთამდე, და ბენდერი-ლაკვის გორამდე. ჩდილოთ გორა კუმისისა, მტკვრიდამ მიყოლით კოჭრამდე, განვლის სამადლოს და სხალნარს, მიადგების დიდ-გორს, და მერმე მთა დიდგორი და ერიქალისა, და მიადგების კლდე-კარს; დასავლით, კლდე-კრის გამოკიდებული ლაკვის გორა, მიდგმით ბენდერის. ხოლო კლდე-კარი აღაშენა ლიპარიტ-ბაღუაშმან ¹⁰⁷), და არს მაღალს მთის კლდესა ზედა ციხე. ამ მთას გამოსდის ალგეთი, არა არს უწყებული, რით ეწოდა ალგეთი. ამას ქვეით ერთვის ალგეთს-

ჟამს) ჩვენებით ხუნანი იყო ქალაქი. ხუნანი ანუ სახნავნი.

*) ქალისციხე. ვახუშტი.

¹⁰⁶) ფუნდუკი-ქარვასლა-სასტუმრო.

¹⁰⁷) ორბელიანმა მე-XI საუკუნეში.

– 60 –

საყავრის-ხევი, ჩდილოდამ ამას ქვეით ერთვის ალგეთს მყავის ხევი. გამოსდიან ორნივე კლდეკარს. ამათ უწოდებენ კლდეკრის სოფლებად, ამას ქვეით არს მანგლისი, ეკლესია გუნზათიანი. აღაშენა დიდმან კოსტანტინემ, მირიან მეფის ჟამს ¹⁰⁸), და დაასვენა აქა ფეჯის ფიცარი უფლისა, არ-ოდეს შემუსრვილ არს. სამჯრით გუნზათსა შინა არს მაჰმად ლომსა ზედა მჯდომარე დახატული. იტყვიან მის გამო მაჰმადიანთა არა შეუმუსრავთ. ზის დასმული გორგასლისაგან ეპისკოპოზი, მწყემსი ალგეთის ჯეობისა და ქციის ზემოთისა თრიალეთამდე. მანგლისს ქვეით ერთვის ალგეთს ხევი კველთეთისა, გამომდინარე დიდგორის მთისა. ამას ქვეით ერთვის ალგეთს ლაკვის-წყალი. დის ლაკვას ერთს წყაროს ერთი საწისქვილო, არამედ ადგილი ლაკვისა არს შვენიერი, ვითარცა თრიალეთი, ამას ქვეით ერთვის ალგეთს დვალთა დოლოვნის-ჯევი. გარნა პატივანს ზეით, კლდეკარ დიდ გორამდე არა არს ვენახნი და ხილნი, არამედ ვითარცა მთის ადგილნი აღვსწერეთ მოსავლითა. განა არს ტყიანი, ნადირიანი. პატივანს ქვეით ვაკეს არს ლოდი, რომელი გვალვასა თუ გარდააბრუნო და შენამო, მოვალს წვიმა, ხოლო წვიმიანობასა შინა თუ შეყარო ნაცარი და გარდააბრუნო, იქმნების უწვიმრობა. ამას ქვეით დის ალგეთი ჩდილოდამ სამჯრით და ერთვის საშუალს გუდარეხის-ჯევი. ხოლო გუდარეხს არს მონასტერი უგუნზათო,, ბენდერის მთის ძირს, ფრიად შვენიერი, შვენიერს ადგილს მრავალნი შენობანი; ზის წინამძღვარი. მას ზეით, ბენდერის მთისაკენ, არს ციხე და ადგილი კლდოვანი, კლდითავე მაგარნი. ქვეით ამისა ალგეთს ერთვის ამლივის-წყალი თავკვიდამ. დის სამჯრით. ხოლო ბუჟღულეთს ქვეით იწყებს ალგე-

¹⁰⁸⁾ მირიან მეფის თხოვნით ბერძენთ იმპერატორმა კოსტანტინე დიდმა გამოგზავნა სამღვდელოება და ხუროთმოძღვარნი, რომელთაც ააშე-

კერძ, არს ციხე ბირთვისი ¹⁰⁹⁾, კლდესა ზედა შენი და გარემო კლდითა მოზღუდვილი ეჯ-ნახევარ ოდენ, და ფეუვალი. და დიან მის შორის წყარონი. ჩიკუთის სამჯრით არს ეკლესია სამება წმიდის გიორგისა, მაღალს გორასა ზედა ნაშენი, არმედ საკურველი, რამეთუ დიდროანითა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელი არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდედ. ძირს მისსა არს წყარო დიდი და ფრიად კარგი. ძველად იწოდა გმირთ ნაკვეთი და იყო ციხე, ხოლო აწ ეკლესია. ამას ქვეით ერთვის ალგეთს ჳევი საღირაშენისა. გამოსდის სხალნარს და მოდის სამჯრით. ამას ერთვის ჳევი ზრბით-ოშეთისა. მას ზედ არს მონასტერი სამელისი. მას ზეით ზრბითის ჳევზედ, მაღალს კლდეზედ, არს ეკლესია ორბეთი, ხოლო სად ერთვის ალგეთს ჳევი ესე, მუნ არს ციხე ფარცხისი: ფარი ბირთვისის ციხისა, აწ შემუსრვილი. ამის გამომართებით, სამხრით, არს წინწყარო, ქალაქი მცირე, მოსავლიანი, კეთილ-ჰაოვანი, მაღალს ადგილზედ მდგომი. აქა არს წყარო: უკჭთუ მით მოხარშო მარცვალნი რომელნიმე და დღეთა შენტა ხარშო, ვერაოდეს მოხარშავს, გარნა სასმელად, და სახმარად კეთილი ¹¹⁰⁾.

ნეს ტაძრები ერუშეთს და მანგლისს და დაასვენეს ქრისტეს ჯვრის ფეხის ფიცარი. მანგლისი იგივე ნამგლისი-ა, რადგან ნამგალს ძველად ერქვა მანგალი (მანგალისი=მანგლისი).

¹⁰⁹⁾ 1402 წელს საქართველოს მეშვიდეჯერ შემოესია ლანგთემური, კვლავ მოაოხრა ქვეყანა და შემოერთა ბირთვისის ციხეს, რომელშიაც გამაგრებულიყო გუნდი ვაშკაც ქართველთა. ძალით ვერას გახდა, ხერხი იხმარა. საბლის კიბით ავიდა ციხის თავზე ჯანიბეგი, მას მიჰყვნენ სხვეზიგ, დაამარცხეს მეციხოვნენი და ამოჰლიტეს.

¹¹⁰⁾ აქ, დედანში ვახუშტს ჩაუწერია და მერე წაუშლია შემდეგი სიტყვები: „ხოლო აქა ვინათგან არს ყოფილი შენობანი ფრიადნი, დიდდინი და იწერვის დასავლით კერძოდ ხუნანისა გაჩიანი და სანადიროცა

ფარცხის ქვეით ერთვის ალგეთს ჳევი ზოგვისა. გამოსდის სხალნარს, მოდის სამხრით. მას აქეთ ერთვის ალგეთს ჳევი ასურეთისა. გამოსდის სამადლოს. ხოლო სამადლო იწოდების მუნ ფუნდუკისათვის. მოდის ჳევი ესე სამჯრით. კიკეთს ქვეით, ჳევსა შინა, არს მონასტერი კაბენისა ¹¹¹⁾. ყოფილ არს დედათა, გუნბათიანი, შვენიერი, აწ არს ხუცის სამარ. აღაშენა მეფემან თამარ. სამჯრით, მას ზემორ, არს ციხე აზეულასი და აწ კოჟრისა, თხემსა ზედა კლდისასა. ამ ციხის სამჯრით არს სასახლე მეფისა კოჟორი; აღაშენა პთ მეფემან როსტომ, უმეტეს ჟა მეფემან გიორგიმ და ჟდ

მეფემან ვახტანგ. დგებოდნენ ზაფხულს მეფენი. ღუუ-
ზნის ჳევი გამოსდის კოჳრის ციხის გორას და ერ-
თვის ასურეთის-ჳევს. ასურეთის-ჳევს ქვეით, სამჳრით, არს დუ-
რნუკი. აჳა არს კრკნალი და დარანნი დიდ-დიდნი. ეგრეთვე
მარნეულს, სადაცა არს აფთარნი მრავალნი. მარნეულს არს ნა-
ციხვარი, მის გამო იწოდა ძველადვე ლომთა გორა. მის სამ-
ჯრით არს დაბა ეკლესია და სიციხისათვის ჯოჯოხეთად წო-
დებული. აჳ ითხრების მიწა და ხდიან გვარჯილასა, ეგრეთვე
იაღლუჯის მთასა შინაცა მიწისაგან ხდიან გვარჯილასა. ხო-
ლო ალგეთის მსახლობლის ბარათიანთაგან ეწოდების ამ ად-
გილთა საბარათიანო აწინდელს ჟამსა, თვინიერ დბანის-ჳევისა,
თრიალეთისა, ტაშირისა და სომხითისა, ჟამთა ამათ. ხოლო
ალგეთის შესართავის ჩდილოთ, იაღლუჯამდე, მტკვრის პირს

ფრიად მრავალ არს, ვგონებ ყოფად ამას, ვინათგან საზღვარიცა არს გა-
რდაბანისა, ანუ ნახიდურს, რამეთუ ნახიდური ეწოდების ხიდ უმყოფელო-
ბისათჳს. გარნა ყოფილარს მუნცა შენობა და საქალაქო კეთილი".

¹¹¹⁾ ტფილისიდან კაბენის მონასტრამდე 15 ვერსია. კაბენში დღეს
რამდენიმე რუსის ბერია ჩასახლებული. მისი ჩუქურთმა დიდის ხელოვნე-
ბით ნაქმარია. აქედგან მეფეთ საზაფხულო სადგომ აზეულამდე სულ
7 ვერსია. აზეულას ერქვა აგრეთვე კოჳორი და დღეს ჰქვიან კოჯორი.

– 63 –

სახლობენ ელნი მაჳმადიანნი, მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა
და ყოვლისა თესლ-მარცვლისა. აკეთებენ აბრეშუმსა. მოხარ-
კენი არიან მეფისა, სავსენი ყოვლითა პირუტყვითა. საყალ-
ტუთნის დასავლით არს იაღლუჯის მთა, უტყეო და უწყლო,
და სადაცა სდის წყარო მცირე, იგიცა მწარე და მლაშე. არა-
მედ არს ფრიად ბალახოვანი, ზამთარ-ზაფხულს მოუკლებე-
ლი, რომელსა ზედა იზრდებიან არვენი, მროწლენი, ჯოგნი
და აქლემნი. იპოვების მგზავსი იამანის ქვისა, დიდი და მცი-
რე, მრავალ-ფერნი. აჳა არს ბალახი კალია, რომლის ძირს
დასწვენ და ნაცრითა მისითა ადულებენ საპონს უმჯობესსა,
კვალად ხმარობენ სხვაფერცა. ამის მთის დასავლით, ხოშაგე-
რმას იქით, არს ობისციხე, ველსა ზედა, და აწ შემუსვრილი.
და ამის ჩდილოთ კერძ არს ტბა კუმისისა, მლაშე, შესდის
წყარო კოდისა, კვალად ერთვის კოჳრისა და გუდელისის ჳე-
ვის წყალი. ამ ტბის დასავლით არს კუმისი, დაბა დიდი, ვე-
ნახოვანი, ლეღვიანი, ბროწეულიანი, ხილიანი. ამის მინდო-
რსა შინა მოვალს ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-ბანბას გარდა,
კანაფი უმუშაკოთ სცენდების. კუმისის თავს, კლდეცა შინა,
არს გამოკვეთილნი ქვაბნი. კუმისის აღმოსავლით, მტკვრისა-
კენ, არს თელეთები და ეკლესია წმიდის გიორგისა სასწაულთ-
მოქმედი. მტკვრის კიდუზედ არს ჭალა ყურყუთა, და აწ სო-
ნღალული წოდვილი, ნაყოფიერი ყოვლითავე. ამ ჭალიდან
იაღლუჯამდე და კუმისის ტბამდე და მტკვრამდე არს მინდო-
რი დიდი, აწ წოდებული სარვანისა, მეფეთ აქლემთა დგომი-
სათჳს, უწყლობით უნაყოფო.

აღწერა სკვირეთის მდინარისა. ხოლო კოჳრის ჩდილოთ

კერძო არს სკვირეთის მდინარე, აწ წოდებული ვერე. გამოს-
დის დიდგორის მთას, მოდის აღმოსავლით, ერთვის მტკვარს
დასავლიდამ, ტფილისის ჩდილოთ კერძო. შესართავსა ზედა არს
ლურჯ-მონასტერი. და ჯეობა ესე დიდ-გორის მთის კერძო
არს უვენახო, უხილო ვანათამდე, მას ქვეით ვენახოვანი, ხი-
ლიანი, ტყიანი, ნადირიანი, ფრინვლიანი. ვანათს ქვეით არს

– 64 –

ციხე წვერისა. სამხრით აქავ არს ჯევი გელიყარისა. მას ქვეით
წყდულეთს ერთვის ვერეს ჯევი, და ამ ჯევის თავს, მთაში,
ჩდილოთკენ, არს ციხე ლასტისა. ამას ქვეით, სამჯრით, ყოვ-
ლად წმიდის მონასტერი ბეთენია, გუნბათიანი, მაგარს ადგილს,
თამარ მეფის აღშენებული, აწ ხუცის სამარ ¹¹²). მუნ ერთ-
ვის ჯევი ვერეს სამადლოდამ. ამას ზედ არს რკინის-ციხე უქ-
ვიტკირო, კლდისაგან მოზღუდვილი ¹¹³). ამას ქვეით არს
ახალდაბა და მის დასავლით უძო, ეკლესია წმიდის გიორგისა,
მაღალს გორასა ზედა, მჭვრეტი კოჭრისა და ტფილისისა.
არამედ არს ჯეობა ესე ფრიად მაგარი და მოსავლით და პი-
რუტყვით შემკული, განა იცის სეტყვა ხშირად, რამეთუ მო-
ადგს დიდგორი. ხოლო მთა დიდგორისა არს მაღალი და თხე-
მთა უტყეო, კალთათა ტყიანი, ბალახ-ყვავილითა და წყარო-
ებითა შემკული, ნადირნი მრავალნი. აქა არს წყარო: ცივე-
ბით გაყვითლებულმან უკუთუ სვას და დაიბანოს პირი, წამს
განკურნებს; იყო ძველად მეფეთა სადგური ზაფხულს, აწ
არს მეფეთა ცხენთა საბმური ზაფხულს. არს მრავალთა ადგი-
ლთა მჭვრეტელი. ამისი ჩდილოთ კერძი მეოთხე სადროშოსი,
ხოლო სამჯრით კერძი ამის სადროშოსი. ამის პირისპირ, სა-
მჯრით, მთა ბენდერისა, ეგრეთვე ტყიანი და ბალახ-ყვავილო-
ვან-წყაროიანი, და თხემთა უტყეო და თრიალეთისაკენ სრუ-

¹¹¹) ბეთანიის ტაძრის წარწერა (1196 წლ.): „აღაშენა მა-
მასახლისმა საბამ განსასვენებლად ამირსპასალარის ამილბარისა, მე-
ფის კვირიკის ასულის რუსუდანის მეუღლისა“. აქ ორი ტაძარია,
დიდი და პატარა. ერთმანეთზე გადაბმული ტაძრის კედლები მოჩუ-
ქურთმულია და მოხატული. ეკლესიის შესავლის მარცხნივ კედელზე დიდ-
ბულად გამოსახულია თამარ მეფე ხელეზ აპყრობილი, ქმარი მისი დავით
და ძე გიორგი. ამნაირადვე გამოსახულია თამარ მეფე ვარძიის ტაძრის
კედელზე.

¹¹²) აქ ვახუშტს წაუშლია სიტყვები: „ვგონებ ობისციხედ ამას“.

– 65 –

ლიად უტყეო. ხოლო ესენი, რომელნიცა აღვსწერეთ, ძვე-
ლად არს ორ საერისთოდ.

გარდაბანისა და გაჩიანის საერისთონი. რამეთუ გარდაბა-
ნი არს საზღვრით: აღმოსავლეთით, მტკვარი და ხუნანის გამარ-
თებით ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა; სამჯრით, შუ-
ლაგრისა, ჭაპალისა და ბოლნისის გორაები; ჩდილოთ, მტკვრი-
დამ ტფილისის გორაები, ტაგნაგეთამდე; დასავლით, ჯევი
ასურეთისა წინ-წყაროს გამომართებით ნახიდურამდე და ბო-

ლნისის მცირეს მთამდე. იწოდების ქართლოსის ძის გარდა-
ბანის გამო, რომელსა მისცა დედამან თვსმან ხუნანი და ესე=
ნი და მან უწოდა სახელი თვსი ¹¹⁴). ამასვე უწოდეს შემდ-
გომად აგარანი, არამედ შემდგომად განდგომისა გრიგოლი მთა-
ვრისა ¹¹⁵) ამას დაედვა გრდანი, ლილო და მარტყოფი, და იწო-
დებოდა ესენი გარდაბანად, და არს საერისთო ხუნანისა: წინ-
თქმული გარდაბანი, სომხითი, ბერდუჯის მდინარე, ტაშირი
და ბამზაკი. ხოლო მეორე საერისთო – სამშვილდისა – არს საბა-
რათიანო, დბანის-ვევი, სკვირეთი, თრიალეთი, რომელი იყო
წილი გაჩიოსი, გარდაბანს ზეითი. ამან აღაშენა ქალაქი გაჩი-
ანი ¹¹⁶). იყო ესე ძე ქართლოსისა, რომელსა მისცა დედამან
ობისცისე და სკვირეთიდამ ვიდრე ფანავრადმდე და აზოცის
თავამდე, და განყოფილებამდე იყო ესრეთ საერისთოთ, არა
მედ უწოდებდენ დღემდე სომხითსაცა, თვინიერ თრიალეთისა
ორთა საერისთოთა, რამეთუ ვინათგან ხოსროვანთა შემდგო-
მად დაიპყრეს ბაგრატ მეფისამდე სომხითის მეფეთა ადგილნი

¹¹⁴) გარდაბანი ანუ გარ-დაბანი=გარე-დაბანი.

¹¹⁵) გრიგოლი (787 – 827 წ.).

¹¹⁶) „გაჩიანი“, ჩვენის ფიქრით, წარმომდგარა სახელიდამ ღმერთის
გაცისა, ისე, როგორც სახელები ზადენ-გორა (=ზედაზენი), არმაზ-თა,
არმაზის წყალი ღმერთებისავე ზადენის და არმაზის სახელებიდამ (გაჩი-
ანი=გაცინი).

– 66 –

ესენი, ვითარცა მოგვითხრობს ცხორება, ამისთვის უწოდეს
სომხითი. ხოლო აწინდელს ჟამსა იყო ერთ სასპასპეტოდ,
რომელნი შეიცვალეოდნენ სპასპეტნი.

ბოსტან-ქალაქი და გარეჯის მთის აღწერა. კვალად იალ-
ლუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალა-
ქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები. ესე აღაშენა ცო-
ლმან ქართლოსისამან ციხე-ქალაქი. შემდგომად კჭ მეფემან
თრდატ ¹¹⁷) აღაშენა ეკლესია კეთილი. გორგასალ დასვა აქა
ეპისკოპოზი და იყო მდ მეფის დავითისამდე, არამედ გამოს-
ლვასა ბერქა ყეენისასა ¹¹⁸) მოოჯრდა და აწცა არს ოჯერ.

ამ ჟამთა ქმნა სასახლე ჟბ მეფემან ერეკლემ, მერმე შემუსრა
ჟდ მეფემან ვახტანგ ¹¹⁹). ხოლო საზღვარი ამისი არს: დასავ-
ლით, მტკვარი; ჩდილოთ, კევი ლოჭინისა; აღმოსავლით, მთა
გარეჯისა ვიდრე მწარე-წყლამდე; სამჯრით, მწარე-წყალი.

ნაგების აღმოსავლით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაი-
ისა ⁰), სავსე ქურციკითა, რომელსა მოინადირებდენ მეფენი
წლითი-წლად. ხოლო მტკვრის კიდეთა ჭალა დიდი, სავსე
ეშვითა ¹²¹), მშვლითა, დათვითა, მგლითა და წვრილის ნადი-
რითა. ირემი იმყოფის ჟამად, და ჯოჯობნი მრავალნი. გარე-
ჯის მთას არს მონასტერნი კლდესა შინა გამოკვეთილნი, სე-

¹¹⁷) თრდატი (393 – 405).

¹¹⁸) თათართ ბერქა ყეენი შემოესია საქართველოს დაახლოვებით
1260 წ.

¹¹⁹⁾ გამაჰმადიანებულ ერეკლემ (ნახარალიხანმა) 1698 წელს იწყო ბოსტანქალაქის (რუსთავის) აღდგენა, აიშენა სასახლე და მის გარშემო დაასახლა ყიზილბაშნი. ვახტანგ სჯულმდებელმა დააქცია სასახლეცა და სხვა შენობებიც. აქაური ეპისკოპოსი გადავიდა მარტყოფს და იქაც ისევ იწოდებოდა რუსთაველად.

¹²⁰⁾ ყარაია, აწ ყარაიაზი.

¹²¹⁾ ეშვი, ღორი.

– 67 –

ნაკნი, ტრაპეზნი, პალატნი. ზამთარ თბილი, ზაფხულს გრილნი. ნათლის-მცემელს ზის არქიმანდრიტი, ჩიჩხიტურს ზის წინამძღვარი, დავით-გარეჯას არქიმანდრიტი, ბერთ-უბანს წინამძღვარი. არამედ ყოფილან მონასტერნი მრავალნი ვიდრე მწარე-წყლამდე, და მოწესითა სავსენი. ხოლო აწ არს ხუთი მოწესითა მყოფი. არა არს აქა წყალი, არამედ იპყრობენ წვიმი-საგან კლდის ჭათა შინა და სმენ. მასი არა არს ტყე, არამედ ძეძვი, მით ხარშვენ და აცხობენ. არს ეკლესიანი შემკულნი და დახატულნი ძველითგანვე. მონასტრად ქმნული არს იგ მათაგანისა დავითისაგან ¹²²⁾, მერმე შემკული, მომატებული მეფეთაგან. რამეთუ ნაგებიდამ გაიღო ჟდ მეფემან ვახტანგ რუ მტკვრისაგან, და მიერ ჟამითგან ნაყოფიერებს ჭალებს ქვეითი მინდორი. ყარაის ჭალას ქვეით მტკვრის კიდეს ესახლნენ ელნი დემურჩიასალნუ, სავსენი პირუტყვითა: რამეთუ ზამთარ სითბოთი და ტყითა და ბალახითა მოუკლებელი არს ადგილი ესე. და პირუტყვნი მათი დგებოდნენ გარეჯის მთასა ზედა. რამეთუ რაოდენნი წყარონი სდიან მთასა მას, მლაშენი არიან და პირუტყვთა შემრგონი. არს მთასა ამას ზედა თუთუბო, კაპარი მრავალი. ხოლო რაოდენნი ელნი დავსწერენით ქართლს, ზამთარ არიან ამ ადგილებთა შინა, და ზაფხულს აღვლენან ყაიყულისა და პალაკაციოს მთასა ზედა. არამედ აჰყარა შანადირ და დასხნა ხორასანს, და არს ესეცა სასპასპეტო საბარათიანოსი. ნაგების ჩდილოთ, მტკვრის კიდეზედ, არს ჭალა

¹²²⁾ გარესჯაში პირველად დამკვიდრდა დავით გარესჯელი (VI საუკუნეში). მისმა მოწაფეებმა და მიმდევრებმა გააშენეს თერთმეტი უდაბნო – მოწამეთა, ბერთუბანი, დოდორქისა, ნათლისმცემელი, ჩიჩხიტური, თეთრსენაკები, მღვიმე, ქოლაგერი, მოხატული, ვერან-გარეჯა და პირუკულმართი. დავით გარესჯა ააოხრა შა-აბაზმა მე-XVII საუკუნეში და აღწყვიტა 6000-მდე ბერი. უდაბნო განაახლა მაჭუტაძემ მე-XVIII საუკ. დასაწყისს. მოუპოვა ბევრი ძვირფასი წიგნი, სამკაული და შემოსავალი.

– 68 –

ყარაღაჯისა, ეგრეთვე ნადირიანი და კოკობ-ფრინვლითა სავსე. იდგა ჯოგი მეფეთა და უწოდებენ საჯოგის ჭალას. არამედ ესე ადგილნი, ნაგებს ზეით, არს ძველად კუხეთისა, რომელსა მისცა დედამან კუხოსს. ხოლო ნაგებს ქვეითი ჭერეთისა არს, და აწ უწოდებენ ყარაიას და გარეჯის მთას მასვე ძველს სახელს. ხოლო მსახლობელნი არიან სომხით-საბარათიანოს მთავარნი და აზნაურნი, ვითარცა ნიშანი გვიღვია რუკასა ამას.

არამედ არიან მშვიდნი, მორჩილნი, ბრძოლასა შემმართველნი, შვენიერ-ჰაეროვანნი, ეგრეთვე ქალნიცა უმეტეს ნაზნი. ხოლო თათარნი, რომელნიც დავსწერენით, არიან სუნნი, ქცევითა ვითარცა შვენის პირუტყვთა მწყემსთა, განა მკნენი. შემმართველნი, ახოვანნი, ჰაეროვანნი; უწოდებენ თარაქამად, ვინათგან ბრიყვნი, უცოდინარნი არიან; ქალნიცა ეგრეთნივე, არამედ მოშავგვრემონი, მხნენი და მბრძოლნი უფროს კაცთა, ცხენითა თუ ქვეითათ.

აღწერა მეოთხე სასპასპეტოსი. ხოლო არს მეოთხე სასპასპეტო ტფილისიდან ვიდრე ტაშისკარამდე ¹²³⁾ მეფისა თანა მყოფნი. და იმზღურების: აღმოსავლით, ლილოს საზღვრით, რომელი განვლის ხაზი შარობის ლილოსასა, აღმოსავლით სამკრითკენ ლოჭინამდე, რომელსა ეწოდების ომანის-ჯევი; მუნით განვლის სამგორსა და ჩადივარს შუა, და მრავალწყაროსა და სათის-ჭალას შუა და მიადგების ბერთ-უზნის ღელესა. ხოლო ლილოდამ ჩდილოთკენ მიადგების ჯევძმარს და ჯევძმარი მტკვარს მიადგების, და მტკვრის კიდე მცხეთამდე; სამკრით, ლოჭინის-ჯევი და გამოღმართ კრწანისის გორა, შინდისისა და წავკისის გორა, და წყნეთის გორა, და სკვირეთის ჩდილოთ კერძი სხალდიდამდე, და სხალდიდიდამ დიდგორის მთამდე მიყოლით ერიქალის მთა, კლდე-კარი, ერჯევანი, თორის მთა, და გაყოლით ნარიანის ხაზი ტბის-ყურამდე; ჩდი-

¹²³⁾ ბორჯომამდე.

ლოთ, მტკვარი და დასავლით დამჩხერალოდამ სადგურსა და თორს შუა, ბაკულიანის მთამდე და ტბის-ყურამდე. ხოლო ტფილისის სამკრით ერთვის მტკვარსკრწანისის-ჯევი, დასავლეთიდან კუმისისა და შინდისის მცირე მთებიდამ გადმოდინარენი.

აღწერა ტფილისისა. ხოლო ტფილისი არს სამი ქალაქი: ტფილისი, კალა და ისნი. ჰყოფს მტკვარი კალას, ტფილისს და ისნს. კალას უდის ჩდილოთ აღმოსავლით, ტფილისს ჩდილოთ და ისნს დასავლით და სამკრით. ხოლო კალასა და ტფილისს ჰყოფს სალალაკის-წყალი, რომელი გამოსდის წავკისისა და კოჟრის მთებსა, სამკრით და აღმოსავლით უდის კალას და დასავლით ტფილისს. არამედ პირველ იყო დაბა. კზ მეფის ვარზაბაკურის ¹²⁴⁾ ჟამსა შინა აღაშენა შურის-ციხე, მცხეთისათვის, ერისთავმან სპარსთამან. შემდგომად გორგასალ დადვა საფუძველი ¹²⁵⁾ და დაჩიმ, ლდ მეფემან, ქმნა ქალაქად და ტახტად მეფეთა, და მურვანყრუს *) შემ-

¹²⁴⁾ ვარზაბაკურ (379 – 394).

¹²⁵⁾ სოფელი ტფილისი არსებობდა ფარნავაზისა და მცხეთოსის დროსაც (ქ. ცხ., 20, 31), ხოლო ქალაქის აშენებას ქ. ცხოვრება მიაწერს ვახტანგ გორგასალს. ეს არემარე ტყით იყო დაბურული. მცხეთიდან მეფე წამოვიდა სანადიროდ. მისი მიმინო ხოხობს გამოედევნა და მალე გადიკარგნენ ცის სივრცეში. მეფე იმავე მხრისკენ წავიდა და ნახა, მიმინო და ხოხობი ჩავარდნილიყვნენ თბილს წყაროში და ჩათუთქულიყვ-

ნენ. მეფეს მოეწონა ეს თბილი წყლები და აქაური არემარე და იწყო ქალაქის აშენება. ამ დროს იგი 60 წელს მიღწეულ იყო. ბარათაშვილის ქ. ცხოვრებით ვახტანგი დაიბადა 457 წელს და ჩვენის გამოკვლევით 477 წ. მაშასადამე, ქალაქ ტფილისის დაარსება ხვდება ანუ 517 წელს (457+60) ანუ 587 წელს (477+60). ქალაქი, თბილის წყლების გამო, იწოდება ტ ფ ი-ლი ს ა დ ანუ თ ბ ი ლ ი ს ა დ. რადგან ტფილი-თბილი=მეგრ. ტი ბუ=სვან. ტებდი.

*) მურვან-ყრუ ძმა ხალიფა აბდალმელიქისა, საქართველოში შემო-

– 70 –

დგომად შემუსრეს ხაზართა ¹²⁶⁾ და აღაშენა ამირ აგარიამან. შემდგომად შემცირებასა მცხეთისასა და აოჯრებისა მისისასა, უმეტეს ტახტი იქმნა ბაგრატიონთა. ტფილისს დის ცხელი წყალი კლდიდამ, არს მით აბანონი ექვსნი, და დიდ-შენნი ავაზიანნი. მარადის მომდინარე ცხელი წყალი. აქ, თაბორს, ყოფილა ციხე, არამედ აწ შემუსვრილი არს. აქ დასხნა შა-სეფიმ ¹²⁷⁾ სეიდნი, მის გამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს *). ყოფილან ეკლესიანი დიდ-შენნი, არამედ აწ შემუსვრილნი არიან. კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა და ჩამოზღუდვილი სალალაკის-ჯევი მტკვრამდე. სალალაკის ჯევის კარს უწოდებენ განჯის-კარად. მაღალს ციხეში არს ეკლესია გუნბათიანი, წმიდის ნიკოლოზისა, და სასახლე მეფისა. პალატნი დიდ-დიდნი და შვენიერნი. არამედ დაუტევა პო მეფემან როსტომ ¹²⁸⁾, ჩამოზღუდა კალა, ციხიდან ხიდის ყურამდე და მისცა სპარსთა, მიერთგან უპყრავთ მათ, და თავისა თვისისათვის სამეფოდ აღაშენა, სიონსა და ანჩისხატს შუა, სასახლე, მტკვრის გარდაკიდებით, ყიზილბაშთა რიგისა. ჟდ მეფემან ვახტანგ აღაშენა სახლი შვენიერი, სრულიად სარკითა დამოქროვილი, დიდ-მხატვრობითა, ლაჟვარდითა და მარმარილოს კედლითა. შემუსრეს ოსმალთა. არს კალას ეკლესია გუნბათიანი, დიდი, დიდად შვენიერი, სიონი წოდებული) ღუთის-

ვიდა მე-VII საუკ. გასულს.

¹²⁶⁾ 718 წელს გამეფდა ჯუანშერ არჩილისძე. ხაზართა მეფემ ცოლად თვისად მოითხოვა არჩილ მეფის ასული შუშანა. ჯუანშერმაც და შუშანამაც უარი შეუთვალეს. გადმოვიდა ხაზართა ჯარი, შემუსრა ტფილისი, დაატყვევა შუშანა და დაბრუნდა. დარიალს რომ მიაწიეს, შუშანმგ საწამლავი შესვა და იქვე გარდაიცვალა.

¹²⁷⁾ შასეფი † 1642 წ.

) სეიდის შენნი.

ვახუშტი.

¹²⁸⁾ როსტომ † 1658 წ.

– 71 –

მშობლისა, რომლისა საფუძველი დასდვა ლთ მეფემან გურამ ¹²⁹⁾, შემდგომად შეასრულა ქვრივმან ვინმე და მოქალაქეთა, და მა მთავარმან ადარნასემ 130), ხოლო აწ დარღვევასა ზედა მიხდილი განაახლა და აღაშენა ძირიდან გუნბათითურთ ჟდ მეფემან ვახტანგ. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ტფილისის სამჭრით ქციისამდე. არს კვალად ეკლესია ჯვარის ¹³¹⁾,

გუნბათიანი, შვენიერი. განაახლა აწ იმერლისშვილმან. არს კვალად ანჩისხატი ¹³²), დიდი, უგუნბათო, კათალიკოზისა; შემუსრვილი აღაშენა კათალიკოზმან დომენტიმ ¹³³), ძემან ქაიხოსროსამან; არს ნათლის-მცემლის, გუნბათი მთარღვია პთ მეფემან როსტომ, სხვით განაახლა ჟდ მეფემან ვახტანგ. არს კვალად, დაბალს ციხესა შინა, ეკლესია გუნბათიანი და აწ ცარიელი, და სხვანი გუნბათიანი არიან. გ უპყრავთ სომეხთა. უგუნბათო აღაშენა კარის საყდრად პთ დედოფალმან მარიამ ¹³⁴). კვალად აღაშენა ჟდ მეფემან ვახტანგ ორი უგუნბათო“. ჟ დედოფალმან როდამ ¹³⁵) აღაშენა ერთი უგუნბათო, კვალად უგუნბათო ოთხი, აწ უპყრავთ სომეხთა. ხოლო ხიდის ყურს აღაშენა მეჩიტი შა ისმაილ ¹³⁶). პთ მეფემან როსტომ აღაშენა ციხეს გარეთ ერთი, სასახლესა შინა თჳსსა ერ-

¹²⁹) გურამ ბაგრატიონი (575 – 600 წ.).

¹³⁰) ადარნასე I (619 – 689).

¹³¹) ეკუთვნოდა იერუსალიმის ქართველთა ჯვრის-მონასტერს.

¹³²) სახელი დაერქვა ანჩიდამ მოტანილ ხატის გამო.

¹³³) დომენტი ქაიხოსროს ძე (1660 – 1675).

¹³⁴) მარიამ დადიანის ასული, მეუღლე როსტომ მეფისა (†1658).

¹³⁵) მეფე ვახტანგ V-ემ (1650 – 1670) განუტევა თვისი ცოლი როდამ და შეირთო როსტომ მეფის ქვრივი მარიამ.

¹³⁶) შაისმაილ (1499 – 1528) ტფილისს შემოვიდა 1522 წელს, აღაოხრა იგი და ააგო მეჩიტი ხიდის ყურს.

თი, და განჯის კართან ერთი. ურუმთ ქოროწიკონსა ჩღვზ აღაშენეს სამი, არამედ შემუსრნა შანადირ.

ისნს არს, კიდესა ზედა მტკვრისასა, კლდესა ზედა, ციხესა შინა, ეკლესია მეტეხი *) ღუთისმშობლისა, გუმბათიანი, დიდ-შვენიერ-ნაშენი, საარქიმანდრიტო. შემუსრვილი აღაშენა ძვ მეფემან დიმიტრიმ. ჟბ მეფემან ერეკლემ მისცა სპარსთა, და არს უქმად. აქ განვალს ხიდი კალიდამ ისნს, ციხიდამ ციხესა. ხოლო, ხიდის ყურის სამჯრით არს საფლაკი წმიდის აბოსი, რომელი იწამა სპარსთაგან ტფილისს. ხოლო ისნის-ციხე ყოფილ არს დიდი, რომელსა განაახლებდენ ოსმალნი ქოროწიკონსა ჩღვზ, და დაშთათ უსრულნი. ისნს არს ეკლესია ერთი უგუმბათო, არამედ გუნბათიანი ორი. და უგუნბათო ერთი უპყრავთ სომეხთა. ყოფილან ძველად მრავალნი ეკლესიანი ტფილისს, კალასა და ისნს, არამედ აწ შემუსრვილნი არიან ¹³⁷).

კალა მოზღუდა მეორე შაბაზ ¹³⁸), პირველ შემუსრვილი. სამართო მოავლო სალაღაკის კლდეზედ, დასავლით ქმნეს ორი კარი, ჩდილოთ ორი კარი. ზღუდეს გარეთ უკმობენ აწ გარეთ-უბანს, სადაცა არს ასპარეზი. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი ბ, უგუნბათო ბ, და უპყრავთ სომეხთა, ხოლო უგუნბათო ბ უპყრავთ ქართველთა ¹³⁹). კალას არს რომაელთა ეკ-

*) იტყვიან ამის აღშენებას გორგასალისასა. ვახუშტი.

¹³⁸⁾ ვარიანტი უმატებს: „არს კვალად ისნს ეკლესია დიდი უგუნბათო, შვენიერ ანაშენი, რომელი აღაშენა დედოფალმან დარეჯან, დადიანის ასულმან, და ჰყო კარის საყდრად სამეფოდ წელსა 1784“. ეს დარეჯანი იყო ერეკლე II-ის მეუღლე. მისს აგებულს საყდარს ჰქვიან დარიის მონასტერი.

¹³⁹⁾ შააბაზ მეორე (1642 – 1667).

¹⁴⁰⁾ ვარიანტი უმატებს: „და აწ აღაშენა საფუძველით ეკლესია დიდი, კეთილ-ქმნული და შვენიერი, წმიდის გიორგისა, ქ ა შ ო ე თ ა დ წ ო დებული, ამილახორმან გივმან, რომელსა სპარსნი სახელად უწოდებენ

– 73 –

ხლესია ერთი და მონოზონნი. ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა ტფილისს და განყოფით: კალას – ტფილისსა, ტფილისს – სეიდაბათს და ისნს – ავლაბარს, და გარეთ-უბანი არს ტფილისისა მსახლობელნი არიან ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მოჰმადანნი, ხოლო ციხეს გარეთ უფროს სომეხნი და მცირედ ქართველნი, ქცევა-ზნით ქართულითა. სახლნი ნაშენნი არიან ქვატალახითა და გალესილი გაჯითა, ზოგთა სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართული. არამედ ციხე, ეკლესიანი და ზღუდენი ქვიტვირისანი არიან. ჰავითა არს მშვენი და მხიარული, ერნი შვენიერნი და მშვიდნი, ქალნი ფრიად კეკლუცნი. გარემო ქალაქისა წალკოტნი და სავარდენი მრავალითა, ყოვლის ხილითა და ყვავილითა სავსე, განა ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი ¹⁴⁰⁾ უშვერნი. ზაფხულს ცხელი და არა გაუძლისი, ზამთარ ცივი. გაზაფხულ-შემოდგომა მშვენი და სატრფო. სანადირონი მრავალნი ახლოს, ფრინველთა და ნადირთა. ხოლო კვალად დასავლით, იმიტუტრუქის კლდესა შინა, არს მონასტერი მთა-წმიდისა, და აწ ცალიერი ¹⁴¹⁾. ხოლო ტფილისის

შაჰ-ყულიხანს. შესავალ კარების ზემო აწერია: „ჩვენ ამილახორმან გივმან, ძემან ანდუყაფარ ამილახორისამან და თანამეცხედრემან ჩვენმან ორბელისძის ასულმან ბანგუამ აღვაშენეთ ეკლესია ესე ღვაწლით შემოსილისა მთავარმოწამისა გიორგისა ზღუდით, ბურჯით და სახლით, რათა მეოხ გვეყოს ჟამსა სიკვდილისასა. ვინც იხილვიდეთ, შენდობასა გვიბრძანებდეთ. აღეგო მეფობასა კეთილმსახურისა გვირგვინოსანის თეიმურაზისასა და ძისა მისისა კეთილმორწმუნისა მეფის ირაკლისასა, ხოლო მამათმთავრობასა ანტონი დავითიანისა, განხორციელებითგან სიტყვისა ღუთისასა ჩლნდ“ (=1754 წელს).

¹⁴⁰⁾ მეიდნები.

¹⁴¹⁾ მთაწმინდის ტაძარი ააშენა დავით გარეჯელმა მე-VI საუკუნეში. XI საუკ. აქვე ათონის ქართველ ბერებმა ააშენეს მეორე ტაძარი. 1592 წელს ტაძრები განაახლეს დავით და ნიკოლოზმა, შემდეგს საუ-

– 74 –

სამჯრ-აღმოსავლით არს ნათლუხი. მუნ დის ნავთი, კიდესა მტკვრისასა, არამედ წყლის სიახლოვით მრავალი არ იღების. აღმოსავლით ტფილისისა არს ლილო. არა არს მუნ ვენახნი და ხილნი მთობისაგან, და არს უმდინარო წყაროებითა, და ნაყოფიერებს მთურად. ტბანი არიან მცირენი და უთევზონი, მყვრითა სავსე. სხდების წერო და ბატი მრავალი. ტფილისის

ჩდილოთ არს მინდორი დიდუბისა, რომელსა პირველ ეწოდა ცხენის-ტერფი ¹⁴²). ტფილისი დამ მცხეთამდე უწყლო, არამედ მოსავლიანი. კვალად ტფილისის ჩდილოთ არს ლურჯ-მონასტერი, ეკლესია წმიდის გიორგისა, უგუნბათო, დიდი, აწ ხუცის სამარ ¹⁴³). ვერესა ზედა არს ხიდი დიდი ქვიტკირისა.

კუნოებში მოხზდა. 1809 წელს ანტონი კათალიკოზის ნებართვით თომა გრიგორიევიმ განაახლა ტაძარი, გაუსწორა ეზო, გაუკეთა გზები. აქ მარხია ბევრი შესანიშნავიკაცი, დ. ყიფიანი, გრიბოედოვი და სხ. გრიბოედოვის საფლავს აწერია: „აღექსანდრე სერგეის ძე გრიბოედოვი დაიბადა 1795 წ. 4 იანვარს; მოჰკლეს თეირანს 1829 წ. 30 იანვარს“.

¹⁴²) ტერფი – ჩლიქი. დიდუბე ძველადვე განთქმული იყო თავის სალოცავით, თამარ მეფემ დიდუბის ტაძარში დაიწერა ჯვარი დავით სოსლანზე 1192 წელს. ეს ხალხსაც დაუხსოვნია:

საქართველოს დედოფალი, დედა ქართლისა თამარი,
სიმშვენიერით მოსილი, ამომავალი მზის დარი,
დავით სოსლანის მეუღლე, რომელს უმშვენა მან მხარი, –
დიდუბეში იქორწინა, სადაც რომ საყდარი არი;
ნადიმობა გაუმართა, მოიწვია თავის ჯარი;
ასი სული ცხვარი დაკლა და ორასი ნიშა ხარი,
ლურჯი სუფრა გაუშალა, იქნებოდა ასი მხარი,
ქვრივ-ობლებსა უწყალობა ოქრო, ვერცხლი დიდი ძალი.

¹⁴³) მისი ძველი წარწერა: „უღირსი ბასილი, ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოზ ყოფილი... ცეცხრსა ამას გიმკობ საყდარ-სართულსა, ამას ტაძარსა შენსა... ანდრია... ვაშენებ ნაცვალ საგებელად ჩემთვის და საყვარ-“

– 75 –

განა ვერე წყნეთამდე წალკოტითა შემკული და მრავალნი. მის სამართით არს ველი საბურთალისა. ამას შინა ყოფილა რუ ვერიდამ მოტანილი და აწ უმისოდ უნაყოფო არს ¹⁴⁴). მას

ლოსა ძმისა ჩემისა ქართლისა ამირთ ამირისა, რუსთავისა და შვიდთა მთელთა პატრონისა აბულასანისთვის“. ეს აბულასანი არის თანამედროვე თამარ მეფისა „ამირი ქართლისა და ტფილისისა აბულასანი, მეფეთ მეფისაგან წყალობით ხელდასხმული“ (ქ. ცხ., 284).

¹⁴⁴) შარდენი, რომელიც ტფილისში იყო 1671 წელს, სწერს: ტფილისი შვენიერი ქალაქია. არტყია ლამაზი და მაგარი გალავანი. ტფილისში არის შვენიერი სახლები. სავაჭრო სახლები და ქულობაქები კარგა აშენებულია და სუფთად შენახული. ტფილისის გარემონი გამშვენიებულია ბევრ სასახლეებით, რომელნიც სალხინო და სახაფხულო სამყოფად აგებულნია. ბევრია უშვენიერესი ბად-ვენახიც. ყველაზე დიდი ბაღი ეკუთვნის მეფეს. ქალაქი დიად დასახლებულია. ვაჭრობა აქვს დიდი. მეფის სასახლე ვრცელია და კეთილი, ღირსი სატახტო ქალაქისა“. იოსებ დელაპორტი, რომელიც ტფილისში იყო 1768 წელს, ამბობს: „ტფილისი ვრცელი არ არის, მაგრამ ლამაზია. მასში არის ფრად კარგი შენობები, პალატებიც კი. ქულობაქები ქვით ნაშენია და სუფთად დაცული. საფრანგეთში კი ქულობაქები აუშნოებენ უკეთესსა და უმთავრესს ქალაქებს. აბანოები ბევრი არ არის. ქართველთა სახლებში საკმაო სისუფთავეა. საქართველო ისეთი ქვეყანაა, საცა ცხოვრობენ სიამოვნებით და მცირე ულუფით. იგი მდიდარია პურით, ბოსტნეულით, ხილით. პური და ხორცი გემრიელია, მეტადრე ნადირი. აქაურ ქალებზე შვენიერი არა არის-რა. განუცვიფრებლად ვერ ვუცქეროდი მათ. ამ ქვეყანას შეიძლება ვუწოდოთ შვენიერების სამკვიდროდ. აქ ისევე იშვიათად შეხვდები ულამაზო ქალს, ვით სხვაგან ლამაზს. ეს შვენიერი ქართველი ქალები თითქო იმიტომ გაჩენილან, რომ

შეიყვარონ და შეაყვარონ თავი თვისი. ტფილისში აკეთებენ ზარბაზნებს, ყუმბარებს, წამალს. უკეთეს ღვინოდ ითვლება კახური, დიდებულთა ქალები ცხენით მგზავრობენ. თავზე ხურავთ ქუდები, თავით და სირმით მოვლებული“. ისტორია ტფილისისა არის ისტორია მთელის საქართვე-

– 76 –

ზეით არს ტბა ლისისა და მის დასავლით მთა სხალდიდისა, კეთილი აგარაკი და შვენიერი ყოვლითა. ამის სამჭრით ჳეობა *) დიღმისა. გამოსდის ამისი წყალი სხალდიდსა და სათოვლის მთას და დის აღმოსავლით, მიერთვის მტკვარს დასავლეთიდამ. არს წოდორეთამდე ვენახოვან-ხილიანი, და მას ზეით მთებრი. სამჭრით არს ველი დიდი დიღმისა უნაყოფო, არამედ ბალახოვანი, და ზამთარს იზრდების ცხვართა და ზროხათა სიმრავლენი. ნაქულბაქევს ზეით არს დევის-ნამუხლი, – კლდე გაჭრილი გზად. მას ზეით მუხად-გვერდ. მას ზეით, მცხეთის ხიდის სამჭრით, არს მონასტერი ახალქალაქური, ყოვლადწმიდისა, უგუნბათო, კეთილს ადგილს, იდგნენ მოწესენი. მის დასავლით მცირე ჳევი ქართლისა, სდის მისსავე მთას და მოდის ჩდილოთ. აქა არს ციხე, რომელი აღაშენა ქართლოს, და უწოდა სახელი თვისი; არაოდეს შემუსრვილი მტერთაგან, რომელი დადგა ყრუს მოსვლასაცა. ამ ადგილის გამო ეწოდა ამ ქვეყანათა ქართლი. მეფემან ფარნაოზ აღმართა აქა კერპი არმაზ, სახელისა თვისისა, და მისგამო ეწოდა არმაზი ადგილსა ამას, და დაეფლა ქართლოს აქავე, და ფარნაოზცა წინაშე კერპისა თვისისა. არამედ კერპისა ამის მსახურნიც, რომელნი იყუნენ, იგინი იყუნენ საქართველოს. ხოლო შემდგომად შემუსრა კერპი ესე წმიდამან ნინომ. არამედ იყო ქალაქი არმაზი აქითგან ვიდრე ნაქულბაქევამდე, და ყრუსაგან და შემდგომად მისა მოოჯრდა ¹⁴⁵⁾. ხოლო აწ არს დაბნები.

ლოსი და იგი აღწერილია თხზულებებში: პლ. იოსელიანისა „Опис. древ. Тифлиса“, მ. ჯანაშვილისა „საქართვე. დედაქალაქი ტფილისი“, დ. ბაქრაძისა და ბერძენოვისა „Тифлисъ въ историч. и этногр. отношеніяхъ“.

*) აქილამ ძეგვის-წყლამდე მუხრანისა არს. ხოლო აწ ესრეთ რიცხვენ. ვახუშტი.

¹⁴⁵⁾ არმაზი ძრეელი ციხე-ქალაქი იყო, აქვე თავდაპირველად იყო

– 77 –

აღწერა მცხეთის ზემოთისა. დასავლით არმაზისა არს ციხე-დიდი, მის დასავლით ჳევი ძეგვისა. სდიან სხალდიდს, მიერთვიან მტკვარს სამჭრიდამ. არს ღვინო და მბალი მუნებური კეთილი. კვალად ამის დასავლით ჳევი ნიჩბისისა გამოსდის დიდგორს, დის ჩდილოთ, ერთვის მტკვარს სამჭრიდამ. **ნიჩბისისათჳს.** ნიჩბისს არს შენობა დიდი და მონასტერი მცირე, აწ ხუცის სამარ. ამ ნიჩბისის წყლის შესართავზედ არს მტკვარზედ კოწახურას ფონი, მუხრანს გამსვლელი. **კავთის-ჳევისთჳს.** ნიჩბისის დასავლით ჳევი კავთისა. გამოსდის დიდგორს, დის ჩდილოთ, ერთვის მტკვარს სამჭრიდამ. ქვათახე-

ვამდე ვენახოვანი, ხილიანი. ქვათახევს არს მონასტერი ყოვლად-წმიდისა, გუნბათიანი, მშვენიერ-ნაშენი ¹⁴⁶) ზის არქიმანდრიტი და არს ადგილი შემკული. ზაფხულს გრილი, წყაროიანი, ზამთარ თბილი. გარემოს მთა ტყიანი, შენობა მრავალნი. ამას შინა შეჰყარა ლანგთემურ მოწესენი და შეასხა ეჟვანნი (რომელნი იტყოდენ „ვაი ჩვენს დედაბრობასა, ეს რა გვეჟღარუნებინა“), და გამოსწვა ყოველნი ეკლესიასა შინა, და ჩანს დღესაც იატაკსა ზედა ჯელნი, ფერჯნი, თავნი და გვამნი. არავინ შევალს ფეკცმული, არამედ ფერჯ-შიშველნი, სიწმინდისათჳს ¹⁴⁷). ამას ზეით, დიდგორის კალთას, არს ციხე კავთისა,

ქართველთა უმთავრესი სალოცავები, მეფეთა ტახტი. უკანასკნელად იგი მოაოხრეს თათრებმა და მონასტერი კი ისევ არსებობდა და მასში 1526 წ. მოღვაწეობდა კათალიკოზი მელქისედეკი. სახალხო ლექსი:

არმაზის ციხე-ქალაქო, მველადგან გაოხრებულო,
ხალხითა ერთხელ სავსეჲ, ძლიერო, ყოვლთაგან ქებულო,
შენ ვილამ გნახოს ნაშენი, მტერთა მახვილით მოსრულო.

¹⁴⁶) ვარიანტი უმატებს: თეთრ-თლილ ქვით აღშენებული, პალატ-ზღუდე კეთილ ქმნილი.

¹⁴⁷) ქვათახევს ტამარი ყოვლად წმიდის მიძინებისა აშენებულია მე-X – XIII საუკუნეში, თავდაპირველად დედათა-მონასტერი იყო და შე-

– 78 –

მაღალს კლდესა ზედა შენი. კავთას ქვეით ერთვის ამ ჯევს ჯევი ბოტისისა. ქვათაჯევ.წინარეხს ¹⁴⁸) ქვეით ერთვის ამავე ჯევს ჯევი გუდარეხისა. წინარეხის აღმოსავლით და გომიჯვრის ზეით არს მონასტერი ლავრა, გუნბათიანი, შვენიერს ადგილს და აწ უქმად ¹⁴⁹). გუდარეხის ჯევზედ არს, თვალივს, სასახლე მეფეთა, ნაშენობა დიდი.

თემისათჳს. ხოლო დასავლეთით კავთისჯევისა დის მდინარე თემისა. გამოსდის ჭვარებსა და თორის საშუალს მთასა, და დედა-ციხემდინ დის აღმოსავლით, მერმე დის ჩდილოთ-კენ, და მიერთვის მტკვარს სამჯრიდამ. აქ, მტკვრის კიდეს, არს მონასტერი ყოვლად წმიდისა გუნბათიანი დიდი, მეტეხი, კეთილ-შენი გორგასლისაგან, საარქიმანდრიტო. ამას ზეით არს სხერტის ჭალა ¹⁵⁰). ამის სამხრით არს, თემამზედ, ახალ ქალაქი, ამის ზეით ეკლესია გუნბათიანი ერთა-წმიდისა, სასწაულთ-მოქმედი ¹⁵¹). ამის აღმოსავლით არს ციხე ცხირეთისა,

მდეგ ლანგთემურისა, რომელმაც ამოსწყვიტა მოლოზანნი, საბერო მონასტრად გადაკეთდა. მთელს ქართლში უპირველეს მონასტრად ითვლებოდა. მონასტერი ფრიად მდიდარი იყო და სვიმონ მეფის ტყვეობიდან გამოსასყიდად გამოიღო 70,000 ლევი.

¹⁴⁸) ვარიანტი უმატებს: წინარეხს ზეით არს მონასტერი ყოვლად-წმიდისა, ბეთლემად სახელდებული და იქავ სახლობენ აზნაურნი მაღალამენი.

¹⁴⁹) ტამარი ლავრა თლილის ქვით არის ნაშენი. მისი კარები და ფანჯრები შვენიერად მოჩუქურთმულია (პ. იოსელიანი. გიორგი სააკაძის ცხოვრება, გვ. 117-122).

¹⁵⁰) აქ დიდი ზრძოლა გადაიხადა მეფე ლუარსაბმა 1609 წელს, მრავალი მეომარი ამოუწყვიტა თათარხანს (ყირიმის ხანს) და მერე თვით

იგიც შემუსრა გორს ზემო, მტკვრის პირას.

¹⁵¹⁾ ვარიანტი უმატებს: „თლილი ქვით ნაშენი, კეთილოვანი, სარქიმანდრიტი, არამედ კათალიკოსს უპყრია ტახტად თვისად“. ერთა წმი-

– 79 –

ნასახლევი მეფეთა. ერთა-წმიდის დასავლით არს ციხე დრისა, მაღალს კლდესა ზედა, მაგარი, მდინამეს ზედა თემძისასა. ამის სამჯრით, ზემოთ, მდინარესა ზედა არს, კორკონს, მონასტერი გუნბათიანი, ფრიად მაგარსა და შეუალს ადგილს. აქა არს ლითონი ბრპენისა მრავალი, იტყვიან ვერცხლისაცა. ზის წინა-მძღვარი. აქამომდე არს თემამი ვენახ ხილითა ნაყოფიერი. ამას ზევით ვითარცა თრილეეთი ჭვარებიტურთ. რკონს ზევით, კველრმას, არს მონასტერი. მას ზევით, ერიქალის მთის ქვეშა არს დედა-ციხე, კლდით მოზღლუდვილი, ფრიად მაგარი. და მდინარესა ამას შინა არა არს თევზი, თვინიერ კალმახისა, და იგი მრავალი, განა წყალ-დიდობას შემოვალს კაპოეტნი, და ჟამად ორაგულნიცა. გომიდან მეტეხამდინ არს ჭალა სხერტისა, და არს კოკობი მრავალნი. **ხოვლესათჯს.** თეზის დასავლით არს ჯევი ხოვლესი. გამოსდის რაზმითის მთას, მოდის ჩდილოდამ, ერთვის მტკვარს სამხრიდამ. არს ვენახოვანი, ხილიანი და ნაყოფიერი. თეზიდან ატენის-წყლამდე მინდორი დოესისა, რომელი ირწყვის თეზის რუთი, და რს ფრიად მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბამბისა. **ატენისათჯს.** ამის დასავლით არს ჯეობა ატენის მდინარისა. ტანა გამოსდის ჯამჯამას და საცხენისის მთას, დრის ჯევამდე დის აღმოსავლით, მერმე დის ჩდილოთ, ერთვის მტკვარს სამჯრადამ. მტკვრის სამჯრით დასავლეთიდან ერთვის ატენის წყალს წედისის ჯევი. **წედისს** არს ციხე მცირე, და არს ჯეობა ესე ვენახოვანი, ხილიანი. კვალად ატენის წყალს მოერთვის აღმოსავლიდან ვერის ჯევი, აქა არს ციხე მაღალს კლდესა ზედა, და ჯეობა ესე არს ვენახოვან-ხილიანი. ვერის დაბის დასავლით არს, დანახვისის მთის ძირს, მონასტერი კეთილ-შვენიერი, ყოვლად-წმიდისა. ამას

და აშენებულია წმ. ევსტათეს საოხად მე-XI – XII საუკ. ტამარი შვენიერად მოჩუქურთმულია.

– 80 –

ზევით ატენი, მცირე ქალაქი ¹⁵²⁾). მოსახლენი ქართველნი, სომეხნი, ურიანი. არს ციხე მაღალს კლდესა ზედა ნაშენი, დიდი, და ციხის გორის სამჯრით, არს საცივი, ვითარცა მყინვარი, სადაცა დგება ღვინო წარჩინებული. ჩდილოთ კერძ სდის თბილი წყალი, მკურნალი ბუგრისა. და სდის სხვაცა ცივი წყარო. ატენის სამჯრით არს მონასტერი სიონი, გუნბათიანი, კეთილ-ნაშენი და აწ სმენ გადამდგარს ეპისკოპოზს, ახტალის მაგიერ, ვინათგან იგი უქმ არს, და აწ არს ნიში მისი ¹⁵³⁾). ხოლო სიონის პირის-პირ დანახვისის ძირში, არს მონასტერი ნათლის-მცემლისა. დანახვისი დგას მაღალს მთასა ზედა, ეკლესია წმიდის გიორგისა, მჭვრეტი ქართლისა.

ამას ზევით მოერთვის ტანას ჳევი დრისა, გამომდინარე რაზ-
მითის მთისა, და არს მთა კალთათა ტყიანი, თხემთა უტყეო.

¹⁵²⁾ ატენი მდ. ტანას ხეობაშია. აშენებულია მეფის ფარსმანისაგან
184 წ. ქრ. შ. აქ უყვარდა ცხოვრება მეფე დავითს (მე-XVI ს). 1689 წ.
იგი გააოხრეს სპარსებმა და შემდეგ შეიქმნა ბუდედ ლეკთა ბრბოებისა.
1821 წელს ხელახლა მოშენდა. მასში ცხრა საყდრის ნანგრევია. ატენის
სიონი ააგო ბაგრატ III-ემ (†1014 წ.).

¹⁵³⁾ ატენის სიონის გარეშემო ნანგრევებია კომკეებისა, სახლებისა,
კედლებისა და მილებისა. აქ მილით წყალი გამოყვანილი ყოფილა მდინ.
ტანადამ. ტადარი თლილის ქვით აშენებულია. მისს კედლებზე გამოქან-
დაკებულია სახეები ბაგრატ მეფისა, მის მეუღლისა, სამფსონი, წმ. ევსტა-
თე. საკურთხეველის სვეტები უკეთეს მარმარილოსაგან გაკეთებულია. დი-
ბუას ეს სვეტები მიაჩნია წარმართულ დროის ნაშთად. ატენის სიონი
853 წელზედ ადრეა აშენებული. მისს კედელზე დ. ბაქრაძემ ნახა შე-
მდეგი სიტყვები, 853 წელს წარწერილი: „აგოჯსტოსა ე-სა დღესა შაბა-
თსა, ქორონიკონსა ოგ-სა ჳედა წელსა სარკინოზთასა ა... ტფილისი დაა-
ტყევეა ბულამ და შეიპყრა და მოკლა ამირამ საჰაკ და მასვე თვესა აგო-
ჯსტოსა კვ-სა დღესა შაბათსა ვეზირა შეიპყრა კახამ და ძე მისი თარხუ“.
ესვე ცნობა დაუცავს ქ. ცხოვრებას (იხ. „ქართველთა მატიაზე“, გვ. 55).

– 81 –

აქა არს საფლავი ჳაფირისა, რომლისა სიგძე ხუთი ადლი, და
სცოცხლებდა ჳამსა როსტომ მეფისასა ¹⁵⁴⁾. ბობნავს ჳევით
ერთვის ტანას ლუის-ჳევი, გამომდინარე საცხენისის მთისა, და
ბობნავამდე ჳეობა ესე არს ვენახოვანი, ხილიანი, მას ჳევით
მთური, ვიწრო და მაგარი, კლდიანი, ტყიანი და ცხელი. კო-
წახური არს ტყედ. ბობნავს ჳევით, ჩდილოთ ვერძ, არს ციხე
კიკანათ-ბერი, კლდით მოზღუდვილი და წყარო შიგ გამომდი-
ნარე, და ფრიად მაგარი. ამ ციხის დასავლით მთასა შინა,
არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, ახალჯვარი, სასწაულთ-მყოფი
რამეთუ არს მარადის კარნი დაუხშველნი, და მცველნი არა-
ოდეს. ვერ შევალს მპარავნი და ვერცა ნადირნი. ხოლო
მდინარესა შინა ატენისასა ჳის კალმახნი გემოიანი მრავალ-
ნი, და სხვა თევზნი არა. წედისის ჩდილოთ და გორის პი-
რისპირ არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, მაღალს გორასა ჳე-
და ნაშენი, სასწაულთმოქმედი. თავი წმიდის გიორგისა მდე-
ბარებს ჳვარსა შინა. უწოდებენ გორიჯვარს. არა იყო მუნ
წყალი, ჳდ დედოფალმან რუსუდან ¹⁵⁵⁾ მოიტანა ბურეთის
მთიდამ.

აღწერა საციციანოსა ხვედურეთ ჳევით დამჩხერლომდე. და-
სავლით გორიჯვრისა არს ჳევი სკრისა, და მიერთვის სამჭრიდამ
მტკვარს. ამ ჳეობის დასავლით არს ხვედურეთის ჳეობა. გა-
მოსდიან საცხენისის მთას და მიერთვის სამჭრიდამ მტკვარს,
და არიან ესე ორნი ჳეობანი ვენახოვანნი, ხილიანნი. ხვედუ-
რეთის დასავლეთით არს მონასტერი ყინცვისს, წმიდის ნიკო-
ლაოზისა, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად ნაშენი, მაღალს ად-

¹⁵⁴⁾ როსტომ † 1658 წ.

¹⁵⁵⁾ რუსუდანი, ჩერქეზთ ბატონის ასული, მეუღლე ვახტანგ სჯულ
მდებელისა. გორიჯვრის რუ განაახლა ოთარ ამილახორმა ერეკლე II-ის
მეფობაში. გორიჯვარი მდებარეობს მაღალს გორაზე, მოზღუდვილია მა-

გარის ციხით. ასავალი გზა აქვს მეტად ძნელი.

– 82 –

გილსა ზედა, ზის წინამძღვარი. ამის სამჯრით, მთასა შინა, არს სარკეს მონასტერი უგუმბათო, ფრიად კეთილნაშენი, და აწ უქმი. ყინცვისის დასავლით არს ძამის ჯეობა. გამოსდის თორის მთასა, მოდის საგლონის ჭალამდე აღმოსავლით, მას ქვეით დის ჩდილოთ, მიერთვის მტკვარსა სამჯრიდამ. მტკვრის კიდესა ზედა არს ციხე სამწევრის, დიდი, შიგ ეკლესია კეთილ-შენი. სამწევრისის სამჯრით მოერთვის ძამას იმერხევის ჯევი გამოსდის საცხენისის მთას. აქ არს მონასტერი ძამისა და აწ ხუცის სამარს. იმერხევის დასავლით, ძამაზედ, არს მძორეთი, მცირე ქალაქი ¹⁵⁶). მოსახლენი სომეხნი, ურიანი. ციხე არს მაღალს კლდესა ზედა ნაშენი. ესე არს ძამის-ციხე. ამ ციხის ქვეშ სასახლე ციციანთა. მძორეთის დასავლეთს, გვეძინეთს ერთვის ძამას ჯევი მუხალეთისა, აქა არს ციხე. კვალად გვეძინეთის დასავლით მოერთვის ჯევი აბუხალოსი. აქა არს ქვაბნი გამოკვეთილნი მაღალს კლდესა შინა, მრავალნი. მას შინა ეკლესია კეთილი და კაცთა შეუალი სიმაგრით. აქიდამ გარდავალს გზა გუჯარეთს, რაჭის-ჯეჯედე. აბუხალოს დასავლით გარდავალს გზა გუჯარეთს. ამ გზის დასავლით და ქოზიფას ზეით არს კლდე ფშვნიერი, ყვითელი და ბრწყინვალე, ვითარცა ოქრო. და მის ქვეით არს მონასტერი ქოზიფას, უგუმბათო, კეთილ-შენი, მთასა შინა და აწ უქმი. არამედ გვეძინეთამდე არს ჯეობა ესე ვენახოვანი, სილოვანი და მას ზეით მთური. მძორეთის ჩდილოთ, გორას იქით და სამწევრის ზეით, არს მონასტერი ყოვლად-წმიდისა წრომს, გუნბათიანი, შვენიერი, სოფის კენჭი ჩაწყობილ-დახატული ¹⁵⁷), და ხუცის სამარ. ხოლო ამას ქვეითს მინდორს რწყავს რუ

156) მძორეთი ააშენა მეფე მირდატმა 113 წ. ქრ. შ. იგი დააქცია მურვანმა მე-VII საუკ. (პლ. იოსელიანი).

157) ვარიანტი უმატებს: „მონასტერი დიდი და პატიოსანი მაცხოვრისა, გარეთ თლილის ქვით, გუნბათიანი, და შიგნით სოფის კენჭით“.

– 83 –

ძამისა, და ნაყოფიერებს წრომის დასავლით არს ჯევი მიწობისა, მის დასავლით არს კრისის ჯევი, ამის დასავლით ჯცისის-ჯევი, და არიან ჯევნი ესენი ვენახოვანნი, ხილიანნი. ხოლო დამჩხერალოდამ ტვილისამდე, მტკვრის კერძო მთამდე, არს ნაყოფიერი. ბრინჯს-ბანბას გარდა, ყოველნი მარცვალნი, რომელნი აღვსწერეთ, ხილნი და ვენახნი მრავალნი, ღვინო აქაური უმჯობესი ყოვლისა ქართლისა, და უმეტეს ატენური ყოველთა საქართველოს ღვინოთა; პირუტყვთა სიმრავლე ყოველთავე, თვნიერ აქლემისა. ჰაერიკეთილი და შემკული, და მთათა დაბნები ეგრეთნი, ვითარცა მთისანი და-ვსწერენით ნაყოფითა და პირუტყვითა, ტყიანი, ნამოვან-ფიჭოვანი და ნადირიანი. მთა დიდგორისა და ერიქალისა ჩდი-

ლოთ კერძი არს ამ ადგილისა, და ნადირიანნი არიან, და ერიქალის მთასა შინა არს მეტი სხვათა თხა. კლდე-კრის დასავლით არს მთა ერჯევნისა, მაღალი და თხემთა უტყეო, ჭვარების კერძოსაკენ ტყიანი. არს დიდნი და მცირენი ნადირნი მრავალნი. აქ მთის თხემსა ზედა არს წყარი: თუცა სვას დაცონილმან, ჰგონებს სამდღე უჭმელობასა. და შემკულნი არიან მთანი ესენი შვენიერებითა. ხოლო კვალად წრომის ჩდილოს მტკვრის კიდესა ზედა არს დაღალულა მინდორი და ნაშენი, და ფრიად ნაყოფიერი, ზამთარ პირუტყვთა ბალახნი მოუკლებელი, და ფრინვლითა სხვა და სხვითა სავსე. განა ზაფხულს გაუძლოსი, ტფილისიდამ გორამდე მტკვრის კიდე აქა და იქით არს ჭალიანი, კლდიანი. ნადირნი და კოკობნი მრავალნი. გორიდამ დამჩხერალომდე ფლატოიანი და ჭალიანი, ვითარცა დაღალულა.

აღწერა თორისა და აწ გუჯარეთისა. ხოლო ჭვარების დასავლით და მძოვრეთის სამჯრით არს მდინარე და ჯეობა თორისა, რომელი გამოსდის ჭვარებსა და ამის შუათს მთასა, და მიდის დასავლით, მერმე მომრგვალდების ჩდილოთ სადგერს ზეით, და მიერთვის მტკვარს სამჯრიდამ. და აწ განყოფილი არს სადგერად და გუჯარეთად. ამ ადგილის კაცნი ყოფი-

– 84 –

ლან მბრძოლნი ძლიერნი, აწცა არიან მჯნენი. გომარეთს ზეითი ჭვარებამდე არს ჯეობა გუჯარეთისა, და ყოფილ არიან მრავალნი შენობანი და ეკლესიანი, განა აწ შემუსვრილნი. გუჯარეთის სოფელს ქვეით კიმოთისმანამდე, თორის წყალზედ, აქათ და ქით არს კლდე, რომელი აიყრების დიდ-დიდი ფიცარი, ფიქალ-ფიქალი, შავი, და ბურვენ მით სახლებსა. არს გუჯარეთის ჩდილოთ, მაღალს მთის თხემსა ზედა ციხე თოთხამი, მჭვრეტელი ქართლ-იმერეთისა. ამას ქვეით არს ციხე მომწვარს და ეკლესია მცირე და შენობანი დიდნი. არს კვალად სარბიელს ზეით ციხე. სარბიელას ჯევის თავს, მაღალს მთის წვერზედ, არს ციხე ალეწისა, მაგარი და მჭვრეტი ქართლ-იმერეთისა. ხოლო ადგილნი ესენი იყო უშენი, მცირეთაგან კიდე. აღაშენა ჟდ მეფემან ვახტანგ. არა არს აქა ვენახნი და ხილნი, თვნიერ მთის ხილთა, და სხვით ნაყოფიერი მთისებრ, ბალახ-ყვავილითა, ტყითა და წყაროებითა შემკული. ნადირნი მრავალნი, წყალი კალმახით სავსე. მოერთვიან სამარიდამ და ჩდილოდამ ჯევი თორის წყალსა. აწ იყო ნარიანიცა ამისი, სადაცა დგების ზაფხულს ცხვართა და პირუტყვთა სიმრავლე ვიდრე ტბის ყურამდე, ადგილსა ვაკესა და შვენიერსა. დის ქცია საშუალს ნარიანისა, კალმახით სავსე. (იტყვიან ტბის-ყურისას: „თამარ მეფემ ჰყო ტბად, ვინათგან ჩანს ნარული, რომელი გაიტანაო ქციიდამ“ და აწ უქმი არს).

ხოლო არს სასპასპეტო ესე შემკული მთითა, ბართა, პირუტყვითა, ნადირ-ფრინვლითა. მოსავალნი, რომელნიცა აღვსწერენით, მრავალნი ნაყოფიერებს. კაცნი და ქალნი შვენიერნი, მშვიდნი, მორჩილნი, და ვიეთნი შფოთის მოყვარენი,

მბრძოლნი ძლიერნი. სამწყსონი არიან კათოლიკოზისანი. სახ-
ლობენ მთავარნი ოთხნი და აზნაურნი მრავალნი. აწ ვიწყებთ
სხვასა.

აღწერა მესამე სასპასპეტოსი. მესამე სასპასპეტო არს
რომელი იწყების მცხეთიდან. ხოლო კათალიკოზი ვინათგან
მეფისათანა მყოფი არს და არს მეოთხე სასპასპეტოსი, არამედ

– 85 –

მუხრანი, ორი არაგვი, ქსნის ჳევი და მამული მისი მესამე
სასპასპეტოსი არს. ხოლო მუხრანმან მოიგო სახელი ესე მუ-
ხათგან, სადაცა არს ადგილთა ამათ შინა ტყე უმეტეს მუ-
ხანი. განა საზღვარი მუხრანისა არს ძეგვის წყლიდამ დიდმის
იწრომდე. არამედ აწ აღმოსავლით მზღვრის არაგვი, სამჭრით
მტკვარი, ჩდილოთ ციხე ბოდავისა და ტინის მთა, დასავლით
გორა ოკამისა, სამჭრითკენ გარდაჭრილი ხაზი შავტყესა და
წლევისა კასპის ბოლომდე.

აღწერა მცხეთისა. ხოლო მცხეთა არს ორს მდინარეს
შორის. სამჭრით უდის მტკვარი, აღმოსავლით არაგვი, და
მუნ შეკრებვიან. აღაშენა მცხეთოს, ძემან ქართლოსისამან და
უწოდა სახელითა თვისითა. შემდგომად იქმნა ქალაქი დიდი,
რომელსა უწოდებდენ დედაქალაქსა ¹⁵⁸). მერმე მოზღლუდა არ-
დამ ერისთავმან სპარსთამან; მანვე აღაშენა ხიდსა ზედა ციხე
და ჩდილოთ ციხეი. კვალად არმაზიდამ წარმოზღლუდა მტკვრა-
დმდე, ამის გამო ისწავლეს ქართველთა ქვიტკირი, და იმყო-
ფოდა ქალაქსა ამას შინა უხუცესი ყოველთა საქართველოსი,
და მორჩილებდენ ამას. შემდგომად აზონ ¹⁵⁹) მოარღვია ზღუ-
დე, ა მეფემან ფარნაოზ კვალად მოზღლუდა, და მეფენი ჟამი-
თი ჟამად ამაგრებდენ. ხოლო მირიან აღაშენა ეკლესია მო-
ციქულთა, ხისა, სამოთხესა ¹⁶⁰) შინა თვისსა, სადაცა არს კვა-

¹⁵⁸) სიგელ-გუჯრებში მცხეთა მუდამ დედაქალაქად იხსენიების, ას-
რე: „ესე წიგნი გკადრეთ და მოგახსენეთ თქვენ წმიდასა დედაქალაქსა და
საყდარსა და მას შიგან სუეტსა ღუთივალმართებულსა კუართსა საუფლოსა
და მირიანსა ღმერთმყოფელსა და თქვენ წმიდასა მეუფესა და მღვდელთ
მთავართა მთავარსა ქართლისა კათალიკოზსა. (სერაპიონ მაწყვერელის
გუჯარი, საეკ. მუზ. № 320).

¹⁵⁹) აზონ ანუ აზოდ (+ 324 ქრ. წ.) იყო ძე არან ქართველთა მე-
ფისა.

¹⁶⁰) ბაღსა.

– 86 –

რთი უფლისა, რომელი მოიღო ელიოზ, და ხალხენი ელიასი
და კვ მეფემან მირდატ ¹⁶¹) აღაშენა მონაკვეთსა სვეტისასა გა-
რემო ქვიტკირის სვეტი, და ამისგან ეწოდა სვეტი-ცხოელი ეკ-
ლესიასა ამას, და აღმართა მას ზედა ჯვარი, რომელსა სდი-
ოდა მირონი სამკურნალო, და აწ უწოდებენ სამირონესა. და
ჩდილოთ ამისა მირიანვე აღაშენა ეკლესია მაცხოვრისა ღუთა-
ებისა სამთავრო, ქვიტკირისა, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერი, და

დაეფლა მირიან მუნ და მგ მეფე მირ. ამას შინა დასვა გორგასალ ეპისკოპოზი, და აწცა ზის მთავარ ეფისკოპოზი, მწყემსი რეხულას ზეით დიდ-ლიახვამდე ¹⁶²). ვახტანგ გორგასალ აღაშენა მცხეთა ქვითკირითა და შეამკო დიდად. მანვე დასვა კათალიკოზი ¹⁶³). შემდგომად ძვრით დარღვეული აღაშენა ოა მეფემან გიორგიმ, მერმე შემუსრა ლანგთემურ, აღაშენა ოვ მეფემან ალექსანდრემ ¹⁶⁴). არს სიგრძით... ადლი ¹⁶⁵), და განით... ფრიად მაღალი. შემდგომად შთამოვარდა გუნბათი, მოაშენა პთ მეფემან როსტომ. ჟდ მეფემან ვახტანგ შეამკო კარი სამირონესი ოქროთა, მინითა და ვეცხლითა, და ჰყო მოფენილ-მოფარდაგულ ზეზით კერილითა. დაფლულ არიან მეფენი გორგასალ, დავით ლაშასძე, დიმიტრი თავდა-

¹⁶¹) მირდატმა (364-379) ააშენა აგრეთვე ეკლესიები თუხარისის ციხეში, კლარჯეთს (ქ. ცხ., 102).

¹⁶²) სამთავრო და სვეტიცხოველი გააოხრა ლანგთემურმა და ორთავე განაახლა მეფე ალექსანდრემ († 1442 წ.). სამთავრო იწოდების ზემო ეკლესიად და სვეტიცხოველი ქვემო ეკლესიად. ვახტანგ გორგასლის ჟამს სამთავროში მამადმთავრობდა სამოელი 1811 წ. გაუქმდა სამთავროს მამადმთავრობა და იქ დაარსდა დედათ მონასტერი.

¹⁶³) ჩვენის გამოკვლევით 512 წელს, ბარათა, მვილის ქართლის ცხოვრებით 534 წელს.

¹⁶⁴) მეფობდა 1414 – 1442 წლამდე.

¹⁶⁵) შესავალ კარებიდამ საკუროთხველამდე 30 საჟ.

დებული, დიდი ლუარსაბ, სვიმონ და გიორგი (აწცა ეფლვიან, არამედ უშვერ არს). აქავ ლა მეფემან არჩილ ¹⁶⁶) აღაშენა ეკლესია სტეფანწმიდისა, აღმოსავლით, არაგვის კარსა ზედა. ყოფილან ეკლესიანი მრავალნი, არამედ შემუსვრილნი არიან. არიან შენობანი დიდნი, პალატნი დიდ-დიდნი. ხოლო აწ არღარა არს ქალაქი, არამედ დაბა. რამეთუ შემდგომად ყრუსა მოოჯრდა. (იტყვიან მძლავრებისათეს მოჰმადიანთა არღარა ჰყვეს ქალაქი, რათა არა მათ იპყრან და შეიგინოს სიწმიდე). ხოლო არს ზამთარს ცივი, ქარიანი, ზაფხულ ცხელი, არამედ ჰავით მშვენი, მთებთა შორის მდგომი. რამეთუ აღმოსავლით აქუს მთა ჯვარ-ზედაძნისა, დასავლით მთა სარკინეთისა, სამართით მთა ქართლისა და კარსნისა ¹⁶⁷).

¹⁶⁶) არჩილ I-მა (410 – 434).

¹⁶⁷) მცხეთის საპატრიარქო საყდარი შვენება ქართველთა სატახტო ქალაქის მცხეთისა. ძველად მცხეთა ფრიად დასახლებული ქალაქი იყო და 30,000 მეომარი გამოჰყვანდა შიშინობის. მის დასავლეთს უბანს ერქვა კოდმანი, რომელსაც იცავდა ძლიერი ციხე სარკინეთი, ჩრდილოეთისას – ქინძარი, აღმოსავლეთისას – წიწამური, ზორცვი (ზორცვისჯვარი შემდეგში) და კარსნი ანუ კარსანი. სამხრეთისას – არმაზი და ციხე დიდი. არმაზის მხრივ მცხეთა მოზღუდელი იყო ქვითკირის კედლით, შემდეგ კიდევ გაამაგრა ფარნავაზმა. მცხოვრებნი ყოველწლივ 6-ს აგვისტოს ადიოდნენ არმაზს ანუ ქართლს, საცა აღმართულ იყვნენ ღმერთნი არმაზი, გაცი და გაიმი, და თაყვანს სცემდნენ ამ სალოცავებს. თაყვანს სცემდნენ იგინი აგრეთვე ზადენს, აინინას და დანინას. ამ უკანასკნელ ღმერთების ანდალმები აღმართული იყო გზის პირას, მცხეთის შესავალში, ხოლო ზადენისა ზედაძნის გორაზე. უმთავრესი ღმერთები ოქრო-ვერცხლის იყვნენ და

თვლებით მორთულნი (იხ. ზემოთ, მე-9-ე შენიშვნა). 324 წელს 6 აგვისტოს მირიანმა და წმ. ნინომ მონათლეს ქართველები. სანათლოები გამართული იყო მტკვარსა და არაგვში. იმავე წელს მოსჭრეს კვიპაროზის ხე, რომლის ფესვებს დაეფარა სიღონიას საფლავი ქრისტეს ძვართითურთ. ამ

– 88 –

აღწერა მუხრანისა. ხოლო სარკინეთი არს მცხეთის დასავლით, სადაცა აღაშენეს ქალაქი ძლიერი თურქთა, და მოსვლასა ალექსანდრე მაკიდონელისასა განხვრიტეს მთა სხალტბისაკენ, და ივლტოდენ კავკასეთად. მერმე შემუსრა ალექსანდრემ, და არიან ქვაბნი გამოკვეთილნი კლდისაგან მრავალნი. და კლდე ესე არს ვითარცა ნაშენი ქვიტკირისა. არს აქა მონასტერი დიდი, გუნბათიანი, და მღვიმე მას შინა, რომელსა შინა სცხოვრებდა წმიდა შიო იგ მამათაგანი. ზის აწ არქიმანდრიტი. არს მღვიმესა შინა საფლავი წმიდის შიოსი, სასწაულთ-მოქმედი *), რომლისა გარემოს მისა ვერ იკადრებს მკვცნი შეჭმად პირუტყვთა მონასტრისასა. არს აქა კვალად

სიღონიას საფლავზე ააგეს საყდარი იმავე კვიპაროზის ხის შტოებისაგან და სვეტისაგან (სვეტი ცხოველი), ამ ტაძრის ადგილზე მე-V საუკ. დასდგეს ქვიტკირის საყდარი, საკათალიკოზო 512 წლიდგან და სამარხი ბაგრატიონთა მე-VI საუკუნიდგან. მცხეთაში არის ნაშთები ძველის საყდრებისა – ანტიოქიისა, ბეთლემისა. სამთავროს ახლოს არის მცირე საყდარიც იმ ადგილას, საცა იყო წმ. ნინოს მაცვლოვანი. სამთავროს ზემო გზის პირას, 1871-სა და 1872 წ. ბაიერნმა აღმოაჩინა ძველის-ძველი და საკვირველად მოწყობილი საფლავები. 1867 წელს მცხეთის ახლო იპოვნეს ქვა ზედწარწერით: „იმპერატორმა ვესპასიანემ, აგვისტომ... და იმპერატორმა ტიტემ ცესარმა, ძემან აგვისტოსმან... და დომიციანე კეისარმან, ძემან აგვისტოსმან... ივერიის მეფეს მიტრიდატს, ფარსმანისა და იამაზდის ძეს, მეგობარს კეისრისა და მეგობარს რომის ერისა აუშენეს ციხე“. ეს წარწერა ეკუთვნის 75 წელს ქრ. შ.

*) წმიდის შიოს ნაწილი აღმოვიდოდა წლითი-წლად, ძვალი შიშველი, თვნიერ ჯორცთა, და თაყვანის სცემდენ და მიიღებდენ კურნებასა. შანადირ მოავლინა მოჰმადიანნი, რათა იხილონ უკეთუ ჭეშმარიტი არს. ხოლო მათ შემუსრეს სამყოფი ნაწილთა და დაამტვრიეს. შემდგომად შეკრიბეს და დაასვენეს მუნვე. მიერით არღარა აღმოვალს ამ ჟამამდე.

ვახუშტი.

– 89 –

ეკლესია დიდი, უგუნბათო, კეთილ-ნაშენი. ხოლო იტყვიან, ძველად იდგა ჭ მონაზონნი ამათ ადგილთა შინა ¹⁶⁸). არამედ მთა ესე არს ტყიანი, ღელე-ღრანტოიანი, უწყლო, ნადირიანი, თვნიერ ირმისა ყოველნი. სამჯრით კერძი მტკვრისა უმოუსავლოიანი, ხოლო ჩდილოთ კერძი მოსავლიანი, ვენახ-ხილიანი, დაიწყების მთა ესე მცხეთიდამ და მივალს გორამდე და ვიდრე ალამდე.

ხოლო მცხეთას განჰკვეთს არაგვი, გარნა მოებმის ზედამნის მთა და მივალს ქისიყამდე. ხოლო მდინარე არაგვი განჰყოფს ქართლსა და კახეთს, და ეწოდა სახელი ესე ამ მდინარეს თვისითავე: ვინათგან დის ჩქარად, მოგვის და იმღვრევის შავად: „ხედათ, არა გვის ეს წყალი ამ კევთა ¹⁶⁹!“ არამედ არს

მდინარე ურგები, თევზი, თვნიერ ორაგულისა, არა რაი, და იგიცა ჟამად. გამოსდის მალრან-დვალეთის ქნოლოს კავკასის მთიდან, და ციკარიდამ დის აღმოსავლეთ-სამჭრეთს შუა ვიდრე გუდამაყრის ჳევამდე და მუნიდამ სამჭრით დის მტკვრამდე. ამიერ და იმიერ ჳალანი ჯღარდლოვანი, ეკლოვანი, ნადირითა, ეშვითა და მთებითა სავსე.

ხოლო მცხეთის ჩდილოთ არს ციხე ბელტისა, აღაშენა

¹⁶⁸⁾ შიომღვიმეში სამი ტაძარია: უმთავრესია იოანე ნათლისმცემლისა, მეორე ღვთისმშობლის მიძინებისა და მესამე წმ. შიოსი. ღვთისმშობლის მიძინების საყდარი ააგო დამით აღმაშენებელმა († 1125 წ.) იმ წელიწადს, როდესაც მღვიმის მოღვაწეთა შემწეობით დაამარცხა განდგომილი მთავარი ძაგანი და მისი შვილი მოდისტოსი. მეფემ შესწირა მონასტერს 3000 ცხვარი, ბევრი ოქრო-ვერცხლის ნივთები და ჯამაგირი დაუნიშნა მონასტრის მგალობლებს.

¹⁶⁹⁾ ა რ ა გ ვ ი იმავე ფესვიდგამ უნდა წარმომდგარიყოს, რომლიდანაც სახელები არაქსი (=არეზი=რაზსი), ალგეთი, რეხულა, ლიახვი, რიონი, ალაზანი და აგრეთვე სიტყვები რუ (=რუვი=რო=როი), არხი, რონინი და სხ.

– 90 –

არდამ ერისთავმან. ამის ჩრდილოთ არს ღართის-კარი, ჳევი ღრმა და მშრალი. მის ჩრდილოთ არს მდინარე ნარეკვავისა, რომელი გამოსდის ალევის მთასა და დის სამჭრით ტყვილიანამდე, მერმე აღმოსავლეთით და მიერთვის არაგვს დასავლეთიდან. ესე გამოვლის შორის მუხრანსა. არაგვის დასავლით, ნარეკვავსა ზედა, არს ჳალა ნარეკვავისავე, ნადირთა და ჳოჯბით სავსე, და არს მდინარე ესე უჟანამდე ვენახითა და ხილითა ნაყოფიერი. და ნარეკვავის ჩდილოთ არაგვისპირს არს საფურცლე, და საფურცლის ჩდილოთ მისაქციელი, მთის ძირს. ამის დასავლით, ამ მთის ძირს, არს ეკლესია წილკანს, ღვთის-მშობლისა, გუნბათიანი და შვენიერი. აღაშენა კე მეფემან ბაქარ ¹⁷⁰⁾, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი მუხრანისა, ორისავე არაგვისა და ბაზალეთისა. ტყვილიანიდამ ისო წილკანელმან, იგ მამათაგანმან, წარმოიღო ყავარჯნის თრევით რუ, რომელსა მოსდევდა უმუშაკოთ წყალი, და მოიღო წილკანს, და დის დღედმდე. დაფლულ არს წმიდა ისო მუნ ¹⁷¹⁾. ხოლო ირწყვის მინდორი ამისი რუთა მით და ნაყოფიერებს ფრიად. ტყვილიანის ჩდილოთ არს მონასტერი მჳადის-ჯვარისა, საბურდიანოსა შინა, გუნბათიანი, და აწ უქმი. კვალად ნარეკვავის შესართავის დასავლით, სარკინეთის მთის ჩდილოს გვერდი

¹⁷⁰⁾ ბაქარ ანუ ბაკურ (342 – 364). რუფინი, მწერალი მე-VI საუკ. დასაწყისისა, ასწერს-რა ქართველთა მოქცევის ამბავს, შენიშნავს: „ეს გვიამბო სარწმუნო კაცმა ბაკურმა, იქაურ ქვეყნის (საქართველოს) მეფემ, რომელიც მზევლად იყო ჩვენს იმპერატორთან და მხედართმთავრობდა პალისტინის საზღვრებზე (ა. ხახანაშვილი. Источники, გვ. 4-6, 33 – 34).

¹⁷¹⁾ წილკანს ეპისკოპოზი იჯდა მე- VI საუკუნეიდან. პირველი ეპისკოპოზი იყო ისო წილკნელი და უკანასკნელი გერვასი († 1817). წილკნელს ემორჩილებოდა ორი ქორეპისკოპოზი – ზოდორნისა და სიონისა (დარიალის ხეობისა). წილკანის საყდარი დიდებული შენობაა, მასში ასაფლავია ისო წილკნელი შვენიერს ღუსკუმში.

ვიდრე ქანდა-ციხის ძირამდე, არს ვენახოვანი ხილიანი, ბალახიანი და ტყიანი. ხოლო ციხისძირს ჩამოუდის კსანი. ოძისამდე არს მუხრანისა, ოძისის ჩდილოთ კერძი კსნის ჳევისა. ციხის ძირის სამჯრით არს ციხე მტკვრისა, სარკინეთის მთასავე ჴედა, რომელი აღაშენა ოთ მეფის კოსტანტინეს¹⁷²⁾ ძემან ბაგრატ. ამ ციხის სამჯრით, მტკვრამდე და ნასპარსევამდე, არს მინდორი ნასპარსევისა წოდებული: ოდეს დაისხნენ თურქთა მოსვლასა სპარსნი და მოსწყვიდნა ალექსანდრე დიდმან, მათ გამო ისახელა. არს უწყლოობით უნაყოფო, არამედ ჴამთარ ბალახიანი, და იზრდებიან ცხოვართა და ჯოგთა სიმრავლე. ხოლო ქსანი მდინარე ერთვის მტკვარს ჩდილოდამ, ციხეს ქვეით. ციხისძირს ჴეით ერთვის კსანს შიოს-უბნის წყაროს წყალი, აღმოსავლეთიდამ. არამედ შიოს-უბანს არს შენობა დიდი სასახლეთა, ხოლო ოსმალთა აღაშენეს ციხე ქორონიკონსა ჩდლ, აწ არს სახიზრად. ამის ჩდილოთ ქსორისი. მუნ არს აღებული რუ და რწყავს ორთა ამათ მათა შორისთა მინდორთა, სარკინეთისა და ციხე-ბოდავის მათა შორისსა, და ნაყოფიერებს მით ფრიად. მას ჴეით ოძისი და დასავლით კსნისა ირტო-თეზ-ოკმის მინდორი და ჩანგილარ-ბეგთათავისა, ირწყვის კსნის რუთივე, და ნაყოფიერებს. ხოლო ციხის ძირის დასავლით, კსანს იქით, ასტყდების მთა თხოთისა, რომელსა ჴედა მოიქცა მეფე ძირიან ქრისტეანედ. აწცა არს მუნ ნიში ჯუარისა, რომელი აღმართა წმიდამან ნინომ, სვეტისაგან გამოკვეთილი, ამ მთის მობმით მთა წლევისა წარვალს გორამდე. ამ მათა სამჯრით არს მტკვრამდე და კასპამდე, ქსნიდამ, მინდორი აღაიანისა, უწყლო, უნაყოფო, განა ბალახიანი, და ჴამთარს მზრდელი ცხოვართა და ჯოგთა. ხოლო მდინარემან ქსანმან მოიგო სახელი ესრეთ: რამეთუ მდინარე ესე არს სხვათა მდინარეთა ერთი ქსანი¹⁷³⁾, და არს სარგებ-

¹⁷²⁾ მეფე კოსტანტინე (1469 – 1505).

¹⁷³⁾ ქსანი 33 მისხალია.

ლიანი მდინარე და თევზიანი. არამედ ესე მუხრანი ფრიად შემკული არს, ჴამთარ სითხოთი და მეფეთა სადგური, ბალახჩალიან-ლერწმოვანი, ჴაფხულს მშვენი, კეთილ-აგარაკოვანი, ცივნი წყარონი, ჳავით მშვენი. მოსავალნი მტილთა, წალკოტთა, ვენახთა, თესლ-მარცვალთა, მრავლად ნაყოფიერებს. პირუტყვნი, აქლემს გარდა, ყოველნი, მრავალნი რამეთუ ჴამთარ ბალახთა მძოვარნი არიან. ფრინველნი გარეულნი და შინაურნი მრავალნი, სანადირონი მოუკლებელნი. სახლობენ გვარიანნი აზნაურნი და კაცნი მჯნენი და მზრდოლნი, არამედ მპარავნი. პირველ იყო მეფეთა სადგური, აწ უპყრავს, შემდგომად ბაგრატისა¹⁷⁴⁾, მუხრან-ბატონსა, ამასვე აქუს დროშა

სასპასპეტო არაგვ-ქსნისა.

აღწერა არაგვის პირისა და ბაზალეთისა. ხოლო კვალად არაგვის პირს არს ოხერ-ხიდა, რომელსა ეწოდა პირველ ხიდარი, სადაცა აღაშენა ვარზაბაქარ ციხე და უკუჯდა ჴევსა კახეთისასა და არაგვის პირს. მისაქციელიდამ და ოხერ-ხიდიდამ ანანურამდე არს ვენახოვანი, ხილიანი. და ოხერ-ხიდის ჩდილოთ არს ბოდორნას ქვაბნი გამოკვეთილნი და ციხე მაგარი, ამის ჩდილოთ ურია, მოსახლენი ვაჭარნი. ჩდილოთ მისა, არანისთან ¹⁷⁵), ზანდუკლის-ჴევი, მას ზეით ვემათ ჴევის-ჴევი. ამ ჴევისა და არაგვის კიდეზედ არს ანანური ¹⁷⁶). ძველად იყო ეკლესია მცირე, არამედ წელსა ქრისტესა ჩლდ აღაშენა გიო-

¹⁷⁴) ზაგრატ, ძე კოსტანტინესი († 1505) და მმა მეფის დავითისა. 1512 წელს ზაგრატმა წილად ითხოვა მუხრანი, არაგვისა და ქსნის ხეობანი მთიულეთითურთ და აქ დასახლდა. მან აიშენა მაგარი ციხე ქსანკის ახლოს. ციხეს ეწოდა მტკვრის ციხე.

¹⁷⁵) არანისი, ე. ი. კუთვნილი არანისა. არანი იყო აზოს († 324 წ. ქრ. წ.) მამა.

¹⁷⁶) დაბოლოება ური გვიჩვენებს, რომ ეს ადგილი ყოფილა ღმერთის ანანისა ანუ ანანად წოდებულის კაცისა.

– 93 –

რგი ერისთავმან ეკლესია გუმბათიანი, დიდი. გარემო მოავლო ზღუდე კვიტკირი და მაღალს კლდესა ზედა ქმნა კოშკი და ციხე, ჴგონებდა სიმაგრედ თვისად და მომავალთა თვსთა, არამედ ქმნა საბრხედ და მომწყვეტელ ძეთა და ნათესავთა მისთა ¹⁷⁷). ვემათ-ჴევის დასავლით არს საფერშეთი და ალევი მთასა ზედა. და ალევი არს მთა მაღალი, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი. ესე წარივლის სამჯრით ოძისამდე და ჩდილოთ ლომისამდე. ესე მთა ჴყოფს ქსნის ჴევსა და ბაზალეთსა. ამ ალევის მთის თხემსა არს ეკლესია უგუმბათო, მჴვრეტი ქართლ-კახეთისა. ამას შინა არს სიმრავლე ხატთა და ჯუართა ოქროსა და ვერცხლისათა და სამსახურებელნი ეკლესიისანი მრავალნი. კარნი აქუს ოქროსი, რომელი უქმნეს სპარსთა: რა ჟამს წარიდეს ხატი მისი, მუნ სასწაულის მხილველთა უქმნეს კარნი ოქროსანი და დასდვეს ურემსა კარ-ბმულსა, და მოიღო მუნ. ამ მთას გასდის ნარეკვაი ¹⁷⁸). არამედ ჴეობასა ამას, ბენის-ჴილუტამდე, ეწოდების გრემის-ჴევი. არა არს გრემის-ჴევს ვენახნი და ხილნი. სხვითა ყოვლითა მოსავლიანი. და ამ სიმრგვლეს შორის არს ბაზალეთი, რომელსა ეწოდა დაბის გამო. აქვს ბაზალეთს აღმოსავლით არაგვი, სამჯრით ციხე-ბოდავისა და ტინის მთა, დასავლით გრემის-ჴევი და ალევის მთა, ჩდილოთ ჴართალის ¹⁷⁹) მთა. არს აქა ტბა ბაზალეთისა, დუ-

¹⁷⁷) 1739 წელს რუსეთიდან დაბრუნდა ერისთავი შანშე, მოიწვია ლეკები, შემოერთა ანანურს, შეიპყრო ბარძიმ ერისთავი და მისი სახლობა ამოსწვა ანანურის ციხეში (ქ. ცხ., 255).

¹⁷⁸) ალევის მთა საკმაოდ მაღალია, მის კალთებზე შეფენილია სოფლები ზემო-ალევი და ქვემო-ალევი. ალევის მწვერვალზე ტაძარია და აქედგან გადასახედავი ყოველმხრე ყოვლად წმიდის მიძინების დღეს აქ იყრება დიდძალი მლოცავი. ალევის საყდრის აშენება მიეწერება დავით

შეთის წინარე მდებარე, და არს ურგები და უთევზო და წურბელი მრავალი. სხდებიან ფრინველნი მრავალნი. არიან ტბის გარემოს, მუხრანის კერძ, არაგვისკენ, გრემის კერძ და ანანურის კერძოთ, დაბნები ვენახოვანნი, ხილიანნი, მოსავლიანნი და უწყლოობით არა მრავალ ნაყოფიერნი. არიან მცირე წყარონი დაბნებთა. ჰავითა მშვენი და კეთილი. კაცნი მბრძოლნი და მპარავ-ავაზაკნი, და უშიშნი ღუთისა. წილკნის მთის ზევით ვიდრე ანანურამდე უმეტეს ტყიანი, ღელოვან-წრამოვანი.

აღწერა გუდამაყრისა. ხოლო ანანურს ზევით ერთვის არაგვს დასავლიდამ ჭართალის-ჯევი. მის ჩდილოთ არს მთიულთ-კარი სიმაგრე მტკიცე, მას ზევით ნასასახლევი მეფეთა და ხანდოს ჯევი, რომელი გამოსდის ლომისის მთას, ერთვის არაგვს დასავლეთიდამ. მის ზევით ერთვის ჯევი გუდამაყრისა არაგვს ჩდილოდამ. გამოსდის კავკასს, გუდამაყარსა, ჯევსა და მურმუკს შორისსა, და არს გუდამაყრის ჯეობა მაგარი, მოსავლით ვითარცა სხვა მთის ალაგნი და უფროს მწირი. კაცნი და ქალნი მგზავსნი მთიულთა, ჯელოსანნი, მშვილდთ მოქმედნი: აკეთებენ რქისაგან მჯიხვისა, თხისაგან და კართაგან.

აღწერა მთიულეთისა. ხოლო გუდამაყრის-ჯევის შესართავს ზევით, დასავლეთ ჩდილოს შუა, არს მთიულეთი. ამ მთიულეთს და ქსანის ჯევს განჰყოფს ცხრაზმასა და ხანდოს ლომისის მთა. გუდამაყრის-ჯევს ზევით სამჯრიდამ მოერთვის არაგუს ამირთ-ჯევი. კვალად მოერთვის სამჯრიდამვე ჩოხელთ-ჯევი. ამას ზევით მოერთვის არაგვს, ცეცხლის-ჯვარიდამ, ჯარსელთ-ჯევი. ამას ზევით არს ნაღვარევი, მეფეთა ნასასახლევი, შენებულეობა დიდი. მას ზევით მოერთვის არაგვს ღუდოს-ჯევი. ამას ზევით არს მონასტერი ყოვლად-წმიდისა და აწ უქმი. და ეს ჯევი გამოსდიან ლომისის მთას. მონასტრის სამჯრით, მთის თხემსა

აქცია. ზაქათლის მაზრაშიაც არიან მეზობლად სოფლები ჭ ა რ ი და თ ა ლ ი.

ზედა არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, წოდებული ლომისა (და ამის გამო ეწოდებოდა მთასა ამას სახელი ესე), უფუნბათო. არს მრავალნი ხატნი და ჯვარნი ოქროვერცხლისანი, დახიზნულობით ¹⁴⁰⁾. უჭვრეტს სამჯრით კსანსა, ჩდილოთ მთიულეთს. მთა ესე უტყეო არს და ბალახ-ყვავილიანი, კალთათა ტყიანი. ხოლო ღუდოს ჯევის ჩდილოთ, არაგვს გაღმა, არს დაბა კადა, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღუდვილი კლდითავე. მის ჩდილოთ არს ციკარა, ადგილი კლდოვანი და დ კოშკოვანი გარემოს, და არს მუნ ეკლესია მცირე. ამ ციკარას დასავლით გარდავალს გზა ჯევსა შინა. ხოლო ციკარის აღმოსავლით არს ნასასახლევი მეფეთა, ნაშენი დიდი. და ამას ქვე-

ით იყოფის ციკარას წყალი ორად და მიერთვის არაგვს ხარ-ხელის ზევით და ქვეით, ჩდილოდამ. ხოლო ჩდილოთ წარმო-ივლის კავკასი და განჰყოფს მთიულეთს გუდამაყრისა და ჯევისაგან. და არს მოზღუდვილი მთიულეთი მთითა, ამის გამო მაგარი და შეუალი არს, უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლი-ანი, არამედ მოიღებენ ბარიდამ ტკბილსა, შთასხმენ აქა და ლომისას, და დადგების ღვინო კეთილი, თეთრი და ტკბილი. არა არს აქა აქლემი, კამბეჩი და ვირი, არს ცხოვარი უდუ-მო-კუდიანი, ძროხა და ცხენიცა არა მრავალ, სივიწროვის-გამო. ჰავით არს ფრიად კეთილი და მშვენიერი წყარო-წყლი-თა და მწვანითა, წყალთა შინა კალმახი მრავალნი, ხორცი, თევზნი და ფრინველნი გემოიანნი, ჭური ნოყიერი, ეგრეთვე ქრთილიცა. კაცნი ჰაეროვანნი, მკნენი და მბრძოლნი, ერთ-გულნი, ბრიყუ-საქციელნი, საჭურველთ-მოყვარენი, სამოსე-ლთა და იარაღთა გამწყონი. ქალნიცა შვენიერნი, არამედ უგ-

¹⁸⁰⁾ ლომისის აშენებას მიაწერენ იმავე დავით აღმაშენებელს. ამ ტამარს ჰქონდა ოქროს კარები და ამიტომ ემახდნენ ოქროკარიანს. ლო-მისის წმ. გიორგი ფრიად მიჩნეულია მთელს ამ მხარეს. ახალციხის მხა-რესაც იყო ამნაირივე სახელის ციხე – ლ ო მ ს ი ა .

– 96 –

ბილათ მოსილნი. აქა არს ქვა, რომელი აიყრების კლდისაგან ფიქალ ფიქალად, და ასხედს მას ქვასა სიბრტყეზედ ხშირად მუწუკთაებრ, ვითარცა ოქრო და ვერცხლი, ანუ ნარევი და მბრჭყვინავი ფრიად. ივლებენ ამას ზღუდეს გარემოთ, და არს პატიოსნება მათ შინა ესე.

აღწერა ჯევისა. ხოლო მთიულეთის ჩდილოთ არს ჯევი. გარდავალს გზა ჯევს, ჯადის დასავლეთიდან, კავკასსა ზედა. არამედ არს დაბალი და უტყეო, ზამთარს ვერა ვლის ამას ზე-და ცხენი, თოვლის სიდიდითა. ზაფხულ არს ბალახიან-ყვავი-ლიანი. ამას უწოდებენ ყელს. ხოლო ჩდილოთკენ ერთვის ჯე-ვის მდინარეს ჯევი, და უწოდებენ შთასავალს. აქა არს წყარო სპეტაკი ვითარცა თოვლი, და ჰყრია ბროლი მრავალი, მგზა-ვის გათლილისა, და სცვივა კლდესა. აქა იპოების ბროლი და სჭვირს წითლად, და, გასტეხო, არს შიგ წითელი ბროლი. არამედ მდინარესა ხევისასა ეწოდების არაგვი ჩერქეზამდე და მუნ ლომეკის ¹⁸¹⁾ მდინარე ძველადვე და აწ უწოდებენ თერ-გსა, გამოსდის ქურთაულისა, ზახისა და მალრან-დვალეთისა შუათს, აღმოსავლეთიდან, კავკასის მხრიდან, დის აღმოსავ-ლეთად ჩასავლამდე.

ამ ჩასავალს ზევით არს თრუსო სამ ჯევად. აღმოსავლით აქუს ჯევი, დასავლით ზახა და მალრან-დვალეთი, სამხრით მთი-ულეთი, ჩდილოთ ქურთაული და მოზღუდვილი არს კავკასით, თვნიერ ჯევიდამ. მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი. შთასა-ვალს ქვეით მოდრკების არაგვი და დის ჩდილოთ ვიდრე ქის-ტის წყლამდე, და მიდის ფრიად მსწრაფლად. ამ დინების გა-მო არა არს თევზი მდინარესა ამას შინა, თვნიერ კალმახისა. და არს კეობა ესე მოზღუდვილი კავკასითა. რამეთუ დასავ-

ლით აქუს მყინვარი, უმაღლეს ყოველთა კავკასთა და მარადის ყინულით შეკვერცხილი. და განჰყოფს მთა ესე თაგაურს.

¹⁸¹⁾ ლომეკი=თერგი.

ჩიმა და ჳევსა. აღმოსავლით უძევს კვალად კავკასი, იგიცა მარადის თოვლიანი. განჰყოფს მთა ესე ქისტს, ძურძუკს და ჳევსა. სამჯრით აქუს კვალად კავკასი, და განჰყოფს ესე გუდამაყარს, მთიულეთს და ჳევსა. ხოლო ჩასავალს ქვეით არს, ჩდილოთ კერძ, არაგვის დასავლით, ციხე არშისა ¹⁸²⁾, თვინიერ კაცთა ხელთაგან ქმნული, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღუდვილი კლდითავე და შეუალი კაცთა, მყინვარის კალთასა ზედა. აღმოსავლიდამ არაგუს ერთვის, არშას ქვეით, აჩხოტის ჳევი არაგუს *). აქ არს ციხე ღუდუშაურისა, მცირე, არამედ ფრიად მაგარი. ამ ჳევიდამ გარდავალს გზა გუდამაყარს. ამის ჩდილოთ არს სტეფან-წმიდა, დაბა კარგი. ამის დასავლით არს გერგეთი, არაგვს იქით კიდესა. ზეით ამისსა არს, მყინვარის კალთასა ზედა, მონასტერი სამეზისა, გუნზათიანი, მცხეთის სამკაულის სახიზრად, სადაცა ესვენა ნინოს ჯუარი, შვენიერნაშენი, შვენიერს ადგილას. მყინვარის კლდესა შინა არიან ქვაბნი გამოკვეთილნი, ფრიად მაღალსა (კლდესა) *) და უწოდებენ ბეთლემსა გარნა საჭიროდ ¹⁸³⁾ ასავალი არს: რამეთუ არს ჯაჭვი რკინისა გარდმოკიდებული ქვაბიდამ და მით აღვლენ. იტყვიან, უფლის აკვანსა მუნ და აბრაამის კარავსა, მდგომს უსვეტოდ, უსაბლოდ და სხვათაცა საკვირველთა. არამედ მე ვდუმებ. კვალად ძირს მისსა არს მონასტერი, კლდესა შინა გამოკვეთილი, უდაბნოდ, და აწ ცალიერი. გერგეთს ქვეით, ჩდილოთკენ, დასავლეთიდამ ერთვის ჳევი გელათისა,

¹⁸²⁾ 1623 წელს თავისუფლებისათვის მებრძოლ ქართველებმა საფურცლეს შეიპყრეს შააზაზის მომხრე ანდუყაფარ ამილახვარი და არშის ციხეში დაამწყვდიეს.

*) დედანში: არაგუს (გამეორებულია ამ წინადადებაში).

*) დედანში „კლდესა“ არ არის.

¹⁸³⁾ საჭიროდ – მნელად, გაჭირებით.

ძველად ესრეთ წოდებული დაბისა ამის სახელთ. ხოლო აწ უწოდებენ გველეთს.

ამ გველეთს ქვეით ერთვის არაგვსვე ჳევი. სამხრ-აღმოსავლეთიდამ გამოსდის გუდამაყარისა და ძურძუკის კავკასსა. მოდის დასავლეთს ჩდილოს შუა, და არს უშენი. გარდავალს ამ ჳევიდან გზა ძურძუკსა და ქისტეთს მნელი, საჭირო. კვალად გარდავალს გზა გუდამაყარსაცა. ამ ჳევს ქვეით დავიწროვდების ჳევი ესე კლდითა, და აქა არს ციხე დავითისა, არაგვის აღმოსავლით, კლდესა ზედა, აღმაშენებელის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიელა, არაგვის აღმოსავლით კიდესა

ზედა, გ მეფის მირვანის მიერ: შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე, ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერღარა ვიდოდნენ *) (და არს სახელი ესე მომრევი ¹⁸⁴). ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშკრიან ოვსეთად, მუნ დადგიან. ხოლო კეობა კევისა არს მოსავლიანი ხორბლისა, ქრთილისა, სელი-სა, შვრივისა, შთასავლით გველეთამდე. არა არს აქა ხილნი, თვინიერ მთის ხილთა: არს კოწახური, მოცხარი, კლდის მერსენი და სხვანიცა ბალახთა ხილნი. არს ვარდი ჭალათა მრავალფურცლოვანი და წითელი მრავალი, და სხვანიცა ყვავილნი მთისანი მრავალნი. პირუტყვი, რაც ოდენ ეტევის, მრავალნი. ცხვარი უდუმო. არს აქა მჯიხვი მრავალი ჯოგად და არჩვი. არს ფრინველი შურთხი, გლონი ¹⁸⁵), და ზაფხულს მწყერი ურიცხვნი. იტყვიან ლითონს ოქროსასა და ვერცხ-

*) ამას უწოდებენ ევროპელნი კავკასიის კარად და მეორეს ლეკეთის კავკასის გზასა. ვახუშტი.

¹⁸⁴) „დარიელს“ ქართველთ ძველი მწერლები სწერენ: დარიალანთ-კარად, დარლალანთ კარად, დარიალანად დარიალად. „დ ა რ ლ“ ოსური სიტყვაა და ნიშნავს გ რ ძე ლ ს (შეად. დარღხოხ=გრძელი მთა), ა ლ ა ნ ი – სახელია ერისა (ოსებისა) „დარღ-ალანთ-კარი“=ალანების გრძელი კარი.

¹⁸⁵) ვარიანტში: გნოლი.

– 99 –

ლისასა. არა არს ტყე აქა, არამედ ზიდვენ გველეთის ქვემო-დამ. ჰავით არს კეთილ მშვენნი. კაცნი არიან მბრძოლნი ძლი-ერნი, ახოვანნი, ჰაეროვანნი ვითარცა მთიულნი, განა ესენი უმჯობესნი ყოვლითა. სარწმუნოებით ქართველთა თანა, არა-მედ მისიცა უმეცარნი.

აღწერა ქსნის კევისა და მამულისა მისისა. ხოლო მდი-ნარე კსნისა, ოძის ძეით, ბაზალეთისა და ალევის მთის დასა-ვლით დის და გამოსდის ქნოლოს ჟმურის საშუალებას; ქარჩოხამდინ დის აღმოსავლეთად, ქარჩოხს ქვეით სამჯრით, გაივლის მუხრანს და მიერთვის მტკვარს. სოლო ოძის ზეით არს მონასტერი ხოფა ¹⁸⁶), უგუნბათო, დიდ-შენი კეთილად, და აწ ცარიელი. მის ჩდილოთ არს მცირე ქალაქი ახალ-გორი ¹⁸⁷). მსახლობელნი არიან სომეხნი და სასახლე კსნის ერისთვისა. მას ზეით, კსნის დასავლით კიდესა ზედა, არს ცი-ხე დაბასა წირქვალსა. ამის სამჯრით, ბოლსა და ახალდაბას შუა, არს ახალდაბის ციხე ამილახორისა. წირქვალს ზეით, ჩდი-ლოთ არს მონასტერი კაბენი, ¹⁸⁸), გუნბათიანი, ყანჩიეთს, კე-

¹⁸⁶) ხოფის მონასტერი ნათლისმცემლისა. აქ ორი საყდარია, ერთი მათგან მოხატულია. ამავე სახელის მონასტერი (ხოფის მონასტერი) არის სამეგრელოშიაც.

¹⁸⁷) ქალაქ ახალგორის აშენებას პლ. იოსელიანი მიაწერს საურ-მაგს (223 – 162 ქრ. წ.). იგი ითვლებოდა ქსნის ერისთავების სატახტო ქალაქად. აქ ხშირად ჩნდებოდნენ ქვეყნის მოღალატენი და მათ შესახებ დავით გურამიშვილი ასრე სწერს:

მინახავს ერთი პირუტყვი
გორსა თუ ახალგორსაო:
თავისთვის მუტრუკს აკეთებს,

სხვათ გაუკეთებს ჯორსაო.

¹⁸⁸) კაბენის მონასტერი აშენებულია თლილის ქვით. მოჩუქურთმულია მსგავსად იკორთის, მეტეხის და სხ. ტაძრებისა. 1848 წელს ეს

– 100 –

თილად ნაშენი, შვენიერს ადგილს, და აწ ხუცის სამარ. ჩდილოთ ყანჩიეთისა, ზებეყურის მთის ძირს, არს ხადის-ციხე, მაგარი. ზებეყურის მთა არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი. ეს მთა ჩამოადგების ცხვირად კსანს, დასავლიდამ, და აღმოსავლეთიდამ ალევის მთის ცხვირი, და დაავიწროვებს კსანს კლდითა. ამ კლდეს ქვეით მტკვრამდე, კსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა სხვანი ადვსწერეთ, და ამ კლდეს ზეით იწროდა და მჭიდრო უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, ტყიან-კლდიანობითა. ამაჲ კლდის ჩდილოთ, სამეგურს, ერთვის კსანსა აღმოსავლეთიდამ ჳევი ალევის მთის გამომდინარე. სამეგურის ჩდილოთ არს მონასტერი ლარგვისი, წმიდის თევდორესი, აღმოსავლით უდის კსანი, სამხრით ჳურთის-წყალი, უგუნბათო, შემკული ყოვლითა ¹⁸⁹), აწ ხუცის სამარ. აქა ჳყო შანშემ ციხე, არამედ ურგებად თვისად ¹⁹⁰). ამის ჩდილოთ ერთვის კსანს აღმოსავლიდამ ცხრაზმის-ჳევი. გამოსდის ლომისას, და არს ადგილი ესე მოსავლიანი მთის ალაგთაებრ. და ამ ჳევს ზეით, ჩდილოთკენ, არს ციხე ქარჩოხისა, კსნის პირსა ზედა, ლომისიდამ ჩამოსულს კლდესა ზედა. უდის სამჭრით კსანი და აღმოსავლით ჳევი ლომისის მთის გამომდინარე, და ადვალს აქედამ გზა ლომისის ეკლესიისა თანა და

ტაძარი დაათვალიერა ბროსემ და აქ ნახა მრავალი ტყავზე ნაწერი წიგნი, ჳია-ლუისაგან გამოხრული.

¹⁸⁹) ვარიანტი უმატებს: რომელი გუნბათოვან ჳყო ერისთავმან დავით.

¹⁹⁰) შანშე 1741 წელს შანადირმა ტყვედ გაგზავნა ხორასანს. ქსნის ერისთაობა გააუქმა ერეკლე მეფემ 1777 წელს. ქსნის ერისთავები იწოდებოდნენ ლარგველებადაც, რადგანაც აქ ჳქონდათ სასახლე. ლარგვისს ჳქონდა მრავალი ტყავზე ნაწერი წიგნი, ზოგი ჩამოტანილია საეკლ. მუზეუმში, ტფილისს.

– 101 –

შთავალს მთიულეთს. ხოლო ქარჩოხის დასავლით არს კსანსა ზედა ჟამური. აწ მსახლობელნი არიან ოსნი. საშუალს ჟამურისა არს ციხე ბერციხედ წოდვილი, კსანსა ზედა და კლდესა ზედა მდგომარე. არამედ მთიულეთსა და ამას შუა არს მთა მარადის თოვლიანი, უტყეო, კალთათა მცირე არყნალი. ჟამურის მჭარეს ამ მთასა ზედა არს კოშკნი წარიგებულნი მრავალნი, მაღალნი და კეთილ ნაშენნი. მოსავლით ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი. ცხვარი აქაცა უდუმო, პირუტყვი არა ეგოდენ მრავალნი. ხოლო სამჭრით ჟამურისა არს მთა განმყოფელი ჳურთისა და ჟამურისა, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი და ნადირიანი. ამ მთის სამჭრით არს ჳურთის-ჳევი,

რომლისა წყალი გასდის ამავე მთასა. და სად ერთვის ამ წყალს ცხრა-წყაროს წყალი, მუნ, ამ ორთა წყალთა შუა, არს ციხე წინკიბე, ფრიად მაგარი. ამ ორთა კვეთა უწოდებენ ჭურთას. და მიდის აღმოსავლეთად და მიერთვის, მონასტერს, კსანსა. ამას შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით ქართველნი, ეგრეთვე ქსნის ჳევისა და ცხრაზმისა. მოსავლით არს ჭურთა ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი კაცნი და ქალნი ამ სამთა ჳეობათანი არიან ვითარცა დავსწერეთ მთიულნი, მათნი მიმზგავსებულნი, და ისინი ყოვლითა უმჯობესნი, ხოლო ესენი ქურდნი, მპარავნი, მძარცველნი, უსირცხონი.

აღწერა ქოლოთქვიტკირისა. კვალად ცხრაწყაროს სამწრით არს მთა კსნიდამ ისროლის-ჳევის მთამდე მდებარე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი. ამ მთას გასდის სამწრით რეხულა, და არს აქა ციხე მცირე, და მას ციხეს ქვეით ქოლოთ-ქვიტკირი. ესეცა არს მთის ალაგთაებრ ვიდრე ზახორამდე. **აღწერა ისროლის ჳევისა.** ხოლო კვალად ჭურთისა, ცხრა-წყაროსა და ქოლოთ-ქვიტკირის დასავლით არს ისროლის-ჳევი. ბიყრის ჳევის ზეით არს მამული ქსნისა. ეს მდინარე არს მეჯვდა. გამოსდის ჟამურის მთასა, დის სამწრით დაბის მეჯვდამდე, ჟამურის მთის კალთასა არს აშატურთ-კარი და ციხე. ხოლო განყოფს ამ ჳეობასა, ქოლოთ-

– 102 –

ქვიტკირს და ჟამურს, მთა კარულისა, მდებარე ჩდილოდამ სამწრით, ტყიანი და ნადირიანი. აშატურთ-კარს ქვემოთ ერთვის მეჯვდას, დასავლიდამ, მერის-ჳევი. გამოსდის ბენდერის მთას. ხოლო ამ ჳევის სამწრით, მახისიდამ, წარივლის მთა ტყიანი და ნადირიანი, ორბომლის მთამდე. ხოლო ორბომალი არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. ამ ორბომალსა ზედა არს ბალახი. უკჭთუ მოძოოს არა მუნე-ბურმან ცხენმან, მასვე წამს მოჳკლავს, ეგრეთვე თივაცა მისი მოაკუდინებს. და არს ესე ბალახი ამ მთებთა ზედა ყოველგან მრავალი. და მივალს ესე ორბომალი ვიდრე ბენდერის მთამდე. მერეს ჳევის ქვეით ერთვის მეჯვდას ბიყრის-ჳევი აღმოსავლიდამ. გამოსდის უსანეთს. და ამ ბიყარს ზეით არს ისროლის-ჳევი, ვითარცა სხვანი ამ მწრის მთის ადგილნი, იწრო, ტყიანი და მწირი. ხოლო კვალად ორბომლის მთის სამწრით არს მთის კალთასა შინა, იკორთას, მონასტერი დიდი, გუნბათიანი, კეთილად ნაშენი, კარგს ადგილს ¹⁹¹), ზის არქიმანდრიტი. **აღწერა გვერდის ძირისა.** ამ მთის სამწრით კერძს, ჯარიანშიდამ ვანათამდენ, უწოდებენ გვერდის-ძირს, და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი. ბრინჯ-ბანბას გარდა, ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დავწერთ ქართლისასა, არამედ ღვინო აქაური თხელი და მომჟავო, გარნა საამო სასმელად.

აღწერა პატარა ლიახვის ჳეობისა. ხოლო ისროლის-ჳევის და ჟამურის დასავლით არს პატარა ლიახვის ჳეობა. ამათ განჳყოფს მთა ბენდერისა, წიფორისა და ქნოლოსი. მდებარე-

ბენ მთანი ესენი ჩდილოდამ სამჯრით, კავკასიიდამ. ამ მთებს უმეს აღმოსავლით ისროლის ჯევი, ჭურთა და ჟამური, დასავლით პატარა-ლიახვი. გამოსდის პატარა-ლიახვი ქნოლოს ზე-

¹⁹¹⁾ იკორთას მონასტერი, ბროსეს სიტყვით, აგებულია 1172 წელს. შემდეგში ითვლებოდა ქსნის ერისთავების სამარხად.

– 103 –

ით მცირეს ტბას და მოდის ფოტრისამდე სამჯრეთად, მერმე, საცხენის ქვემოთამდე, დასავლეთად, მერმე კიდევ სამჯრით. ხოლო ვანათს ერთვის დასავლიდამ ლიახვს ჯევი გერისა. გამოსდის მშხლების მთას და დის სამჯრით. ამას ზედა მსახლობელნი არიან ოსნი. უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს. ხოლო ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის-ხევი, ღრმა და კლდიანი, ძნიად განსავალი. გამოსდის გერისა და შუა-ცხვირის მთას. შუა-ცხვირს მსახლობელნი არიან ოსნი. ამ ფოტრისას ჯევის ზეით არს აწერის ჯევი. აქ აღაშენა შანშემ ციხე სიმაგრედ თვისად. არამედ ექმნა გალიად, რამეთუ გამოიყვანეს ცოლი და დედაწული მისი მუნიდამ. მას ზეით მოერთვის ჯევი შანზიანისა ლიახვს, აღმოსავლიდამ. გამოსდის ჟამურის მთას და დის დასავლეთად. ამ ჯევის ზეით ერთვის ლიახვს ჯევი ჩჰაზარუხეთისა. გამოსდის გერის მთას, დის აღმოსავლით, ერთვის ლიახვს დასავლიდამ. ამ ლიახვის შესართავს, ორსავ წყალს შუა, არს ციხე ბეყჩოსი. ამ ციხეს ზეით არს ქნოლო, სამ ჯეობად, აღმოსავლიდამ, ჩდილოდამ და დასავლით ჩდილოდ შუადამ. ხოლო ტბა ქნოლოსი არს მცირე, რომელსა სდის ლიახვი. ამ ტბიდამ ვანათამდე არს ლიახვის ჯეობა უვენახო, უხილო, ვითარცა დავსწერეთ მთის ჯევი, და სივიწროვით ესე უფრო მწირი, არამედ აწერის ჯევის ზეით არიან მოსახლენი ოსნი სულიად.

აღწერა მადრან-დვალეთისა. ხოლო კვალად ქნოლოს ჩდილოთ კერძოთ არს მთა დიდი კავკასი. ამ კავკასის ჩდილოთ-კენ არს მადრან-დვალეთი და იმზღვრების ესე მადრან-დვალეთი: აღმოსავლეთით, კავკასით მთიულეთსა და მადრან-დვალეთს შუათითა, სამჯრით, კავკასით ქნოლო-მადრან-დვალეთის შორისით, ჩდილოთ კავკასით და მთითა უმდაბლესითა, თრუსო-ზასასა და მადრან-დვალეთის შორისით; დასავლით, მთით ჩამოსულით კავკასიდამ ჟბასა და მადრან-დვალეთს შორისით. აქ მადრან-დვალეთს გამოსდის დიდი ლიახვი თრუსოსა და ზახის კავკასსა, და დის სამჯრეთს და დასავლეთს შუა.

– 104 –

და არს მადრან-დვალეთი სამ ჯეობა, მოსავლით ვითარცა ამ მჯრის მთის ადგილნი დავსწერეთ. მსახლობელნი არიან ოსნი. ხოლო ქსნის მამულნი, რომელნი დავსწერეთ, არიან მაგარნი მთითა, კლდითა და ტყითა. არს მთანი შემკობილნი ყვავილითა და ბალახითა. კაცნი ჰგონე ვითარცა არაგვისანი, არა-

მედ ისინი უმჯობესნი. ამ მთის ადგილებთა შინა, რომელნი აღვსწერენით, დიან წყარონი ფრიად ანკარანი, მომლაშონი, არამედ საჭმლის მომდნობნი და მომნელებელნი, და სმენ მუნებურნი, უწოდებენ ვემას, პირუტყვთ შემრგო, გამასუქებელი. ხოლო რაოდენნი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგილებთა შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი. შემდგომად მეპატრონეთა მათთაგან გადმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინადგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან. არამედ ჩვეულებასა ამ ოსთასა დავსწერეთ მის ადგილს, ოსეთის აღწერასა შინა.

აღწერა მეორე სასპასპეტოსი და საამილახვაროსი. ვიწყებთ მეორეს სასპასპეტოს, მემარჯვენეს, შიდა-ქართლის ნაკუჭთსა, რომელი არს აწის ზემო-ქართლი. ხოლო, საზღვარი ამისი არს: აღმოსავლით, რომელი დავსწერეთ ხაზი კასპიდამ წარსრული ჩდილოს, გამჭრელი წლევისა, შავტყისა, და მისრული ქსნის კიდემდე და ბოლამდე; სამჯრით, მდინარე მტკვარი, ჩდილოთ, რომელი აღვსწერეთ ქსნის მამულის საზღვარი, და მერმე კავკასი. დასავლით, ძირულას იქითი მთა კოლბურისა, მცირე, რომელი მიჰყვება ჩდილოთ-კერძ პერანგამდე, მუნიდამ ერწო-კუდარამდე, და ესევ მთი კოლბურისა ჯეფინის ჯევსა და ამაშუკეთს შუა მიჰყვების სამჯრით ვერტყვილამდე, ვერტყვილიდამ ხაზი ჩხერიმელის დაბის ქვაბამდე, და მუნიდამ მახვილოს მთის გამჭრელი დვირამდე და ბაკულიანის მთამდე. ხოლო მუხრანს თხოთის მთიდან მოსდევს მთა დასავლეთად მტკვრის კიდესა გორის ქალაქამდე, და ეწოდების მთა წლევისა, მერმე კვერნაქი. არს ამ მთისა ჩდილოთ კერძო ტყიანი ვიდრე ზეგანამდე, მას ზეით კვერნაქი, უტყეო გორამდე და

– 105 –

სამჯრით კერძი სულიად უტყეო, განა ბალახიანი ზამთარცა და თბილი. კლდენი მაღალნი და ქვაბნი გამოკვეთილნი მრავალნი. კლდე ესე აშურიანამდე ვითარცა სარკინეთისა, მერმე თირი. ხოლო წლევის მთას გასჭრის მდინარე რეხულა, ქოლოთ-ქვიტკვრის ქვეით. დის ლეხურა სამჯრით, ერთვის კასპს მტკვარს, ჩდილოდამ. კასპი აღამენა პირველად ქალაქი უფლოს, მცხეთოსის ძემან, და იყო ქალაქი ყრუმდე, ხოლო აწ არს დაბა დიდი ¹⁹²). კასპს ზეით წლევის მთაში არს მონასტერი მამეზას, სტეფან-წმიდისა, თათესაგან იგ მამათაგანის ქმნული. დაფლულია წმიდა თათე მუნ. იტყვიან ამის ნაწილის აღმოსვლასა, ვითარცა წმიდის შიოსას. არამედ აწ დეკანოზის მიზეზით დაყენებული, და აწ არს ხუცის სამარ ¹⁹³). მას ზეით არს ციხე, სადითგან გამოიყვანეს ოვსთა გორგასლის დაი. ამის ზეით, ჯორჯებთან, ერთვის რეხულას ჯევი უსისტყისა, და გამოსდის მჭურვალეთის მთას. ამას ზეით არს რეხულას აღმოსავლით სამთავისი, ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, დიდ-შეენიერად შენებული. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ქსნისა და ლეხურას ჯეობისა. ქმნული არს იგ მამათაგანისა ისიდორესაგან, და დაფლული არს იგი მუნვე ¹⁹⁴). ხოლო სამთავისის ჩდი-

ლოთ, ჭალას, შენობა დიდი სასახლეთა. ჭალის აღმოსავლით არს ციხე ცხვილოსისა, მთის ძირსა ზედა, და წარივლის მთა ესე ჩდილოთ, ზებეყურამდე, და დასავლით უსანეთამდე, და

¹⁹²⁾ მეშვიდე საუკ. ქალაქი კასპი გააოხრა მურვან ყრუმ. დაბა კასპი იხსენიების ფარნავაზ მეფის უწინარესაც.

¹⁹³⁾ აწინდელი ტამარი, პლ. იოსელიანის სიტყვით, აგებულია წარმართულ დროინდელ საყდრების ნაშთებზე. აქაურობის პატრონები იყვნენ ღაზნელები. მათი სიმაგრე იყო ღაზნა. იგინი ამოწვიტეს 1625 წ. (იხ. „Святїчнїя Мамеба“).

¹⁹⁴⁾ სამთავისის ტამარი მოჩუქურთმულ-მოხატულია დიდის ხელოვნებით. აგრეთვე მისი ფანჯრები და კარებიც.

– 106 –

არს ტყიანი და ნადირიანი. ჭალას ზევით არს დაბა რეხი, რომლის გამო იწოდა მდინარე ესე. ამ რეხის აღმოსავლით არს მონასტერი ქვაბისმანი. ზის წინამძღვარი. აქამდენ არს რეხის კეობა ხილიან-ვენახიანი და ნაყოფიერი. ამას ზევით ქოლოთ-ქვიტკირითურთ, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი. რეხის დაბის ზევით ერთვის რეხულას კევი წოლდისა, და განჰყოფს ამას მთა წინ-ხსენებული ცხვილოსისა. ჩდილოთ ამ მთის არს წოლდი, სამართ ბერშოეთ-კირბალი, და სხვანი. წოლდის კევი გამოსდის უსანეთის მთას. უსანეთის მთის თხემს არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, უგუნბათო. ამის გამო ეწოდა მთასა ამას სახელი ესე. ამის აღმოსავლით ზემორ არს ზახორი, ზახორს ზევით ციხე კაბერი, და ამ ციხეს ზევით ქოლოთ-ქვიტკირი. ხოლო კვალად ჭალასა და რეხის დასავლეთად, მხურვალეთს ზევით, არს მთაში მონასტერი კეთილნაშენი, აწ უქმი. ამ მთის მიყოლვით, დასავლეთისაკენ მეჯვდამდე და ვიდრე დიდ ლიხვამდე და კვერნაქის მთის შორისი მინდორი დიდი და უტყეო, გარნა დაბნებთა არს წალკოტნი, ნიგვზნარნი და ვენახნი მრავალნი, და ირწყვის მინდორი ესე მეჯვდის აღმოსავლეთისა მეჯვდის რუთი. მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანზისა. მთის ძირის დაბნებნი ეგრეთვე ვენახოვანნი და ხილიანნი, პირუტყვთა სიმრავლე, თვინიერ აქლემის არს ყოვლისავე. ამ ადგილს უწოდებენ საამილახოროსა. კვალად კასპის დასავლით მინდორი მტკვარსა და კვერნაქს შუა არს აშურიანი, უწყლობით უნაყოფო, უფლის-ციხემდე, არამედ ზამთრს ბალახიანი, და იზრდების ცხოვართა, რემათა და მროწლეთა სიმრავლე, და თბილი ზამთარ. აშურიანს ზევით არს უფლის-ციხე, კვერნაქის გამოკიდებულის კლდის გორასა ზედა, მტკვრის კიდესა, რომელი აღაშენა პირველად უფლოს, ძემან ქართლოსისამან, და იყო ქალაქი ჩინგისამდე, აწ არს შემუსვრილი. არამედ შენობა უცხო, კლდისაგან გამოკვეთილი. პალატნი დიდ-დიდნი, ქანდაკებული კლდისაგანვე. გვირაბი ჩახვრეტით ჩაკაფული მტკვრამდე, დიდი. დასავლით

– 107 –

აქუს ქარაფი მაღალი, და მას შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი მრა-

ვალ-დიდნი, არამედ აწ შეუალ არს. აქა არს ბუზნი, გამო-
სული იხილვების სპა-ლაშქარნი შუბოსან-მშვილდოსანნი,
ცხენოსანნი, გალაშქრებულნი, ნიშვნენ მისნობად და უწო-
დებენ უფლისციხეს¹⁹⁵).

აღწერა გორის ქალაქისა. ამის დასავლით არს ქალაქი
გორი. ამან სახელი მოიგო გორისაგან, რომელი აღმოსული
არს მუნ დიდი, ღიახვის მდინარის კიდეა ზედა, და მოსდ-
გამს ამ გორას აღმოსავლით კვერნაქი, ჩდილოთ, მთა რუი-
სისა, ღიახვის დასავლეთად, რომელი იწოდების კვერნაქადვე,
სამჭრით, მთა ბურეთისა და გორიჯვრისა. და ამ მთის ძირს,
გორსა და მთას შუა, დის მდინარე მტკვარი. ხოლო ქალაქს
გორს ჩაუდის დასავლით მდინარე ღიახვი, დამიერთვის ღი-
ახვი მტკვარს, ჩდილოდამ. არამედ არა არს უწყებული ვისით
აღშენდა პირველ. განა ცხორებასა წერილ არს: „ერეკლუ კე-
ისარმან უწოდა ტონთიო (რომელი არს ოქროს მთა), და ჰყო
საფლველად საგანძურთა“. არს გორასა ზედა ციხე დიდი. და-
სავლით არს გვირაბი ჩატანილი ღიახვამდე, ქვიტკირისა, ამის
გარმოხვეული ღიახვიდამ ღიახვამდე ქალაქი. პგ მეფემან სვი-
მონ წარუხვნა ოსმალთა და შემუსრა ციხე. პო მეფის როს-
ტომის მეფობას, აღაშენა შასეფიმ კვალად ციხე, და მიერით

¹⁹⁵) უფლისციხის ამშენებელს თუ რქმეოდა უფლოსი და არა
უფლისი, მის მიერ აგებულს ციხესაც დაერქმეოდა უფლოსციხე და არა
უფლისციხე. უფლისი ანუ უფლისა მამაკაცის სახელია. უფლოსის მსგავ-
სად ყველა დანაშთენი სახელების დაბოლოებაც უნდა ყოფილიყო ისი
და არა ოსი: მცხეთისი ქართლისი, კახისი, ეგრისი, ბარდისი და არა
მცხეთოსი, ქართლოსი, კახოსი და სხ. უფლისციხე მიწის ქვეშ აგებული
ქალაქია: შიგ კლდეში გამოჭრილია საყდარი, სასახლეები, სახლები, ოთა-
ხები, სხვა და სხვა სადგურები, საჯდომები, საწოლები, აუზები, კიბეები
და სხ. ეს საკვირველი ქალაქი გააოხრეს მონგოლებმა.

ეპყრათ ყიზილბაშთა. ჟდ მეფის ვახტანგის ჟამს იყო ცარი-
ელი, შემდგომად დაიპყრეს ურუმთა, მერმე შანადირ დაარ-
ღვია ციხე, არამედ დაძალ-ყოფილი ოსმალთა, და ლეკთა და
ყიზილბაშთაგან, შემცირდა ქალაქიცა. და არს შენობა უმე-
ტეს ქვიტკირისა, ეკლესიანი კეთილ-შვენიერნიცა, განა ერ-
თი შემუსრეს ოსმალთა, სომხისა. აქა პთ მეფემან როსტომ
ქმნა სასახლე ყიზილბაშთა რიგისა, წალკოტ-სავარდითა, დი-
დი. ავაზანი წყლიანნი დიდ-დიდნი, შვენიერნი. ჟდ მეფემან
ვახტანგ განაახლა, შემუსრეს ოსმალთა¹⁹⁶). არამედ არს ად-
გილი ჰავითა შვენიერი, წყალი კარგი, გარემოს აქვან ვენახ-
ნი და წალკოტნი მრავალნი. ზაფხულ კეთილი, ზამთარს
ცივი, ქარიანი, სანადირო მოუკლებელი ფრინვლითა,
თევზითა და სხვითაცა. ხილნი და საზრდელნი მრავალ-
ნი, გემოიანნი. მსახლობელნი არიან ქართველნი და სომე-
ხნი, ჰაეროვანნი, ტანოვანნი, შვენიერნი, ამაყნი და დიდი
მთქმელნი.

მეჯვდის მდინარის აღწერა ბიყრამდე. აქ, ციხისძირს ერ-
თვის ღიახვს მეჯვდის მდინარე. არს ბიყრამდე მეჯვდა ვენა-

ხოვანი, ხილიანი. ამიერ და იმიერ დაბნეები მრავალნი, თეს-
ლთა, მარცვალთა მოსავლით ნაყოფიერი. გორს ზევით, ბერ-
ბუკს ერთვის მეჯვდას სველნეთის ფშანი. არს მეჯვდაზედ,
იკორთისა და კირბალის მთის ძირს, დაბა მეჯვდა, რომლისა-
გან ისახელა მდინარე ესე. გორიდან ჩდილოთკენ, მეჯვდას
ზევით უსანეთის მთის ძირში, მონასტერი წმიდის თევდორესი,
აწ ხუცის სამარ. ამას ზევით არს მონასტერი მეჯვდის მდინა-
რის დასავლეთად მთის ძირში, ბიეთს, მონასტერი კეთილ-შვე-
ნიერს ადგილს ¹⁹⁷). ამას უდის ჯევი გამომდინარე მერის მთი-

¹⁹⁶) ზორი ითვლება დედაქალაქად მთელის ქართლისა. მცირე, მაგ-
რამ კობტა ქალაქია.

¹⁹⁷) ბიეთის ტაძრის კედელზე არის წარწერა, რომელიც იკითხება

– 109 –

სა, და მიერთვის მეჯვდას დასავლიდამ. უზის ბიეთს წინამ-
დღვარი. ბიეთს ზევით არს ჯევი მახისისა. აქამომდე ჯეობა მე-
ჯვდა ვენახოვანი, ხილოვანი, მოსავლიანი. მას ზევით არს ბი-
ყარი და ისროლის ჯევი, ვითარცა აღვსწერეთ.

**აღწერა დიდის ლიახვისა და პატარას ლიახვის ვანათამ-
დე.** ხოლო გორიდან ლიახვის მდინარის სიგრძე არს მალრან-
დვალეთამდე და დის მალრან-დვალეთიდან, აღმოსავლეთიდან
დასავლეთად, მეგუთამდე, მუგუთიდან დის სამჯრით გორამდე,
და გორს მცირეთ ქვემოთ მიერთვის მტკვარს ჩდილოდამ.
არამედ არს მდინარე ლიახვი სარგებლიანი, მრწყველი ველ-
თა იმიერ და ამიერ ლიახვისათა, ჩქარად მომდინარე და რი-
ყიანი და ჯმოვანი, სასმელად შემრგო და გემოიანი, მარა-
დის ცივი, განა ვერ განჰყინავს ზამთარს სიჩქარისათვის. თე-
ვზნი მრავალნი. რომელნი ველნი ირწევნიან ლიახვითა, პუ-
რი მისი არს ყოველთა ქართლისათა უმჯობესი, და გემო-
იანი და სპეტაკი. გორს ზევით ლიახვს ერთვის გორისავე ჭა-
ლისა და ნაჭარმაგევის წყალნი. ნაჭარმაგევი იყო სადგური მე-
ფეთა და კეთილ სანადირო, და აწ კარალეთად წოდვილი, ად-
გილი ტურფა, ჭალიან-მინდვრიანი, ნადირიანი, ფრინვლი-
ანი ¹⁹⁸), არამედ ამ გორს ზევით არღარა არს კაკაბი, გარნა
მცირედთა ადგილებთა თუ მოიპოვების. გორს ზევით, კარალე-
თის პირისპირ, ლიახვის დასავლით, რუისის მთის ძირს, არს
თედოწმიდა. მცირედ მას ზევით ერთვის დასავლეთიდან ლიახვს

მწელად. მეღვინეთხუცესიშვილს ამოუკითხავს სიტყვა: „გაბრიელს“.

¹⁹⁸) ნაჭარმაგევის ძველადვე მეფეთა სააგარაკო სასახლე იყო. დავით
აღმაშენებელი ამბობს:

როს ნაჭარმაგევის მეფენი შვიდნი მე პურად დამესხნეს,
თურქნი, სპარსნი და არაბნი საზღვართა გარე გამესხნეს,
თევზნი ამერთა წყალთაგან იმერთა წყალთა შთამესხნეს, –
აწე ამათსა მოქმედსა გულზედან ხელნი დამესხნეს.

– 110 –

ვარიანის ფშანი და ახალდაბისა. ამ ფშანსა შინა იპყრობის კალმახი ყვითელი და ფრიად კარგი. ვარიანს ზეით ერთვის ლიახვს აღმოსავლეთიდან პატარა-ლიახვი. ამის გამო ეწოდა დაბასა ამას შერთულთ. ვანათამდე არს ვენახიანი, ხილიანი, დაბნებიანი და მრწყველი ველთა გორს ზეითისა, მეჯვდის მდინარისა და პატარა-ლიახვი შუათთა, გვერდის-ძირამდე. შერთულს ზეით არს ეკლესია არბო-წმიდისა *), სასწაულთ-მოქმედი ¹⁹⁹⁾, პატარა-ლიახვის კიდეზე, დასავლეთით, ამ არბო-წმიდის ზეით ერთვის პატარა-ლიახვს აღმოსავლეთიდან მერის-კევი, ამ კევეზე, აღმოსავლეთით, არს ორბოდლის მთის კალთასა ზედა კულბითს ციხე. კულბითს ქვეით მოერთვის ამ კევეს ლაფაჩების კევი. გამოსდის ორბოდალს. ამ კევეს ერთვის სნეკვის კევი. გამოსდის სნეკვსავე, და არს სნეკვი და ლაჩაფები, და მერე ქსნისავე. ამ მერის კევის ზეით ჩდილოთ კერძ, არს ვანათი, პატარა ლიახვის კიდეა. მალა გორასა ზედა არს ციხე სნეკვიდამ წამოსულს მცირეს მთასა ზედა. ეს მთა განჰყოფს კულბითს, ვანათამდე სოფლებსა, და საცხენისსა, და ბელოთს, და პატარა-ლიახვს და მიადგების ორბოდალს. ჩდილოთ უდის პატარა-ლიახვი, სამწრით აქუს კულბითი და ვანათი ²⁰⁰⁾. ვანათის ციხე შემუსრვილი განახლა შანშემ. შემუსრეს კვალად ყიზილბაშთა. ციხის უკან, ჩდილოთ, არს კლდე მაღალი *), ქარაფოვანი, მჭვრეტი ლიახვისა, და მას შინა ქვაბნი გამოკვეთილნი მრავალნი. ხოლო

*) ვგონებ აქა ტფილის წამებულის აბოს ნაწილსა და სახელსა ზედა მისსა აღმენებულსა და სასწაულსაც მის მიერ. ვახუშტი

¹⁹⁹⁾ არბოობა ფრიად განთქმული დღეობა მთელს ზემო ქართლში.

²⁰⁰⁾ ვარიანტი უმატებს: „ხოლო აქა, ბელოთს, კეთილ-ჰავისათვის ქნა სასახლე ქსნის ერისთვის ძემ ყულარ-აღასმა გიორგიმ საყოფელად თვისად“.

*) დედანში: მალი.

– 111 –

კვალად შერთულს ზეით, დიდს-ლიახვზედ, არს მეღვრეკისს მონასტერი უგუმბათო, უზის წინამძღვარი დასავლით მეღვრეკისისა, ლიახვს გაღმა, არს ნიქოზს ეკლესია ღუთაებისა, დიდი, გუნბათიანი, აღაშენა გორგოსალ და დადვა მას შინა გვამი წმიდისა რაქდენისა. მანვე გორგასალ ჰყო საეპისკოპოზოდ და დასვა ეპისკოპოზი, ზის დღესაც მწყემსი კავკასიანთა, დვალთა, და აწ ოსეთად წოდებულისა, გლოლა ღებითურთ. და არს ეკლესია დიდშენი კეთილს ადგილს, შვენიერი ²⁰¹⁾. ამ ნიქოზის ჩდილოთ, დიდის-ლიახვის კიდეზედ, არს მცირე ქალაქი ქცხილვანი ²⁰²⁾, კეთილ-ჰაოვანი. მსახლობელნი არიან ქართველნი, სომეხნი, ურიანი. გარემოს წალკოტოვან-ვენახოვანი, საზრდლით მამდარი. ლიახვს გაღმა, აღმოსავლეთით ქცხილვანისა, ასტყდების მთა-ტყიანი, და ეს მთა მიჰყვების ჩდილოთკენ მშხლებამდე. ამ მთის ძირს, ქრცხილვანის აღმოსავლით, პატარა-ლიახვისაკენ, არს ერედვს ციხე, და ეკლესია მას შინა წმიდის გიორგისა, სასწაულიანი. მის ჩდი-

ლოთ, მთის კალთას, არს ციხე მცირე სხვა. ამ ერედვის ჩდილოთ განჰყოფს მთა ესე ვანათ-გერის ჴევსა და დიდს-ლიახვსა. კვალად ერედვის ჩდილოთ ამავე მთასა შინა არს, ქრცილვანისაკენ, მონასტერი გუნბათიანი, კეთილ-შენი, კარგს ადგილსა და შვენერსა, საბა-წმიდა, დიდ-ნაშენი, და აწ ხუცის სამარ 203). მის ზეით, ამავე მთაში არს, აღმოსავლისაკენ, უდაბნო, მაღალს კლდესა შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი ეკლესიით. ძეს მოწესე მკუდარი დღედმდე დაუშლელი კუბოსა შინა კლდი-

²⁰¹⁾ ნიქოზის საეპისკოპოსო გააუქმეს 1811 წელს, ნიქოზის საყდარი აშენებულია წმ. რაჟდენის საფლავზე. რაჟდენი აწამეს სპარსელებმა 504 წლ. ახლო ხანს.

²⁰²⁾ ქცხილვანი=კრცილვანი=ცხილვანი=ცხინვალი სიტყვიდამ ცხილა.

²⁰³⁾ საბაწმიდა აგებულია თლილის ქვით.

– 112 –

სასა, ანაფორითა. აქა არს კარკალი, სადაცა ზამთარ დნების თოვლი, ხოლო ზაფხულს ჰყინავს, ხმარობენ ზაფხულ ყინულად.

კვალად ქრცილვანს ზეით არს, ლიახვის დასავლით, თამარაშენი ²⁰⁴⁾, მცირე ქალაქი. მსახლობელნი სომეხნი, ურიანი და ქართველნი. თამარაშენს ზეით ერთვის თირის მონასტრის ჴევი. ამ ხევზედ, გორის ძირს, არს აჩაბეთი, სასახლე და ციხე მეფეთა ²⁰⁵⁾. ამის დასავლით არს, მთაში, თირის-მონასტერი, უგუმბათო, არამედ ფრიად კეთილშენი, კეთილს ადგილს. ზის წინამძღვარი ²⁰⁶⁾. აჩაბეთს ზეით, კეხვს არს, მთის კალთას, ციხე კეხვისა. და მთა ესე ასტყდების დასავლეთის კერძოთ ქცხილვანიდამ და წარმოივლის ჩდილოთ, და ჴევს ზეით მოვიწროვდების კლდითა, და მერმე წარვალს დასავლით და მიადგება პერანგის წარმოსრულს წონისა და ფაწას შორისს მთასა, და კვალად ქცხილვანიდამ წარვალს დასავლით და მივალს ბეყმარამდე. ხოლო კეხვს ზეით მოვიწროებულსა ჴედა არს ხიდი სვერისაკენ გამსვლელი. და ამ ხიდს ქვეით ხიდთა მუსრავს ლიახვი მტკიცესაცა. და გორიდამ სვერამდე არიან,

²⁰⁴⁾ ააშენა თამარ მეფემ 1190 წ. ქალაქის აღებ-მიცემა გავრცელებული იყო აქაურს ხეობებში, ოსთა შორის. ქალაქი გააოხრა ჯელაღედდინმა მე-XIII ს. დასაწყისს (პ. იოსელიანი).

²⁰⁵⁾ შემდეგში ამ ციხე-სასახლის პატრონები შეიქმნენ თავადნი, მაჩაბელები (მ - ა ჩ ა ბ ე ლ ნ ი), რომელთაც ემორჩილებოდნენ პირგადმოღმა ოსებზე.

²⁰⁶⁾ თირის მონასტერი ყ-დ წმიდისა ფრიად შვენერი ტაძარია აგებულია თლილის ქვით, კედლები, კარები და ფანჯრები მოჩუქურთმული აქვს. წარწერები აქვს რავდენიმე. ერთი წარწერა გადმოგვცემს, რომ ტაძარი 1622 წ. ააშენა წმ. ნიკოლოზის საოხად ეპისკ. ფილიპემ, მეორე წარწერა ამბობს, აქ ჰმარხიაო ვახტანგ სჯულმდებელის შვილი როსტომი. (დ. ბაქრაძე).

– 113 –

ლიახვის იმიერ და ამიერ, დაბნები ხილიან-ვენახიანნი. არამედ არს ღვინო თხელი და მომჟაო, სასმელად მშვენი.

კეხვის აღმოსავლეთიდან ლიახვს ერთვის ჳევი სვერსა და ქემერტს შუა, ჩამოვარდების ჩდილოდამ. გამოსდის ამასა და გერის შორისს მთას. ამ მთის თხემზედ არს ეკლესია სპარსის წმიდის გიორგისა, და არს ხატი დიდი ოქროსი, სპარსთაგან ქმნული, სასწაულისათვის მის მიერ ქმნულისა, და აწცა არს სასწაულიანი. კვალად სვერიდამ წარივლის მთა ტყიანი ჩდილოთ, და სადაცა მოდრკების ლიახვი, მოდრკების მთა ესეცა, და წარივლის აღმოსავლით და მიადგების გერის მთასა. სვერის ხიდს ზეით ჩამოვარდების ითრაფულა დასავლეთიდან და მიერთვის ლიახვს. ამას ზეით, გუფთას არს ნაციხვარი. გუფთას ზეით მოერთვის ლიახვს მდინარე ფაწა. გამოსდის ერწოსა და ამას შუათს მთას, მიდის აღმოსავლეთად. და ამ ჳევს მოერთვის სხვა ჳევი სამარიდამ. გამოსდის მასვე მთას, მოდის აღმოსავლეთად. ამ ჳევის შესართავს ზეით ერთვის ფაწას პატარა-ჯავის ჳევი. გამოსდის დვალთ გორასა. ამას ზეით ერთვის ფაწას სოხოს ჳევი. სოხოს კვს ზეით ფაწასვე მოერთვის ქეშელთის ჳევი. და სდიან ეს ჳევი დვალთ გორასა. ხოლო პატარა-ჯავასა და ხწევს შუა არს მთა ტყიანი დვალთ გორიდან ფაწამდე სამჯრით მდებარე. ფაწის შესართავს ზეით არს სხლები და ჯავა. ჯავას ზეით ერთვის ლიახვს დასავლეთიდან ხწვის ჳევი. სდის დვალთ გორასა. ხწვის პირისპირ, ლიახვს გაღმა კიდურს არს მიწა სასუნებლო და უდის სუნი ფრიად ძნელი, არამედ ჳკურნებს ქარსა, სევდასა და ინთილას სუნეზითა, განა მსუნებელი შეზნდების სუნითა. ხწევს ზეით ერთვის ჳევი მუგუთისა ლიახვს, დასავლიდამ, და გამოსდის დვალთ გორასა. აქ აღაშენა ციხე მაჩაბელმან, შეუმუსრეს ურუმთა, რომელი იყო მაღალს კლდესა ზედა. მცირეთ ამ მუგუთს ზეით მოდრკების ლიახვი და მოერთვის მუნ ჳევი კომკისა. მას ზეით მიერთვის ლიახვს როკის ჳევი. როკას ზეით მიერთვის ლიახვსვე ბჟის ჳევი. და სდიან ეს ჳევი დვალთ გორასა და

დიან სამკრეთად. ხოლო ბჟის ჳევი სადაცა სდის კავკასსა, მუნ დამდაბლდების ზეკარის კავკასი, და გარდავალს გზა ზამთრისა და ზაფხულისა ზახას და დვალეთს. კვალად ლიახვს ერთვის ბჟას²⁰⁷) ზეით, სამჯრიდამ, მშხლების ჳევი, და გამოსდის გერის მთას. და ამას ზეით არს მაღრან-დვალეთი, ვითარცა აღვსწერეთ. არამედ სვერს ზეით რომელი ლიახვის ჳეობა აღვსწერეთ, არს უვენახო, უხილო, მსახლობელნი არიან ოსნი, დვალნი. მოსავლით მთის ალაგებრი და პირუტყვითაცა ეგრეთი. ხოლო ქცხილვანის დასავლით არს, წინ-ხსენებულის მთის ძირს, თიხრევის-ჳევი. გამოსდის ძარს, დის სამჯრით, არამედ მიწდორად ვერღარა დის. ტბეთ ზეით არს ნაციხარი. ამას ზეით ითხრების ქვა შავი დუდეთს²⁰⁸), ამ ქვით ბურვენ ეკლესიებთა, სიბრტყისა და სიმსუბუქისათვის. განა არიან ქცხილვანის ჳეობის კაცნი შვენიერ-ჳაეროვანნი, მებრძოლნი, სი-

რცხვილის მდევარნი, ამაყნი, ერდგულნი. სახლობენ თავადნი და აზნაურნი, და ქალნიცა ეგრეთვე რიცხვე.

აღწერა გორისა და ლიახვის ზეითისა. ხოლო კვალად გორის დასავლით არს მთა რუისისა, ტინის ხიდით, თედო წმიდით სასირეთამდე და მტკვრამდე, მცირე ადგილს ტყიანი, საცნავი და მოსავლიანი ნაყოფიერად, უწყლო, და ადგილ-ადგილს დის წყარონი მცირენი. მტკვრის პირად ღრატოიან-კლდიანი, და ამ მთის დასავლით, მტკვრის კიდესა ზედა, არს ურბნისი: აღაშენა ქალაქი უფლოს, მემან ქართლოსისამან, და იყო ქალაქი ყრუსადმდე, ხოლო აწ არს ეკლესია დიდი, უგუნბათო, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი დიდის-ლიახვისა და რომელი ირწყვის ლიახვითა მითი შემუსრვილი აღაშენა და განაახლა ჟდ მეფემან ვახტანგ და შეამკო ხატი მისი წმიდა სტე-

²⁰⁷⁾ ბ ჟ ა მეგრულად მზე.

²⁰⁸⁾ დ უ დ ი მეგრულხდ თავი.

ფანე პირველმოწამისა, მოზღუდა ქვიტკირითა ²⁰⁹⁾. ურბნისის დასავლით, დუდეთს, დის წყარო ფრიად დიდი, კიდესა მტკვრისასა, რომლით ბრუნვენ დიდნი წისქვილნი ზამთარცა, ვინათგან ვერ განჰყინავს. სამკრით ურბნისისა არს, რუისის მთის ძირს, დაბა დიდი, რუისი და ეკლესია ღუთაებისა, გუნბათიანი, დიდი, დიდშენი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ამ რუისა ზეითის ქართლისა ლიხ-ტაშის კარამდე, და აწ ესევ მწყისს ხეობასა და სადგერს ²¹⁰⁾, ვინადგან მაწყვერელი ²¹¹⁾ არღარა არს. შემუსრა ლანგთემურ, აღაშენა ეკლესია ესე ოვ მეფემან ალექსანდრემ. შემდგომად კვალად განაახლა და შეამკო პთ დედოფალმან მარიამ ²¹²⁾. და ამ რუისის მთის სამკრეთის მინდორი, ნიქოზამდე და ლიახვით დვანის-წყლამდე, ირწყვის ორის ლიახვის რუთი თამარ მეფის ქმნულითა, და ნაყოფიერებენ დაბნები ყოვლითავე მრავალნი. ხოლო სალთვისის რუ განაახლა ჟ მეფემან ვახტანგ, არამედ აწ უქმი იყო. ხოლო რუისი არს უწყლო, თვნიერ წყაროსა ერთისა, რომელი არს ეკლესისა თანა. არამედ სცხორებენ მით რუთი, და ირწყვის მინდორი ურბნისამდე ამითვე.

²⁰⁹⁾ ურბნისი ვრცელი ქალაქი იყო და წმ. ნინოს შემოსვლისას მისი ერთი უბანი დასახლებული იყო ურბით. ურბნისის საყდარი წმ. სტეფანესი დიდი ტაძარია, აშენებული მე-VI საუკუნეში. ურბნისის პირველ ეპისკოპოსთაგანი იყო წმი. ნეოფიტე, ჩამომავლობით არაბიელი. ქრისტიანობა მიიღო შიომღვიმეში და სჯულის გამოცვლისთვის არაბებმა აწამეს.

²¹⁰⁾ ვარიანტი უმატებს: „მწყსიდა ხეობასა და სადგურს... არამედ უმწყსოდ ხეობა მისცა ურბნელ ეპისკოპოსსა, სამწყსოს სიმცირისათვის, კათალიკოზ-პატრიარქმა ბატონისშვილმან დომენტიმ, ოდეს მოაწია კოსტანტინეპოლიდამ ქართლს ქრისტეს აქეთ 1741 წელს“.

²¹¹⁾ მაწყვერელი – აწყურის მიტრაპოლიტი.

²¹²⁾ აწინდელი რუისის ტაძარი ააგო ძველის ადგილას მეფე ალექსანდრემ (1418 – 1442). რუისის საეპისკოპოსო გააუქმეს 1811 წელს.

აღწერა დვანის წყლისა. რუისის დასავლით არს დვანის წყალი. ეს გამოსდის თირის მონასტრიდამ წარსრულს მთას, დის ჩდილოდამ სამკრით, ერთვის მტკვარს ჩდილოდამ. მტკვრის ჩდილოთ, ამ მდინარის აღმოსავლით, არს ბრეთს მონასტერი უგუნზათო, რომელი ქმნა პიროს იგ მამათაგანმან, და დაფლულ არს იგიცა მანვე. არს აწ ხუცის ამარ. ბრეთის დასავლით, წვერიდამ ასტყდების მთა კვერნაქი, და მივალს ფცის წყლამდე, რომელსა ეწოდა ცეცხლისჯვარი ²¹³). წვერს ქვეით, არადეთს, არს ჭია (ჭა?) მარიამული, რომელი ჰკურნებს ბრაზიანის ნაკბენს სმითა. ამის ჩდილოთ და ამ წყლის დასავლით კიდესა არს დირბს მონასტერი, სადა ზის არქიმანდრიტი იწრუსალემის ჯვარის მონასტრისა. არამედ მეფენი ქართლისანი დასმენ ქართველთა და ყოველს საქართველოსა შინა არს მამული მისი, და ჰვლობს ესე, და მოსავალს გზანის ვერცხლად იწრუსალემს ²¹⁴). ამას ზეით, დვანს, ამ წყალს ერთვის ჯევი

²¹³) მე-XV საუკუნის გასულს მესხი ვაჭარი წავიდა აბრეშუმის საყიდლად შაქს (ნუხს). იქ შეექმნა შფოთი შაქელ ვაჭართან, რომელმაც ჰგვემა მესხი. ამან აქადა ძალი და სიმხნე ათაბაგისა. შაქელი უფრო გაბრაზდა, ხელახლა სცემა და გამოისტუმრა, სიტყვით: „შენმა ათაბაგმა არ მიმიბას ყური სამსჯვლითა დუქანსა ჩემსა და არა მცეს წიხლი“. მესხი დაბრუნდა და ყოველივე აუწყა ათაბაგს ყვარყვარეს. 300-ის ცხენოსნით ათაბაგი მივიდა შაქს, მიუხტა შაქელ ვაჭარს, სამსჯვლით მიუბა ყური დუქანს, დაბრუნდა, გამოიარა ყარაია, შიდა ქართლი, საციციანოს მოეწივნენ ქართლელნი, შეებრძოლნენ არადეთთან. ყვარყვარეს გაემარჯვა არადეთის გორასთან, რომელსაც ფიცხლად ბრძოლისთვის ყვარყვარესა და ქართლელებ შორის დაერქვა ცეცხლის .

²¹⁴) ვახუშტის სიტყვები მტკიცდება ძველის სიგელ-გუჯრებითაც, რომლებიდანაც სჩანს, რომ იერუსალიმის ჯერის საყდრის წარმომადგენელს ქართველთა მეფე ამწესებდა ქართველთაგანვე (იხ. ჩვენი „Груз. обит. внѣ Грузіи“).

ჰოლიბურისა. ამ ჯეეს ზეით ერთვის ამ წყალს ჯევი წუნარი-სა. წუნარს არს ეკლესია გუნზათიანი, აწ უქმი. წუნარის ჯეეს ზეით არს ეკლესია ერკნეთს. დვანან მთა-წმიდის მონოზონნი ბერძენნი. აქ ამ წყალს მოერთვის დასავლეთიდამ ნულის ჯევი. არს ნულს ციხე. ამ ჯეეს ზეით მოერთვის აღმოსავლიდან ყორნისის ჯევი, გამოსდის ძარის მთას. ყორნისის არს ქვანის კლდისანი და კომკოვანი, განა შემუსრეს ლეკთა. ყორნის ზეით, წორბისს, ერთვის ამ წყალს ხტამის ჯევი. წორბისს ზეით, ამ წყალზედ, მთასა შინა, არს ციხე საქართლისა, მაგარი. არამედ ჯეობა დვანისა არს ვენახოვანი, ხილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი.

აღწერა ფცის წყლისა. დვანის წყლის დასავლით არს ფცის წყალი, და დის ლოხოისა პერანგას მთათაგან, მოდის სამკრით და მიერთვის მტკვარს ჩდილოდამ. კიდესა მტკვრისასა არს ქვენა ტკოცა, მას ზეით ბერძენაული. ამას ზეით მოერთვის ამ წყალს ტკოცის ჯევი დასავლიდამ. ამას ზეით, ფცის ზემორ, ამ წყალს მოერთვის აღმოსავლიდამ ღოღეთის ჯევი,

სდის ლებეურის მთას. ამას ზეით, ავლევს, მოერთვის ამ წყალს დასავლიდამ ბრემის წყალი. არს ბრემას მცირე ციხე. გამოსდის ეს წყალი პერანგას მოდის სამცრით ბრემამდე, მერმე აღმოსავლით. აბანოს ერთვის ამ წყალს წალვლის წყალი, და ბრემას მოერთვის აბანოს წყალი. ეს გამოსდის მშვლდაურის მთას, მოერთვიან ორნივ ბრემის წყალს დასავლეთიდამ. აბანოს დის თბილი წყალი. ჰკურნებს ქარით დახუთვილსა და ბუგრსა მუწუკსა. ბრემის ჩდილოთ არს ეკლესია ატოცს, წმიდის გიორგისა, სასწაულიანი. ავლევს ზეით, ფცის წყლის აღმოსავლით, არს ოქონას მონასტერი დიდი, გუნბათიანი ²¹⁵), არამედ უცხო არს, რამეთუ ძვრისაგან წახრით მდგომარებს ჩდილოთ-

²¹⁵) ოქონის მონასტერი აშენებულია მე-XI საუკუნეში. 1034 წ. ბაგრატ IV-ემ შეირთო ელენე, იმპერატორის რომანოზ არგირის ნათე-

კენ, და არა დაირღვევის, ადგილს შვენიერს, წყაროიანსა. აქ არს ნიგოზი. გასტეხო რა, ნებალი მისი არს ნახევარი ნიგოზი და ნახევარი თბილი. დასავლით მეტეხისა და ფცის წყლისა არს თიღვას ჯვარის მონასტერი, რომელი აღაშენა ასულმან აღმაშენებელისამან თამარ ²¹⁶), გუნბათიანი, დიდ-შვენიერი, კეთილად ნაშენი. შენობანი გარემოს მრავალნი, და აწ ხუცის სამარხ. ამის ჩდილოთ კერძ არს ძალინა. აქა არს ლითონი ვერცხლისა, არამედ უსარგებლობისათვის დაუტევეს. აქავ, მდინარის კიდეს არს მუხაური, მოსახლენი არიან ურიანი და სომეხნი ვაჭარნი. მუხაურის ბოლოს ეყრების ფცის წყალს ხტანის ჳევი. ძალინას არს ციხე და სასახლე, ხოლო ფცისა და დვანის წყალს ჰყოფს მთა ლებეური, რომელი ასტყდების დაბის ფციდამ და მდებარებს ხტანამდე, სამარიდამ ჩდილოთ, ტყიანი და ნადირიანი. მუხაურს ზეით არს მონასტერი ფცისა და ოჟორის წყალთა შუა, წოდებული ოჟორისა, უგუნბათო, შემკობილს ადგილს, და აწ ხუცის ამარად ²¹⁷). ხტანის ზეით არს ეკლესია მთასა შინა, წოდებული გომართა, აწ ცარიელი. მუნდამ წარვალს გზა ლოხოისის მთასა ზედა და პერანგის მთასა ზედა გარდავალს იმერეთის ჭალას შინა.

აღწერა აღის წყლისა. ხოლო ფცის წყლის დასავლე-

სავი. რომელსაც მზითვად ხვდა ერთი ლურსმანი (ქრისტეს სამსჭვალი) და ოქონის ხატი ღვთისმშობლისა. ელენეს მოჰყვა მისი მოძღვარი, წინაპარი აწინდელ გარსევანიშვილებისა. იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოზი ამბობს, ქრისტეს ერთი სამსჭვალი ჩააგდეს ადრიატიკის ზღვაშიო, მეორე კოსტანტინე დიდმა მოახმარა თავის ცხენის ლაგამსო და დანარჩენი ინახებაო საქართველოში („Грыз. сб. вѣхъ Грызѣи“). 1590 წელს ოქონის ხატი ოფიშქვითის ბრძოლაში დაატყვევა იმერეთის მეფემ და მხოლოდ 1660 წელს დაუბრუნეს ისევ ძველსავე ტაძარს.

²¹⁶) ეს თამარი გათხოვილი იყო შარვანშაზე.

²¹⁷) ოჟორა გორიდგან 39 ვერსზეა.

თით არს ალის წყალი. გამოსდის ლიხის მთას, მოდის სამ-
წრით, ერთვის მტკვარს სამწრიდამ. ამის შესართავთან არს და-
ღალულა. ამ მტკვრის კიდეზედ, სამწრით, არს სომანეთი. ამ
სომანეთის სამწრით არს ვაყა. ვაყას ზეით არს ნაბახტევი და
ნაციხვარი. სომანეთსა და ქვენა-ტკოცას შუა არს მოხისი, და-
ბა დიდი, ცეცხლჯვრის მთის ძირს, და ამისი მინდორი მტკვრა-
მდე უწყლო, არამედ მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა. ნა-
ბახტევს ზეით ერთვის ალის წყალს ბრილის წყალი. დის
ბრილს ერთის წყაროდამ და აბრუნებს წისქვილს. აქ ბრილს
ითხრების კაჟი ფრიად კეთილი, მოსპეტაკო, ჩახმახისათვის.
ბრილის წყლის შესართავს ზეით არს ალის წყალზედ დასავ-
ლით კიდესა ზედა ალი, ქალაქი მცირე. მსახლობელნი არიან
სომეხნი და ურიანი, მცირედ ქართველნი. გაზაფხულ-შემოდ-
გომას ჭყვაპიან-ტალახიანი, ზამთარ ცივი, ზაფხულს ცხელი,
არამედ ჰავით კეთილი, მხიარული. ალს ზეით არს ლიხის მთის
კალთას ციხე ალისა ²¹⁸). ციხეს უკან არს სოფელი უწლევი,
მთაში. აქ აკეთებენ ჭურსა ღვინისასა, კეთილსა, ყოველთა
უმჯობესსა. ამავე ციხეს ზეით ერთვის აღმოსავლიდამ ალის
წყალს ჭერათვევის-ვევი, არამედ უშენობო. ამ ვევის ზეით არს
მონასტერი ულუმბას, უგუნბათო, დიდი, დიდშენი, მიქელ იგ
მამათაგანის ქმნული, და დაფლული არს მიქელი მუნვე. ზის
წინამძღვარი ²¹⁹).

აღწერა სურამის წყლისა. ხოლო კვალად ალის წყლის
დასავლეთით არს წყალი სურამისა. გამოსდის ლიხის მთას, მი-
ერთვის სამწრიდამ მტკვარს, ისიაურს ზეით. აქა არს ჭალა სუ-

²¹⁸) ქალაქი ალი დაანგრია მურვანყრუმ, ბაგრატ III აღადგინა,
მონგოლებმა ისევ გააოხრეს.

²¹⁹) ულუმბის ღვთის მშობლის საყდარი დაანგრია ლანგთემურმა და
იმავე დროს იგი აღაშენა ქუცნა ამირეჯიბმა, ნათიას მამამ. ეს ნათია იყო
მეუღლე მეფის გიორგი VII-სა (1395 – 1407).

რამისა, მტკვრის კიდესა, დაღალულიდამ შოლამდე. არამედ
გაჰკაფა ჟდ მეფემან ვახტანგ და ქმნა ლამნები ოსიაურს ზე-
ით, ხაშურს, ერთვის სურამის წყალს ქემერტის წყალი აღმო-
სავლიდამ. გამოსდის ლიხის მთას. ამ ვევის შესართავის დასა-
ვლით, შინდარას დასავლით, არს სურამი, მცირე ქალაქი. მო-
სახლენი არიან ქართველნი, სომეხნი, ურიანი. არს საშუაღს
ციხე, მაღალს კლდესა ზედა, მტკიცე. არს ჰავითა მშვენი და
მხიარული ²²⁰). სურამს ზეით, სამწრიდამ მოერთვის ამ წყალს
უთხვის ვევი. მას ზეით არს იტრიას მონასტერი ყოვლად-წმი-
დისა უგუნბათო, დიდ-შენი, აწ ხუცის ამარად. სურამის ბე-
კმიდამ ასტყდების მაღალი გორა, მდებარებს დასავლით წი-
ფამდე და ლიხამდე. ამ მთის სამწრით არს ბეკამი ²²¹), ტემერი,
ვიდრე შოლამდე; ჩდილოთ, სურამის კეობა. შოლის მდი-
ნარე გამოსდის ლიხის მთას, მიდის აღმოსავლეთად, მიერთვის
მტკვარს სამარიდამ. შოლის პირიდამ გაიტანა ჟდ მეფემან ვა-

²²⁰) სურამის აშენებას პლ. იოსელიანი მიაწერს ფარნაჯობს (112 – 93). სურამის ციხე მე-XVIII საუკ. გასვლამდის ითელეზოდ უმაგრეს სიმაგრედ. გადმოცემით მისის სამირკვლის შესამაგრებლად საჭირო შეიქმნა შეეწირათ ქვრივის ერთადერთი ვაჟი ზურაბი. ჩააყუდეს ზურაბი თხრილში და იწყეს ბალავარის ამოყვანა. კედელს რომ აშენებდნენ, დედა და შვილი ერთმანერთს ეკითხებოდნენ:

დ ე დ ა . შვილო ზურაბ, სადამდის?

ზ უ რ ა ბ ი . გულამდის.

დ ე დ ა . ზურაბ, სადამდის?

ზ უ რ ა ბ . მხრებამდის.

დ ე დ ა . ზურაბ, სადამდის?

ზ უ რ ა ბ . თავამდის.

²²¹) მეგრული დაბოლოება ა მ ი უ დ რ ის ი ა ნ -ს (ცხენამი=ცხენიანი. ჩილამი=ცოლიანი და სხ.), ამიტომ ბეკამი უნდა ნიშნავდეს ბეკიანს, სურამი – სურიანს, რომელიც უახლოვდება პლინიუსის Surium-ს.

– 121 –

ხტანგ რუ. რამეთუ იყო მინდორი ესე უწყლო, და ჰყო წი-სქვილნი, და სმენ პირუტყვნი. შოლის-პირის დასავლით, შოლისავ კიდეზედ, არს ქვიშხეთი, ზაფხულს ჰავითა ამო, შვენიერი, ზამთარ ცივი, ქარიანი, საჭირო. ქვიშხეთ ზეით, შოლაზედ არს ციხის-ძირს ციხე. ქვიშხეთის სამკრით არს, მთის ძირს, მტკვრის ახლო, დაბა ტაშისკარი და ლიახვის მდინარეს აქათ, ტაშისკარამდე, რომელნიცა მდინარე-ქვენი აღვსწერენი, უწოდებენ, თჳნიერ შოლისა, ფრონეთა. ამ ფრონეთა შინა შემოვალს წყალდიდობას მრავალნი კაპოეტნი, იქმნების ჟამად ორაგულნიცა, და წყალცოტაობას არს მათ შინა წვრილნი თევზნი მრავალნი, და მთის კერძოდ კალმახნი ფრიადი და გემოიანნი. არამედ გორს ზეითნი ადგილნი ესენი არიან მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ ბანზისა, ვენახით, ხილით და ყოვლითა მარცვლითა. აკეთებენ მცირედს აბრეშუმსაცა, პირუტყვნი მრავალნი, აქლემს გარდა, ყოველნი, არამედ არა ეგდენად, ვითარცა აღვსწერეთ სომხით-საბარათიანოსა, ზამთრისათვის. რამეთუ არს სამ თვე თოვლი, და ზაფხულის ვერ სთიბენ თივას, საცნავთ გამო მიწათა და მათათა შინა მცირეთა, არა საკმაოთა. ჰავითა მშვენი და ამო. სასმელი და საჭმელი აქაური უმეტეს გემოიანი სხვათა ადგილთაგანი. კაცნი არიან ჰაეროვანნი, ამაყნი, მკნენი, შემმართებელნი, მხიარულნი, უხვნი, სტუმართ მოყვარენი. ქალნი ეგრეთვე, ვითარცა სხვანი დავსწერენით. სახლობენ მთავარნი და აზნაურნი მრავალნი.

აღწერა მთას იქითისა. ხოლო კვალად სურამის დასავლით, ლიხის მთის საშუალსა შინა, არს დაბა ფონა ²²²). ამ ფონას გასდის ჩხერიმელის მდინარე და მიდის დასავლეთს

²²²) ფონა (ფონა -ა) ჰქვიან ადგილს, საცა ყოფილა ანუ არის ფონი (შეად. სახელები: პერანგ-ა, უნაგირ-ა, ტაბახმელ-ა, შავნაბად-ა და სხ.) „ფონი“ ჩნდება სახელებშიც: ტირიფონა, ზესტა-ფონა (ზესტა-ფონი=ზემო ფონი) და სხ.

– 122 –

სამკრეთ შუა, მეზობირის ²²³) ზეითამდე. მას ქვეით დაბის ქვა-

ბამდე არს ქართლისა; მეზობირს ზეით ამ ჩხერიმელას ერთვის ჯევი ჩდილისა. ამ ჩდილის ჯევის ერთვის ჯევი ნუნისისა, სამ-
ჯრიდამ, ამისა და ხეობის შუას მთის გამომდინარე. ჩდილის
ჯევი გამოსდის მცირეს ლიხის მთას, სად გასდის იქით შოლა.
ნუნისს არს ეკლესია მონასტერი შვენიერი, შვენიერს ადგილს,
უზის წინამძღვარი. ხოლო ჯევი ესენი არიან ვენახოვანნი,
ხილიანნი.

აღწერა ჯეფინის ჯევისა. კვალად ფონას ზეით და სურა-
მის დასავლით, ლიხის მთას გასდის ჯეფინის-ჯევის წყალი, და
მიერთვის ძირულას აღმოსავლეთიდამ, ხოლო ძირულა გამო-
სდის მთასა პერანგას, და დის ღოდორამდე სამჯრით, და მუ-
ნიდამ მომგრგვალვით დასავლეთად. არამედ არს ვერტყვილა-
მდე ქართლისა, და უწოდებენ ვერტყვილიდამ ნადაბურამდე
ჯეფინის-ჯევსა. და მას ზეით არს ²²⁴⁾ ულუმბის მონასტრისა,
არამედ აწ მიხმული აქუს იმერთაგან. განა აძლევენ ცვილი-
სა, ზეთისა და საკლმის ფასსა აწცა. ვერტყვილას მოერთვის
სამჯრიდამ ვერტყვილისავე ჯევი. ხოლო ვერტყველას და ამაშუ-
კეთს შუა არს მცირე მთა, მისრული კოლბეურის მთამდე, და
ესე არს საზღვარი ქართლ-იმერთა, აწინდელი. ამ ვერტყვი-
ლის ჯევის ზეით ერთვის ძირულას ბჟინევის-ჯევი. აქა არს სა-
მჯრით მონასტერი გესამანია, გუნბათიანი, კეთილში-შენი, საწი-
ნამძღრო. მას ზეით ჯევი გრიგალეთისა ერთვის ძირულას, მას
ზეით ჯეფინის-ჯევის წყალს ერთვის ჯევის ჯჯრის-ჯევი. მას ზე-
ით ამასვე ერთვის ჯევი წაქვისა. და ჯევი ესენი ყოველნი
სამჯრეთიდამ ერთვიან, გამომდინარე ფონის გამდინარის ჩხე-

²²³⁾ მ ე ბ ო ძ ი რ ი ანუ ნეზობირი ჰქვიან ისეთ ადგილს, საცა მრავალნი გზანი ერთად შეკრებვიან და გაიყრებიან.

²²⁴⁾ ვარიანტი უმატებს: „არს სამწყსოდ კათალიკოზისა და ულუმბის მონასტრისა მცირედ შეწირულობა“.

რიმელისა და ჯეფინის-ჯევის შუა მთიდამ. და არს ჯეობა ესე
ჯეფინის-ჯევი მოსავლიანი, ვენახოვანი, ხილიანი. ქართლისაგან
მეტი არს აქა ღომი, ხურმა, წაბლი. რომელი მთას იქითი და-
ვსწერეთ, ქვიშხეთის დასავლით, იგინიცა ესრეთვე ჰგონე. არს
ცხოვარი უდუმო, სთესვენ სიმინდსა მრავალსა. ხოლო ადგი-
ლები ესენი რომელნი აღვსწერენით, ლიხის მთის შორისი,
ეგრეთვე ჰგონე, ვითარცა აღვსწეროთ იმერეთი.

აღწერა მტკვრის ჯეობისა. ხოლო ტაშის-კარის სამჯრით
ჩამოვალს დასავლეთიდამ მთა მახვილისა ცხვირ-ცხვირად და
აღმოსავლიდამ ყერძენის მთის წვერი, და მოავიწროებს მტკვარს
კლდითა. აქ მოვიწროებულსა შინა არს განსავალი კარი და
კოშკი მას ზედა, ქართლიდამ ჯეობასა შინა სავალი. ამის მიერ
ეწოდა ტაშის-კარი (ესე არს ქვის კარი ²²⁵⁾). და ამის პირის-
პირ, სამჯრიდამ, ერთვის მტკვარს სარმანიშვილის ჯევი.გამო-
სდის ყურძენსა და ამას შუას მთას. ამის დასავლით არს ახალ-
დაბა, მცირე ქალაქი. მტკვრის იმიერ ამიერ მოსახლენი ქარ-
თველნი და ურიანი. აქა არს ხიდი მტკიცე. ახალდაბის სამ-

ჭრით არს ციხე, მაღალს კლდესა ზედა, დიდ-ნაშენი და მაგარი. ახალდაბას ქვეით მტკვარს მოერთვის ჩდილოდამ ჳევი ნეძვისა. გამოსდის ამასა და მთას-იქით შუას მთას. კვალად ახალდაბას ზეით ერთვის მტკვარს სამჭრიდამ ჳევი ქიმერეთისა. გამოსდის ყერძენის მთას. ქიმერეთის ჳევს ზეით ერთვის მტკვარს, სამჭრიდამვე, ჳევი კორტანეთისა. გამოსდის მასვე მთას. ჩდილოდამ მოერთვის მტკვარს ზანავრვილის ჳევი, ამასა და მთას იქითის შუას მთიდამ გამომდინარე.

აღწერა სადგრის ჳეობისა. ამ ხევს ზეით ერთვის მტკვარს

²²⁵⁾ ქვას თათრულად ჳქვიან ტ ა შ და ვახუშტს ტაშისკარი მიუჩნევია ქ ვ ი ს კ ა რ ა დ . მაგრამ ტაშისკარს ჳქვიან აგრეთვე ტასისკარი. ჩვენის ფირით ტაშის=ტასის ძველად უნდა ყოფილიყო ტაოხის, შემდეგ ჯავახის ტახის და ტაშის.

– 124 –

თორის წყალი, სამჭრიდამ. ამ შესართავს სამჭრით არს სადგერს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით თორის მდინარე, დასავლით შავწყალი. და შავწყალი გამოსდის ბაკულიანისა და კოდიანის მთასა, და მიერთვის მტკვარს სამჭრიდამ. გომარეთამდე შავწყალსა და თორის წყალს უწოდებენ აწ სადგერისხეობას *). არამედ სადგერი არს მაგარი და შეუალი, ეკლესია შემუსრვილი აღაშენა და შეამკო ხატი მისი ჟდ მეფემან ვახტანგ. ამ სადგერს ზეით, დასავლით, არს დაბა თორი, მას ზეით ციხის-ჯვარი და ციხე მისი შავწყალსა ზედა, დასავლისაკენ. კვალად სადგურს ზეით მოერთვის თორის-წყალს სამჭრიდამ ბაკულიანის წყალი, გამომდინარე ბაკულიანის მთისავე. აქა, თორის წყლის აღმოსავლით, არს კიმოთისმანს მონასტერი გუნბათიანი, კეთილშენი, შვენიერს ადგილს. ზის წინამძღვარი. ხოლო ეს სადგრის ჳეობა არს უვენახო და მოსავლით, ვითარცა აღვსწერეთ გუჯარეთის ჳეობა, ესეც სცან, ეგრეთვე ნაყოფიერი მითთა, ნადირითა და პირუტყვითა. კიმოთისმანს ქვეით არს ციხე თორისწყლის აღმოსავლეთის კიდესა ზედა, უზნარიანის, ფრიად მაგარი.

კვალად ჳეობის აღწერა. ხოლო კვალად ჩდილოდამ ჳეობაში მტკვარს ერთვის ეშმაკთ-უზნის-ჳევი, გამომდინარე ამასა და მთასიქეთის მთის შუადამ. ამას ზეით, ნუას, მოერთვის შავწყალი. ნუას ზეით, ჳალის პირისპირ, სამარიდამ ერთვის მტკვარს დღვაშის-ჳევი. გამოსდის კოდიანის მთას. მას ზეით არს, მტკვრის კიდესა ზედა, სამჭრით, პეტრეს ციხე, ფრიად მაგარი და შეუალი მტრისაგან. ამ ციხეს დასავლით უდის ყვერბილის-ჳევი, მოერთვის სამჭრიდამ მტკვარსა, გამოსდის

*) ვგონებ თორელთა სამთა ამათ ჳეობათა, სადგერს, გუჯარეთს და მტკვრის ხეობას. ვინათგან სახელნი და ადგილნი მათნი ეგრეთ წარმოაჩენენ. ვახუშტი.

– 125 –

კოდიანსა. პირისპირ ციხისა მოერთვის მტკვარს ჩდილოდამ.
ლიკანის-კევი. გამოსდის მახვილო-ფერსათს. ამ კვეთ ზეით
არს ჭობის კევი. და არს დვირამდე ქართლისა. არამედ არს
ესე მტკვრის კეობა ვენახიანი, ხილიანი, ვიწრო და მწირი,
მაგარი და შეუალი მტრისაგან. კაცნი ჰაეროვანნი, ტანოვან-
ნი. მთანი ნადირიანნი, ნამოვან-ფიჭოვანი. ირემი, თხა, არ-
ჩვი და სხვა ნადირნი მრავალნი. ჩდილოთ მთა აქუს ლადოსი
და მახვლოს წამოსული აღმოსავლით ვიდრე ტაშისკარამდე,
სამჭრით, კოდიანიდამ წამოსული აღმოსავლეთს-ჩდილოს შუა
მთა ამასა და სადგრის კეობის შუათი.

**საერისთოსა სასპასპეტოსა და სადროშოსა ვითარ არს
და იყო.** ხოლო ტაშის-კარსა და ლიხის მთას ქვეითი არაგვ
ტფილისამდე სამნი ესე სასპასპეტონი: მემარცხენე მუხრანისა,
მემარჯვენე ქართლისა მეფის თანა მყოფი, ტფილისს ზეით
მტკვრის სამჭრეთისა და თრიალეთი ფანავრამდე არნ წილი უფ-
ლოსისა, მცხეთოსის ძისა, და უფლოსისაგან ეწოდა ზენა სო-
ფლები შიდა-ქართლს, და ესენი პირველ იყო ერთი სასპას
პეტო და ყოველთა ერისთავთა და სპასპეტთა ზედამხედველი.
შემდგომად თამარ მეფისა, ქართლის ერისთავი სხვა, ქსნისა
სხვა. და შემდგომად განყოფისა ესრეთ სამ სადროშოდ იქმნა,
არამედ რაოდენნი ეკლესიანი ანუ მონასტერნი აღვსწერენით,
ანუ პალატნი არა არს არცა ერთი, რომელნი არა იყოს
თლილის ქვითა ნაშენნი, რამეთუ ყოველნივე თლილის ქვითა
არიან აღშენებულნი. კვალად არა არიან დაბანი ანუ აგარა-
კნი, რომელსა შინა არა იდგეს ეკლესია თლილის ქვისა, უგუ-
ნბათონი, მცირენი და დიდნი, და მით იცნობების ნასოფ-
ლარნი, სადაცა დგას ეკლესია. ხოლო მონასტერნი, რომელ-
ნი ცალიერნი დავსწერენით, აწ ხუცის სამარად, მამულნი მა-
თნი მიუხვამთ აწ მთავართა ანუ აზნაურთა მათნი შეწირუ-
ლობანი, ანუ მეფეთა ხიზრად მოსულნი დაუსადგურებიათ
მუნ, და ჟამთა ცვლილობითა შერჩომიათ მათ, არღარა დაუ-
სვამთ წინამძღვარი, და უსაზრდელობითა მონაზონთათა აწ

ცარიელნი არიან. კვალად რომელნი ეკლესიათა აღმაშენებე-
ლნი არა მოვიხსენეთ, ვინათგან დავსწერეთ მეფენი ეკლესი-
ათა მაშენებელნი, მათ მიერ არიან აღშენებულნი ყოველნი,
ხოლო ზოგნი მთავართა და ხუროთ-მოძღვართაგან, ვითარცა
ზედვე ეკლესიათა წერილნი აჩენენ.

აღწერა

წერეთისა, კახეთისა და კუხეთისა, კვალად თუშეთისა და დიდოეთისა.

სახელთათვის: ხოლო ქვეყანისა ამის სახელნი არიან სამნი: რამეთუ წერეთე ეწოდა თარგამოზის ძის ცეროსის გამო, რომელსა ძმათა თგსთა შორის წილად ხუდა ქვეყანა ესე, და დაიპყრა საზღვარი თჳსი, ვითარცა აღვსწერეთ. ხოლო კახეთი და კუხეთი არიან წილნი ქართლოსისა: რამეთუ შემდგომად ქართლოსის სიკუდილისა განუყო დედამან მათმან ძეთა თგსთა ქართლოსის წილი ქვეყანა, და მისცა კახოსს საზღვარი: აღმოსავლით მთა კავკასი, სამართ საზღვარი იმრეთის9, თურდო-შტორის კევი ვიდრე კავკასამდე დასავლით მთა კახეთისა, რომელსა განჰკვეთს ერწო-თიანეთს იორის მდინარე და მერმე მზღვრის მდინარე არაგვი, და ჩდილოთ მთა კავკასი. და ამათ შორის ქვეყანა არს კახეთი, წილი კახოსისა, და მისის სახელის გამო ეწოდა ამას სახელი ესე, არამედ აწ უწოდებენ

– 128 –

თიანეთს, ერწოს, ირტოს-ვევს, პანკისის გეობას, საყდრიონს და ალონს. ხოლო კუხოსს მისცა საზღვართ: აღმოსავლით მთა კახეთისა, სამჯრით საზღვარი წერეთისა, რომელ არს ხუნანის გამოსწვრივ გულგულამდე, დასავლით მტკვარი და არაგვი; ჩდილოთ იგივე მთა კახეთისა; და ამათ შორის ქვეყანას ეწოდა კუხეთი კუხოსის სახელის გამო, არამედ აწ უწოდებენ თიანეთს, საგურამოს ანუ თემდისვევს(რომელსა ეწოდებოდა ხერკი ამის გამო: ოდეს ლტოლვილნი ნაბუქოდონოსორისაგან მოსრულნი ურიანი დასხნა აქა მცხეთელ მამასახლისმან და ჰყვნა მეხარკედ), კვალად გრდანი, მარტყოფი, დიდო, დიდუბე, სამგორი, ჩადივარი, ომანისწევი, ყარაღაჯი, ნაგები და ყარაია. ხოლო ხოსროვანთ გარდავლინებისა შემდგომად, განდგა რა გრიგოლი მთავარი ²²⁶), ამან მოსპო სახელი კუხეთისა და იწოდა კახთა მთავრად ანუ ქორიკოზად. და ამათ მთავრობასა შინა ჯვარს ქვეითს სამჯრის კერძს ეწოდა გარდაბანად. არამედ შემდგომად კვირიკემ დაიპყრა რა წერეთიცა, იწოდა კახთ მეფედ ²²⁷). გარნა წერეთს აქუნდა თვისივე სახელი მოუსპობელი.

²²⁶) ერისთავთ-ერისთავი ჯუანშერ აღესრულა 787 წ. და გამთავრდა გრიგოლ (787-827 წ.).

²²⁷) კვირიკე III, დიდი (1010 – 1029). მეფე ბაგრატ III -ემ დაამარცხა კვირიკე და თავის სამეფოს შეუერთა კახეთი და წერეთი. ბაგრატ ი რომ გარდაიცვალა (1014 წელს), კვირიკემ ისევ დაიპყრა კახეთი წერეთი და დაადგინა ერისთავები: ა) რ უ ს თ ა ვ ს და მისცა მას კუხეთი (ნაგები, ყარაია, ჩადივარი. სამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი (საგურამო), და არაგვისკერძი ჟინვანამდე; ბ) კ ვ ე ტ ე რ ს და მისცა უჯარმის ზეითი, კახეთისა და კუხეთის მთებ შორის

კავკასამდე (ერწო, თიანეთი, ფხოელნი, ძურძუკი და ღლიღვი); გ) კ ა ნ-კ ი ს ს (მარილის) და მისცა წერეთის საზღვარს ზეითი კახეთის მთამდე თუშეთითურთ; დ) ხ ო რ ნ ა ბ უჯ ს და მისცა ქისიყი და გარეთ კახეთი კუხეთის საზღვრამდე, ალაზანსა და მტკვარს და მერეთის მთის შიგნითი; ე) ვ ე ჯ ი ნ ს და მისცა ქისიყის საზღვარს ზეით თურდოს ხევამდე და ალაზანსა და წერეთის მთის შიგნითი (შიგნით კახეთი). ვ) მ ა ჭ ს (ბელაქან-ლაგოდეხს) და მისცა მაჭის წყლის (მაზიმ-ჩაის, ლაგოდეხის წყლის) ქვეითი ალაზნის აღმოსავლეთი შაკიხითურთ (ხუხითურთ) და ხუნძართურთ; ხ) შ ტ ო რ ს და მისცა შტორის ხევიდამ მაჭის წყლა-

– 129 –

ხოლო შემდგომად განდგომილებისა, ქორონიკონსა ჩუდვ ქართულს ჩნდ ²²⁸) მოისპო სახელი ივრეთი-ოცა და იწოდნენ საკუთრად კახთ მეფედ; და ცერეთს უწოდებენ შემდგომად აწამდე განყოფით ესრეთ: გაღმხა-მჭარს, ელისენს, შიგნით – კახეთს და ქისიყს, და გარეთ-კახეთს. და არს სულიად აწინდელის კახეთის საზღვარი: სამჯრით დიდის-ალაზნისა და პატარას ალაზნის შესართავი, და მუნდამ ხაზი კავკასამდენ გავლილი, და კვალად ხაზი მტკვრამდე მისული; აღმოსავლით მთა კავკასი, ლეკეთსა და კახეთს შორისი; დასავლით საზღვარი ქართლისა, რომელი აღვსწერეთ, და მწარე-წყალს ქვეითმტკვარი, და ჩდილოთ მთა კავკასივე. და მდებარებს ქვეყანა ესე სიგრძით ჩდილო-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუა, და არს ქართლისა, რანისა, მოვაკანისა და ლეკეთის შუა მდებარე. ხოლო ქვეყანისა ამის საშუაღს არს მთა, რომელი გამოხდების ფშავ-ღლიღვის საშორისის კავკასიდამ, და გამოვლის მახვილის ჳევსა და ფშავს შორის, კვალად ერწო-თიანეთსა და ირტო საყდრიონს შორის და ჟალეთის ბოლომდე მდებარებს ჩდილოდამ სამჯრით, მერმე წარმოვალს და მივალს მადარო-ხორნაბუჯამდე, აღმოსავლეთ-სამჯრეთს შუა მდებარებს, და უძეს აღმოსავლით შიგნით-კახეთი, სამჯრით ქისიყი, დასავლით გარეთ-კახეთი და ერწო-თიანეთი და ეწოდების მთასა ამას, კავკასის კერძოსაკენ, მთა კახეთისა, მერმე გომბორი, შუამთა და

მდე. ალაზნის აღმოსავლეთი დიდოეთითურთ (გაღმამხარი). თიანეთს ააგო სასახლე „ხელოვანი“. თელავი ჳყო სასახლედ და ტახტად კახეთ-წერეთისა. კვირიკე რომ მოკვდა, ზაგრატ IV-ემ შეიპყრა პანკისის ერისთავი სტეფანოს, ხორნაბუჯის ერისთავი ვაჩე, მაჭის ერისთავი დაჩი, გადავიდა თიანეთს, დასწვა კვირიკეს სახელოვანი დარბაზი, მიიბირა კვირიკეს სიძე მარილელი მთავარი აშოტ (ვახუშტი, 155, ქ. ცხ., 99).

²²⁸) ვარიანტი: ქსა 1469, ქართულსა 152 (უნდა იყოს: ქართულსა ქორონიკონსა 157).

– 130 –

ცივი; არამედ მთა კუხეთისა ანუ აწ ზედამნისა უმეტეს საჩინოდ შემოერთდების მთასა ამას, და მთა ზედამნისა მობმული არს მთისა სარკინეთისა, რომელსა კვერნაქადცა უწოდებენ, თვინიერ განკვეთისა არაგვისაგან. ამისთვის უწოდებენ გონბორის მთასაცა ქისიყამდე კვერნაქად. არამედ მთასა ამას და კავკასს შორისი ქვეყანა არს ტყიანი შაქამდე ²²⁹) და მცირე

ველოვანი, და ამისი დასავლით კერძი საგარეჯოს ქვეით უტყუო, მცირეთაგან კიდე, ჩალიან-ბალახიანი, ლერწმოვანი, უმდინარო, თვნიერ იორის მდინარისა, და მცირე წყარონი. ხოლო ჰავითა არიან მშვენი, ზამთარ თბილი, ზაფხულ ცხელი და არა ეგდენ, მცირე-თოვლიანი, უყინულო, უყივნო, ვინათგან ვეროდეს განჰყინავს მდინარეთა, და არცა დაადგრების თოვლი დღე სამ, და უქარო. არამედ ალაზნისა და იორის კიდენი და მისი ქვემოთნი ფრიად ხაშმიანნი, ცხელნი და გაუმდისნი.

ნაყოფათაჲს და კაცთა. ხოლო ქვეყანა ესე არს ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, ვენახითა, ხილითა, პირუტყვითა, ნადირითა, ფრინვლითა და თევზითა, არამედ უფროს ჭერეთი და უმეტესად ალაზნისა და იორის კიდენი. რამეთუ, თვნიერ ნარინჯისა, თურინჯისა, ლიმოსა და ზეთისხილისა, ნაყოფიერებენ ყოველნი, რომელნიცა აღვსწერენით აბრეშუმით, ბამბით, ბრინჯით, და ხურმა და წაბლი იმერეთისაგანცა აქ უმჯობესი არს. გარნა არა სთესვენ ღომს, და არცა არს კირჩხიბი აქა. ხოლო ხილნი ვიეთნი აქაურნი უმჯობეს არიან ქართლისაგა, და თაფლი იმერეთისა უმჯობეს და უმრავლეს აქაურთა²³⁰). ხოლო კაცნი და ქალნი შვენიერნი.

²²⁹) შაქი – ნუხი.

²³⁰) სტრაბონი (4, 1): „აქაური ქვეყანა იძლევა ყოველგვარ ნაყოფს. ნიადაგს აქ სრულიად არ უვლიან. ბევრს ადგილს ერთგზის დათესილი მიწა იძლევა ნაყოფს ორ ანუ სამგზის, პირველად ორმოცდაათეუ-

ჰაეროვანნი და მგზავსნი ყოვლითავე ქართველთა, ზნითა, ჩვეულებით და ქცევით; არამედ ლაღნი, ამაყნი, მეხოტბენი დიდმთქმელნი მეჩხუბარნი, შემმართველნი, უფრო გლეხნი, ერთგულნი, მოსილნი ქართულად, ენითა და სარწმუნოებითა ქართლისათა, და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი.

ქვეყანა-წყლისათჲს. ხოლო, არს ქვეყანასა ამას შინა უდიდესნი მდინარენი: ალაზანი და მეორე მცირე ალაზანი ანუ იორი, რომელთა მოიგეს სახელი ალონის გამო²³¹), არამედ იორი გაორებისათჲს, ვინადგან აქუთ სახელი ერთი: „იორა ამ მდინარემ“²³²); ხოლო გამოსდის ალაზანი თუმ-ფშავსა და ძურძუკს შორის კავკასსა და დის ჩდილო-დასავლეთიდამ აღმოსავლეთს-სამწრეთ შუა, და მიერთვის მტკვარს განჯის ბოლოს. აქ მტკვრისა და ალაზნის შესართავს შორის არს მოვაკანი, რომელი აღაშენა მოვაკანოს, და ამის გამო ეწოდა წილსა მის-

ლად და ისიც გადახნული არა რკინის გუთნით, არამედ ხისა. ქვეყანას შეხედულობა მუდამ ამწვანებული აქვს და ამიტომ შვენიერი საბალახოები აქვს. ჰაერიც უკეთესია. ვენახს არ ჰზარავენ და ვახს ხუთ წელიწადში ერთხელ სხლავენ. ახალი დარგული ვაზი ნაყოფს იძლევა მეორე წელიწადსვე, და ძველი კი იძლევა იმდენ ყურძენს, რომ უმეტეს ნაწილს არ ჰკრეფენ. აქ კარგად ნაყოფიერებს გარეული ვაზიც (კრიკინა).

²³¹) დასაჯერებელი არ არაის, რომ ალაზანს ასრეთი სახელი დარქმეოდეს ალინის გამო. „ალაზანი“ იმავე ფესვიდგან უნდა იყოს, რომლისაგან წარმოსდგენენ სახელები მდინარეებისა არაზი (=არეზი, რახსი, არა-

ქსი), არაგვი, ალგეთი.

²³²⁾ „იორა ამ მდინარემ“ ე. ი. გამეორდაო. ი ო რ ი ს პირველ სა-
ხედ ჩვენ მიგვაჩნია ი ვ ე რ ი , ვინაითგან ამ მდინარის ხეობას ჰქვიან ივ-
რის-ხეობა დ) ი ვ რ ი ს მიჩემებითი ზედშესრული სახელია სიტყვიდამ
ი ვ ე რ ი ა (ივერის=ივრის). ო=ვე: მაწონი=სვან. მაწვინ, ორბი=სვან.
ვერბ, გომი=სვ. გვემ, მინდორი=სვ. მინდვერ, ტოლი=ტველ, ტოტი
=ტვეტ და მრ. სხ.

– 132 –

სა მოვაკანი, ვითარცა აღაშენა ბარდა ბარდოს და უწოდა სა-
ხელითა თვისითა წილსა თვისსა. ხოლო მტკვრისა და ალაზ-
ნის შესართავს ზეით, ჩდილოთკენ, მოერთვის ალაზანს მცი-
რე ალაზანი ანუ იორი, და ამათ შესართავს შორის არს წე-
რეთი, რომელი აღაშენა წეროს, ქალაქი თვისის სახელისა, და
ამის გამო ისახელა ქვეყანაცა ესე, და აწ უწოდებენ ამას ად-
გილსა ხორანთას. და იყო ქალაქ და ციხე ყრუმდე და ბერქა-
მდე ²³³⁾, შემდგომად მოოჯრდა და აწცა ოჯერ არს.

იორის მდინარისათვის და მის ქვეყანათა. ხოლო იორი
გამოსდის ფშავისა და თიანეთის შორისს მთას, და დის ჩდი-
ლოდამ სამკრით უჯარმამდე, მერმე ჩდილოთ-დასავლეთიდამ
აღმოსავალ-სამკრეთ შუა, განა უფროს აღმოსავლით. არამედ
იორს და მტკვარს შუა ასტყდების მცირე მთა ხორანთიდამ-
ვე, რომელსა ეწოდების გმელტბა და გარეჯა. ეს მთა აწ ჰყოფს
ქართლსა და კახეთს: ხორაუგიდამ ²³⁴⁾ მწარე-წყლამდე და მტკვარ-
მდე კახეთისა, ხოლო მწარე-წყალს იქით ნახევარი აღმოსავ-
ლეთის კერძი კახეთისა და ნახევარი დასავლეთის კერძი ქარ-
თლისა. ეს გარეჯის მთა მიადგების სათის-ჭალას კუხეთის მთას
და მერეთ ჩადივრის გორაებით მიადგების ლილოს, და ლი-
ლოს მთა მიადგების ეგრეთვე კუხეთის მთას. მდებარებს მთა
ესე ვითარცა მდინარე იორისა, და არს უტყო, თვნიერ მე-
ძუთა და თუთუბოთა და ეგეთთა სხვათა მრავალთა. არა სდის
მდინარე და იშვით წყარო-ტბანი, არამედ თუ სადმე არს,
მლაშენი და მწარენი. განა არს ბალახიანი ზამთარც, გა-
მოიზრდებიან სიმრავლე არვეთა, მროწლეთა, ჯოგთა, რემა-
თა, იმიერ და ამიერ. განა არს ზაფხულ ცხელი და გაუძლე-
ბი. ხოლო მდინარის იორის კიდე იმიერი და ამიერი არს

²³³⁾ ბერქა შემოვიდა საქართველოში 1260 წლ. ახლო ჟამს.

²³⁴⁾ ხორაუგი: მეგრ. ხორუა – სახლება (შეად. ხურო, ხურვა). ხო-
რა-უგი, ე. ი. სახლაუგებელი, უსახლო, უშენობო ადგილი.

– 133 –

ფრიად ნაყოფიერი, ვინადგან აღმოვლენან რუნი და ირწყვი-
ან ველნი და სცენდებიან ყოველნი მარცვალნი. და დასდევს
იორს მცირე ძალაცა და ლერწმოვან-ჩალიანი, და არიან ნა-
დირნი და ფრინველნი მრავალნი, და უმეტეს კოჯობნი. განა
იყო ალაზნის შესართავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი
დიდ ფრიად, არამედ მოოჯრდა გამოსვლასა ბერქასსა და შე-
მდგომად ლანგთემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც. შემდ-

გომად დასხნეს ელნი ამათ ადგილთა აწინდელთა მეპატრონეთა, ვითარცა ბატონმან თეიმურაზ და ხანებმან, და სთესდენ ესენი ყოველსავე, და ესენიცა წარიყვანა შანადირ²³⁵) და დასხნა ხორასანს. ხოლო იორს არა რაი ვითარი მდინარე ერთვის ანუ ჳევი საგარეჯოდმდე, და არს მუნამდე ალაზნიდამ ველი, და არს ადგილი ესე ზამთარ თბილი, ბალახიანი, მცირეთოვლიანი, ნადირ-ფრინვლიანი, ჳავითა მშვენი, ხოლო ზაფხულის ცხელი, ხაშმიანი, გაუძლისი. იორის პირს ყოფილა სასახლე დამპალას აწინდელთა კახთა მეპატრონეთა საზამთროთ ნადირობისათჳს არჩილ მეფისამდე²³⁶), კეთილს ადგილს, შვენიერ-წყაროიანსა.

გარეთ-კახეთისათჳს. ხოლო დამპალას აღმოსავლით ჩდილოთ არს, ჴერეთის მთის ძირს, მანავი, სადაცა აღაშენა სასახლე იმანყულიხან²³⁷). მთისძირად არს ძველადი ციხე და აწ

²³⁵) შანადირ † 1746 წ.

²³⁶) არჩილ † 1710 წ.

²³⁷) იმანყულიხან=დავით, ერეკლე I-ის ძე, კახთა მეფე 1708 წლითგან. დავითის სატახტო იყო ყარაღაჯი. ჳარელებმა რომ დაამარცხეს (1706 წ.), გადმოსახლდა მანავს და ზამთარს ცხოვრობდა მანავსა და თელავს და ზაფხულს – მადაროს (ქ. ცხ., ტ. 2, გვ. 133).

შემუსვრილი. არამედ ღვინო მანავისა კეთილი. მანავს ქვეით ქისიყამდე, ცივ-გონზორის მთის კალთათა, არიან შენობა-დაბნები, ვენახ-ხილიანნი. უძეს იორისკენ სახვნელნი ველნი და უკან მთა ტყიანი, უწყლო. მოსახლენი არიან მთავარნი, აზნაურნი, გლეხნი. ადგილი ნაყოფიერებით აღმკული, გარნა წყლისათვის შემჭირნობს, თვინიერ წყაროთა, დაბნებთა შინა უსაკმარობით, ვინათგან არა აქუს მთას მდინარე, ვერა რით რწყავენ ველთა. არამედ არს აქა პირუტყვთა სიმრავლე, ცხოვარნი, ცხენი, ძროჳა, კანბეჩი, ვირი. ხოლო მანავის დასავლით არს ჳევი გიორგი-წმიდისა, გამოსდის შუამთას და დის ჩდილოდამ სამკრით. ამან მოიგო სახელი ოდეს შესწირეს გარეჯის უდაბნოს დაბნებ ესე, უწოდეს საგარეჯო²³⁸). ამის დასავლით ერთვის იორს ნინო-წმიდის ჳევი, გამოსდის მასვე მთას და მოდის ეგრეთვე. ამ ჳევზედ არს ნინოწმიდა, ეკლესია დიდშენი, გუნბათიანი, რომელი აღაშენა გორგასალ და დასვა ეპისკოპოზ, და ზის აწამდე, მწყემსი ამ ქვეყნისა ქისიყამდე²³⁹). ამის სამკრით და იორის მდინარისა არს გარეჯის მთასა შინა,

²³⁸) ვარიანტი უმატებს: ამას უწოდებენ თვალსაცა. ამ ჳევის კიდეზედ, დასავლით, არს ეკლესია მოციქულთა პეტრესი და პავლესი, მაღალს მშვენიერს ადგილსა, რომელი სჳვრეტს სრულიად თვალსა გარესჯისასა და იორის იმიერ-ამიერ ველთა. კეთილ დიდ შენი, უგუმბათო. ესე არს აღშენებულ დავით გარესჯელის მონასტრის მონაზონთაგან.

²³⁹) ნინოწმინდის ტამარი აშენებულია წმ. ნინოს დროსვე ძველ საკერპოს ადგილას. მე-XVIII საუკუნემდე ტამარი ისევ მტკიცე და მაგარი იყო. 1824 წელს ტამარი შეირყა მიწის ძვრისაგან და დაზიანდა. ნინოწმინდას ჳევანდა ბეერი სახელოვანი მღვდელმთავარი, მაგალი არსენი ნინოწმინდელი, ფრიად სწავლული მოღვაწე, რომელიც წავიდა ათონს მე-XI

საუკუნის დამდეგს, ანტონი ერეკლე მეორის ძე, უკანასკნელი კათალიკოზი საქართველოსა, რომელიც გარდაიცვალა 1827 წელს.

– 135 –

ნათლის-მცემელსა²⁴⁰) და დავით გარეჯას²⁴¹) შუა, მონასტერი დოდო, რომელი ქმნა მამამან წმიდამან დოდომ, რომელიცა იყო ნათესავით და ქვეყნით კახი, მოწაფე დავით გარეჯელისა, და დაფლულია იგი მუნვე და მონასიერი ესე არს ვითარცა სხვა გარეჯის მონასტერნი აღვსწერეთ, უზის წინამძღვარი. ხოლო კვალად ნინოწმიდას ზევით ერთვის იორს სამების ჳევი, ეგრეთვე გამოდინარე და მომდინარე ვითარცა წინათნი ჳევნი და ამის შესართავზედ ხაშმს ჳყვეს მონასტერი და ციხე ნათლის-მცემლის მონოზონთა. ამას ზევით ამ ჳევზედ არს ეკლესია დიდ-შენი, გუნბათიანი, სამებისა. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ამას ზევითის ქვეყნისა ერწოდმდე²⁴²) (და იტყვის გარეჯის-უდაბნოს თვსად). ესევე ჳევი არს საზღვარი ჳერეთისა და კახეთისა. ამ ჳევზედ არს ციხე ვერენისა მაგარი, და გარდავალს გზა შიგ-

²⁴⁰) მურავიოვი (Грузія и Армения, б. 1): მონასტრის ეზო კლდის პირპირ მოზღუდულია გალავნით. ეზის შუაში იყო რავდენიმე ნუშის ხე. მივადექით ციგაბო კლდეს, საცა დაბალი კარები იყო გამოჭრილი. დაკუ-ზულუბი შევედით და ავიმართენით დადებულს ტამარში, კლდეში გამო-კვეთილს მაღალს სვეტებზე, მოჩუქურთმულ კანკელით. სამსხვერპლო მოწყობილია ძველს წესზედ. მსხვერპლის შესაწირავს ჳემო გამოხატულია სამება. სამსხვერპლოს გარემო კედლებზე გამოსახულია პალესტინის მწირნი და მათთან დავით გარეჯელი, დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე მისის ქმრით დავითით და შვილით გიორგი ლაშათი.

²⁴¹) იხ. შენიშვნა 122.

²⁴²) სამებიდგან ხაშმამდე სულ ექვსი ვერსია. სამება უგუნბათია. მოზღუდულია, შიგნით მოხატულია. მის ეპისკოპოზთაგან სახელოვანი იყო იოსებ სამებელი, რომელიც აკურთხა კათალიკოზ დომენტიმ 1706 წელს. ლეკებმა რომ გააოხრეს სამება, იოსებ სამებელი გადაიყვანეს წილკანს. აქედგანაც განდევნეს ოსმალებმა. იოსები წავიდა რუსეთს და კეთილად იმოდგაწა სამწერლო ასპარეზზე (იხ. თ. ჟორდანიას „იოსებ სამებელი“. დ. ბაქრაძეს „Кавказъ въ др. пам. чрист.“).

– 136 –

ნით-კახეთს შუამთაზედ. კვალად ამ ჳევს ზევით არს, იორსა ჳედა, უჯარმა, ორთა მთათა შორის, კახეთისა და კუხეთისასა, რომელი აღაშენა კგ მეფემან საურმაგ²⁴³), ციხე ქალაქი, და კვალად განაახლა გორგასალ და ყო სიმაგრე და ქალაქი დი-დი. არამედ აწ არს დაბა. რამეთუ განყოფისა სამეფოთა მო-ოჭრდა.

ერწოსათვს. უჯარმას ზევით, ჩდილოთ, და იორის აღ-მოსავით არს ბოჭორმა ციხე. და ბოჭორმიდამ უჯარმამდე არს ჳეობა ფრიად მაგარი, მთოვანი, კლდოვანი, ძველად შე-ნობიან-ეკლესიანი. ხოლო ბოჭორმა აღაშენა ცოლმან ქართ-ლოსისამან და უწოდა დედა-ციხე. ესე არს მაღალს კლდესა ჳედა. გამოსდის ციხესა შინა წყარო, არს შენობა დიდი და მაგარი (ესე არს რომელი წილად ხუდა კახოსს და შენებასა ჩელეთისასა მისცა კუხოსს, და შეეწია კუხოს შენებასა ჩე-

ლეთისასა კახოსს); შემდგომად უწოდეს ვეჭორმა: ესე იგი არს „ვეჭორმა ძმამ ცილება ყვეს ამ ციხესა ზედა“. მერმე უწოდეს ბოჭორმა²⁴⁴). ხოლო ბოჭორმას ზეით ერთვის იორს დასავლეთიდამ ერწოს წყალი. გამოსდის ხერკისა და ერწო-თიანე. თის შუას მთას და მოდის აღმოსავლეთ სამჯრეთს შუა. ამ წყალზედ არს მონასტერი მცირე, შვენიერი, შვენიერს აღ-

²⁴³) ცხოვრებაში სწერია: „ამან ასფაგურ აღაშენა ციხეკალაქი უჯარმა“. ხოლო ეს ასფაგურიც (262-265) მე-23 მ ე ფ ე დ ითვლება, ბერძენ-რომაელთა მწერლების ჩვენებით ივერთა მეფენი ასპაგურ და საურმაგ მეფობდნენ ერთად 368 წლითგან 374 წლამდე. (იხ. ამ მეფეთა შესახებ ჩვენს წერილში: „ქართველთა მატთანე“, გვ. 96).

²⁴⁴) ვახუშტის ახსნა გაზვიადებულია ბოჭორმა, ბოჭორიშვილი ერთის ფესვიდან ნაწარმოები სიტყვებია. მაგალ. ბოჭვიდგან ანუ ბოჩოდგან (ბოჩი ანუ ბოჩო ქართველების თავდაპირვანდელს ღმერთს ერქვა. ჭ=ჩ: ფუჭი=ინგ. ფუჩი (აქედგან ფუჩეჩი), კრეჭა=კრენჩხა, ჭიპი=ჩუპე, ჭამა (კბენა)=მეგრ. ჩამინი.

– 137 –

გილს, და აწ ხუცის ამარ. და არს ჯეობა ესე იმიერ და ამიერ შენობა-დაბნებანი. კვალად ამავე წყლის შესართავს ზეით, იორის პირზედ, არს აღმოსავლით კერძ ქალეთი, შენობა დიდი და შემუსვრილი; ვგონებთ ამას ჩელეთად, რომელი აღაშენა კახოს ქალაქი, რომელსა პირველ ბერ ერქვა შემდგომად გორგასალ აღაშენა ეკლესია კეთილ-შვენიერი, გუმბათიანი, და დასვა ეპისკოპოზი, მწყემსი ერწო თიანეთისა, ფშავ-ხევსურისა და ჯერკისა. ხოლო ქალეთს ზეით მოვიწროვდების იორი ჯერკის მთიდან წარმოსრულის მცირეს მთით, და ამას ქვეით ბოჭორმამდე არს ერწო⁴⁵), და მზღვრის აღმოსავლით მთა კახეთისა, საყდრიონსა და მას შორისი; სამჯრით, მთა კუხეთისა, იალონიდამ წამოსული უჯარმამდე. ჩდილოთ, მთა მცირე, თიანეთსა და მას შორისი, ჯერკის მთიდან წარმოსული. დასავლით, მთა ხერკისა.

თიანეთისათვის. ხოლო კვალად ქილეთს ზეით იორს მოერთვის თიანეთის წყალი, რომელი გამოსდის თვალის ქვეით ხერკის მთას და წ თიანეთისას, და მოდის აღმოსავლეთს სამჯრეთს შუა, და მოერთვის იორს დასავლეთიდამ. ხოლო ამ წყლის სათავისა და საშიშის თვალის ქვეით, თეთრის-არაგვის მჭვრეტად არს ხარჭამოს ეკლესია გუმბათიანი, კეთილ-შენი, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ერწო-თიანეთისა, ფშავ-ხევსურისა და თუშეთისა. რამეთუ შემუსვრასა ჩელეთისასა მოსცვალეს აქა²⁴⁶) (ანუ ეს არს ჩელეთი). კვალად ამ

²⁴⁵) 1681 წელს არჩილ მეფე სწერს („არჩილიანი“, 55): ერწო კაი საკურდღლეა, მწყერიც მრავალი, წვრილმანს ტყეებში ნადირი, ჩალებში წერო ბევრი სხედს საკვერცხოდ.

²⁴⁶) ბროსე სწერს 1848 წელს: ხარჭამოს შვენიერი საყდარი აშენებულია თლილის ქვით, უგუნბათოა. სამრეკლო აგურით აშენებულია. საყდარი მთლათ მოხატულია. გრიგოლ ხარჭამუნელი გარდაიცვალა აშტარხანს 1797 წელს.

თიანეთის წყლის შესართავს ზეით, იორზედვე, არს მთაში ციხე ოჩანისა, მაგარი და შეუალი და შენი არს ორთა მდინარეთა შორის²⁴⁷). ხოლო ეწოდების თიანეთი ვიდრე ერწოს საზღვრამდე, და არს შენობიანი და დაბნებიანი. და მზღვრის ამას: აღმოსავლით, ამასა და კვეტერა-პანგის შორისი მთა, სამჯრით, ერწოს საზღვარი და ნოკორნისა და ბოკოწინის შორისი გორა, ხერკის მთიდან არაგვამდე მისულთ. არამედ ამას ზეით ჟინვანამდე იყო ხერკისა ძველად, ხოლო აწ თიანეთისა; ჩდილოთ, ფშავსა და ამას შორისი მთა; დასავლით, შავი და თეთრი არაგვი. განა სახელი ეწოდა თიანეთს: ვინადგან არს ძველივე, ვგონებთ ძეთაგან კახოსისათა, არამედ არიან ორნივე მთანი უვენახონი, უხილონი, განა ნაყოფიერი, პირუტყვიანი, ნადირიანი, ბალახოვან-ყვავილოვანი, წყაროიანი, ვითარცა თრიალეთი, თჯნიერ სიმცირისა. ხოლო ამ იორის მდინარესა შინა, უჯარმას ზეით, არს უმეტეს კალმახი და მრავალნი, და მას ქვეით სხვა თევზნიცა და არა ეგოდენ მრავალი მდინარის სიმცირისათვის²⁴⁸). ხოლო კვალად ხარჭაშოს, საშიშს დასავლით, დის თეთრის-არაგვის მდინარე. ესე გამოსდის ძურძუკს ფშავს შორისს კავკასსა, და მოდის ჩდილოდამ სამჯრით და მიერთვის ჟინვანს, აღმოსავლიდამ, შავს-არაგუს.

ჯევსურეთისათვის. ამ ჟინვანს ზეით და ხარჭაშოს ზეით მოერთვის თეთრს-არაგვს ჯევსურეთის წყალი. გამოსდის ესე ძურძუკსა და ამას შორისს მთას კავკასს, მოდის ჩდილო-

²⁴⁷) ამ ოჩანის ციხეში დამალა (1513 წელს) გარსევან ჩოლაყაშვილმა ყრმა ლევანი, რომელიც შემდეგ გამეფდა კახეთში.

²⁴⁸) თიანეთს ვინც მივა, კალმახით იქ გასჯერდება. თიანეთს სხვა მთის ალაგი ვერ შაადარონ! თიანეთს ეს სჭირს სიკეთე: დიდია, გაშლილი, ქალები მოვლენ ტანწვრილნი, შავ-თმა ჩაშლილი. ერთი წყალი საკალმახოდ იორს არ შეედრება. მთიდან ნადირს მოიტანენ, გორა-გორათ დაეყრება“ („არჩილიანი“, 55).

დამ სამჯრით. ამას მოერთვის ჯევნი იმიერ და ამიერ. და განჰყოფს ჯევსურეთს: აღმოსავლით, კავკასიდან ჩამოსული მთა სამჯრეთად, ამასა და ფშავს შორისი; სამჯრით, ფშავის საზღვარი; ჩდილოთ, კავკასი ამასა და ძურძუკს შორისი. დასავლით, კავკასიდან ჩამოსული სამჯრეთად მთა, ამასა და გუდამაყარს შორისი²⁴⁹).

ფშავისათვის. ხოლო ჯევსურეთის აღმოსავლის მთას იქით არს ფშავი, რომელსა შუაში უდის თეთრი-არაგვი, და მოერთვიან ჯევნი აღმოსავლით დასავლეთიდან. აქ ფშავსა შინა არს ეკლესია მეფის ლაშასაგან აღშენებული, რომელსა შინა არიან მრავალნი ხატნი და ჯუარნი ოქრო-ვერცხლისანი, ჭურჭელნი და წიგნნი, და უწოდებენ ლაშას-ჯუარს და აქუთ სასოება მას ზედა ფრიად, რამეთუ ვერც ფშავი, ვერც ჯევსურეთი, უკჭეთუ იშოვნოს ოქრო ანუ ვერცხლი, ვერარაიდ იხმარებენ

²⁴⁹⁾ ხევსურეთი მცირე ქვეყანაა დიდის კავკასიონის წიაღში, 62,20⁰ და თითქმის 43⁰ აღმოსავლეთის სიგრძისა და 42,30⁰ და 42,45 ჩრდ. სივრცის შორის. მისი მიჯნებია კავკავის მაზრა, შიგნითი ქისტეთი, თუშეთი, ფშავი, მდინარე ცნოს ხეობა (ყაზიბეგის სადგურთან). კავკასიონის უმთავრესი უღელტეხილი ხევსურეთს ორად ჰყოფს – პირიქითელისა და პირაქეთისად. ხევსურეთის მთის უმაღლესი მწვერვალია არხოტისთავი. ადგილს, რომელსაც ჰქვიან ორწყალი, იყრებიან ხევსურის-არაგვის და ფშავის-არაგვის. ხევსურის-არაგვის ერთვიან ბლოსწყალი, ხახმატის წყალი. აქ სოფლებია გული, ბარისახო, რომში და სხ. პირიქითელ ხევსურეთში ჩამოდის შატილის წყალი, არდოტის წყალი, გუროს წყალი, ქისტეთის წყალი, არდოტის წყალი ბორბალოს ახლოდგან გამოდის, ანდაკიდამ, საიდანაც გზა გადმოდის ფშავს. არხოტის ხეობაში ჩამოდის ახიელის წყალი, ტოტი თერგში შემდინარე წყლის ასსისა (ნ. ხუდადოვი). 1788 წელს ფშავ-ხევსურთ უნდა გამოეყვანათ 40,000 მეომარი (იხ. ერეკლეს ბარათი საქართ. ისტ., 472).

– 140 –

თავისად, არამედ მიუძღვნის ლაშას-ჯუარსა ²⁵⁰⁾. და არიან ესენი სარწმუნოებითა და ენითა ქართულითა, გარნა აქუსთ სასოება ქადაგსა ზედა, რომელი წარმოდგების კაცი უცები და ვითარცა ხელქმნილი, და ღალადებს მრავალსა მაგიერად წმიდის გიორგისა; და რასა იგი იტყვის, სთნავთ და ჯერ-იჩენენ უმეტეს ჭეშმარიტებისასა. და არიან ყოვლითა ვითარცა მთიულნი აღვსწერეთ. არამედ ესენი ვერად ქებულნი ბრძოლასა შინა, და უფროსად ჰევსურნი და უმეტეს ბრიყვნი მთიულთაგან და უზნეონი, მებატონეთა თვისთა ერდგულნი. და ვინადგან ფრიად მაგარ არს ქვეყანა ესე და უბრძოლველი მთითა, და კლდითა და ტყითა, ამისთვის იმყოფიან მშვიდად, და სიმწირისათვის მონებენ ვისცა უპყრავსთ თიანეთი, რამეთუ იბრდებიან მუნიდამ. ხოლო მზღვრის ფშავს: აღმოსავლით, მთა კავკასიდამ ჩამოსული; სამჯრით, კავკასივე, ამასა და მახვილოს-ჰევს შორისი; სამჯრით, მთა ამასა და თიანეთს შორისი, ჩდილოთ, კავკასი ამასა და ღლიღვს შორისი; დასავლით, მთა კავკასიდამ ჩამოსული; სამჯრით ამასა და ჰევსურეთს შორისი. არამედ ძველად ეწოდა ამ ორთა ჯეობათა ფხოელნი ²⁵¹⁾ და აწ უწოდებენ ესრეთ. განა სდებენ ამათ გამოკახნი ძურძუკთა, ღლიღუთა. და ქისტთა თავისად. გარნა მათ არა უწყიან ესე მიერ ჟამით, ოდეს განდგნენ. ხოლო ჟინვანი არს შავისა და თეთრის-არაგვის შესაკრებელს შორის ციხე შენი და მაგარი, და იყო ქალაქი და აწ უქმ არს ²⁵²⁾.

²⁵⁰⁾ მეფე გიორგი IV ლაშა, მე თამარ მეფისა, და თვით თამარ მეფე ფშავ-ხევსურეთში დიდად სწამთ და წმიდანად ითვლებიან. ლაშა † 1223 წელს.

²⁵¹⁾ ეს სახელი შერჩენია სიღნაღის მაზრის სოფელს ფხოელს და თიანეთის მაზრისას შუაფხოლს (შუა-ფხო)

²⁵²⁾ ჟინვანი არის შავის-არაგვისა და თეთრის-არაგვის შესართავთან; ანაურადამ ჟინვანამდე 8 ვერსია. აშენებულა ძველის-ძველად. მე-VII სა-

– 141 –

დანარჩომი თიანეთისათვის, არამედ პირველ იყო კუხეთი.

და ამ ჟინვანს ქვეით ერთვის შავს-არაგვს ჯევი ზოდავისა, გამოსდის წინწსენებულს ხერკის მთას და აწ თიანეთისას, მიდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ზოდავს არს მონასტერი გუნზათიანი, დიდშენი, შვენერს ადგილს, და აწ ცარიელი ²⁵³). ამას ქვეით ერთვის არაგუსვე წირდალის ჯევი, გამომდინარე მისვე მთისა, და მომდინარე ეგრეთვე. ამას ქვეით ერთვის არაგვს ნოკორნის ჯევი, გამომდინარე-მომდინარე მისვე მთისა ეგრეთვე. ამის თავს არს ნოქორნა, მონასტერი გუნზათიანი, კეთილ-შენი, დიდი. ესე აღაშენა მდ მეფემან არჩილ და ყო მონასტრად. შემდგომად წამებისა მისისა ცოლმან მისმან დაფლა წმიდა გვამი მისი მუნ ²⁵⁴). არამედ ბოკოწნის ჯევს და ამ ჯევს შორის ჩამოვალს მცირე მთა წინთქმულის მთიდან დასავლეთად. ეს მთა არს თიანეთისა და ხერკის საზღვარი. და აქამდე აწ უწო-

უკუნეში დაანგრია მურვანყრუმ. აქ იყო სასახლე თამარ მეფისა და გიორგი ბრწყინვალისა († 1346 წ.). ახლა აქ არის ნახევრად დანგრეული ციხე და საყდარი. აქვეა ხიდი არაგვზე, მანდატურთუხუცესის ჭიანჭერის სიგელი, ხელმოწერილი თამარ მეფისაგან, თეოდორე კათალიკოზისაგან, შოთასაგან და სხ., გვაუწყებს: „...ჩემსა ჟ ი ნ ო ვ ნ ი ს ქუნებასა შინა ვჰკადრე და მოვახსენე ლუთისა სწორსა მეფეთმეფესა თამარს და მათ მიერ ბრძანებითა და კითხვითა გკადრე და მოვახსენე შენ, წმიდასა მამასა შიოს და შენთა ცრემლთა მიერ აღშენებულსა უდაბნოსა მღვიმისასა“... (იხ. ეს სიგელი ჩვენს წიგნში Царица Тамара, გვ. 122).

¹⁵³) ზოდავის ტაძრის აშენებას მიაწერენ თამარ მეფეს. დღეშეთიდან ზოდავის წმ. გიორგიმდე 17 ვერსია.

¹⁵⁴) ნოკორნის ტაძარს ერქვა ნოტკორა, აწ ჰქვიან ნოდოკრა. სიმაღლე მისი 4¹/₂ საყენია, სიგრძე ექვსი და სიგანე სამი. საყდრის სარქველზე დიდრონი ხეებია ამოსული. არჩილ მეფის საფლავს ეხლაც უჩვენებენ მგზავრს ადგილობრივნი მცხოვრებნი. არჩილ II მოჰკლა არაბების სარდალ ჭიჭუმმა 718 წელს.

დებენ თიანეთს, განა პირველ იყო ჟინვანამდე წილი კუხოსისა.

ხერკისა და საგურამოსათვის. ხოლო ბოკოწნის ჯევი ერთვის ჯილაურს არაგვს. გამოსდის ერწოსა და მის შორის მთას, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამას ქვეით ერთვის არაგვს ხერკის ჯევი ანუ თეზომის ჯევი. გამოსდის კუხეთის მთას ანუ იალონს, მოდის დასავლეთად. ხოლო ამის შესართავსა და ნარეკვავის შესართავს ქვეით არს, არაგვის დასავლით, მთა სარკინეთისა და აღმოსავლით მთა მაღალი კუხეთისა, გაკუჭთილი არაგვით. ორნი ესე მთანი, პირისპირ მდებარენი და მერმე იალონად ²⁵⁵) წოდებული, ამისთვის: რამეთუ თუცა მას მთასა ზედა არს მცირეცა ღრუბელი ანუ ნისლი, არა იქმნების, თუმცა არა აღმოვიდეს ფიცხელი ქარი დიდი. ამ მთის თხემსა ზედა, მჭვრეტელი არაგვისა, მუხრანისა, ხერკისა, მცხეთისა და ტფილისისა, აღაშენა ციხე დ მეფემან ფარნაჯომ ²⁵⁶) და აღმართა მუნ კერპი ზადენი, და ამითი ეწოდა მთასა ამას ზედაზადენი. შემდგომად იგ მამათაგანმან მამამან იოანემ ჰყო აქა მონასტერი და ეკლესია სადგურად თვსად, და დაფლულ არს

²⁵⁵⁾ იალონი=ალონი; არის აგრეთვე მთა ა ლ ო ნ გ ვ ე რ დ ი, ად-
გილი ალონი მტკვრის მარცხენა კიდეზე, განჯის პირდაპირ (ქ. ცხ., 249),
სოფელი ა ლ ვ ა ნ ი. ო=ვა: თოლი=თვალი, ხომალდი=ხვამალდი, ცხო-
რი=ცხვარი და სხ. ამიტომ ალონი იგივე ალვანია (=ბერძნ-რომაელთა
ალბანია). ეს სიტყვა შეიძლება ნიშნავდეს ანუ სიმაღლეს (პლ. იოსელია-
ნი ამბობს, ა ლ ე ვ ი სიმაღლეს ნიშნავსო („Алевская святыня“ გვ. 2),
და მართლაც ამ ფესვიდან გვაქვს სახელი ა ლ ვ ი ს-ხე) და ანუ „ცისკრის
მხარეს“, „აღმოსავლეთს: ალიონი (იალონი)=მეგრ. ალონი=სვ. ალვენ.
რადგან „ალონი“ პირველად მთების წვერებს ანათებს, ამიტომ თვით ამ
მთებსაც დაერქმეოდა ალონი.

²⁵⁶⁾ ფარნაჯომ (112 – 93 ქრ. დ. წ.).

– 143 –

მორ ავაზანი ქვისა და შეიკრიბვის მას შინა, არა გარდმოედი-
ნების და არცა აღმოვსებით მოაკლდების უკჭთუ აღმოილო რი-
თმე, და ჰკურნებს სენთაცა ²⁵⁷⁾. ხოლო მთა ესე კუხეთისა ანუ
ზედაძნისა წარვალს აღმოსავლეთად და შეერთბამდების ერწოს
მთასა, რომელი არს ხერკისა. და არს ამათ შორის ხერკი,
არამედ აწ საგურამო ანუ თეზმის ჳევი. აქუს ხერკს: აღმოსავ-
ლით, მთა ერწოსა და ამას შორისი; სამჯრით, მთა ზედაძნი-
სა, ჩდილოთ, ნოკორნა-ბოკოწანს შორისი გორანი, ჩამოსუ-
ლი თიანეთის მთიდან არაგვამდე; დასავლით, არაგვი. ხოლო
მთა ზედაძნისა წარვალს უჯარმამდე და მივალს და დამდაბლ-
დების ხორაუგს. აღმოსავლით აქუს ამ მთას ერწო, დასავლით
გრდანი. ხოლო ზედაძნის მთას უძეს სამჯრით გრდანი და ჩდი-
ლოთ ხერკი, და არს ტყიანი მთა ესე და ნადირიანი, მცი-
რე წყლიან-მდინარიანი. კვალად ზედაძნის სამჯრით არს, ამავე
მთის განკიდული გორასა ზედა, მცხეთის პირისპირ, აღმოსა-
ვლით არაგვის კიდეცა, მაღალს კლდეცა ზედა, ჯვარის მონას-
ტერი, კეთილ-დიდ-შენი. აქ დაასვენა წმიდამან ნინომ ჯვარი
სვეტისაგან გამოკვეთილი. შემდგომად გურამ კურატპალატმან,
ლთ მეფემან, იწყო ეკლესია, ვინათგან აქამდე ჯვარი უეკლესიოდ
ესვენა, და ძემან მისმან დიმიტრიმ შეასრულა. ზის არქიმან-
დრიტი. ამის დასავლით, მუნვე კლდეცა შინა, დის წყარო
წმიდის ნინოსაგან სასმისად კეთილი და ჰკურნებს სენთა. და
არს გარემონი მისნი მლაშე და მწარენი და იგი ფრიად ტკბი-

²⁵⁷⁾ ღმერთის ზადენის გამო ამ მთას მიეჩემა სახელი ზადენ-გორა
და შემდეგში ეს სახელი შეიცვალა ზედა-ზადენად. ზედაზენად (ზედა-ზენი
– *высь высей* – წინად უნდა ყოფილიყო „ზადი (=ზადენი) ზენა“) ზე-
დაზენი მოხორდა შაბაზის დროითგან. ზედაზნის საყდარი ააშენა წმ. იო-
ანე მე-VI საუკუნეში ძველ საკერპოს (ზადენის) ადგილას. ქართველთ ეკ-
ლესია ასრე ამკობს წმ. იოანე ზედაზნელს: „ზედაზენისა მთისა სინა მყო-
ფელი ზედა-ზენს კიბედ ზენად ზეცისად იდგამს“. „დედაქალაქი ქართვე-

– 144 –

ლი ²⁵⁸⁾, ამას ქვეით გრდანამდე არს ველი მთასა და მტკვარს შო-
რისი, და არს დაბნებნი მთასა შინა მცირე წყაროთი, უვენა-

ლთა წმინდა იქმნა სწავლითა შენითა, წმიდაო მამაო იოანე, მამათა თვალო, აღიწიე მთად ზედაძნელისა, რომელიცა სთნდა სულსა შენსა, არქე მოწაფეთა შენთა: წარვედით და განამტკიცებდით ქრისტეს სამწყსოთა, რამეთუ ახალწერგ არს ქვეყანა ესე ქართლისა“.

²⁵⁸) კლდე-გორას, რომელზედაც აღმართულია ჯვარის მონასტერი, ერქვა ბორცვი. 324 წელს წმ. ნინო, მეფე მირიანი, დედოფალი ნანა და მცხეთის ერი გამოემართნენ ამ ბორცვისკენ. მოჰქონდათ მცხეთიდან სასწაულთმოქმედის ხისაგან გაკეთებული ჯვარი, მღვდლები წინ უძღოდნენ, გალოზდნენ. მოვიდნენ, ბორცვის ძირს დადგნენ ღამის თევად. აქვე ბორცვის კლდეში იყო მწარე წყარო. ნინოს ლოცვით წყარო გემრიელად იქცა და მას აქეთ დაერქვა ცრემლისწყარო. მეორე დღეს ავიდნენ ბორცვის თავზე და აღმართეს ჯვარი. ყველანი დაჩოქილ-ხელაღპყრობილნი ევედრებოდნენ ღმერთს. ზე-მაღლა გამოჩნდა გუნდი ანგელოზებისა, მაკურთხეველნი ერისა. ჯვრის ძალით უძღურნი, მკელობელნი, ბრმანი იკურნებოდნენ, მკვდრად მისუსტებულნი ცოცხლდებოდნენ. მცხეთის ჯვრის ძლიერების ამბავი სწრაფად მოედო საქართველოს, კავკასიას, სომხეთს, და ყოვლის მხრიდან მოდიოდნენ დედაქალაქში ამ ჯვრის თაყვანის საცემლად. ასე იყო 579 წლამდე. ამ წელს სომხეთის კათალიკოს აბრაამმა უბრძანა თავის მრევლს: „გობრძანებთ ივერთა შესახებ: ამიერითგან არა გქონდეთ მათთან ერთობა ლოცვაში, არც ჭამა-სმაში, არც მეგობრობაში, არც შვილთა კვებაში. არ მიხვიდეთ თაყვანისცემად მ ც ხ ე თ ი ს გ ა ნ თ ქ მ უ ლ ჯ ვ ა რ ი ს ა, არც მანგლისის ჯვარისა, არ მიილოთ იგინი ჩვენს ეკლესიაში, ცოლქმრობას მათთან ერიდეთ, მხოლოდ ნება გაქვთ ივაჭროთ მათთან, როგორც ურიებთან“ (კალანკატ., გვ. 216). სწორედ ამ დროს მეფე გურამი (575 – 600) შეუდგა ჯვრის მონასტრის აშენებას და ამოიყვანა ბალავარი. ხოლო მისმა შვილმა დიმიტრიმ და სტეფანოზმა და ადარნასემ (619 – 639) დაამთავრეს. სტეფანოზ მეორემ (639 – 663) შემო-

სდის ზედაძნის შესართავს ერწოს მთას, დის გრდანამდე ჩდილოდამ სამჯრით, მერმე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, და მიერთვის ავჭალას აღმოსავლიდან მტკვარსა. ავჭალა ²⁵⁹) არს მტკვრის კიდესა ზედა, სანადირო კეთილი. ამ ავჭალის ბოლოს არს ჯევემარი: ჩამოვარდების მშრალი ჯევი ქვიტკირის – ლილოდამ მტკვრამდე. და ესე არს საზღვარი აწინდელი ქართლ-კახეთისა. აქამდე უწოდებენ საგურამოს ხერკითურთ, გურამიანთ გამო. განა არს ესე საგურამო ნაყოფიერი ხილით, ვენახით, მარცვლით, თუნეირ ბრინჯ-ბამბისა, პირუტყვითა, ნადირითა, ფრინველითა, ტყითა, ველითა და მითით შემკობილი. არამედ არ აკეთებენ აბრეშუმს აქა. განჰყოფს გარდანს აღმოსავლით ერწოს მთა, სამჯრით ჯევემარი, ლილო, მარტყოფი, ჩდილოთ მთა იალონი, დასავლით მტკვარი და არაგვი.

მარყოფისათჳს. ხოლო ამას ქვეით, ლილოს მთისა და კუხეთის მთის შორის, არს მარტყოფი. გამოსდის წყალი მისი ამასვე მთას. საცხენისის ჯევემდე მარტყოფისა. ხოლო მას ქვეით მტკვრამდე უწოდებენ აწ ლოჭინსა, არამედ ძველად ეწოდა ომანის-ჯევი. ხოლო მოერთვის ამას ლილოს-მთის წყარო, დასავლეთიდან, და ამას ქვეით ერთვის ამავე მარტყოფის წყალს ჯევი, გამომდინარე კუხეთის მთისა, მომდინარე აღმოსავლიდან დასავლეთად. ამ ჯევისა ზედა არს სამჯრით ეკლესია ღუთაებისა, გუნბათიანი, დიდშენი, გარ ზღუდე-გოდლო-

სანი, მგზავსი ციხისა, კეთილს შვენიერს ადგილს. აქ დაადგრა

ზღუდა და აუშენა სამეფო სადგურები. გადმოცემით, ჯვრის მონასტრიდან სვეტიცხოვლის გუმბათამდე გადაჭიმულიყო წვრილი ჯაჭვი და წმ. ბერები მით გადადიოდნენ-გადმოდიოდნენ. ერთხელ ამ „ხიდზე“ გადადიოდა მწირი, ქვეშ, არაგვი ბანაობდნენ მცხეთელი ქალები. ამათ თვალი მოჰკრა მწირმა, შესცოდა. ხიდი ჩაუწყდა... მონასტერს დაერქვა ჯაჭვის საყდარი.

²⁵⁹) ავჭალა=ავი ჭალა. შეად. ორთაჭალა=ორთა ჭალა (ორს მდინარეს შორისი ჭალა), სართის ჭალა, ზემოჭალა და სხ.

– 146 –

იგ მამათაგანი ანტონი და ჰყო მონასტრად ესე, ხოლო თვთ მცირედ განშორებით ქვაბსა შინა მყოფობდა მარტოდ და მით ეწოდა ადგილსა ამას მარტომყოფი, და აწ მარტყოფი. ხოლო შემდგომად, რაჟამს მოჰკრდა რუსთავი, მუნებური ეპისკოპოზი მოსცვალეს აქა და ზის აქამდე, და არა შეუცვალეს სახელი, არამედ იგივეს რუსთველს უწოდებენ. მწყემსი არს მარტყოფ-საგურამო-ხერკისა. არამედ აწ აქუსცა დროშა სასპასპეტო და არიან ამის სასპასპეტოსანი გარეთკახეთი ქისიყამდე და მარტყოფ-საგურამო, და არს მემარცხნე ბრძოლასა ²⁶⁰). ამ ჯვეს ქვეით ერთვის ჭოტორის ჯევი, გამომდინარე უჯარმასა და ამას შორისის კუხეთის მთისა და მომდინარე დასავლით. ამ ჯვეს ქვეით ერთვის საცხენისის ჯევი, მისვე მთის გამომდინარე და ეგრეთ მომდინარე. არამედ არს ესე მარტყოფი ვენაჯოვან-ხილიანი და ყოვლითა ვითარცა საგურამო. ავითა მშვენი. ხოლო საცხენისის და ლოჭინის სამჯრით არს სამგორის ველი და ჩადივარი, და სამგორს უწოდებენ სამის გორისათვის, რომელი არს ველსა სწორესა ზედა, ბალახოვანი და უწყლო. სათის ჭალამდე და გარეჯის მთამდე. სათის-ჭალის ზეით, კუხეთის მთის კალთას, არს ხორაუგი. კვალად სამგორს აქუს დასავლით ჩადივარი და აღმოსავლით კუხეთის მთა, და ხორაუგიდამ დამდაბლდების კუხეთის მთა, და მივალს გარეჯის

¹⁶⁰) უმთავრესი ტაძარი სიგრძით 8^{1/2} საჟენია, სიგანით 6^{1/2}. წინაპირი საყდრისა შემკულია ჩუქურთმით, კარიბჭეში გამოხატულია ხელთუქმნელი ხატი მაცხოვრისა. ორს სვეტზე დაყრდნობილია ტაძარი და გუმბათი. სვეტებზე გამოსახულია ვახტანგ გორგასალი, დავით აღმაშენებელი. საყდრის აღმაშენებელმა ანტონიმ უკანასკნელს ხანს თვისის სიცოცხლისა 15 წელიწადი გაატარა მაღალს კლდის სვეტზედ, დაყუდებით. რუსთავი (ყარაიას) რომ დაანგრია თემურლენგმა, აქაური ეპისკოპოსები (რუსთველები) დაბინავდნენ მარტყოფს და ისევ რუსთველებად იწოდებოდნენ (პლ. იოსელიანი).

– 147 –

მთამდე. ხოლო ხორაუგის აღმოსავლით დის იორის მდინარე, ვითარცა აღვსწერეთ.

კაკისა დხ ელისენისათვის. ხოლო აწ კვალად ვიწყებთ ალანის შესართავიდამ. სად არს ხორანთა, მას ქვეით დიდს ალანს მოერთვის გიშის წყალი ²⁶¹), რომელი გამოსდის კავკასს, კულმუხსა და ჭერეთს შორის, და მოდის გიშამდე ჩდილოდამ

სამცრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლით. არამედ გიში²⁶²) არს მთის ძირს, რომელი იყო საერისთო წუქეთისხ, და ეკლესია დიდი გუნზათიანი, და იჯდაცა ეპისკოპოზი, მწყემსი ელისენისა²⁶³), წუქეთისა და შაკიხის²⁶⁴). არამედ მიუხუნა²⁶⁵) შააბაზ კახეთს და ჰყო სასულთნოდ, და ამას ეწოდა წუქეთი და აწ უწოდებენ ალის-სულთნად. კვალად გიშის წყლის შესართავს ზეით ამ გიშის წყალს მოერთვის ჩდილოდამ ქურმუხის წყალი. გამოსდის მასვე კავკასსა და მოდის ჩდილოდამ სამცრით ამ წყალზედ არს ქურმუხის სიმაგრე დიდ-შენი და აწ სახლი ალის-სულთნისა (იტყვიან მივიდა ვახახისშვილი წინაშე შააბაზისა, ქორონიკონსა ჩვპზ, ქართულსა სოე, გამოჰმადიანდა, და მო-

²⁶¹) აწ ეგრისწყალი (ეგრიჩაი).

²⁶²) გიში, შემდეგ შაკიხი, შაქი, შექი (ნუხი).

²⁶³) ელისენი ჰქვიან ალაზნის მარცხენა მხრის საინგილოს სოფლებს.

მისგანვე წარმოსდგა „ელისო“, სახელი აქაურ სულთნის სატახტო დაბისა.

²⁶⁴) გიშელ ეპისკოპოზს მე-40 ადგილი ეჭირა საქართველოს იერარქიაში.

²⁶⁵) 1117 წელს წუქეთს ჰმართავდნენ ასამ და შოთა, გრიგოლ ერთსთავის შვილები. ამ წელს დავით აღმაშენებელი მოვიდა, აიღო გიში, მერე შირენის სიმაგრე ყაბალა, დაიპყრა კასპის მხარე. დაბრუნდა განუხს და წავიდა არეზისკენ (ქ. ცხ., 245-246). მე-XIII საუკ. აქ ერისთაობდა შოთა კუპრი (ქ. ცხ., 249). ერთ ამ შოთას მიეწერება აშენება სოფლის შოთავარისა.

სვლასა ერევანს მიულო ალექსანდრეს²⁶⁶) და დასვა სულტნად იგივე აქა²⁶⁷). კვალად ხორანთას ზეით ალაზანს ერთვის წყალი

²⁶⁶) ალექსანდრე II კახეთისა (1574 – 1605).

²⁶⁷) უკანასკნელ სულთნად იყო დანიელ-ბეგი, რომელიც 1849 წელს გაიქცა დაღისტანს და შამილმა თავის ნაიბად დანიშნა. მისს სასულთნოს შეადგენდა მხოლოდ ქურმუხის ხეობა. დასახლებული ინგილო-ქართველებითა, მულალებითა და ლეკებით. დანიელ-სულთნის ანუ „ბატონის“ გაქცევის შემდეგ ქართველ-ინგილოებმა, რომელნიც მანამდე ქრისტიანობას აღვიარებდნენ საიდუმლოდ, მოიწვიეს ტფილისიდან სამღვდელთა, განაცხადეს თვისი ქრისტიანობა და მოინათლნენ (1850 წელს). მათ მოთავაზებდა იყვნენ ივანე ბულულაშვილი, გიორგი ჯანაშვილი, კოსტა ბულულაშვილი და კიდევ ოთხი სხვა ინგილო. ჯერ 70 კაცი, და მათ შორის ცნობილი დიმიტრი ჯანაშვილიც, მოინათლნენ ტფილისში და მერე დანაშთენნიც სოფ. კაკს, ალიბეგლოს, ყორაღანს და სხ. სოფელი კაკი (კახი) და მისი არემარე სავსეა ქართულ ნაშთების ნანგრევებით. გარდმოცემით, კაკი ძველად იყო 1001 კომლოვანი ქალაქი, თორაღად ანუ თორღა. აქ იყო სადგური ამ ქვეყნის მმართველისა. მისს უზნებში – მათეს ყალას, ფანცაურს, კეჭენს, აზნაურს (საკანს) და სხ. მრავლად ჩნდება მიწაში დაფლული ქვევრები, სასაფლაოები, ბევრია ნანგრევები ციხეებისა, საყდრებისა. მთის დიდგუბის გამოშვერილს სერზედ არის კასრის საყდარი, რომელიც ააშენა არჩილ მეორემ († 718 წ.). აქ 1890 წ. მიხ. ყულოშვილმა იპოვნა ქვა შემდეგის წარწერით: „ესე ქა ვა მიუხაზვა თავლისაშვილ ქრისტესიამ შესანდოთ შვილთა დავით და იოანესი და ვინც შენდობა ბრძანოთ, თქუენც მოგხსენოს ღმერთმან სასუფეველსა შინა. მოიხსენოს უფალმან სასუფეველსა შავროდანმზე, სასუფეველსა შეუნდეს“. (პირველი სიტყვა „ქა ვა“ უნდა იყოს ანუ ქ ვ ა და ანუ „ქორონიკონსა ექვსსა“, რომელიც უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია. დაწერილია ასომთავრულით და ქვნი ე. ი. უნდა უდრიდეს ანუ 786 წელს და ანუ 1818-ს. ინგი-

ლონი ლაპარაკობენ ქართულად, დაუცავთ ბევრი ძველი სიტყვა („გზას წასვლა“=ქართ. „იოლად წასვლა“, პაშტად, სასტული=სასთაული და

– 149 –

ფიფინეთისა. გამოსდის იმასვე კავკასს, მოდის ფიფინეთამდე ჩდილოდამ სამკრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლით, მერმე ჩდილოდამ სამკრით. ხოლო მთის ძირს არს ფიფინეთი ¹⁶⁸), სად დასხნა ე მეფემან ლევან ლეკნი ²⁶⁹), რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიდამ ყინული, და იყო არჩილამდე ²⁷⁰) ეგრეთ. შემდგომად იწოდა ჭარი და ყვეს სიმაგრე, და იქმნენ სახელოვან ბრძოლათა შინა. აქ, ჭარს ზეით, არს მონასტერი გუნბათიანი, კეთილ-შენი, კარგს ადგილს, არამედ მათ გამო უქმი. ხოლო ამ წყლის შესართავს ზეით არს ალაზანი ყურედ და ყურედ და მომდინარე მომრგვალვით, და დაუტევებს შიგნით ადგილსა დიდსა ვითარცა კარით შესავალსა, და მორტყმული არს წყლითა. ამ ადგილს უწოდებენ მოსაბრუნს. აქ, ჭარის პირისპირ და ყარაღაჯის ბოლოს, აღაშენეს ხანთა ²⁷¹) სასახლენი დიდ-შენნი,

მრ. სხ.), თუმცადა ზოგი სიტყვა შეუთვისებიათ თათრებისაგანაც. (იხ. შენიშ. 274 და 298).

²⁶⁸) ფიფინეთი ჭარის უბანია, წილბანი. ფიფინა ბრინჯის ფუშრუკს ჰქვიან, არის გვარიც, ფიფინაშვილი. აქედგან ფ ი გ ი ნ-ე თ ი.

²⁶⁹) ლევან მეფე (1520 – 1574). 1536 წ. შათამაზმა გააოხრა ტფილისი და წავიდა ყარაბაღს, იქვე მის წინაშე წარსდგა ლევანი, მეფე კახეთისა. ყენმა მოწყალედ მიიღო ლევანი და გამოისტუმრა. მისს სამეფოს არ უსვენებდა შაქის (ნუხის) მმართველი ასანბეგ. ლევანი მიუხტა, დაამარცხა, მოჰკლა იგი, დაამშვიდა ქვეყანა და დიდის ნაშოვრით დაბრუნდა სატახტო ქალაქ გრემს. 1549 წელს ლეკებმა წასახეს გადმამხრელების საქონელი. ლევანი გამოევიდა მათ, დაეწია დაღისტნის გზაზედ, დაამარცხა იგინი, ბევრნი ამოწყვიტა და ბევრნიც მორეკა და დაასახლა ფიფინეთს (ქ. ცხ., 107-108).

²⁷⁰) არჩილი გამეფდა 1664 წ.

²⁷¹) კახეთს ჰმართავდნენ შემდეგი ხანები: სალიმხან (1657 – 1659), მურთუხალიხან (1669 – 1664), ბეჟანხან (1677 – 1689), ხანები (1689 – 1703).

– 150 –

არამედ აწ არს ოჯერ. ამას ზეით, ბოეთანს ²⁷²), ერთვის ალაზანს ბელაქნის წყალი. ამ წყალსა და გიშის წყალს შორისი, ალაზნამდე და კავკასამდე, არს ელისენი ²⁷³), არამედ აწ ქურმუხს აქეთი, და არს ადგილი ესე ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, ვენახ-ხილითა, რამეთუ ტყენიცა სავსე არიან ხილითა. ნადირწი, პირუტყვნი, ფრინველნი მრავალნი. აბრეშუმი, ბრინჯი, ბანმა მრავლად. განა ჰავითა ცხელი, ხაშმიანი ზაფხულს. არამედ მთის კერძნი კეთილ-აგარაკოვანნი და მშვენი. ხოლო ზამთარს კეთილ-ჰაოვანი, თბილი, უთოვლო, უყინულო. მზღვრის ელისენს: აღმოსავლით მთა კავკასი, კულმუხსა და მის შორის, სამკრით ალის-სულტნის საზღვარი, ჩდილოთ წყალი ბელაქნისა, დასავლით ალაზანი. ხოლო ბელაქნის წყალი გამოსდის ხუნზახსა და ამას შორის კავკასს, მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. აქ, მთის კალთას, არს ცი-

ხე მაკაბელი და სასახლე მეფეთა, რომელსა ეწოდა პირველ ნოსპატო. აქ აღაშენა მდ მეფემან არჩილ ციხე და ეკლესია შვენიერი, უგუნბათო, და არს აწცა²⁷⁴). ამ წყალს ამ ციხესთან

²⁷²) თეიმურაზ I-მა (გამეფდა 1605 წ.) ერთი ზამთარი გაატარა ბოეთანს (არჩილიანი, 61).

²⁷³) იხ. 263 შენიშვნა.

²⁷⁴) საინგილოს (ზაქათლის მაზრის) დაბა-სოფელთა ადგილმდებარეობას ვახუშტი ზოგიერთგან სწორედ ვერ აღნიშნავს. მაგალ. ნუხ-პატისი (აწინდელი ნუხი) ბელაქნის წყალზედ კი არა, გიშის წყალზეა. ლაგოდებს აქეთ კავკასიონიდან ჩამოვარდება შემდეგი ხეობები: მაწისწყალი (მაზიმ-ჩაი), ბელაქნის წყალი, მაწეხის წყალი. ჭარისწყალი, მუხახის წყალი. კაპისწყალი (ყაფიჩაი), ყუმისწყალი, ქურმუხი, კოშკის წყალი (ყაშხაჩაი) და გიშის წყალი (ეგრისწყალი). ამ წყალთა ხეობები სავსეა ციხე-ქალაქებისა, ტამარ-მონასტრებისა, კალო-ნასოფლარების ნანგრევებით. კათალიკოზ მელქისედეკმა (მე-XI საუკ.) მცხეთის სვეტიცხოველს შესწირა დიდებული და მდიდარი მონასტერი ჭერეთისა, კატეხის საყდარი მისის შე-

– 151 –

მოერთვის სხვა ჯევი, ეგრეთვე გამომდინარე და მომდინარე, და არს ადგილი ესე ფრიად კეთილი აგარაკი და მაგარი. აწინდელთა ჟამთა დაეშენნენ ჭარელნი, განა მოსრნა იგინიცა შანადირ, და აწ ოჯერ არს²⁷⁵).

ყარაღაჯისა და ქისიყისათჳს. ხოლო ბოეთნის პირისპირ და ალაზნის დასავლით არს ყარაღაჯი, სასახლე, რომელი ყვეს ხანთა ვითარცა მცირე ქალაქი, და შემდგომად ოსმალთა ამ

მოსავლით, ორი ვაჭარი, სოფ. კაკს მცხოვრებნი, და დიდი დაბა ზიარი (ქრისტომ. ჩუბინაშვილისა, გვ. 203 – 207). 1292 წელს ბელაქანს ბრწყინავდნენ პიმენ სალოსი და ანტონი ნაოხრებულოძე: პიმენი „გარესჯით წამოვიდა და დაემკვიდრა ბელაქანს ქვაბსა რასამე და ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა, რომელნი ჰგიან სარწმუნოებასა ზედა ქრისტესა. ამასთანა ბრწყინავდა დიდიცა იგი მოღვაწე ანტონი ნაოხრებულისძე, ნათესავით მესხი (ქ. ცხ., 419). დიმიტრი მეფემ (1270 – 1289) სადუნ მანკაბერდელს ჩააბარა გამგეობა თელავისა და ბელაქნისა (ქ. ცხ., 1). 1604 წელს თინათინ დედოფალმა შუამთის მონასტერს შესწირა ბელაქნის მცხოვრებნი – 6 კომლი ურია და 2 კომლი ქართველი (დ. ფურცელაძე, გუჯრები, გვ. 85). დაშთენილა აგრეთვე ცნობა შესახებ ამ ადგილების მოხილვისა კათალ. ეფთვიმესაგან. „სათავადაზნაურო სიით“ წერეთელნი იმერეთს გადასახლებულან ლეკეთიდგან, ალბად ბელაქნიდგან: შტაბის რუკა ბელაქნის ხეობაში აღნიშნავს წერეთელ-ტახტს. წერეთელ-ორს (ორი ლეკურად რუ, ხევი). 1263 წელს ეს ქვეყანა ალაოხრა მონგოლთა მხედარმა ალათემურმა, რომელიც აქ შემოვიდა კახეთ-კამბეჩოვანიდან და ბელაქნის გზით გადავიდა ხუნძახს (ქ. ცხ., 399). მისის სახელით დღესაც კაკის ბოლოს აგარაკი იწოდება „ალათემურად“. ბელაქანში ბევრი ნაშთებია, ერთს მათგანს აწერია ასომთავრულით: „ქრისტე, მოიხსენე სული ბირთველისა. ესე ქვა მისი არს“. შეადარე სახელები ბელაქანი, ბელაგორი („ბელას-ქნილი“, „ბელას გორი“) (იხ. შენიშ. 293).

²⁷⁵) ნადირშამ ალაოხრა ჭარი 1789 წელს.

– 152 –

ჟამთა ჰყვეს ციხე, და აწ ჯერეთ ოჯერ არს²⁷⁶). კვალად ყარაღაჯის სამკრით, ალაზნის კიდურთა ზედა ასტყედების კბოდე და მივალს ვიდრე ხორანთამდე, და არს ალაზნისკენ მცირე-

ტყიანი და ბალახიანი და აღვსილი ნადირითა დიდ-მცირეთი. და კბოდეს ზეით არს ველი ხორანთიდამ ქისიყამდე, წოდებულნი – კბოდეს ქვეით, ალაზნისკეწ, წინამინდორი, ხოლო ზეით, ყარაღაჯითურთ, უფადარი²⁷⁷). და არს ესე სანადირო კეთილი. განა ყოფილ არსცა ძველად შენობა დაბნებთა, არამედ

²⁷⁶) ყარაღაჯი ანუ ყარა-აღაჯი თათრული სიტყვაა და ნიშნავს თელას. ყარაღაჯი გადიდდა ხანების ჟამს (1657 – 1703 წლებში). აქ სასახლე ააგო ბეჟანხანმა (1677 – 1688) და მიემხრო ჭარელებს. 1688 წელს კახეთის მოთავენი ჩოლაყაშვილი რევაზ, ქიზიყის მოურავი აბელ, ელისნის მოურავი მერაბ შეითქვენ და გადასწყვიტეს მოჰკლან ყარაღაჯის ხანი, მოიწვიონ გიორგი მეფე და გააერთიანონ ქართლ-კახეთი. ეს დაწყობილობა ჩაიშალა თამაზ სპასპეტის ღალატით და დუშია მოურავის უკუდგომით. ხანი უმეტესად გადაეკიდა კახელებს, ჭარელები მოუსია კახეთს. კახელებმა ვედარ მოითმინეს, შევიდნენ ჭარს, დაარბიეს ქვეყანა და დაბრუნდნენ. მაგრამ მზირად ჩასაფრებულ ჭარელებმა დაამარცხეს იგინი და დიდი ზიანი მისცეს. ინგილო ხუციშვილების ოთხთავის მინაწერი გადმოგვცემს: „ქორონიკონსა ტოზ (=1698 წ.) კახნი ჭარს მიუბტენ და გატეხეს და მრავალი ზიანი უყვეს, და ჩვენ მოგვიკლეს აბელ მოურავი და ჩოლაყაშვილი ზურაბ სახლთხუცისშვილი და იქმნენ მოწამეთა თანაზიარ, თვესა მანისა 15-სა, დღესა კვირიაკესა" (საქართ. ისტ., 380). ოსმალნი ყარაღაჯს დამკვიდრდნენ 1720 წელს, ააშენეს ციხე, გაამაგრეს ზარბაზნებით და შიგ ჩააყენეს თვისი ლაშქარი (საქართ. ისტ., 391). ქართლ-კახეთს ოსმალნი ონავრობდნენ 1724 წლიდან 1785 წლამდე.

²⁷⁷) ადგილი ყარაღაჯ-დედოფლის წყაროდგან იორისა და ალაზნის შესართავამდე მე-XIII საუკუნითგან იწოდა უვადარად და ამ არე-მარეს მოშენდა მულალთა (მონგოლთა) სოფლები ფარდარლო, მულანლო. ამ მულალთ დედოფლისწყაროს უწოდეს თუქურმიშა.

– 153 –

შემდგომად ბერქას გამოსვლისა ოკერ არს. კვალად ყოფილ არიან ალაზნის მოსაბრუნთა შინა ძველად შენობა ქრისტეანეთა, და შემდგომად დასხნეს ელნი, და უმეტეს ხანთა – ელი ფადარი, დიდი, მრავალი. განა იგიცა აჰყარა შანადირ იორის პირის ელითურთ. ხოლო ყარაღაჯის სამჯრით, სადაცა დასწყდების ზერეთის მთა ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი²⁷⁸) და აწ უწოდებენ ჭოეთს. აქ, კლდესა ზედა შენი არს ციხე მაგარი და იყოცა ქალაქი კარგი. ესეცა ბერქას გამოსვლასა მოოჯრდა. ხორნაბუჯის დასავლით არს ბოდბის ჯევი, პირველ წოდებული ბოდა, გამომდინარე ცივის მთისა, მოდის ჩდილოდამ სამჯრით, და ვერ მდინარებს ველსა ზედა, სიმცირით. ამ ჯევსა ზედა არს ბოდბეს ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენი, შვენიერი. აქ მიიცვალა წმიდა ნანო და დაეფლა აქავე²⁷⁹). ალაშენა და შეამკო საფლავი მისი და ეკლესია კე მეფემან ბაქარ²⁸⁰). ზის ეპისკოპოზი მწყემსი ქისიყისა და ვიდრე კონდოლამდე²⁸¹) აქუს სასპასპეტო დროშაცა, და არიან სადროშონი მისნი ქი-

²⁷⁸) ხორნაბუჯი=ხორ-ნაბუჯი: მეგრ. ხორუა-სახლება, დასახლება (დოხოორე-სასახლე; ინგ. დახალი – მიწური სახლი). შეად. ქართ. ქორი (სახლი), ხურო, ხურვა, ხუროთმოძღვარი. ნაბუჯი მიმდებარა სიტყვიდამ ბუდე, ბუდობა (დ=ჯ: ხიდი=ხინჯი). ხორ-ნაბუჯი=ხორ-ნაბუდი, ე. ი. სახლი (ქორი) ნაბუდი, სახლი სატფური. (სამეგრელოში არის სოფელი ობუჯი, ქართულის გამოთქმით საბუდი). შეადარე ბუდი=ბუდინი=

ბოდბე.

²⁷⁹⁾ წმ. ნინო გარდაიცვალა 338 წელს 14 იანვარს და დაასაფლავეს 13 თებერვალს. სიკვდილის წინად თავისი თავგარდასავალი უამბო სიდონიასა და ფეროჟავრას და მათ დასწერეს მისი ნათქვამ-ნამბობი ანუ „ქართველთა მოქცევის“ ისტორია. შეტანილი მეათე საუკუნის შატბერდის კრებულში.

²⁸⁰⁾ ბაქარ (342 – 364).

²⁸¹⁾ ვარიანტი უმატებს: ვიდრე ველისციხემდე და მანავამდე.

– 154 –

სიყით კონდოლამდე და მანავამდე, და არს ბრძოლასა მეწინავე. ბოდბელი არს პირველი ეპისკოპოზი კახეთისა, ²⁸²⁾ პატივისათვის წმიდის ნინოსა ²⁸³⁾. ბოდბეს ზეით, ამ ჳევზედ, არს მალაროს სასახლე მეფეთა საზაფხულოდ ²⁸⁴⁾. ამავე ბოდბის დასავლით არს ლაკვის ჳევი, მისვე მთის გამომდინარე და ეგრეთვე მომდინარე. და ვერცაღა ეს მდინარებს ველსა ზედა. კვალად ხორნაბუჯის ჩდილოთ არს ხირსას მონასტერი, რომელი ²⁸⁵⁾

²⁸²⁾ ვარიანტი უმატებს: და აწცა ზის ეპისკოპოსი, გარნა არღა პირველი. ესეცა პატივისათვისმისისა ჯერეთ არა აღუღიესთ აწ, ვითარცა სხვანი საეპისკოპოსონი, ქართლისა და კახეთისანი. აქა აღაშენა ბოდბელმა იოანე მაცაშვილმა სასახლე ფრიად კეთილი და სასახლის ეკლესია დაუჯდომლობისა ფრიად კეთილ შევნიერი. ამანვე განაახლა და განაშენა ეკლესია დიდი საფლავითურთ შიგნით და გარეთ. ეგრეთვე გარემონი მისნი ზვრით, წყაროთი და მარნითურთ.

²⁸³⁾ ბოდბის ტაძარი შორავს სიღნაღს ორის ვერსით. ექვსს სვეტს უჭერია მისი ცა. სიგრძით არის 91/2 საყენი, სიგანით – ექვსი და სიმაღლით – 15. ტაძრის განყოფილებაში არის საფლავი წმ. ნინოსი. უკანასკნელი ბოდბელი იოანე მაცაშვილი გარდაიცვალა 1837 წელს.

²⁸⁴⁾ ვარიანტი უმატებს: ამ მალაროს კვალად ბოდბისხევის ჩდილოთ, კარგად მოშორებით, არს ქალაქი ს ი ღ ნ ა ღ ი , რომელი აღაშენა მეფემან ქართლისა და კახეთისამან ირაკლი მეორემან, ძემან ცხებულის მეფის თეიმურაზისამან. რომლისა ზღუდე მოავლო მაღალთა გორათა ზედა ფრიად ვრცლად. ესრეთ, რომელ დაიტევს სრულიად ქისიყსა დედაწულითურთ. გარნა არს უწყლო. ამ სიღნაღს დასავლით და ჩრდილოთ აქვს ხევი ანაგისა, გამომდინარე მისვე მთისაგან, აღმოსავლით ვაქირი, მამრაანი და სამხრით ნუკრიანი და წმიდისა ნინოს ეკლესია. ხოლო საქუაბე (აწინდელი საქობო) არს აღმოსავლით ამ ეკლესიისა.

²⁸⁵⁾ ვარიანტი უმატებს: მთაში არს ეკლესია ამაღლებისა კეთილშენიერ ნაგები, გუმბათიანი, შეუმუსრავი და დახატული. ამის ჩრდილო ჩა-

– 155 –

ჳყო იბ მამათაგანმან წმიდამან სტეფანემ, დიდ კეთილ-შენი ²⁸⁶⁾. დაფლოლ არს მუნვე წმიდა სტეფანე. ზის წინამძღვარი ²⁸⁷⁾. არამედ საქუაბე-ასანურამდე არს ადგილი ქისიყისა, რომელი მოხვევია მთასა ცივის მთიდამ ჩამოსულსა. ამას ეწოდა პირველ კანბეჩოვანი, კანბეჩთა სიმრავლისათვის ²⁸⁸⁾, შემდგომად ქისიყი უსაქციელობისათვის: „მქის იყი“ ²⁸⁹⁾. არამედ არიან კაცნი მბრძო-

მოვარდების ხევი ხირსა, გამომდინარე ცივის მთიდამ და მომდინარე აღმოსავლეთად დასავლეთიდამ. ამ ხევის კიდეზედ, ჩრდილით კერძს, არს მონასტერი ხირსისა, რომელი ჳქმნა...

²⁸⁶⁾ ვარიანტი უმატებს: გუმბათიანი.

²⁸⁷) ხირსის საყდარი (ხირსა) დიდებული შენობაა, მოზღუდვილი მაღალის გალავნით. მისი ერთ წინამძღვართაგანი იყო იოანე მანგლელი (საკადე), რომელიც სახარებას უქადაგებდა დალისტნელებს. 1724 წელს იგი მივიდა დარუბანდს და ააშენა ეკლესია. იქვე 1739 წელს ააშენა საყდარი ყოვლადწმიდის შობისა, ხოლო ზღვის პირად საყდარი წმ. ეკატერინესი. მანვე ააშენა საყდრები აშტარხანს ყოვლად წმიდისა და ყიზლარს ჯვართამაღლებისა. აქ, ყიზლარს, ქართველ არქიმანდრიტ დანიელმა გამართა სასწავლებელი 1738 წელს. იოანე ხირსელი † 1751 წ., 28 მარტს. მისი გვამი 1762 წელს მოასვენეს ტფილისს და დამარხეს სიონის ტაძარში. (პლ. იოსელიანი – Путев. запис. по Кахети, გვ. 121 – 127).

²⁸⁸) იგივეა კამბეჩიანი, კამბეჩანი და სტრაბონის (ცხოვრებდა 1-ლ საუკ.) Kambisene=Kambiseni. კამბეჩენი ანუ კამბეჩენი მართლაც აღნიშნავს „მეკამბეჩეს“.

²⁸⁹) ქიციყი=ქიციყი=ქისიყი წმ. ნინოს ცხოვრებაში იწოდება ქველთა დაბად, მამასადაძე ეს სიტყვა (ქიციყი) წარმომდგარა ფესვიდან „ქც“. გვეგონია, „სიღნაღი“ (თათრულად მჭიდრო, ოღრო-ჩოღრო) უნდა იყოს თარგმანი „ქიციყისა“: ვინაიდან თვით ქიცვა, ქუცვა-ც ნიშნავს მჭიდროს, შეხინცულს, შემჭიდროებულს, მიქცეულ-მოქცეულს. „ყი“ სიმრავლის აღმნიშვნელი დაბოლოება უნდა იყოს და უდრიდეს თი-ს. ხი-ს (ჰყავ-თ-ინგ. ჰყავა – ყ=სვან. ხა-ყა-ხ, შეად. ფარა – ფარეხი, ქიცვა –

– 156 –

ლნი, მტნენი, ახოვანნი, შემმართველნი, მაგარნი, მიმყოლნი ურთიერთთა, და უძეს ქისიყს: აღმოსავლით ველი შირაქი ²⁹⁰) ალაზნამდე; სამჯრით უფადარი და წინა-მინდორი ხორანთა-იორამდე; ჩდილოთ მთა ჭერეთისა. ხოლო მზღვრის: აღმოსავლით ალაზანი; დასავლით ლაკბის ჯევი და ხაზი მისი იორამდე გასული, სამჯრით იორი ანუ მტკვარი; ჩდილო მთა ცივისა, კარდანეხსა და ქისიყს შორისი, და ხაზი ასანურ-საქვაბეს ²⁹¹) შორის გასული ალაზნამდე.

გალმა-მჯრისა და შიგნით-კახეთისათჳს. ხოლო კვალად ბელაქნის წყლის შესართავს ზევით მოერთვის ალაზანს მაწისწყალი. გამოსდის ხუნზახსა და ამას შორისს კავკასს, მოდის ჩდილო-აღმოსავლეთს შუადამ დასავლით სამჯრეთს შუა. ამ ჯევიზედ არს, მთასა შინა, თოლა ²⁹²), სასახლე მეფეთა, ფრიად მშვე-

ქიციყი=ქიციხი.

²⁹⁰) შირაქი ფრიად ვრცელი და დიდი მინდორია, საცა შემოდგომა-ზამთარს გამოიზრდების დიდძალი საქონელი თუმ-ფშავ-ხევსურებისა და სხ.

²⁹¹) საქვაბეს დღეს ჰქვიან საქობო (ინგ. ქობი=ქვაბი).

²⁹²) თოლა ანუ თორლა (ინგ. თორალა) იყო გმირი. მას დღესაც შეაქებენ ფშავ-ხევსურნი. თამარ მეფის ჟამს თორლაისძენი იყვნენ თავნი კახეთისანი" (ქ. ცხ., 297). სიმტკიცე თორლა არის რამდენიმე ადგილას, ლაგოდების ზემოთი თოლა, რომლის ახლოს გადადის გზა ბელაქნიდამ დალისტანს, უნდა იყოს სომეხთ მწერლების ჩოლა, ჩორა და პროკოპიოსის (მე-VI საუკ.) Tzur. აქვე არის აგრეთვე წოორ-კაწი. ბელაქნიდამ გადასავალი ბილიკი წოორი ანუ ჭუური, რომელიც სრულიად უახლოვდება პროკოპიოსის Tzur-ს, Tzour. აქ, თოლას, არის დიდი ციხე, რომლის წარწერა ასომთავრულით გადმოგვცემს: „...ზაგრატ აფხაზი(?) მშობელი გამოგუიბრწყინდა, მისი ყმავე და მხლებელი ახსართან მას გვადიდა, რანთა და კახთა მფლობელი. ციხის თავებსა არა მიეგოს კელი, რათა არ დაადნეს კელი...“ ეს ახსართან მეფედ იყო მე-XI საუკუნეში.

– 157 –

ნვარე ზაფხულს. ამას ეწოდა მაჭი. აქ ეყრების ჯევი სხვა, მო-
დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. გამომდინარე მისვე კავკასი-
დამ. ამ ჯეობათა ზედა ყოფილა შენობა კაცთა სიმრავლით,
არამედ შემდგომად შააბაზისა ლეკთა მიერ ოჯერ არიან. ამ მი-
წის წყლის ჩდილოთ არს ველსა ზედა ციხე ტრაწაყალისა, და
აწ უქმი. ამას ზეით, ჩდილოთ კერძ ველსა ზედა, ციხე ლა-
კვათისა, მდ მეფის არჩილისაგან ქმნული და აწ ლაგოეთად წო-
დებული, მაგარი, დიდ-შენი, განა აწ ოჯერი. ამან მეფემანვე
აღაშენა სამშორის ციხე და ეკლესია ²⁹³). კვალად მაწის წყლისა
და ამ ციხეთ ზეით მოერთვის ალაზანს ნეინის-წყალი. გამოს-
დის ლეკეთსა და ამას შორისს კავკასსა, და მოდის აღმოსა-
ვლიდამ დასავლეთად, და ველსა ზედა ფრიად გრეხით. ამ
წყალზედ არს ჭიაური და ქვაბლოვანი. ამას ზეით მოერთვის ალა-
ზანს დასავლეთიდამ კარდანახის წყალი. გამოსდის ჭერეთისას
ანუ ცივის მთას, მოდის დასავლეთიდამ აღმოსავლეთად ²⁹⁴) ხო-

²⁹³) მდ მეფე არჩილი † 718 წელს. ქართ. ცხ., გვ. 180: „მოვიდა
არჩილ კახეთად და ყოველთა ტამრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზ-
ნაურ ყვნა იგინი; აღაშენა ეკლესია ს ა მ მ ო რ ს ა და შეირთო ცოლი,
ასული გურამ კურატპალატისა. და დაჯდა წუქეთს და აღაშენა კასრი
(=კასრის საყდარი სოფ. კაკს), ხევსა ლაკვასტისასა აღაშენა ციხე. და
პოვნა წუქეთს მთავარნი, რომელთათვის ვახტანგ მეფეს (გორგასალს) მი-
ეზობა წუქეთი და მაშინ აბუხვასრო ერისთაობდა თუშთა, ხუნძთა (ხუნძა-
ხთა) ზედა და ყოველთა წარმართთა მთისათა. და არა ინება მისგან წა-
ღება (წართმევა) წუქეთისა. აღაშენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხპატის, ორთა
წყალთა შორის. ნუხპატელნი იყვნენ კაცნი წარმართნი და მხეცის ბუნე-
ბისანი, მურვან ყრუს მოესრნა იგინი და დანაშთენნი არჩილმა მონათლა.
შემდეგ ადარნასეს ძმისწულთ, სამს ძმას მიუბოძა შაკიხი (ნუხი) გულგუ-
ლამდის. ხოლო პატიახშთ ნატამალს – წუქეთი ციხით და კარითურთ
(იხ. შენიშ. 267 და 274).

²⁹⁴) ვარიანტი უმატებს: ამ წყალზედ არს დაბა კარდანახი, მსახლო-

ლო ნეინის-წყლის ზეით, ჩდილოთ კერძ ველსა ზედა, არს
ციხე კართუზნისა და აწ ცალიერი. მას ზეით, ჩდილოთკენ ვე-
ლსა ზედა, გორისწყლის ციხე და აწ უქმი. ამათ ზეით ერთვის
ალაზანს ბედიყრისწყალი. გამოსდის კავკასის კალთას, დის
ჩდილოთ-აღმოსავლის შუადადამ, მოდის დასავლეთს სამჯრეთს
შუა. ამაზედ არს სტეფანწმიდა მონასტერი, მამათაგან ანუ წმი-
დის ეფთვიმესაგან აღშენებული. ხოლო ამ წყლის შესართა-
ვის ალაზანის დასავლით, ცივის მთის ძირს, არს ვეჯინი, ²⁹⁵) მას
ზეით, მთის კალთას, კლდესა ზედა არს ციხე შენი მაგარი
და დიდ-გებული, შიგ გამომდინარე წყაროთი და ეკლესი-
ით ²⁹⁶). კვალად ალაზანს ერთვის, ბედიყრისწყლის შესართავს
ზეით, გავაზის-წყალი. გამოსდის ამასა და დიდოეთს შორისს

ბელნი არიან თავადნი და გლეხნი. ამ ხევის ჩრდილოთ მცირედ ზემოთ
არს ეკლესია წმიდისა საბასი, თლილის ქვით ნაშენი, გუნზათიანი, უზის
წინამძღვარი და სასაფლაო არს ვაჩნაძიათი. ამ კარდანახის ჩდილოთ არს
ხევი ჩალაუზნისა, მისივე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. ამ
ხევიზედ არს დაბა ბაკურციხე, მაღალს გორასა და კეთილს ადგილს. ამასა

და კარდანახსა აქვს ვენახები აღმოსავლეთით და ღვინო აქაური კეთილი.
²⁹⁵⁾ იხ. შენ. 227.

²⁹⁶⁾ ვარიანტი უმატებს: ეკლესია ღმრთაებისა, გუმბათიანი. აქა იგ-
ლივან ენდრონიკაანი. ამ ვეჯინის ჩრდილო არს ჭანდრისუბნის ხევი, გა-
მომდინარე მისივე მთისაა. ამ ხევის კიდესა ზედა, მცირედ ზემო-ჩდილოთ
კერძ, არს მთაში ეკლესია წმიდის გიორგისა, უგუნბათო, კეთილშენი, კე-
თილს ადგილს. (აქა იტყვიან მოწესეთ დგომასაცა). ამის ჩდილოთ არს ხე-
ვი მცირე კახთუბნისა ანუ გურჯაანისა. ამ ხევზედ მთაში ჩდილოთ კერ-
ძო წყლის კიდეზედ არს ეკლესია დიდი, ორგუნბათიანი, ღმრთისმშობლის
მიცვალებისა, კეთილშენი, შვენიერს ადგილს. აქაცა იტყვიან ყოფასა მო-
ნაზონთასა და აწცა არიან. უხის წინამძღვარი და აქვსთ სასაფლაოდ ენი-
სელთ მოურავიანთა (ამას იტყვიან აღშენებულსა თამარ მეფისაგან). კვა-
ლად ამ სოფლის გურჯაანის ჩდილოთ მთის კალთას არს ახტალა, რი-

– 159 –

კავკასსა, და მოდის აღმოსავლეთ-ჩდილოთ შუადამ სამკრით-
დასავლეთს შუა.

ამას ზევით მოერთვის ალაზანს ყვარელისწყალი, გამომ-
დინარე მისვე კავკასისა და მომდინარე ეგრეთვე. ამ წყალზედ,
ყვარელს ²⁹⁷⁾ ზევით მთასა შინა, არს ნეკრესი, დ მეფის ფარნაჯო-
ბისაგან აღშენებული ქალაქი იყო. შემდგომად მეფემან თრდატ
აღაშენა ეკლესია დიდ შენი, გუნბათიანი. აქა დაადგრა წმი-
და აბიბოს, იგ მამათაგანი, და იქმნა იგი ეპისკოპოზ, მწყემსი
გაღმამჭრისა დიდოთურთ. ამან მოაქცივნა უმრავლესნი მთი-
ულნი, ესევ ეწამა სპარსთაგან, ვითარცა მოგვითხრობს მე-
ტაფრასი, და დაფლული არს არს სამთავროს. და არს აწცა
საეპისკოპოზო, და ზის ეპისკოპოზი, არამედ არღარა არს ქა-
ლაქი. ამასვე აქუს დროშა სასპასპეტო და არიან სადროშო-
ნი მისნი გაღმამჭარნი ელისენით, და მემარჯვენე ²⁹⁸⁾. ხოლო

მელსა იტყვიან ნასოფლარად და რისხვით დანთქმულსა. სადა აღმოდის
კუპრი დღესაცა, ვითარცა მდულარე, და სადა დაამტკიცებენ რეცა აღმოჰ-
ქონდეს ჟამად კოვზი, ჯამი და სხვანი სახმარნი გლეხთანი.

²⁹⁷⁾ წმ. ნინო რომ დადგა ჟალეთს, დაბასა ედემს, და ნათელსცა
ერწო-თიანელთ, ყვარელთ მიესმათ-რა ეს ამბავი, არ ინდომეს გაქრისტიან-
ნება და გადავიდნენ თუშეთს. იგინი მოაქცია თრდატ მეფემ (393 – 405).

²⁹⁸⁾ ნეკრესი ანუ ნელქარი ააშენა ფარნაჯობმა (112 – 93 ქრ. წ.).
ღვთისმშობლის ტაძარი ააგო თრდატმა (393 – 405). ეპისკ. აბიბოსმა
ბევრი იმრომა ქრისტიანობის გასავრცელებლად კავკასიის მთიელთა შო-
რის, მეტადრე დიდოელებისა. მოგვთა დაბეზდებით სპარსთა უფროსმა იგი
მიიწვია ქართლის სოფელს რეხას, საცა აწამეს და მხეცთა და ფრინველთ
საჭმელად დააგდეს უდაბნოში. გარნა ღვთის მოსავთ მოიპარეს მისი გვამი,
მისვენეს მცხეთას და დაასაფლავეს სვეტიცხოველში. 1762 წელს აქ იყო
სასწალებელი, რომლის წარსამატებლად დიდად ზრუნავდა ერეკლე მეფე.
იგი სწერდა აქაურს ეპისკოპოსს დოსითეოზს: „იცოდეთ, ძრიელ მიაძება,
თუ ერთგულად მოეკიდებით სკოლის საქმეს“. უკანასკნელ ნეკრესელად

– 160 –

კვალად ყვარელის წყლის შესართავს ზევით ალაზანსავე ერთვის
ჩელთისწყალი, გამომდინარე მისვე კავკასისა და მომდინარე
ეგრეთვე. ხოლო ამის შესართავის პირისპირ, მცირეთ ზემორ,
დასავლეთიდან მოერთვის ჭერემის წყალი, გამომდინარე ცი-

ვის მთისა და მომდინარე ჭერემამდე ჩდილოთ-დასავლეთს შუა-
ადამ აღმოსავლეთს-სამჯრეთს შუა, მერმე დასავლეთ-სამჯრეთს
შუადამ აღმოსავლეთ-ჩდილოთ შორის. ამ წყალსა ზედა არს,
ალაზნის დასავლით ველსა ზედა, ველის-ციხე ²⁹⁹), და აწ უქ-
მი. ამავე წყალზედ არს ცივისა ანუ ჭერეთის მთის საშორისსა
ჭერემი, რომელი იყო ქალაქი, სადაცა აღაშენა გორგასალ ეკ-
ლესია დიდშენი გუნბათიანი, და ქალაქი მაგარი, და დასვა
ეპისკოპოზი, მწყემსი შიგნითკახეთისა, და ზის დღესცა. ხოლო
ამ ჭერამის სამჯრით, მთას იქით, არს მანავი, კვალად ჭერემს
ვეჯინს შუა და ვეჯინის ჩდილოთ, მთის კალთას, არს ახტა-
ლა, რომელსა იტყვიან ნასოფლარსა და რისხვით დანთქმულ-
სა, აღმოდის კუპრი ვითარცა მდულარე, და აღმოაქუს ჟამად
კოვზი, ჯამი და სახმარნი გლეხთა ³⁰⁰). ხოლო, კვალად ჩელეთის-
წყალს ზევით ალაზანს ერთვის საბუე-გრემისწყადლ, გამომდინა-
რე დიდოეთსა და ამას შორის კავკასს და მომდინარე ვითა-
რცა წინანი მდინარენი. ამ წყალზედ არს გრემი, რომელი
ქმნეს ქალაქად ქორონიკონსა ჩუდვ და განდგომილებისა კახთ

იყო ამბროსი, რომლის შესანიშნავ ქადაგებათა კრებული დაბეჭდა ყ^ად
უსხმღვდელოეს ლექსანდრემ.

²⁹⁹) ვარიანტი უმატებს: ველისციხე, ვითარცა მცირე ქალაქი. მსახ-
ლობელნი არიან გლეხნი და სომეხნი ვაჭარნი.

³⁰⁰) ახტალას ამოდულს ტყვიის ფერი ტალახი, რომელიც ჰკურნებს
ქარს, მუწუხს და სხ. ავადმყოფნი საბანაოდ მოდიან ივლისის დამ-
დეგს. არის აგრეთვე ახტალა ბორჩალოს მაზრაში. იხილე შენიშ-
ვნა 296.

– 161 –

მეპატრონეთა, და მყოფობდენ მუნ ³⁰¹). აწცა არს შენობა და
ეკლესია შეუმუსრავი. ოდეს მოაოჯრა შააბაზ, მიერით არს და-
ბა და არღარა ქალაქი. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი კეთილ-
შენი, მთავარანგელოზთა, და არს ე მეფე ლევან დაფლოლი

³⁰¹) გრემი ძველის ძველი ქალაქია. „არჩილიანში“, რომელიც და-
წერილია 1681 წელს, არის ფრიად საყურადღებო ცნობა შესახებ თეიმურა-
ზის მოგზაურობისა და ნადირობისა კახეთს. „...ჭიაურიდგან ჩვენ (მე-
ფე თეიმურაზი და მისი ამალა) წავედით (1605 წელს) გავაზს, საცა ვსვით
შვენიერი გავაზური ღვინო და ვიგემეთ ვაშლი. მეორე დღეს მიველით
გრემს, საცა დამიხვდა დედოფალი დედა ჩემი ქეთევან სასახლის ქალები-
თა და მრავალის ერთით. ტახტზე დამსვეს და ცოლად შემრთეს გურიელის
ასული. ქორწილი გარდამიხადეს თოდას, მაგარს და მიუდგომელს ციხეში.
ქორწილმა გასტანა 40 დღეს. მიძღვნეს მრავალი ოქროული და ვერც-
ხლეული, ერთს დღეს ნამღვენით გაივსო ათი გოდორი. ხან ვნადირობ-
დით, ვბურთაობდით, თოფს ვისვრიდით, ვასპარეზობდით და კვლავ ვუბ-
რუნდებოდით ნადიმს... კახეთი შვენიერი სანადირო ადგილია. საიდგანდაც
აქ გაჩნდა გუნდი ინდაურებისა. პაპა ჩემმა ალექსანდრემ იგინი დაიჭირა,
მოაშინაურა. აწ ინდაური მთელს საქართველოში მოშენდა. ინდაურები
არის გრემის სასახლეშიაც. ეს შვენიერი სასახლე ააშენა მეფე ლევანმა
(1520 – 1574). სასახლის შემკობილს ბაღს ამშვენებდა კვიპაროსის ხე,
ალვისხე და სხ... ჩვენ წავედით სანადიროდ, ვიყავით შუამთას, გომბორს.
თიანეთს, ერწოს. ეს ადგილები სავსე იყო ნადირით, კურდღლით, მწყე-
რით და იორი კი კალმახით. ჩვენ დასახვედრად გამოდიოდნენ დიდონი,
თუშნი, ფშავნი, ხევსურნი, ქისტნი, ლლიღვნი და ძურძუკნი, და გვძღვნი-

დნენ ჩოხას, ნაზადს, შავს ვერძებს, გვეგებებოდნენ აქაური ქალებიც, წელ-წერწეტნი, თეთრნი, შავ თმიანნი. ყველაზე შესანიშნავია შვიდი მინდორი, საესე ირმით, ჯეირნით, დათვით, ტახით და სხ. ეს მინდვრებია: წინამინდორი, შირაქი, ტარზანა, ელდარი, ყაჯირი, ლუხი, ბაიდი, გოლი, სამგორი, ჩადივარი და ყარაია. საცა უმეტესად ბევრია ჯეირანი. ვიყავით ბოეთანსა და თოდასაც, საცა ვიზამთრეთ, ვიყავით შამულსა და განუხსაც.

– 162 –

მას შინა. ამ გრემის წყლის შესართავის პირისპირ მოერთვის ალაზანს დასავლეთიდან აკურასვევი. გამოსდის გომბორისა და ცივის მთას. ამ ჯევის ზეით მოერთვის კვალად ალაზანს კისის ჯევი. გამოსდის გონბორის მთასა, მოდის დასავლით-სამჯრეთს შუადამ ჩდილო-სამჯრეთ შუა. ამ ჯევიზედ კლდეში არს ქვაბნი მრავალნი გამოკვეთილნი. აქავ ღვინო³⁰²) გონდოლისა წარჩინებული. ამას ზეით ერთვის ალაზანს ლოპოტის-ჯევის წყალი. გამოსდის თუშეთსა და მას შორის კავკასსა, მოდის აღმოსავლიდან დასავლად. ამ ჯევიზედ მთაში არს ლოპოტი, კლდე დიდი და კლდითავე მოზღუდვილი, მაგარი და შეუალი მტრისაგან, რომელი დადგა მოსვლასა ყრუსასა. აქ მოერთვის ჯევი დიდოსა და ამას შორის კავკასიდან გამომდინარე. ამ ჯევის ერთვის კავკასიდან გამომდინარე ჯევი. ამ ორთა ჯევთ შორის არს ლოპოტი.

კვალად ამ ლოპოტის წყლის შესართავს ზეით ალაზანს მოერთვის თურდოს-ჯევი, გამომდინარე შუამთიდან. ამ ჯევიზედ არს გულგულა, რომელსა ეწოდა პირველ ტყეტბა. ეს ჯევი არს საზღვარი ზერეთისა და კახეთისა. ამ ჯევის სათავეს ზეით მთაში არს შუამთას მონასტერი კეთილი, გუნბათიანი, რომელი აღაშენა ე მეფის ლევანის ცოლმან, გურიელის ასულმან თი-

მხოლოდ ერთს დღეს კულმუხელებს და სხვათ დავურიგეთ ასი ტყავი, მრავალი ძვირფასეული, მრავალი შვენიერი ცხენი და 60 აქლემის საპალნე აბრეშუმი (არჩილიანი, გვ. 44 – 60). – ორი წლის შემდეგ თეიმურაზისაგან კახეთის მოვლისა ამ ქვეყანას შემოესია (1615 – 1616 წ.) შააზ I, გაჟლიტა 60-70 ათასი კახელი, გადაასახლა სპარსეთს 100.000 მეტი, კიდევ 30 ათასი კვალწმინდად დაიკარგა, 10 ათასი გასწყდა მარაბდის ომში. ერწო-თიანეთიდან წაასხა 40000 ცხმარი, ქართლიდან 2000 ხარი. მთელი კახეთი ნანგრევად აქცია ამ უზუბოროტესმა მტერმა ქართველებისამ.

³⁰²) ვარიანტი უმატებს: ღვინო კეთილი, კონდოლისა წარჩინებული.

– 163 –

ნათინ, და დაეფლა მუნვე. ზის წინამძღვარი და უწოდებენ მოძღვართ-მოძღვარს³⁰³). ხოლო მთა ესე ამის სამჯრით ხორნაბუჯამდე არს მთა ზერეთისა, თხემთა შიშველი და უტყეო, ბალახ-ყვავილოვანი, მცირე-წყაროიანი, კალთათა ტყიანი და ნადირიანი, მთის ძირად კალთას, იმიერ და ამიერ, შენობა-დაბნებიანი, ვენახოვან-ხილოვან-მოსავლიანი. არამედ შუამთა ეწოდა საშუალობისათვის გზისა გარდასულთა ხეებიდან თელავს, და არს ადგილი შვენიერი, ყვავილოვანო ამას ქვეით მთა გონბორი იწოდა უმაღლესობისათვის, და ამას ქვეით მთა

ცივისა კარდანების ჯევაშდე არს, ვინადგან აქუს იქით და აქათ ცხელნი ადგილნი. და მთა ესე არს მაღალი, აგარაკოვანი, ბალახოვან-ყვავილიანი, წყაროიანი და გრილი ფრიად. ხოლო გულგულას ქვეით, თურდოს ჯევის სამჯრით, არს თელავი, რომელი ჰყო კვირიკემ, პირველ გამეფებულმან კახეთს და ზერეთს, სასახლე დიდი ვითარცა ქალაქი. ხოლო მისცვალა მცირედ მეფემან არჩილ და განაახლა. აწცა არს სასახლე და ციხე, და მაგრობენ მას შინა³⁰⁴). კვალად თურდოს ჯევის ჩდილოთ

³⁰³) შუამთა შვენიერი ადგილია, ტყიანი. აქ ორი ტაძარია – ძველი შუამთა და ახალი შუამთა. ეს ახალი შუამთა ააშენა თინათინმა, ლეონის მეუღლემ (1520 – 1574). ტაძარი სიგრძით 13 საყენია, სიგანით 6 და სიმაღლით 15. კანკელი ფრიად ლამაზია და მდიდარი. ტაძრის ხატია ხახულის ღვთისშობლის პირი. 1604 წ. აქ დაისადგურეს ბორის გოდუნოვის ელჩებმა.

³⁰⁴) შუამთიდან თელავის შესავალს არის სოფელი ვარდისუბანი. თელავის მდებარეობა უშვენიერესია. ქალაქი გადაჰყურებს ალაზნის ველს და კავკასიონს. თელავი უძველესი ქალაქია. მისი სახელი თელავი, ალბად, წარმოსდგება არა სიტყვიდამ თელი (=მთელი ადგილი), არამედ თელა. პტოლომეოსი მას უწოდებს Teleba. იგი შეიქმნა კახეთის სამეფოს მეორე სატახტო ქალაქად კვირიკე III დიდის (1010 – 1029) დროიდან. პლ. იოსელიანი სწერს: „თელავში ძველი სიმტკიცეა. ერთშია სა-

– 164 –

არს იყალთოს ჯევი, გამომდინარე კახეთის მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთად, არამედ ვერ მიერთვის ალაზანს სიმცირით. ამ ჯევზედ კახეთის მთის კალთას, არს იყალთოს მონასტერი, კეთილშენი, გუნბათიანი, ქმნული იგ მამათაგანის წმიდის ზენონისა, და დაფლულ არს მუნვე, და წმიდა არსენცა, რომელი იყო ქვეყნით კახი³⁰⁵). კვალად თურდოს ჯევის შესართავს ზეით ალაზანს მოერთვის შტორის ჯევი. გამოსდის თუშეთსა და ამას შორის კავკასსა და მოდის აღმოსავლიდამ დასავლით. თორღის ციხესთან ერთვის ამ ჯევის სხვა ჯევი, გამომდინარე მისვე კავკასისა. თორღის ციხე არს მაგარი და კლდე-სა ზედა ნაშენი, არამედ აწ უქმი³⁰⁶). სად მიერთვის ეს ჯევი

სახლე მეფისა, სასახლე კათალიკოზისა და საკრებულო ტაძარი, და მას ჰქვიან ბატონისციხე, რომელიც ოთხკუთხეა, სიგრძე-სიგანით 800 ნაბიჯი. არის აგრეთვე ციხეები ყორჩიბაშისა, ვახვახიშვილისა და ძველციხე. არჩილ მეფის სასახლე ორსართულიანია, გარნა დანგრეული. ბევრს ახსოვს კიდევ სასახლე, რომელშიაც გარდაიცვალა ერეკლე მეორე.

³⁰⁵) თელავიდან 8 ვერსზე არის იყალთოს მონასტერი, რომლის არემარეს, ხალხის თქმით, „ერთ ნაკლებ 60 საყდარია. წმ. ზენონს გარდა მასში მარხია არსენი (ვაჩნაძე), მოძღვარი დავით აღმაშენებლისა. იგი იყო კაცი მეცნიერი და იყალთოსა და გრემს დააარსა უმაღლესი სასწავლებელი.

³⁰⁶) თორღის ციხე მაღალს და მიუდგომელს ბორცვზეა აშენებული. 1616 წელს ეს ციხე ფრიად გაამაგრა თეიმურაზ მეფემ და შიგ დაკრძალა თავისი ქონება. თვითონ წავიდა შააბაზის მოსაგერებლად. ყაენმა კახეთი მოტყუებით დაიჭირა. თეიმურაზი ჟალეთის გზით იმერეთს გაიქცა, ყაენი მივიდა გრემს, შევიდა მის შვენიერს ტაძარში და ალლას მადლობა შესწირა ქართველებზე გამარჯვებისთვის. მივიდა ალავერდს. აქ შეიტყო, ქართველები თორღას გამაგრებულანო. გაუსია ლაშქარი. ქართველები დამარცხდნენ. ციხე აიღო მტერმა მთელის მისის ქონებით. მარტო

ალაზანს, მუნ არს ლალისყურს ციხე (ვგონებ ნახჭევნად). ამ შტორის ჳევისა და თურდოს ჳევის ჩდილოთი ქვეყანა არს კახეთი, ამათ სამჳრითი – ჳერეთი.

ამ შტორის ჳევს ზეით, ალაზნის დასავლით, არს ალავერდი, კახეთის მთის კალთის ველსა ზედა, დიდშენი, ზღუდე-პალატებიანი, გუნბათიანი, რომელმან მოიგო სახელი ალონის გამო, რომელ არს ალონ-გვერდს, და შემდგომად ყრუსა უწოდეს ალავერდი *). აღაშენა იგ მამათაგანმან წმიდამან იოსებ და ჳყო მონასტერი წმიდის გიორგისა, და დაფლულ არს მუნვე. და იყო მონასტერი განდგომილებისამდე ქორონიკონსა ჩუფუ და ამათ ყვეს ეპისკოპოზი და მწყემსი თურდოს ჳევს შტორს ზეით კახეთის მთად კავკასამდე და უპირველეს კახთა ეპისკოპოზად ³⁰⁷). დაიქცა ძვრით. როსტომ იწყო შენებად, არჩილ შეასრულა. კვალად დაიქცა ქრისტესგან ჩღმა ძვრითვე ³⁰⁸). ხოლო ალავერდს ზეით ერთვის ალაზანს

სპარსთ აიკლეს და გააოხრეს ხერკი, საგურამო, გომბორი, კახეთი. (იხ. შენიშ. 301).

*) „ღმერთმან მომცა“. ვახუშტი.

³⁰⁷) ვარიანტი უმატებს: აქა არს ხატი წმიდის გიორგისა, ნაწილიანი და სასწაულთ მოქმედი.

³⁰⁸) თელავიდან ალავერდამდე 18 ვერსია. გზა და გზა გვხვდება სოფლები მერე („მერე“ – სწორი, ვაკე ადგილი; ამავე სახელის სოფლებია დუშეთის, გორის, ახალქალაქის, შორაპნის, ართვინის მაზრებშიაც), არტოზიანი, ახატელი, ჯანაანი და სხ. ტაძარი ააშენა წმ. იოსებმა მე-VI საუკ. და განაახლა კახეთის მეფე კვირიკემ XI საუკ. სიგრძით 27 საყენია, სიგანით 131/2 და სიმაღლით (გუმბათის თავამდე) 37. 1530 წელს მიწის ძვრისაგან გუმბათი ჩამოეწვრა და ლეონ მეფემ განუახლა. მიწისძვრისაგანვე 1742 წ. მეტად დაზიანდა ეს ტაძარი და დიდოეთიც, და კვლავ განაახლეს, მას არტყია მაგარი გალავანი. აქვს სასახლეები. ალავერდელს ქართულს იერარქიაში ეკუთვნოდა მეხუთე ალაგი. მასში მარხიან ქეთევან დედოფა-

ახმეტას ჳევი. გამოსდის კახეთის მთასა, ამასა და თიანეთს შორისს, მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. და ახმეტის ღვინო კეთილი. კვალად ახმეტის გემს ზეით ერთვის ალაზანს უტოს ჳევი, გამომდინარე კახეთის მთისა და მარლის პანკისის შუათის მთისა, მომდინარე კვეტერის ციხემდე ჩდილოდამ სამჳრით, მერმე დასავლიდამ აღმოსავლეთად ამ ჳევს კვეტერის ციხესთან, მოერთვის სხვა ჳევი, გამომდინარე პანკისის მთისა, მომდინარე ჩდილოდამ სამჳრით. ამ ორს ჳევს შორის არს ციხე კვეტერისა, ფრიად მაგარი და დიდ-შენი ³⁰⁹). ხოლო უტოს ჳევის შესართავის პირისპირ, ალაზნის აღმოსავლეთის კიდესა ზედა, არს ციხე ბახტრიანი ანუ მაღრანისა, რომელმან მოიგო სახელი დაბნებთაგან მის გარემოსთა მყოფთა (ვგონებთ ლორწობანსაც ამას ანუ ამას ზეით მთასა შინა). ესე ყოფილ არს დიდშენი და მაგარი, განა აწ უქმი. ამ ცი-

ხესა და ლალისყურს შუა არს ველი ალონად ³¹⁰) წოდებული და სანადირო კეთილ ფრიად. კვალად უტოს ჴევს ზეით ერთვის ალაზანს ჴევი, გამომდინარე პანკის-კვეტერას შორის მცირეს მთისა. ამ ჴევის სამჴრით არს მარილისი ³¹¹). ხოლო მარილისის დასავლით მთაში არს, ქაჩალაურს, მონასტერი კეთილი, და აწ ცარიელი. ამის სამჴრით არს მონასტერი წმიდის მარინესი, ფრიად შვენიერ-კეთილნაგები. ამის დასავლით არს კვალად მონასტერი გუნბათიანი, დიდ-შენი ყოვლად-წმიდისა, ცხრა-კარად წოდებული, შვენიერს ადგილს და აწ ხუცის ამარ.

პანკისისათჳს. ხოლო მარილისის ჩდილოთ ჴევი, რომე-

ლი († 1624 წ.). მეფე ალექსანდრე, მეფე დავითი, თავის დროს განთქ-
მული მწერალი მაკრინე. თეიმურაზ II-ის და და სხ.

³⁰⁹) იხ. შენ. 227. აქ, კვეტერს, არის ფრიად დიდი, შვენიერი ტა-
მარი. ამ ადგილს ნაქალაქევიც ჰქვიან.

³¹⁰) იხ. შენიშ. 255.

³¹¹) იმერეთში არის მარელისი, ქვიტირი.

– 167 –

ლი აღვწერეთ, მის ჴევის ჩდილოთ კერძი არს პანკისის ჴეობა, რომლისა შორის დის ალაზანი, და აღმოსავლით აქუს პანკისის ³¹²) კავკასი, ამასა და თუშეთს შორისი; დასავლით მთა კახეთისა, ფშავს, თიანეთსა და ამას შორისი; ჩდილოთ კავკასი-ვე ღლიღვსა და ამას შორისი; სამჴრით ჴევი წინთქმული და მთა მცირე კახეთის მთიდან ჩამოსული აღმოსავლეთად ალაზნამდე, და მერმე იქიდან ხაზი, გასული კავკასამდე. ხოლო კახეთის მთიდან ჩამოსულის მთის ზეით ერთვის ალაზანს ჴევი, და გამოსდის კახეთის მთას, მოერთვის დასავლეთიდან ალაზანს. ამ ჴევს ზეით ერთვის სხვა ჴევი. გამოსდის თუშეთსა და ამას შორისს კავკასსა, მოდის დასავლეთად. ამ ჴევიდან გარდავალს გზა თუშეთს. ამ ჴევს ზეით განიყოფის ალაზანი ორად, და ამ ორთა წყალთა შუა არს ციხე ხორჯისა ანუ მახვილი, მაგარი და შეუალი, არამედ აწ უქმი. ხოლო ჴეობა პანკისისა არს ვენახოვანი, ხილიანი, დაბალნი ³¹³) და მთის კერძნი, ვითარცა მთათა ადგილნი. თევზნი, კალმახნი, ტყე ნადირიანი, მარცვალთა ნაყოფიერი, თვინიერ ბრინჯ-ბანზისა; პირუტყვნი მრავალ, განა ღორი უმრავლეს. ხოლო პანკისის ჴეობის სამჴრით, ვიდრე ქისიყის სამზღვრამდე, უწოდებენ შიგნით-კახეთს, რომელი იმზღვრების: აღმოსავლით ალაზნის მდინარით; სამჴრით ქისიყის ხაზის საზღვრით; დასავლით ჭერეთისა და კახეთის მთით; ჩდილოთ პანკისის საზღვრით, და არს ადგილი ესე ტყიანი, მცირედ ველიანი, განა ტყე უმეტეს ხილიანი, მცირე წყლიან-მდინარიანი, ვენახოვანი, ხილიანი, ღვინო კეთილი და კარგი. ფრინველნი, თვინიერ დურაჯისა და კაკბისა, რომელნი ტყეთა გვარობენ, მრავალნი; პირუტყვნი, ცხოვარი მცირედ, სხვანი მრავლად, არამედ ღორი

³¹²) ვარიანტში პანკისს.

³¹³) ვარიანტი ასწორებს: არს ვენახოვან, ხილიან და ბაღიანი.

უმრავლეს: რამეთუ ერთ გლახს ჰყავს ს – უ – ჩ – ც. ³¹⁴⁾ ნადირნი მრავალნი. მოსახლენი არიან თავადნი და აზნაურნი, და არს შენობიანი მთის ძირად. კაცნი ზნით აღწერილისაებრ გულისხმაჰყავ. ხოლო ამის აღმოსავლით არს გაღმამჭარი, რომელსა მზღვრის: აღმოსავლით კავკასი, ლეკეთისა, დიდოეთისა, და თუშეთისა და ამას შორისი, სადაცა გადავლენანცა გზანი მათ შინა გაღმამჭრიდამ; სამჭრით ელისენის საზღვარი, დასავლით ალაზნის მდინარე; ჩდილოთ მთა კავკასი, ამასა და თუშეთს შორისი, სადაცა გარდავალს გზა თუშეთს, და საზღვარი პანკისისა. და არს ქვეყანა ესე შემკული ყოვლითა და, უმეტეს კახეთის ადგილთა, წყლითა, წყაროთი, მდინარითა, ტყითა, ველითა, სიმაგრითა, მოსავლის ნაყოფიერებითა, ვენახითა, ხილითა. რამეთუ ტყენიცა ხილნარითა სავსე არიან, ნადირნი, ფრინველნი, თევზნი მრავალნი და უმეტეს კალმახი მთის კერძოდ. სახლობენ მთავარნი და აზნაურნი, და არიან მკნედ მზრდოლნი. და ჭერეთის ქვეყანას აკეთებენ ყოველგან აბრეშუმს, არამედ უფროს გაღმამჭარსა შინა და უმეტეს ელისენში ³¹⁵⁾. ეგრეთვე ბანბასა და ბრინჯსა სთესვენ. განა იორის პირსაცა ზედა მრავალსა სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა.

დიდოეთისათჳს. ხოლო თუშნი და დიდონი უკჭთუ არიან წილნი ლეკოსისა, არამედ შემდგომად მეფეთა ქართველთა დაპყრობილი, ვითარცა ვიხილავთ, და მოხარკენი მათნი, და უკანასკნელის განდგომილებისა, ვინადგან დავითსა ზედა დაშთნენ ნამსახურად დიდონი და მიერთგან მორჩილებენ კახთ მებატონეთა ⁶⁾. არამედ შემდგომად თუშეთი დაიპყრა ე მეფემან

³¹⁴⁾ ყოველს გლახს ჰყავსო 200, 400, 1000 და 2000 ღორი.

³¹⁵⁾ საინგილოში.

³¹⁶⁾ უკანასკნელი განდგომილება იყო 1466 წელს. ამ წელს დავითმა, ალექსანდრე მეფის დიმიტრის ძემ, დაიპყრა კახეთი. მეფე გიორგი შემოებრძოლა მას. ვერ გაუმაგრდა და დიდოეთს დაიმალა. დიდოელებმა

ლევან, ამისთვის აწცა ჯერ არს აღწერად კახეთსა ზედა. ხოლო დიდოეთი არს ლოპოტისა, გრემისა, შილდა-ყვარელისა და ჭიაურის აღმოსავლით, კავკასის მთის ჩდილოთ კერძოსა შინა. და არს დიდოეთი ორ-ჯეობად, და დის მის შორის მისივე მდინარე, რომელსა ლეკეთს ეწოდების ყოზლუხი, და უმეტეს ვაკესა შინა, ამ ჯევის აღმოსავლეთით არს მეორე ჯევი, და განჰყოფს ამ ორს ჯევის კავკასი მათვე შორისი, და ამისი მდინარეცა მიერთვის მის მეორეს ჯევის მდინარესა. ხოლო მზღვრის ამ ორს ჯეობას დიდოეთისასა: აღმოსავლეთით კავკასი, ჴავარისა, ლეკეთისა და ამას შორისი, სამჭრით მდინარე ამისივე და კავკასიიდან ჩამოსული კავკასივე ჩდილოთ მდებარე; დასავლით მთა კავკასი, ამასა და გაღმამჭარის კახეთს შორისი; ჩდილოთ კავკასი, ამასა და თუშეთს შორისი. და არს

ქვეყანა ესე ფრიად მაგარი და შეუალი მტერთაგან, მწირი, ვითარცა აღვსწერეთ ოსეთი, და უმეტესადცა მისსაა განა ესენი უბილწესნი ზნითა, ქცევითა, ჰაეროვნებითა და სახითა. ენა აქუთ თვის საკუთარი, სარწმუნოებით არიან კერპნი და უმეტეს ეშმაკის მორჩილნი. რამეთუ იტყვიან: ოდეს დიდმან ალექსანდრემ შემუსრა სარკინეთი, განხვრიტეს მთა იგი ამათ, მოვიდნენ და დაემუნენ აქა; და მიერთგან არიან მასვე რჯულსა და წესსა ზედა³¹⁷), ვითარცა ჩანს ქცევა-ზნითა მათითა,

დიდის პატივით მიიღეს. მეფე რომ დაბრუნდა, კახელებმა ჩამოიყვანეს დავითი და ბოდბეს აკურთხეს ღერეთ-კახეთის მეფედ (1469 წელს).

³¹⁷) მემატეანის გადმოცემით, ალექსანდრე მაკედონელი რომ შემოვიდა საქართველოში, აქ, მტკვრის პირს, სარკინეთს, ციხედიდს, ურბნისს და სხ. ნახა ერი ბუნთურქი. უბილწესი ზნითა და ჩვეულებით. იგინი ყოველს სულიერს სჭამდნენ, მკვდარს არ მარხავდნენ, თვითონვე სჭამდნენ. იგინი გაუმაგრდნენ ალექსანდრეს სარკინეთში. მაგრამ საქმე რომ გაუჭირდათ, გახვრიტეს კლდე, რომელიც სარკინეთს ეყუდა ჩრდილოეთის მხრით, გაიქცნენ და კავკასიონის წიაღს მიიმაღლნენ. ამ ბუნთურქების შთა-

– 170 –

რამეთუ არა უწყიან სრულიად ღმერთი, არცა ნათესავი და ნათესაობა; ყოველსა სულიერსა სჭამენ. მოგვრის მამა თვისი მცირესა ძესა თვისსა ცოლსა და ვიდრე აღიზრდების ძე მისი იგი მცირე, თვით მამა თანა-ეყოფის აღრევითა დედაკაცსა მას, ხოლო ოდეს აღიზრდების ძე მისი, მაშინ მისცემს მას ძესა დედაკაცსა მას ცოლად და განუყოფს შვილთაცა, რომელნი უვის მის დედაკაცისა თანა შობილი მამასა: ნახევარს მისცემს ძესა და არს ძე ძისა მისისა, და ნახევარს დაიპყრობს თვით და ძმა არს ძისა მისისა, მის ქალის ქრმისა. და სხვანიცა მრავალნი უკეთურებანი არიან. უვისთ მოხუცებულნი. იგინი ბჭობენ, განარჩევენ და განაგებენ და დააწყნარებენ შფოთსა და დააწყნარებენ. ბრძოლასა შეუმართებულნი და ურგებ-უმლურნი არიან, ავით მოსილნი, ავმოიარაღენი, ყოველნი სულიად შავით მოსილნი, ეშმაკის კერძობისათვის, შალითა და ნაბდითა. არამედ სიმაგრის გამო არიან მშვიდობით და მტერთაგან უვნოდ³¹⁸). კელოვნება უწყიან ოსთავე მგზავსათ და ამათი ჩოხა-ნაბადი სხვაგვარი: ჩოხა უხაო და ნაბადი ბოჭკომალალი, ვითარცა ქუნთისა, განა შავი და არა სხვა ფერი. ხოლო ლეკის მწარე დაიპყრნეს – რომელიმე ლეკთა და მოჰამადიან ჰყვეს, და სხვანი ჰგიეს და არიან ეგრეთვე. და კახეთის მჭრისანი ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა და აძლევენ ხარკთა და არა ლაშკართა, რათა ვიდოდნენ სავაჭროდ კახეთს. ვინათგან ზიდვენ კახეთიდან საზრდელსა, საშიშლოსა და სახმარსა თვ-

მომავალნი. ვახუშტის ფიქრით, არიან დიდონი. ესრეთი განმარტება ჰკუაზე ახლოა: პლინიუსი (29 – 79 ქრ. შ.) მათ იხსენიებს დ ი დ უ რ ე ბ ა დ, ხოლო დიდური წარმოებულია სიტყვიდამ დ ი დ ი (დიდი – დიდური) ანუ ც ი ხ ე-დ ი დ ი, რომელიც მათ წინაპართ, ალბად, ეჭირათ.

³¹⁸) ქ. ცხ. გვ. 333: თამარ მეფე დვინს იყვის, ზაფხულ – კოლას და ცელისტბას, ზოგჯერ აფხაზეთს, გეგუთს, ცხუმს. ამ დროს იწყეს გა-

თუშეთისათვის. ხოლო თუშეთი არს ლოპოტისა, თორღისა და პანკისის აღმოსავლით, კავკასის მთის ჩდილოთ კერძოთა შინა, და არს ორსკევად, და მდებარებს ჩდილო-დასავლეთის შუადად აღმოსავლეთა სამჯრეთს შორის, და უდის შორის მდინარე თვისი, და მიერთვის სონა მდინარეს, რომელი განვლის ჩაჩანს და მიერთვის ბორაღანს თერგის მდინარეს. ხოლო პანკისის გარდასწორ კავკასს იქით არს წოვა, წოვას ქვეით გომეწარი და მას ქვეით ჩაღმა. და ჩაღმიდამ გარდავალს გზა თორღას და ლოპოტის ჯეგზედ. და არიან დაბნები ესენი უმჯობესნი, და სხვანი დაბნები არიან ლზ. ამის ჩდილოთ არს ფარსმანის თუშეთის ჯევი, რომელთა უძეს შორის კავკასივე. და არს ფარსმანის-თუშეთს დაბანი ლვ და განჰყოფს ფარსმანსა და წოვა-გომეწარ-ჩახმართის ჯევთა ქისტ-ლლიღვიდამ წამოსული კავკასი, აღმოსავლეთ-ჩდილოთ შუა მდებარე. და მზღვრის ორსავ თუშეთს: აღმოსავლით კავკასი ჰავარსა, ჩაჩანსა და ამას შორისი; სამჯრით კავკასი ამასა და დიდოეთს შორისი; დასავლით მთა კავკასი ამასა და კახეთს შორისი; ჩდილოთ კავკასი ამასა და ლლიღვ-ქისტს შორის. არამედ არს ქვეყანა ესე ყოვლითავე, ვითარცა აღვსწერეთ ოსეთი, სიმაგრით, მოსავლით, პირუტყვით, ნაყოფიერებით და ჯელოვნებით. არა-

ნდგომა ფხოელთა და დიდოთა. დიდონი უკვე მშთვარსა და უხარშავს აჭამენ, მრავალნი ძმანი ერთსა დედაკაცსა მოიყვანებენ ცოლად; რომელნიმე უჩინარს რასმე ეშმაკს თაყვანს სცემენ და ზოგნი – უნიშნოსა შავსა ძაღლსა. ხოლო ფხოელნი ჯვარის მსახურნი არიან და ქრისტეანობას იჩემებენ. ამათ იწყეს რბევად, ხოცად და ტყვეობად. თამარ მეფემ მოუწოდა მთიულთა, დვალთა, ცხრაზმელთა, ხეველთა, ხადელთა, ცხავატელთა, ჭართალელთა, ერწოთიანელთა, ჩააბარა იგინი ივანე მხარგრძელს და წარგზავნა მთასა ფხოელთა და დიდოთა. ძურძუკნიც მოეგებნენ და მიეხმარნენ. დარჩნენ იქ სამს თვეს (ივნისს, ივლისს, აგვისტოს). დიდო-ფსოელთ მოსცეს მზეველები. მორჩილება აღუთქვეს. ივანეს ლაშქარი დაბრუნდა.

მედ კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქუთ ზაფხულს თვსთა მთათა შინა საძოვარი და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმამკარსა შინა, და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა. ხოლო ფარსმანი უფროს მწირ არს, განა ამათ მიერ იგინიცა გამოიზრდებიან კახეთით: რამეთუ მათ მოჰყავთ და ვაჭრობენ. არამედ იგინი არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა, ხოლო ესენი მორჩილნი, მოლაშკრენი და მეხარკენი არიან. და არიან ბრძოლასა შემმართებელნი, მჯნენი, ძლიერნი, მჯედარნი წარმატებულნი და უსაქციელონი, ბრიყუნი. რამეთუ ოდეს შობს დედაკაცი, არავინ მიეახლების, არამედ განუტევენ შორს მარტოდ, და შობისა შემდგომად ჰ დღეთა მოიყვანებენ შობილითურთ. ხოლო უკეთუ ვინ მდედრი იყოს გულითა კაცთაგანი და ივლტოდეს ბრძოლასა შინა, ამას აჭმევენ ძაღლთა თანა, გობასა შინა ძაღლთასა და არღარა კაცთა თანა. ხოლო სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართული-

თა; აწ მწყისი ალავერდელი მიმტაცე ხარჭაშნისა. არს ეკლესია მცირე, აღშენებული ძველითვე, და უვისთ ხუცესნი, არამედ უმეტეს უცნობელნი ჭემმარიტებისანი: რამეთუ აქუსთ კლდე დიდი და მაღალი და დღესა ილია წინასწარმეტყველისასა მივლენ და შესწირვენ მას კლდესა ცხოვარსა და ძროხასა, და თაყვანისცემენ კლდესა მას, და რა იგი ესმის კლდისა მისგან, რწამთ უმეტეს ყოვლისა იგი. ხოლო რომელნი არიან მკარეთა ქისტთა და ღლიღვთა, უწყიან ენანი უფროს მათნი. განა ფარსმანის ჳევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარცა ქისტნი. არა იქმნების მათ შინა სიძვა ანუ მრუშება, და უკჭთუ მძლავროს ვინმე და შეეხოს მის თანა³¹⁹), მოიკლავს თავს დედაკაცი იგი, და კაცსა მას მოჰკულებენ თემნი და მცნობი არა ილტვის სხვათა ქვეყანასა.

ქმნულება და ცხოვრება ჳერეთისა და კახეთისა. ხოლო

³¹⁹) ვარიანტი ასწორებს: შეეყოს მისთანა.

რაჟამს მოვიდა ჳეროს წილსა თვისსა ქვეყანასა, აღაშენა ქალაქი ორთა ალაზანთა შესაკრებელთა შორის, და უწოდა სახელითა თვისითა ჳერეთი, და დაიპყრა ქვეყანა წილ-ხდომილი თვისი: სამკრით ხორანთიდგან მტკვრამდე და კავკასამდე, საზღვარი მოვაკანისა, ჩდილოთ ხუნანიდამ გულგულამდე და კავკასამდე; აღმოსავლით კავკასი, დასავლით მტკვარი. ამათ შორისი ქვეყანა არს ჳერეთი, რომელსა შინა დაეშენა. და შემდგომად განითესნენ ნათესავნი და მენი მისნი ქვეყანასა ამას შინა, და იყვნენ თვთ იგი და ნათესავნი მისნი მორჩილებასა შინა ქართლოსისასა და მცხეთელ მამასახლისისასა, ჟამად და ჟამად განდგომილნი, ვითარცა აღვსწერეთ. ეგრეთვე კახოს და კუხოს და ნათესავნი მათნი, ვიდრე პირველის მეფის ფარნაოზისამდე. ხოლო მეფემან ფარნაოზ დასვა კახეთისა და კუხეთის ერისთავი ერთი, და შემდგომად დასვეს ჳერეთის ერისთავი სხვა, და თუშთა, დიდოთა და ხუნზახთა სხვა, ვითარცა იწერვის ჟამსა შინა მდ მეფის არჩილისასა³²⁰). არამედ

³²⁰) დიდოეთს, თუშეთს და ხუნზეთს (ხუნძახს) არჩილ მეფის († 718) დროს განაგებდა აბუხვასრო, შთამომავალი იმათი, რომელნიც ამ ქვეყნების გამგედ დაედგინა ვახტანგ გორგასალს. კვალი ქართველობისა ღლიღვს, საჩეჩნოს და ხუნზს დღესაც არ გამქრალა. საჩეჩნოს, მდ. ასის ხეობაში, არის ძველი ტაძარი, რომლის ქართული წარწერები იხსენიებენ აქაურს ერისთავს (830 წელს), ეპისკოპოზ გიორგის და სხ. ხუნძახის ახლოს ანრეთვე არის ტაძარი „დათუნა“, რომლის ქართული წარწერა წაიკითხა ე. თაყაიშვილმა (ქართ. მატანე, გვ. 58). ყაზარდოსაც აღმოჩნდა ქართულ წარწერიანი საყდარი. რომ ქართველებს დიდი ზეგავლენა ჰქონიათ აქაურობაზე, ეს სჩანს, თუნდა იმ ქართულ სიტყვებით, რომლითაც სავსეა ჩაჩნურ-ღლიღვური ენა. რამდენიმე მაგალითი: ორშაბათი – ო რ შ უ თ, პარასკევი – პ ე რ ი ს კ ა. შაბათი – შ ო თ, კვირა – კ ი რ ი ნ დ ე; ბზა – ბ ა ზ ა, ხევი – ხ ი, ხე – ხ ე ნ, მახათი – მ ა ხ ა, მანგალი (ნამგალი) – მ ა ნ გ ა ლ, ქათამი (მეგრ. ქოთომი) – კოთამ, დედა (ნენა) – ნ ა ნ ა, (ლევ. ნ ი

ოდესმე დასმიდნენ ძეთა თვსთა მეფენი, ვითარცა მისცა მი-
რიან რევს და ბაქარ რევს ნათესავთა და ჩამომავალთა, ხო-
ლო ვახტანგ გორგასალ მისცა ძესა თვსსა დაჩის³²¹). და შემდ-
გომად ადარნასე ხოსროვანი ერისთობდა ჭერეთს, ჟამსა შინა
მეფისა გურამ კურადპალატისასა. გარნა იყუნენ მარადის ესე-
ნი მორჩილებასა და მსახურებასა შინა მეფეთა ქართველთა.
ხოლო შემდგომად იოვანესა და ჯუანშერის გარდაცვალების
განდგა გრიგოლი მთავარი და დაიპყრა კახეთი და გარდაბა-
ნი, და ესე იყო პირველი განდგომა თავადად³²²) და ამის გა-
ნდგომილებიდან დავით აღმაშენებელის ერთმეფობამდე ისხ-
დნენ მთავარნი კახეთს და მეფენი იდ. არამედ ჭერეთი დაიპ-
ყრეს ძმისწულთა ადარნასე ბრმისათა, რომელთა დასწუნეს
თვალნი მამის ძმისა; და არჩილ მოწამემან მიუბოძა ამას შა-
კიხი და ცოლი აბუხოსროსი, და ამის ძეთა დაიპყრეს შაკი-
ხიდან გულგულამდე და შემდგომად ჯუანშერის სიკუდილი-
სა დაიპყრეს სულიად ჭერეთი და იწოდეს მეფედ, და დასხნეს
ერისთავნი, ვითარცა იწერვის: ერისთავი შტორისა³²³), ერისთა-

ნო), ვირი – ვირ, არე – არი, ცეცხლი (წვა) – წე, ყბა (ზაგა) – ბაგა,
სპილო (პილო) – პილა, ძაღლი (სვან. ჟელ) – ჟალი, რემა (ჯოგი, ნახირი)
– რემა, ძუ – ძუდ, ჩოხა – ჩოა, ქუდი – ქუდ, გურგალი – გორ-
გან, ცალი – ცაე, ათი (მეგრ. ვითი) – ით, ვინ (მეგრ. და ინგ. მინ)
= მილა, ისთე – იშტი. აქვე დავუმატებთ: ჩაჩნის ლაუდაევის თქმით
ამ ქვეყნის კეთილშობილი წოდება უმეტესად გადმოსახლებულა საქართვე-
ლოდგან.

³²¹) ვახტანგმა დაჩის მისცა ქალაქი ჭერამი, ნეკრესი და ქალაქი კა-
მბეჩისა, რომელ არს ხორნაბუჯი, და ყოველი ქვეყანა მტკვარსა აღმოსა-
ვლით, და თვით გორგასალ დაჯდა უჯარმას (ქ, ცხ., გვ. 146).

³²²) ვარიანტი ასწორებს: განდგომა მთავრად და თავადად.

³²³) იხ. შენიშ. 227, 321.

ვი ხორნაბუჯისა³²⁴), ერისთავი ვეჯინისა, ერისთავი მაჭისა. გარნა
არა არს უწყებული, თუ რავდენნი მეფენი ისხდნენ, და სა-
ხელნი მათნი ვიდრე კვირიკეს ვ ქორიკოზისამდე³²⁵), არამედ
ამ შლილობაებთა შინა იყუნენ იგინი მშვიდობითა და ოდეს
მოვიდიან მძლავრნი, მისცემდიან ხარკთა და დაიმშვიდიან. ხო-
ლო წელსა ქრისტესსა შიზ³²⁶), ქართულსა რლზ, მოიხსენების
სახელი ადარნასე პატრიკისა და ძისა მისისა, დინარ დედოფ-

³²⁴) ზემოხსენებული (შენიშნ. 316) დავითის ძე გიორგი გამეფდა კა-
ხეთში 1471წ. ამან მოსპო ერისთავნი (იხ. ზემო შენ. 227) და დანიშნა
მოურავნი ქისიყს, ელისენს, წუქეთს, დიდოეთს, თიანეთს, ჭიაურს, შილ-
და-ყვარელს, მარტყოფს, გრემს, პანკისს, და ყველანი ჰყო ოთხ სადრო-
შოდ და, რომ მოურავნი არ გაძლიერებულიყვნენ, ეს დროშანი მათ კი არ
ჩააბარა, არამედ ეპისკოპოსებს (რუსთველს, ნინოწმინდელს, ბოდბელს და
ალავერდელს), ალავერდელი ჰყო თავ-კახთა ეპისკოპოსებისა. გრემი გაა-
დიდა და სატახტო ქალაქად გამოაცხადა. აგრეთვე მოსპო სახელი ჭერე-
თისა, „არა მისცა მთავართა ძალი, არამედ თვით დაიპყრა“. თვითონ თა-
ვის თავს უწოდებდა მეფედ და სხვები კი ეძახდნენ კახბატონად. ფშავ-ხე-
სურნი და თუშნი მას არ ემორჩილებოდნენ და დიდონი კი ერთგულებდ-
ნენ. უზუნ-ყენი რომ შემოვიდა და მოსრა ხერკი, საგურამო, მარტ-

ყოფი და თიანეთი, ეს გიორგი მიეგება მას და უძღვნა ქალ-ყრმანი (ქ. ცხ., 103).

³²⁵⁾ კვირიკე ქორიკოზი † 915 წ. ამის დროს შემოვიდა ამირ აგარიანი, აილო უჯარმა და ბოჭორმა. კვირიკე მიეგება მას. აგარიანმა შეიწყნარა, ამით გამხნეებული კვირიკე გადაემტერა მერეთის მეფეს ადარნასეს. შემდეგ ადარნასეს წინააღმდეგ კვირიკემ მოიყვანა აფხაზთა მეფე კოსტანტინე (915 წ.) შევიწროებული ადარნასე დაუზავდა კვირიკეს სოფელ ვეჯინს და ამის შემდეგ ვედარ იკადრა მეფედ წოდება, არამედ იწოდებოდა პატრიკად.

³²⁶⁾ 917 წ.

– 176 –

ლის ქრმისა, და ძისა მათისა იშხანიკისა ³²⁷⁾, რომლწიცა აღვსწერეთ რიგოვანად თვს რიგსა ზედა.

³²⁷⁾ ჭერეთის პატრიკმა ადარნასემ თავის შვილს შერთო ცოლად დინარი, ასული ადარნასე ერისთავთ ერისთავისა († 898 წ.), ძისა გურგენ მამფალისა არტანუჯის მფლობელისა და ძმისა აშოტ კუხისა, († 918 წ.) ტბეთის ამშენებელისა. დინარის ძე იყო იშხანიკი. აქამომდე ჭერეთი იყო მწვალელები და ამ დინარ დედოფალმან აქაურნი სომეხთა წვალეებისაგან მართლმადიდებლად მოაქცია (ქ. ცხ., 97). ზაგრატ მეფემ (980=1014) დაიპყრა კახეთ-ჭერეთი, კახეთის ქორკოზი კვირიკე და დინარ დედოფალი წამოყვანა და „დაიმჭირა თვისსა კარსა ზედა. (ქ. ცხ., გვ. 210).

ა ლ წ ე რ ა

აწინდელისა ოვსეთისა ანუ კავკასიათა შინათა.

სახელისათვს. ქვეყანა ესე, რომელსა აღვსწერთ, წილ-ხლომილ არს კავკასოსი, ძისა თარგამოზის. ხოლო მოვიდა რა ორნი ესე ძმანი, ლეკანს და კავკასოს, ლეკანს დაიპყრა წილი თვსი, და გამოსვლასა ხაზართ მეფისასა ³²⁸⁾, მისცა მამის ძმისწულსა თვსსა ხაზართ მეფემან ტყვენი რანისა და მოვაკანისა და ლეკანის წილი ქვეყანა, და დაეშენა თვსითა და მით მუნ, ხოლო ხოზონის, რომელი უწარჩინებულ იყო ნათესავთა ლეკანისთა, შემოვიდა მათათა შინა და აღაშენა ქალაქი, უწოდა სახელი თვსი ხოზონსეთი, და ხარკს მისცემდა ხაზართა; ხოლო კავკასოს დაიპყრა ქვეყანა ლეკანის საზღვრიდამ

ვიდრე პონტოს ზღვამდე, კავკასის მთის ჩდილოთი ველითურთ, და ამისგან ეწოდა მთასა კავკასი და ველსა ოსი, ბოლოს მონა-

³²⁸⁾ ხაზართ გამოსვლა ანუ ხაზართ შემოსევა საქართველოსა და სომხეთში იყო მე-VII საუკუნე. ქრ. წ. ხაზართ ჯერ დაუწყეს ბრძოლა ლეკებსა და კავკასის ნაშენობას, რომლის მბრძანებელი იყო დურძუკი (ძურძუკი) ტირეთის ძე (ტინენისძე). ამათ ქართველებს სთხოვეს შემწეობა. ესენიც შეიკრიბნენ. გადავიდნენ ჩრდილოეთ კავკასიას, მოსტყვენეს ხაზართის საზღვრები. ააშენეს მის საზღვარზე ქალაქები (ციხეები) და დაბრუნდნენ. გავიდა მშვიდობით რავდენიძე ხანი. ხაზართ დაიდგინეს მეფე ჩინებული და დიდის ლაშქრით გამოვლეს დარუბანდის კარი, შემოესივნენ საქართველოსა და სომხეთს, შემუსრეს ქალაქნი არარატის მხრისა და

– 178 –

წყვეტი კავკასოსი: ვითამ მისი გამოსვლამდე ხაზართა ³²⁹⁾. არამედ ხაზართა მეფემან მისცა ქვეყანა კავკასოსი ძესა თვსსა ურბანოს და ტყვენი ქართლ-სომხეთისანი. ამან მოსწყვიტა ნათესავი კავკასოსი და დაემუნა აქა თვისითა და ტყვეთა მით, და უწოდა ოვსეთი, ესე არს ხაზარულად „ზოგი თესვად“ ³³⁰⁾: ვითამ ზოგი მოვსწყვიდე და ზოგი დავსხი თესვად. ვითარცა

სხვა ადგილებისა, ხოლო ვერ აიღეს თუხარისი (ციხე-ქალაქი ჭოროხის ხეობაში), სამშვილდე და მტკვრისციხე (ხუნანი). ხაზართ მეფემ ტყვედ წაასხა მრავალი სომეხი და ქართველი და ეს ტყვენი მისცა თავისს შვილს უობოს და დაასახლა იგი კავკასიონის წილხდომილს ქვეყანაში, კავკასიონის გადაღმა თურგიდგან აზოვის ზღვამდე, და ამ უობოსის ნათესავთაგან წარმოსდგნენ ოსნი, რომელთა ქვეყანას დაერქვა ოვსეთი. იმავე ხაზართ მეფემ ტყვენი რანისა და მოვაკანისა მისცა თავისს მამის მძისწულს და დაასახლა ლეკანის წილხდომილ ქვეყანაში კასპიის ზღვითგან ოვსეთის საზღვრამდე, ხოლო ხოზანისი, უფროსი ლეკთა, შეივლტო მთის ნაპრალებში, ააშენა ქალაქი ხოზანიხეთი და გამაგრდა (ქ. ც. გვ. 22). ეს ხაზართა მეფე იყო მადასი. ამ ხაზართ (სკვითთ) დაამარცხეს კიმერნი, კასპიის ზღვის დასავლეთითა და კავკასიონის ჩრდილოეთ მინდვრებში მცხოვრებნი, და შერეკეს მთებში, მერე მადასის წინამძღოლობით დაემუნენ მიდიისკენ (625 წ. ქ. წ.) და 18 წლის განმავლობაში ონავრობდნენ აქ, შემდეგ ზოგი ისევ უკანვე დაბრუნდა და დანაშთენნი გაჟლიტეს (ფრ. ლენორმან. Руководство др. исторіи Востока, ტ. 2. გვ. 184-186). „ხაზარ“ ოსურად ნიშნავს სახლს და ხაზარეთი უნდა ნიშნავდეს მოსახლეთ-ს.

³²⁹⁾ კავკასოსი: ამ სიტყვის დაბოლოვება ვახუშტს მიაჩნია სიტყვად ოსი (კავკას-ო ს ი). ეს ახსნა ირღვევა მით, რომ ძველად ამ ერს ქართველები ეძახდნენ ოვსს და მათ ქვეყანას – ოვსეთს. გვგონია, ესრეთი სახელწოდება წარმოსდგა ამ ერის წინაპარის უ ო ბ ო ს ი ს სახელისაგან ანუ, უკეთ ვსთქვათ, თვით ქვეყნის უობოს სახელი გადაკეთდა ობოს-ად, ობოს-ად(მეგრულ. ო ფ ს ი). ოვსად და ოსად (ვ ისპობა ცხორება=ცხოვრება).

³³⁰⁾ ო ვ ს ე თ ი ვახუშტს რუსული „Ов сѣти“ (сѣяти) ჰგონია.

– 179 –

უწოდეს ბარდოსის წილს რანი: ესე არს წყლულნი ³³¹⁾, რამეთუ მუნ მოსწყვიტნეს უამრავნი მძორთა უტეგარნი. ხოლო ძე ტინენისა დურძუკოს უწარჩინებულეს იყო ნათესავთა შორის კავკასისა, შემოვივლტო კავკასის მთასა შინა, ალაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვსი, ამის გამო ეწოდა არაგვს აღმოსავლის კერძს, ლეკეთის საზღვრამდე, ძურძუკეთი, ხოლო არა-

გვისა დასავლით, რომელ არს მდინარე ლომეკი და აწ თერ-
გი, რომელი დის ჳევიდამ, კავკასთა შინათა, დვალეთს მისვე
ურბანოსისაგან ხაზარულათ, ესე იგი არს „ორი წელიწადი“³³²⁾
ესე იგი არს რამეთუ ვინადგან ძურძუკეთსა შინა მცხოვრებელნი
და კავკასთა შინა მცხოვრებელნი ხარკსა მისცემდნენ ურბა-
ნოს, ამისთვის ორი წელიწადი უწოდეს, რამეთუ ორის წლისა
შემდგომად ხარკსა გამოართმიდენ, რომელი დღესაც ეგრეთვე
მოხარკენი არიან თვს თვსთაუფალთა, რომელსა უწოდებენ
საჩუქარსა აწინდელს ჟამსა. ხოლო შემდგომად ფარნაოზის
გამეფებისა, დარჩა ფარნაოზს ძურძუკი და დვალეთი, და სხვა-
ნი ჳევნი იგინი დაშთენ მეფეთა თვისთასა, და იწოდენ ჳევნი
იგინი ოვსეთად, შემოსახლებითა და დამონებითა მათითა მა-
თგანვე. ხოლო შემდგომად კვალად განიყო ძურძუკეთი ძურ-
ძუკად, ქისტად და ღლიღვად, და ისახელა ესრეთ ანუ ძურ-
ძუკოს ძეთაგან ანუ შემოსულთა ოვსთაგანვე. არამედ დვალე-
თიცა განიყოფების ჳევ-ჳევად და იწოდების ჳევნი ესრეთ:
კასრისჳევად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად. ხო-
ლო რომელნი დაშთენ მეფეთა ოვსთა, სახელნი მათნი არიან
ესენი: ჩიმი, თაგაური, ქურთაული, ვალაგირი, ფაიქომი, დიგორი
და ბასიანი, და სახელნი ესენი ეწოდნენ ანუ დაბებთაგან, განა

³³¹⁾ რ ა ნ ი ვახუშტით წყლული (თარგმანია რუსულის სიტყვისა рана)

³³²⁾ დვალეთი ვახუშტს მიაჩნია „два лѣта“-ად! მაგრამ ეს სახელი
წარმოსდგება სიტყვიდამ დ ვ ა ლ ი (შეად. ფილიშვილი, დვალი, დვალი-
ძე) და არა ფრაზიიდან „два лѣта“.

უმეტეს შემოსრულთა ოსთაგან, რომელნი შემდგომად ჩინ-
გიზყეენთა მოსულისა ბათო-ყეენმან მოსრნა ოვსეთი და მოა-
ოჯრნა, ხოლო ოვსნი შემოივლტოდნენ კავკასიათა შინა, და
იწოდნენ სახელითა მათითა ჳეობანი ესენი ესრეთ, ვითარცა
აჩენს გვარნი მათნი: რამეთუ უწარჩინებულესნი გვარით არი-
ან ოვსნი, და გვარნი ოვსთანი ესენი არიან: ბასიანი, ბადე-
ლიძე, ჩერქესიძე, თაგაური, ქურთაული, სიდამონი და ჳახი-
ლიძე. ხოლო შემდგომად მოოჯრებისა ოვსეთისა და შემოსვ-
ლისა მათისა კავკასიასა შინა იწოდნენ: ოვსეთი – ჩერქეზად ანუ
ყაზარდად და კავკასიასა შინა მყოფნი, მათ შემოსულთაგან,
ოვსეთად; რამეთუ აწცა გვარიანთა მათ უწოდებენ ოსად, ხო-
ლო სხვათა უგვაროთა – კვალად დვალადვე. არამედ ჳევი, რო-
მელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა, არს დვალეთისავე, განა ვი-
ნათგან მტკიცედ დაიპყრეს მეფეთა ქართლისათა, იგი უწოდეს
შეცვლილითა სახელითა ჳევად, ვინადგან არს ჳევი შვენიერი.
არამედ თრუსო კვალად არს დუალეთისავე და ეგრეთ საცნო-
ბი ესეცა.

ხოლო აწინდელისა ამის ოვსეთისა საზღვარი არს: აღ-
მოსავლით, თრუსოსა და ჳევის საზღვარი, მერმე მყინვარის
კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამჯრიდამ ჩდი-
ლოდ და დასწვდების ჳევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომე-
კსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთამე ჩერქეზის მთამ-

დე; სამჭრით მზღვრის კავკასი, ჯევის ყელიდამ წარსრული დასავლეთად, რომელ არს ბრუცსაბძელამდე, და ზეკარა, კედელა და რაჭა-დიგორ-ბასიანს შორისი კავკასნი. ხოლო ჩდილოთ, ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი, და ჩერქეზის კერძოდ ტყიანი და ოსეთის კერძოდ უტყო, არამედ დელებთა შინა მცირე-ტყიანი; და დასავლეთით მზღვრის კავკასი-ვე რაჭასა და ჟღელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სვანეთს შორისი.

ქვეყნისათჳს. ხოლო ქვეყანა ესე არს მაგარი და შეუა-

– 181 –

ლი უცხოს მტერთაგან, მაღლის მყინვარის და თოვლიანის მთის მიერ, რომლისა ყინულის სიმაღლე არს კ და ლ მჯარი ზაფხულის, კვალად სივიწროვისაგან და მაღლის კლდის ქარაფოვანთაგან, და მდინარეთა დიდთა და ჩქართა მომდინარეთაგან, რამეთუ ძნიად განვაღს ცხენი ფონად, თჳნიერ ხიდისა, არამედ მცურავთაგანცა არა ძალიდების ცურვად. არა არს აქა ტყე მცირეთაგან კიდე, და იგიცა უმეტეს არყნალი, განა მდინარეთა კიდეთა და ლელოვანთა შინა, რამეთუ სივიწროვე სიცივისა და კლდოვანობის გამო ვერ იზრდების, გარნა ვიეთნი ზიდვენ ჩერქეზის მთიდამ, და სხვანი სწვენ წივასა. ხოლო სიგრძე ამის ქვეყნისა არს ჯევიდამ სვანეთის კავკასამდე, და განი ქართლის კავკასიდამ ჩერქეზის მთამდე. არამედ ნაყოფიერება ამ ქვეყნისა არს მცირედი, ვინათგან არარაიმე მარცვალნი ნაყოფიერებენ თჳნიერ ხორბლისა, ქრთილისა და შვრივისა, სიცივის, გვიან გაზაფხულისა და ადრე შემოდგომისათჳს. განა ამასაც ვერ სთესვენ მრავლად, უმიწობის და კლდოვანობის გამო. გარნა, რა იგი დასთესონ, ფრიად ნაყოფიერებს და მრავლად. და უკჭთუ მოვიდეს სეტყვა, რომელი ხშირობს მათ შინა, მოყმდებიან ძლიერად. კვალად არარაი მოვალს, და უწყიან მტილისანი ანუ წალკოტნი და ხილნი, განა ვიეთთამე ადგილთა იპოების კოწახური, კლდის მერსენი, უელი და ასკილი. პირუტყვნი არიან ცხოვარნი უდუმო-კუდიანი და მომცრო, ძროხა, ცხენი, თხა, ღორი, არამედ არა მრავლად, განა არიან ფრიად გემოიანნი სხვათა ადგილებთაგან უმეტეს. და ვინადგან აქუთ სამოვარნი და სათიბნი მცირედ, ამისთჳს ვერ ინახვენ ცხოვართა, თჳნიერ კ – მ და რ კიდე, ეგრეთვე ცხენთა და ძროხათა ი – კ და მ და უფროსი არღარა. ხოლო არიან ვეძანი, რომელ არს წყარო ანკარა მლაშე და მრავლად ყოველსა ოვსეთსა შინა. ამას სმენ კაცნი და პირუტყვნი და ფრიად ერგებისთ. გარნა უფროს პირუტყვთა, რამეთუ პოხიერ ჰყოფს და გემოიან და ურბილებს მატყლსა. ფრინველნი ჰყავთ ქათამნი, და სხვანი არარანი და

– 182 –

გარეულნიცა წვრილთა სირთაგან კიდე არარაი არს მუნ. გარნა არს ფრინველი შურთხი სახელით, რომელი ყოველსა კა-

ვკასიასა შინა გვარობს, მგზავსი სახით კაკბისა და სიდიდით ორის ქათმისა. ეს შურთხი შეიკრებს თვსად საზამთროდ ბალახსა მრავალსა და ამას ზამთარს შეუჭამს ჯიხვი, ხოლო შურთხი გამოიზრდების კურკლითა მისითა. და არს ესე შურთხი ფრიად გემოიანი. ნადირნი არიან ვიეთთა ადგილთა ირემი, არჩვი, მშველი, ფოცხვერი, მელი, მგელი, ტურა, მაჩვი, დათვი, კურდღელი, და არა მრავლად, ხოლო ჯიხვი, რომელი მგზავსობს თხასა, არამედ არს ფრიად უდიდესი მისსა და შვენიერი სახითა და რქითა, ესე გვარობს კავკასთა ამათ შინა ყოველგან, ჯოგად და ჯოგად. ესე ვალს კლდესა ზედა ქარაფსა და მაღალსა, რომელსა ზედა ვერარაი ცხოელი შემძლებელ არს განსლვად: აღვალს იანვრის ტეხვრა-ქარიშხალსა შინა უმაღლესს კავკასსა ზედა, და შეაქცევს ცხვირს ქარსა და დაწვების ეგრეთ და არარაი ევენების. არს აქა ფუტკარი და ჰყავთ, და არა ეგდენ მრავლად, რათამცა კმა ეყოს თაფლნი. არიან აქა ლითონნი ვერცხლისა, ბრპენისა, რკინისა, გოგირდისა, გვარჯილისა და ქვისა ბროლისა. არამედ არა უწყიან კელოვნება გამოღებისა, რათამცა იხმარონ მრავლად. არა არს თევზნი აქა მდინარეთა შინა, ჩქარად დინებისაგან თვნიერ ვიეთთამე ადგილებთა იპოების კალმახნი.

კაცისა და ჩვეულებისა, ზნისა და ხელოვნებისათვის. ხოლო კაცნი და ქალნი არიან შვენიერნი, ჰაეროვანნი, შავთვალწარბაწი, შავ-თმოსანნი, თეთრ-ყირმიზნი, ტანოვანნი, წერწეტნი, განა უმეტეს ქალნი წერწეტნი, მკვირცხლად ფიციხელნი, თვსთა ქვეყანათა შინა მცირედ მჭამელნი: რამეთუ კმა იყოფენ თვნიერ წყალსა და პურსა და შრატსა, სხვათუ ადგილთა და სტუმრობათა შინა გაუძლომელნი, ვერ შემმართებელნი ბრძოლასა შინა, რამეთუ ეშინისთ ლაშკართაგან ფრიად. არამედ ღამით შემმართებელნი და შემპარავნი ლაშკართა შინა და გამომსვლელნი, უსაქციელონი, ბრიყუნი,

– 183 –

ქვეყანათა თვსთა ლაღნი და ამაყნი, სხვათა ქვეყანათა შინა მდაბალნი, გონიერად მოუბარნი, ქურდნი, მპარავნი, მატყუარნი, ხარბნი, მომხვეჭნი, მესისხლენი, მემრუშავნი, ტყვის მყიდველნი, განა არა თვსთა ჰყიდიან, არამედ ქალნი მათნი იცვენ ქალწულებასა ვიდრე შერთვადმდე ქმრისა, და მერმე სახელ არს მათ შორის რაოდენნიცა უვისთ კურონი; რამეთუ სირცხვილად აქუსთ დღისით ხილვა ცოლშვილთა თვსთა ქმრისაგან. ხოლო ცმულნი არიან ხამის პერანგით, საყელო ბერულად მოჭრილითა, და ნიფხავი ხამისავე. მას ზედა ჩოხა მოკლე მუქლამდე, და პაიჭიცა შალისა. არამედ ჩოხა ნაოჭიანი და უგუჯასტო, ჩოხას ზეით ნაბადი მოსხმული; ფერკთა ზედა ტყავთაგან აცვიათ, რომლისა არს ლანჩსა გამობანდული დახეულის ტყავისაგანვე და მას შინა შთასდებენ თომსა და ჩაიცმენ ეგრეთ, რათა არა მოუსხლტეთ ფერკი ყინულსა, კლდესა და ბალახთა ზედა, უდიდესნი იცმენ წულასა და ბურავსთ თავსა ქუდი მრგვალი და ბეწოსანი შალისაგანვე. ბო-

დიშობენ ურთიერთს და მიემშვიდებიან ქუდის მოხდით. სხედან სკამთა ზედა. არამედ უწარჩინებულესნი მათნი იცმენ იმრიგადვე, ლეინსა დარაიას დარაიბაფთს, ყუთნსა და რაისაც ლარს იშოვნიან. ეგრეთვე მგზავსად იცმენ ქალნიცა, არამედ უგრძესად, და ბურავთ მათცა ქუდი იგივე, აცვიათ წულა პაიჭი, და არა ნიფხავი. მოირტყმენ სარტყელსა კაცნი და ქალნიცა, ვითარცა ძალუცთ შოვნად. სარწმუნოებით არიან ძველად ქრისტეანენი და სამწყსონი ნიქოზლისანი, ³³³) და უფროს დვალნი. არამედ აწინდელთ ჟამთა დვალნი სახელით ოდენ ქრისტეანენი: რამეთუ იმარხვენ დიდმარხვასა, ხატთა, ეკლესიათა და სამღვდელოთა პატივსა და თაყვანსსცემენ, და სხვისა სულიად უმეცარნი. არა უვისთ მღვდელი და უნათლისღებონი არიან, თვნიერ რომელნი ქართლსა და რაჭას მო-

³³³) იხ. ზემო გვ. 111.

ინათვლიან. ხოლო თაგაურნი, ქურთაულნი, ვალაგირი, ფაიქომი, დიგორელნი და ბასიანელნი, რომელთა თავნი და წარჩინებულნი მათნი არიან მოჰმადიანნი და დაბალნი გლეხნი – ქრისტეანენი, განა უმეცარნი ორივეს რჯულისანი: რამეთუ გარჩევა მათი არს ესე: რომელნი სჭამენ ღორსა, არიან ქრისტეანენი და რომელნი სჭამენ ცხენსა, ესენი არიან მოჰმადიანნი. გარნა ყოველთავე უწყიან მგზავსი კერპისა, რომელსა უწოდებენ ვაჩილას: რამეთუ შესწირვენ ელიას თხასა, და ჯორცსა შესჭამენ თვითვე, ხოლო ტყავსა გასჭიმენ მაღალს ძელსა ზედა და თაყვანისცემენ ტყავსა მას დღესა შინა ელიასასა, რათა არა მოუვლინოსთ ელიამ სეტყვანი და მოსცეს, ნაყოფნი ქვეყანისანი. კვალად არიან, ვითარცა ნადირნი, უწიგნონი, უცოდნარნი. ენა აქუთ ძველი, დვალური, და აწ უბნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინათგან ჩერქესთა ენა სხვა არს. ვიეთთა მოთავეთა და ქართლსა და რაჭას მომსვლელთა უწყიან ქართულნი, ხოლო ჩერქესთა შინა მსვლელთა უწყიან ჩერქეხული და თათრული ჯალათასი. შეირთვენ – მდიდარნი ორსა და სამს ცოლსა და დაბალნი – ერთსა; არამედ თუ მოკუდეს ძმა ერთი, შეირთავს მეორე ძმა თვსს ძმის ცოლსა, ვინადგან მისცემენ სახლის პატივად ქალის სახლეულს ი – კ – ლ – და ზ დროხასა, ამისთვის არღარა განუტევებენ სხვის შერთვად, არამედ ირთვენ თვითვე. უწყიან გვარნი, და უწარჩინებულესნი გვართა არიან ოვსნი. ხოლო ესე ოვსი განიყოფების ესოდენ გვარად: სიდამონად, ჭახილიძე ³³⁴), თაგაურად ³³⁵), ქურთაულად ³³⁶), ბადელიძედ, ჩერქესიძედ, ბასიანად, და არიანცა ესენი უწარჩინებულესნი სხვათა ზედა. და ამათ გვართა იციან გვართა თვსთა ნიჯადი, ერმან მეორესა ზედა ლაშკრობა, შვე-

³³⁴) ოსურად: წახილთე (=წახილთანი).

³³⁵) ოსურად: თაგიათე (=თაგიათნი).

³³⁶) ოსურად: ქურდდათე.

ლა, მესისხლობა: რამეთუ უკვითუ მოკლას ერთმან, არა დას-
ცხრების მეორე იგი გვარი შვილით შვილამდე უკუნისამდე, თუ-
მცა არა მოკლას მანცა, და მკულელი მოკლულსა მათთს
გვარსა ჩასძახებს საფლავსა შინა: „მოვჰკალო მკულელი შე-
ნი“; და რწამსთ ესე საცხონებლად მისად. არამედ უკუთუ
დაზავდნენ ბრჭეთაგან და მისცეს სისხლი, განა კვალადცა მო-
ჰკლავს და უკუნ-სცემს სისხლსა მინაცემსა თვსსა. არამედ
დვალნი უმდაბლესნი არიან გვარითა. გარნა თუ განდიდნეს
ანუ განმდიდრეს ოვსი ანუ დვალი, ანუ შეირთავს ორ სამს
ცოლსა, ანუ აღაგებს კომქსა, ანუ მოჰკლავს კაცსა, და უკვ-
ითუ მძლეველ ექმნას მესისხლე თვსი, შევალს კომქსა შინა,
და არღარა გამოვალს სიკუდილადმდე.

კვალად უწყიან პატივი მოხუცებულთა თვსთა ფრიადი
და უვისთ ვითარცა პატრონნი თვსნი ამათ მოხუცებულთაგან
ჰყოფენ ბჰობასა და ზავსა და ყოველსავე სამჭირნოსა თვისთა
განაგებენ მათით. სიმდიდრე მათი არს თოფი, ჳრმალი, ჳა-
ჰვი, ჳავშანი, სპილენძი, და ოქრო და ვერცხლი მცირედ.
არა უწყიან თეთრი, არამედ თეთრისა წილ ნაზადი, ჩოხა, ხა-
მი შალი, ცხვარი, ძროხა და ტყვე, და ვაჰრობენ ურთიერ-
თსა შინა ამით. არცა უწყიან ადლი, არამედ მწყრთა. უწყი-
ან უცხოთა სტუმართა პატივი და უვნებელობით დაცვანი:
რამეთუ ვერავინ რაის ავნებს ერთისა ვისმე სტუმარსა, ვინა-
თგან მოსწყდებიან მისთვის გვარით. არამედ თვით გამოუხმენ,
რაოდენნი ძალუცს სტუმარსა, და ამას უწოდებენ საჩუქარსა,
რომელიცა ჳერ არს მათგან იგინივე მიუხმენ. უწყიან ჳელო-
ვნებანი ტყავისა, ქსოვა შალისა, თელვა, კეთება ნაზდისა კა-
რგისა. იციან მჰედლობა, ზეინკლობა, ხეთა მუშაკობა, სახლთ
შენება, არამედ არღარა ჳმარობენ ქვიტკირსა. განა აღაშენე-
ბენ სახლთა უსარკმლოდ და მრავალსა ერთმანერთსა ზედა
და კომქსა ფიქალთა ქვათაგან მიწით, მაღალს კლდე-გორი-
ანსა ზედა, ვინათგან გამოუნახავთ უმჯობესად ზვავისა კვეთე-
ბისათვს, რამეთუ არღარა ეკვეთვის. გარნა ავიდეს რა კაცი

კომქსა შინა, ირყევის და არა დაირღვევის, არამედ დგას
მტკიცედ. ხოლო ძველადნი არიან ციხენი, კომქნი, ეკლესი-
ანი ქვიტკირისანი, მეფეთაგან ნაშენნი და უმეტეს – იტყვიან
იგინივე – თამარ მეფისაგანსა. გამოიღებენ მიწიდან ბრჰენსა,
გვარჯილასა, გოგირდსა. ქალთა მათთა უწყიან კერვანი წმი-
ნდა და კეთილნი. არა არს ქვეყანათა მათთა შინა მარილი,
სელი, კანაფი) და ბანზა და აბრეშუმი, რათამცა ყონ სამოს-
ნი თვისნი. ამისთვის უმეტესნი სცხორებენ ცხოვართა ტყავი-
თა, გარნა ამათაც ზიდვენ ქართლიდამ, რაჰიდამ და ჩერქეზი-
დამ, და ამისთვისცა მორჩილებენ თვისთვისთა მჳარეთა, და
კვალად უმეტესად საზრდელთათვისცა. ხდიან მცირედს ლუ-
დსაცა, არამედ არა არს მათ შინა სვივა და იგიცა მიაქუთ

ქართლიდამ, რაჭიდამ და ჩერქეზიდამ. კვალად ხდიან და აკეთებენ იყსა, ბოზასა, – პურთა და ქერთაგან, და სმენ დღესასწაულსა თვისსა და სტუმრობასა შინა. უწყიან სულთა მკვდართა მათთა სახსრად და მოსახსენებლად, რომელსა უწოდებენ დოღსა: რამეთუ ცხენოსანთა კაცთა ორის სამის დღის სავლიდამ გამოუშვებენ, და რომელი მათგან უპირველეს მივალს, მას მისცემენ ნიჰსა და გარდაიხდიან პურობასა და ლხინსა დიდსა, ვის რაი ძალუცს და ჰგონებენ ამას სალხინებლად და საცხოვრებლად სულთათვის მკვდართა მათთათვის

ალაგებთათვის. ხოლო მათთა, კევთა, მდინარეთა, წყალთა და შენობათა აღწერანი ესენი არიან, და დავიწყებთ კევიდამვე. ხოლო კევის ბოლოს არს ლაზური. მას ქვეით, ჯარიებს, მოერთვის კევის არაგუს ქისტ-ძურძუკის წყალი. მას ქვეით არს ხეთამე. **ჩიმისათვის.** არამედ ამ ქისტისწყლის შესართავს, არაგვის დასავლით, მალლა მთის ძირს არს ჩიმი, დაბა დიდი და კოშკოვანი. მოსახლენი არიან ოვსნი, სიდამონნი გვართა, და არიან აწ თავნი მათნი მაჰმადიანნი, ჩერქეზთა შინა სღვისათვის, არამედ არიან მისიკა უმეცარნი. **თაგაურისათვის.** ამის ჩიმის დასავლით და კევის დასავლით არს თაგაურის ჯეობა. ამისი მდინარე გამოსდის მყინვარის კავკასსა და

– 187 –

ხოხისასა. სიგრძით არს ხოხიდამ ჩერქეზამდე, და დის სამჯრიდამ ჩდილოთ, და მიერთვის არაგვს დასავლეთიდამ. ხოლო ამ თაგაურის მდინარეს ერთვის ჩიმიტის-წყალი, რომელი გამოსდის ახოტის კავკასს. ამ კევზედ არს ჩიმიტი, დაბა დიდი და კოშკოვანი, ვითარცა ჩიმი ყოვლითავე. ამ კევის შესართავს ზეით თაგაურის-წყალს მოერთვის ყაზანს სხვა კევი, რომელი გამოსდის მყინვარის კავკასს, და ამ კევს მოერთვიან მყინვარის კავკასიდამ კევნი. არამედ ყაზანი არს ამ ორთა მდინარეთა შორის, დაბა დიდი, კოშკოვანი. მას ზეით, თაგაურის წყალზედ არს, დასავლეთის კიდურზედ, ეკლესია მცირე, ძველადვე აღშენებული მეფეთაგან. ამას ზეით, ამავე წყალზედ, არს ჯიბლიზი, დაბა დიდი, კოშკოვანი, და ციხე აღშენებული მეფეთაგან, მაგარი, შეუალი მტრისაგან. მას ზეით არს ყაყიდური, დაბა დიდი, კეთილი, კოშკოვანი, და ხოხის კავკასის ჩამოსულს ძირში გორა-კლდესა ზედა ციხე, აღშენებული მეფეთაგან, ფრიად მაგარი. და არიან კევნი ესენი შენობიანნი, და დაბნებიანნი.

ქურთაულისათვის. ხოლო თაგაურის დასავლით არს ქურთაული, რომლისა წყალი გამოსდის ხოხისავე მთასა და მოდის სამჯრეთიდამ ჩრდილოთ, და გასჭრის ჩერქეზის მთასა ვითარცა თაგაურის წყალი, და მიერთვის ლომეკსა ანუ თერგსა. ხოლო სად გასჭრის ჩერქეზის მთასა, მის მთის ზეით მოერთვის ამ თაგაურის წყალსა აღმოსავლიდამ კევი. მას კევს ზეით, დასავლეთით, ამ წყლის კიდურზედ არს ეკლესია მცირე, მას ზეით, ამ წყლის აღმოსავლით კიდურზედ არს ქურთათა და ციხე მაგარი, ნაშენი კლდესა ზედა. აქ მოერთვის

აღმოსავლიდამ ამ წყალს ჴევი. ამ ორს წყალს შუა არს ქურ-
თათა. ქურთათას ჴეით მოერთვის დასავლიდამ ჴევი ქურთა-
ულის-წყალსა. ამ ორს ჴევს შუა არს დაბა ჯაბა. ამას ჴეით
არს ჩიმი. ამ წყალზედვე დაბა ორს ჴევს შუა. ამას ჴეით,
ხოხის კავკასის მთის ჩამოსავალზედ არს კვარა, დაბა კეთი-
ლი, კოშკოვანი, და ციხე დიდი და მაგარი, შენი მეფეთა.

– 188 –

კვარადამ გარდავალს გზა ხოხის კავკასსა ჴედა, ნარასა და
ზროგოს. ხოლო ქურთაულსა და თაგაურს განჴყოფს მთა, ხო-
ხიდან ჩამოსული ჩდილოთ კერძოდ ჩერქეზის მთამდე, ქურ-
თაულ-თაგაურს შორისი, და თაგაურსა და ჴევსა განჴყოფს
მთა მყინვარი და ახოტი, და მთა, ახოტიდამ ჩამოსული ჩდი-
ლოთ კერძოდ, ჩიმსა და თაგაურს შორისი.

ვალაგირისა-ფაიქომისათჴს. ხოლო ქურთაულის დასავლით
არს ჴეობა ვალაგირისა³³⁷) და ფაიქომისა³³⁸), რომელი იწო-
და დაბნებთ გამო მუნ მყოფთა. და წყალი ვალაგირისა გამოს-
დის ხოხისავე კავკასსა და დის სამჯრიდამ ჩდილოთ. ამას მო-
ერთვიან ჴევნი მცირენი და არს ჴეობა ესე დაბნოვანი, მო-
სახლენი – სიდამონი და ჴახილიმენი. ხოლო განჴყოფს ვალა-
გირსა და ქურთაულს მთა ხოხიდანვე ჩამოსული, ჩდილოთ
მდებარე ჩერქეზის მთამდე, ვალაგირსა და კასრის-ჴეობას შო-
რისი. არამედ სამთა ამათ ჴეობათა მზღვრის აღმოსავლით
მთა, რომელი დავსწერეთ ჴევსა და თაგაურს შორისი, ჩერქე-
ზის მთამდე; სამჯრით მთა ხოხის კავკასი, ფრიად მაღალი და
მყინვარი და უმაღლესი ბრუცაბზელ-ზეკარისა. ამან მოიგო
სახელი თვისი ხოხვით³³⁹) სლვისათჴს: რამეთუ ძნიად გარდა-
ვალს ცხენნი მას ჴედა, განა მკვირცხლნიცა – ჴირითა. და მდე-
ბარებს მთა ესე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, მყინვარის კავკა-
სიდამ კასრის ჴეობამდე; და კვალად მზღვრის ჩდილოთ კერძ
მთა ჩერქეზისა, და დასავლით – კასრა-ვალაგირს შორისი მთა.

კასრის-ჴევისათჴს. ხოლო ვალაგირისა ანუ ფაიქომის და-
სავლით არს კასრის ჴეობა³⁴⁰), რომელი იწოდების აწცა დვა-
ლეთად. და აქუს სიგრძე დვალეთს ჴეკარის კავკასიდამ ვიდრე

³³⁷) ოსურად: უალლაგ – ირ (=ზემო ოსეთი).

³³⁸) ოსურად: ბაქომ (=ზაისხეობა).

³³⁹) ვახუშტი სცდება: ოსურად ხ ო ხ არის მთა.

³⁴⁰) ოსურად: კასარად ქომ – კასრის ხეობა.

– 189 –

ჩერქეზამდე. და მდინარე ამისი გამოსდის ჴეკარისა და ჴახა-
თრუსოს შორის კავკასთა, და მოდის სამჯრიდამ ჩდილოთ.
ხოლო კასრის-ჴეობასა შინა მოერთვიან ამ წყალს, დიგორისა
და ამის შორისის კავკასიდამ, ჴევნი და გარდავლენან მას ჴე-
და გზანი დიგორს. ეგრეთვე ვალაგირსა და ამის შორისის
მთიდამ მოერთვიან ჴევნი, და გარდავალს გზანი ვალაგირსა
და ფაიქომს. და არს ჴეობა კასრისა კასრის-კარიდამ ჩერქეზის

მთამდე შენობიან-დაბნებიანი. ხოლო კასრისკარ არს ქვემო-ზრამაგას ქვეით, სად მოვიწროვდების ხოხის მთის ჩამოსულის კლდითა და გლოლისა და ამის შორის კავკასის ჩამოსულის კლდითა. და არს აქ კარი კლდისაგან და ქვიტკირით ქმნული, დიდ-კამაროვანი, მდინარესა ზედა, მეფეთაგან ქმნული, რათა არა ვიდოდენ თვნიერ მათსა ოვსნი. და არს ჯეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი. აქა არს ლითონი ბრპენისა მრავალი, რომელსა სწურვენ იგინივე. კვალად არს გოგირდი ფრიად კარგი. არს ლითონიცა ვერცხლისა, არამედ არა უწყიან გამოღება. კვალად კლდის ნოტიობისაგან აკეთებენ გვარჯილასაცა.

ჟღელის-ჯევისათჳს. ხოლო ამ კასრის-კარს ზეით მოერთვის, ქვემოზრამაგას, ჟღელის-ჯეობის წყალი დასავლეთიდამ. გამოსდის კედელის კავკასს, მოდის სამჯრიდამ ჩდილოთ. ამ წყალს მოერთვიან აღმოსავლიდამ და დასავლეთიდამ ჳევინი მცირენი. და ჟღელესა და გლოლას შორის კავკასზედ ამ ჳევიბიდამ გარდავლენან გზანი გლოლას. ამის მდინარის სათავი-დამ გარდავალს გზა კედელის კავკასსა ზედა კუდაროს, და რაჭას და ქართლს. და არს ჯეობა ესე შენობიან-დაბნებიანი. აქა არს ქალაქას დაბას წყარო დიდი, რომელი ჟამ რაოდენ-მე დის და ჟამ რაოდენმე დადგების, და არღარა გამოსდის, მერმე კვალად გამომდინარდების, და კვალად დადგების. ხოლო განიყოფის ჳეობა ესე: აღმოსავლეთიდამ, ზეკარიდამ ჩამოსულის მალლის მთით ქვემო-ზრამაგამდე, ჟღელე-ზრამაგას შორისითა, სამჯრიდამ ჩდილოთ კერძოთ მდებართა, და სამ-

– 190 –

ჯრით ზეკარა-კედელის კავკასითა; დასავლით, ამასა და გლოლას შორისით კავკასითა, კვალად კედელის კავკასითა. ჩდილოთ, ამასა და გლოლას შორისის კავკასიდამ ჩამოსულის მთით, რომელი შეჰკრავს კასრისკარსა. **ზრამაგათათჳს.** ხოლო ქვემო-ზრამაგა³⁴¹) არს კასრისა და ჟღელის წყლების შესართავს შუა, და ციხე დიდი, ფრიად მაგარი; იტყვიან აღშენებულსა თამარ მეფისაგან, და დაბა კოშკოვანი.

ნარასათჳს. ხოლო ქვემო-ზრამაგას ზეით ერთვის ნარის-ჯეობის წყალი. გამოსდის ხოხის კავკასსა, დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. და აქუს ამ ჳეობას აღმოსავლით ხოხის კავკასი, სამჯრით – ხოხიდამ ჩამოსული მთა მაღალი, ამასა და ზროგოს შორისი, დასავლით – ზრამაგის-ჯევი და ჩდილოთ ხოხისავე კაკასი. ამ ჳევიში არს დაბა ც მოსახლენი. ხოლო ამის შესართავს ზეით არს ზემო-ზრამაგა, დაბა კოშკოვანი, და ეკლესია მცირე. აქ მოერთვის ჳევი ზეკარიდამ მომდინარე და მოერთვის დასავლეთიდამ. და ამ ორთ ჳევთ შორის არს ზრამაგა. **ზროგოსთჳს.** ხოლო ზრამაგას ზეით მოერთვის ზროგოსჯეობის წყალი. გამოსდის ხოხისავე კავკასსა და დის აღმოსავლი-დამ დასავლეთად, და აქუს ჩდილოთ ნარის მთა და სამჯრით ზახის მთა, აღმოსავლით ხოხის კავკასი და დასავლით ზრამაგისჯევი, და არს დაბოვან-შენობიანი.

ზახისათვის. ხოლო ამის შესართავს ზეით მოერთვის ზახისწეობის წყალი. გამოსდის თრუსოსა და ზახას³⁴²) შორის კავკასსა, მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, არამედ ბოლოს მოდრკების და მიერთვის ზრამაგის წყალსა. ამ ზახის-წყალს მოერთვის სამჭრეთ-ჩდილოდამ კევნი, და არიან დაბანი კომკოვანნი. აქა არს ეკლესია მცირე. აქიდამ გარდავალს გზა თრუსოს, მალრან-დვალეთს და ჟბას, დიდლიახვზედ. ამას აქუს

³⁴¹) ზრამაგა ოსურად ზარამაგ.

³⁴²) ზახა ოსურად ზაჰყა.

– 191 –

აღმოსავლით თრუსოს მთა, სამჭრით კავკასი ზეკარისა, ჩდილოთ ამასა და ზროგოს შორისი, ხოხიდამ ჩამოსული მთა, დასავლით კევი ზრამაგისა. კვალად ამ ზრამაგისკევის სათავიდამ გარდავალს ზეკარაზედ გზა ქართლს დიდ ლიახვზე.

თრუსოსათვის. ხოლო ზახის აღმოსავლეთის მთის იქით არს თრუსო, რომელსა აქუს: აღმოსავლით მთა, ხოხიდამ და კევის ყელიდამ ჩამოსული მთანი შთასავალამდე, და მთანი ესენი განჰყოფენ კევსა და თრუსოსა; სამჭრით – კავკასი, მთიულეთსა, მალრან-დვალეთსა და თრუსოს შორისი; ჩდილოთ – მყინვარი და ხოხის კავკასნი; დასავლით – თრუსოსა და ზახას შუათი მთა. და არს თრუსო სამ კეობად. გამოსდის ერთი ზახის მთასა, მეორე მალრანდვალეთის კავკასსა, და მესამე ხოხის კავკასსა. ამ კეობაზედ, ხოხისაკენ, არს ეკლესია ყოვლად-წმიდისა მცირე. და არიან ამ კევთა დაბნეები წ. არამედ კეობანი ესენი, რომელნი აღვსწერეთ მალრან-დვალეთითურთ, არიან დვალეთი. და კვალად დიდისლიახვისა, პატარასლიახვისა, ქსნის კევისა და კუდაროს მოსახლენიცა არიან დვალნივე, ამ დვალეთიდამ გარდასულნი, რჯულითა, წესითა და ზნითა ერთნი, და დღესაც მონათესავენი ურთიერთთა, ხოლო ამ დვალეთს მზღვრის: აღმოსავლით მთა თრუსოსა და კევს შორისი, და კასრასკევსა და ვალაგირს შორისი მთა; სამჭრით – კავკასი მალრან-დვალეთისა, ზახისა, ბრუცსაბძლისა, ზეკარისა და კედელისა (არამედ ბრუცსაბძელი ეწოდა, ვინადგან არს მგზავსი საბძლისა და უქმი³⁴³)! ხოლო ზეკარა-კარსავით ყოფისათვის, სადა გავლის მას შორის გზა³⁴⁴), და კედელა – ამა-

³⁴³) ბრუცსაბძელი შეიძლება იყოს ანუ ბრუტ-სამძელი (პრომეტეოსის სამსჭვალი), ანუ ბორცვ-საბზელი.

³⁴⁴) ზე-კარა, ასრევე იწოდება ვიწრო გზა, რომელიც მესხეთიდან გადადის იმერეთს.

– 192 –

რთებით ყოფისათვის კედელსავით³⁴⁵). არამედ ქართლიდამ ესე კავკასნი უმეტეს ყოველთა კავკასთაგან უმაღლესად მჩენარებენ და დიდად, და ამისთვის უწოდესცა სპარსთა იალბუზი *), და მარადის მყინვარედ იხილვებიან³⁴⁶). რამეთუ ზაფხულს გზებთა

ამათ ზედა ვლენენ ცხენით, განა ჭირითა, და თვნიერ ზაფხუ-
ლისა – ვერცა ერთი სულიერი. ხოლო ჩდილოთ მზღვრის დვა-
ლეთს ხობის კავკასის მთა და კასრის ბოლოს ჩერქეზის მთა.
დასავლით – მთა კავკასი, კედელიდამ წამოსული, რაჭასა, გლო-
ლასა და ამას შორისი, მერმე დიგორსა და ამას შორისი ვი-
დრე ჩერქეზის მთამდე. არამედ რომელნი აღვსწერენით – ჩიმი,
თაგაური, ქურთაული, ვალაგირ-ფაიქომი და დვალეთი, ამათ
ყოველთა მდინარენი ჩადიან ჩერქეზსა შინა და მიერთვიან
ლომეკსა ანუ თერგს სამჭრიდამ.

დიგორისათვის. ხოლო კასრისკევის დასავლით არს დი-
გორი, რომელი განიყოფის ორად, ჩერქეზიძედ და ბადელი-
ძედ, და არს სიგრძე ამისი რაჭის კავკასიდამ ჩერქესამდე. ამი-
სი მდინარე გამოსდის ლებისა, გლოლისა და ამის შორისს კა-

³⁴⁵⁾ დაბოლოება ა გვიჩვენებს კედელსავით მყოფობას. შეად. სახე-
ლები: ტაბა-ხმელა (ხმელი ტაბა), პერანგა (მთა პერანგა), უნაგირა (მთა
უნაგირა), კედელა და სხ.

*) ქარმყინვარი. ვახუშტი

³⁴⁶⁾ იალბუზი ვახუშტს უთარგმნია ქარ-მყინვარად: თათრული
წელ – ბუზი, ნიშნავს არა ქარ მყინვარს, არამედ სიტყვებს ქა-
რი (წელ), ყინვა (ბუზ). იალბუზის სახელებია ალბორჯ, ალბურს, ელ-
ბრუს, რომელიც უახლოვდება ქართულს (ბრუც-საზზელს), იალ-ბრუც-ს,
იალბორცვს (იალ=ალ: იალონი=ალონი). ზემოთ (შენიშ. 265) აღვნი-
შნეთ, რომ ი ა ლა –ა ლ შეიძლება ნიშნავდეს სიმაღლესო და მართლაც ამ
სიმაღლის მაჩვენებელია პრეფიქსი ა=ალ=არ=ალ (ასვლა=აღსვლა; ად-
გილი=არდგილი, ამართვა, აღმართვა, აღმართი). შეიძლება თვით მაღა-
ლიც იყოს მიმდებარე: მ-ა ლ ა ლ ი.

ვკასსა, მოდის სამჭრიდამ ჩდილოთ კერძოდ და ჩადის ჩერქე-
ზში, მიერთვის ლომეკს. ამას უწოდებენ რიონსავე, ვინათგან
მასვე კავკასსა გამოსდის აქათ, და იქით – რიონი იმერეთისა.
და ამ მდინარეს, ჩერქეზის მთას ზეით, ერთვის კევი, გამომდი-
ნარე ბასიანის მთისა, და მოერთვის დასავლეთიდამ. ამას ზე-
ით ერთვის სხვა კევი, გამომდინარე კასრისკევისა და ამას შუ-
ათის მთიდამ, და დის აღმოსავლეთიდამ დასავლეთად. ეს კე-
ვი არს ბადელიძისა. ამ კევს, რიონის შესართავს ზეით, ერ-
თვის სხვა კევი, სიგრძით, ჩერქეზის მთიდამ მომდინარე, და
მოერთვის ჩდილოდამ. ამ კევიდამ გარდავალს გზა ჩერქეზსა
შინა. ამ კევს ზეით კვალად მოერთვის სხვა კევი სამჭრიდამ.
ამათ შესართავს შუა კლდეზედ არს მაღლა ციხე და მცირე
ეკლესია. არამედ ესენი, რომელნი დავსწერეთ კევნი, არიან
ბადელიძენი, და არიან შენობიანი, და დაბნეზიანი და კო-
შკოვანნი მრავლად, რომელთა შინა მოთავენი მათნი არიან
ყმიანნი მებატონენი. ხოლო ამ ბადელიძისწყლის შესართავს
ზეით რიონზედ არიან ჩერქესიძენი, და მას ქვეით ჩერქეზის
მთამდე კვალად ბადელიძენივე. და ამ ბადელიძის წყლების სა-
თავიდამ გარდავალს გზანი კასრისკევეში, ჟღელის კეობაში, და
ქელმაჰმადის სოფლიდამ ჩერქეზსა შინა. ხოლო ამ ბადელი-
ძის წყლის შესართავს ზეით მოერთვის რიონს აღმოსავლიდამ
მდინარე რიონივე. გამოსდის გლოლასა და ამას შორისს კავ-

კასსა, მოდის სამარიდამ ჩდილოდ. ამას მოერთვის სხვა ჯევი, აღმოსავლიდამ. გამოსდის ამასა და ბადელიძეს შორის მთას. ამაზე გარდავალს გზა ბადელიძეებში. ამას ზეით მოერთვის კვალად სხვა ჯევი აღმოსავლიდამ, მისვე მთის გამომდინარე. ამ რიონის სათავიდამ გარდავალს გზა კავკასიზედ გლოლას, სადა არს კავკასის ძირში, დიდს მაღალს კლდესა შინა, ქვა-ბნი გამოკვეთილნი დიდ-დიდნი. მოგზაური მივალს მას ქვაბსა და დილას წარვალს, ჩავალს გლოლას. ეგრეთვე მუნიდამ მოსრული მუნ განისვენებენ დაშრომისათჳს. და მეორის ამის რიონიდამ გარდავალს გზა ღებს. არამედ ამ გზებზე ზაფხუ-

– 194 –

ლით ცხენით ვლენან, გარნა ჭირითა დიდითა, და თჳნიერ ზაფხულისა – ვერც ქვეითნი. და ამ ჯეობასა ზედა არიან დაბნები და შენობანი. და მზღვრის დიგორს: აღმოსავლით კავკასი ამასა და კასრაჟდელეს შორისი; სამჯრით კავკასი ამასა და გლოლა-ღებს შორისი; ჩდილოთ მთა ამასა და ჩერქეზს, შორისი, მაღალი და დიდი, დასავლით კავკასი ამასა და ბასიანს შორისი.

ბასიანისათჳს. ხოლო დასავლით დიგორისა არს ბასიანი, ჯეობა დიდი, რომელსა შინა დის მდინარე, გამომდინარე რაჭასა და ბასიანს შორისის კავკასიდამ, და მიდის სამჯრით ჩდილოთ კერძოდ, სიგრძით კავკასიდამ ჩერქეზის მთამდე. ამის, მდინარეს მოერთვიან ჯევი აღმოსავლიდამ გამომდინარენი, ამასა და დიგორის საშუალის კავკასიდამ და დასავლეთიდამ სვანეთისა და ამის შორისის კავკასიდამ. და ამ გემებიდამ გარდავლენან გზანი სვანეთს და დიგორს. და ამის წყლის სათავიდამ გარდავალს გზა რაჭას, ღებს და ლუხუნზედ. და მზღვრის ბასიანს: აღმოსავლით მთა კავკასი, ბასიანსა და დიგორს შორისი, სამჯრით მთა კავკასი, ამასა და რაჭას შორისი, ჩდილოთ მთა ჩერქეზის, ბასიანსა და ჩერქეზს შორისი; დასავლით მთა კავკასი ამასა და სვანეთს შორის. და არს ესე ბასიანი შენობიანი, დაბნებიანი, და უმეტეს გვარიანნი სხვათა ყოველთა ოსთაგან, და არიან მებატონენი ყმიანნი. დია მდინარე ესე ჩადის ჩერქეზსა შინა, მერმე მიერთვის თერგის მდინარესავე. არამედ რაოდენნი კავკასნი აღვწერენით, სცან მარადის მყინვარელ და თოვლიანად, ვითარცა სხვა სახელდობ გამოვაჩინეთ კავკასთა მთანი. კვალად რაოდენნი დაბანი ციხოვან-კოშკოვანნი დავსწერეთ, იგინი მათ უწოდებენ ქალაქად, არამედ ვინადგან არა აქუსთ მართველობა და განწყობილება, ქალაქთა, აქა დაბად ვსთქვით/

ქისტისათჳს. ხოლო აწ ვიწყებთ ჯევის აღმოსავლეთის კერძოთ კავკასიელთა, ვინადგან შევასრულეთ დასავლეთის წილი. განა ჯევის ბოლოს, სადა დაივაკებს მდინარე არაგვი

– 195 –

ანუ ლომევი, ამ არაგვს ხეთაძის დაბის ზეით ერთვის ქისტე-

თისწყალი და ძურძუკისა. ესე მიერთვის აღმოსავლეთიდამ, გამოსდის ძურძუკეთსა და ფშავ-ხევსურეთს (რომელი არს ფხოველი) შორის კავკასსა, დის სამჭრიდამ ჩდილოთ და მცირედ ჩდილო-დასავლეთ შუა. სიგრძით არს კავკასიდამ ლომეკამდე. ხოლო სად იყრებიან ორნი ესე მდინარენი, მუნ არს შუაში ჯარიეხი, კლდე დიდი, მოვლებული ველსა დიდსა გარე, ქარაფოვანი, და ამით არს ფრიად მაგარი, და შენი არს კოშკი დიდი, ზღუდოვანი ვითარცა ციხე, და ამ წყალსა ზედა, კეობაში, ამ ჯარიეხს ზეით, არს ქისტეთი, დაბნებიანი, შენობიანი.

ძურძუკისათჳს. კვალად ამის სამჭრით, ქისტეთ ზეით, არს ძურძუკი, შენობიანი, დაბნებიანი, კოშკოვანი ორნივე. ამ კეობათა მზღვრის: აღმოსავლით კავკასი, ქისტ-ძურძუკსა და ლლიღვს შორისი, სამჭრით კავკას ფშავ-ხევსურსა და ძურძუკს შორისი, დასავლით, კავკასი ქისტ-ძურძუკსა და ხევს შორისი, ჩდილოთ მთა ჩერქეზსა და ქისტეთს შორისი. და გარდავლენან გზანი ქისტ-ძურძუკიდამ ამ კავკასებთა ზედა ხევს, ფშავ ხევსურეთს, ლლიღვეთს და ჩერქეზთა შინა.

ღლიღვისათჳს. ხოლო ამ ქისტ-ძურძუკის აღმოსავლეთად არს ლლიღვეთი, ლლიღოსისაგან, ძურძუკის ძის ძისაგან სახელდებული, ანუ უმოსელობისათვის წოდებული. რომლის მდინარე გამოსდის ფშავისა და ლლიღვის შორისს კავკასსა, და მოდის სამჭრიდამ ჩდილოთ, და მიერთვის... წყალსა, მერმე მიერთვის ბორაღნისწყალსა. ამ წყალზედ არს ანგუსტი, დაბა დიდი და არს შენობიანი კეობა ესე და დაბნებიანი. და მზღვრის ლლიღვს: აღმოსავლით მთა ლლიღვსა და... შორისი, ჩდილოთ მთა ჩერქეზსა და ლლიღვს შორისი, სამჭრით – კავკასი, ლლიღვსა და ფშავს შორისი, დასავლით მთა ლლიღვსა და ძურძუკს შორისი. ხოლო ანგუსტის მოსახლენი არიან მგზავსნი ჩერქეზთა, რჯულით მოჰმადიანნი, სუნნი. ხოლო ამ ლლიღვის აღმოსავლით არს... კეობა, რომლისა მდინა-

– 196 –

რე გამოსდის ამასა და პანკის შორის კავკასსა, მოდის სამჭრიდამ ჩდილოთ, მიერთვის ლლიღვისწყალსა და მერმე მიერთვიან ბორაღნისწყალს დასავლეთიდამ. და არს კეობა ესეცა შენობიან-დაბნებიანი. და მზღვრის ამას: აღმოსავლით თუშეთსა და ამას შორისი კავკასი, სამჭრით კავკასი, პანკისსა და ამას შორისი, ჩდილოთ მთა ჩერქეზისა, ამასა და ჩერქეზს შორისი, დასავლით მთა ამასა და ლლიღვს შორისი. არამედ ეს კევნი, რომელნი აღვსწერეთ, პირველ იყო ყოველთა სახელი ძურძუკეთი, ხოლო აწ ესრეთ განიყოფებიან.

ხოლო არიან კეობანი ესენი ფრიად მაგარნი და შეუალნი მტერთაგან, მთით, კლდითა, სივიწროვითა და მდინარითა, და ტყითა, მწირი და მოუსავლიანი, მცირე პირუტყვიანი, ვითარცა აღვსწერეთ ოსეთი. ეგრეთვე კაცნიცა, რჯულითა, სარწმუნოებითა, ზნითა, ქცევითა, ჩვეულებითა სცან ოსთაებრ. არამედ აქუსთ ენა თვისი საკუთარი, და ქალნი მათნი

მოსილნი სხვებრ. არცა უწყიან კლვა და მესისხლობა ურთიერთთა. გარნა თუ შეიმთხვეს, მოხუცებულთა მათთა განბრ-
ჭობითა ზავ-ჰყოფენ, და არიანცა უმეტეს პირისწყლიანნი ოს-
თაგან, კაცით ქალამდე. არამედ იციან ორ-სამ ცოლობანი
და მრუშება ქმრიანობასა შინა, განა ქალწულთა – არაოდეს,
ვითარცა ოსთა. უწყიან ქვიტკირნი და მით აღიშენებენ სა-
ხლთა, კოშკთა და სიმაგრეთა. ხოლო მორჩილებენ და აძლე-
ვენ ხარკთა ჩერქებთა, მემჭრეთა თვსთა: უსაზრდლობისა, სა-
შიშლოსა და მარილისათვს.

ცხორება. ხოლო ოდეს მოვიდა კავკასოს წილხდომილ-
სა თვსსა და დაემენა ამათ ქვეყანათა, და დაიპყრა მან და ძე-
თა მისთა და ძის ძეთა მისთა, განმრავლდენ ესენი და იყუ-
ნენ მორჩილებასა შინა მცხეთელ მამასახლისისა, და ოდესმე
განდგომილნი და მტერნი, ვითარცა აღვსწერენით, გამოსვლა-
მდე ხაზართა მეფისა. ხოლო ოდეს გამოვიდა ხაზართა მეფე,
მისცა ქვეყანა ესე ურბანოს ძესა თვსსა (რომელმან უწოდა
ოვსეთი), და ტყვენი რანისანი და სომხითისანი. მაშინ მოვი-

– 197 –

და ურბანოს ტყვეთა მით, დაემენა თვთ, და ტყვენი იგინი
დააშენნა აქა, ველსა ამას. არამედ ძურძუკოს, ძემან ტინენი-
სამან, რომელი უწარჩინებულეს იყო ყოველთა ძეთა შორის
კავკასოსათა, შამოვიდა ესე ძურძუკოს კავკასიასა შინა და
პოვა ადგილი ფრად მაგარი, და აღაშენა ქალაქი, და უწო-
და სახელი თვსი ძურძუკი, და ხარკსა მისცემდა ხაზართა. და
ეწოდა შემდგომად მისსა ძურძუკეთი ჳევის აღმოსავლეთთა ჳე-
ობათა, ხოლო ჳევის დასავლეთისათა – კავკასნი ანუ დვალეთი,
რომელთა შინა დაემენნენ კავკასოს ძეთაგანნი და ნათესავ-
თაგანნი. და იყვნენ ყოველნი ძურძუკოს მორჩილებასა შინა,
და შემდგომად მისა – მის ჩამომავალთა, და ესენი მორჩილება-
სა შინა მცხეთელ მამასახლისისა, ვიდრე პირველის მეფის ფა-
რნაოზისამდე. ხოლო ფარნაოზ მოიყვანა ნათესავი ძურძუკო-
სი, ქალი ძურძუკეთიდან, და შეირთო თვთ ცოლად, და დაი-
მორჩილა კვალად უმეტესად ძურძუკეთი ამით. და შემდგომად
ფარნაოზ მეფისა, ვითარცა აჩენს ცხორება, იყუნენ მორჩი-
ლებასა შინა და მომცემელნი ხარკთა მეფეთა ქართველთათა
ძურძუკი, ჳევი, დვალეთი, კასრისკარს ზეთი. ხოლო სხვანი
იყუნენ მორჩილებასა შინა ოვსთა მეფეთათა³⁴⁷). ხოლო მოსვლა-

³⁴⁷) ოსთა მეფეების ყოფა-მდგომარეობას კავკასიის ერთა შორის სა-
კმაოდ ნათელს ჳვენს შემდეგი ლექსი:

„ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი, ჩარჯონიძე-ჭარხილანი:
ოს-ბაყათარ, დავით-სოსლან, ოთხ სამეფოთ მეზრძოლანი,
ფიდაროს, ჯადაროს, საყურ – მტერთა რისხვით შემხედვარნი,
გიორგი, ისაკ, რომანოზ – იქმნენ ქრისტეს კარგნი ყმანი.
ჩვენ გვიჭირავს მიმოვალთა ოთხივ კუთხივ იწრო გზანი;
კასრს სიმაგრე მაქვს, საბაჟო, აქ მიჭირავს ხადის კარი,
საიქიოს მოიძედე, სააქაოს კარგა მდგარი.
ოქროსა და ვერცხლის მიწა იმდენი მაქვს, ვითა წყალი.

სა თათართა ჩინგიზყეენთაგან და უმეტეს ბათოსა და ორხანი-საგან³⁴⁸) მოისროდენ და მოოჯრდნენ ქალაქნი და შენობანი მათნი, და მეფობა ოვსთა იქმნა მთავრობად, და შემოივლტოდენ ოვსნი ამ კავკასიათა შინა, და უმეტესნი უდაბნონი იქმნენ, ვითარცა არს დღესაც ჩერქეზი და კვალად შემდგომად მოსვლისა ლანგთემურისა და ადებისა კოსტანტიპოლისა³⁴⁹) ემძლავრენ ოსთა – იქით თათარხანი³⁵⁰) და აქათ ლანგთემურის ელნი მოჰმადიანნი, და შემოივლტოდნენ კავკასიასა შინა, და დაიპყრნეს კავკასთა ნათესავნი, რომელნი არიან დვალნი. და ოვსეთს მიერთთ ეწოდა ჩერქეზი ანუ ყაზარდი და ამისთვის განირყვნა და იქმნა მრავალ სამთავროდ. ეგრეთვე განყოფასა ქართლისასა სამ სამეფოდ, დაშთა ჰევი და დვალეთი მეფეთა ქართველთა, რომელი მოსცემენ დღედმდე ხარკსა მეფეთა და მთავართა მისთა ადგილნი ესენი. ხოლო ძერძუკ-ქისტს სდებენ თვსად კახნი და ლლიღვსაცა. არამედ არარაის მორჩილებდნენ ხარკით, და არიან მორჩილებასა შინა უფროს ჩერქეზთათა. ეგრეთვე სხვანი ოსნიცა. განა დიგორი მცირედ რასმე მორჩილებს რაჭის ერისთავს, ვინადგან უპყრავს რაჭა მას. და არს დღეინდელად დღედმდე ესრეთ და წარმართი უწყის ღმერთმან.

ქართველს მეფეს და მოვტაცე, არ დავაგდე ჩემი გვარი, მამწვდა, ფიცით მიღალატა, მან დაიდვა ჩემი ბრალი: ბაყათარ წყალსა მიეცა, აღიხოცა ოსთა ჯარი.

³⁴⁸) მე-XIII საუკ.

³⁴⁹) ოსმალთ აიღეს კოსტანტინეპოლი 1453 წელს, მოჰკლეს ქართველთა სიძე – იმპერატორი კოსტანტინე და ბერძნების წილ თვითონ გაბატონდნენ ამ დიდებულს ქალაქში.

³⁵⁰) ყირიმის ხანს ქართველები თათარხანს უწოდებდნენ.

ა ღ წ ე რ ა

საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საათაბაგოსი.

ადგილებთა სახელის წარმოჩენისათვის. ხოლო ქვეყნისა ამის სახელი არს საკუთარი ქართლი ამისთვის, რამეთუ არს წილივე ქართლოსისა და მისგანვე ეწოდა ქართლი და შემდგომად სიკუდილისა მისისა სქართლო ანუ საქართველო, და იწოდების დღედმდეცა ეგრეთვე. არამედ, ვინათგან ჟამითი-ჟამად შეეძინნენ სახელნი მრავალნი განყოფილებისაგან და ადგილებთა განყოფისათვის, და ისახელნეს ესრეთ: რამეთუ შემდგომად ქართლოსის სიკუდილისა, ცოლმან მისმან, განყო რა ძენი თვისნი და მისცა უხუცესსა ძესა თვისსა მცხეთოს ტფილისისა და არაგვის დასავლეთი, ფანავრის ტბის დასავლეთის ქვეყანა, წილი ქართლოსისა, ზღვამდე სპერისა³⁵¹) და ტაოს

და კლარჯეთს შორისის მთამდე, და დაიპყრა მცხეთოს ქვეყანა ესენი, – ამან მცხეთოს უწოდა ტფილისის და არაგვის დასავლეთს, ლიხის მთამდე და ტაშიშკარამდე ³⁵²), შიდა-ქართლი და ტაშიშკარსა და ფანავრის დასავლეთს ზღვამდე უწოდა ზემო-ქართლი; და განყო იგივე ქართლოსის სახელი ესრეთ. ხოლო შემდგომად მცხეთოს განუყო სამთა ძეთა და თვსთა წილი

³⁵¹) სპერის ზღვა – შავი ზღვა, უფრო კი მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე.

³⁵²) ასეა დედანში. იხ. შენიშვნა 225.

– 200 –

თვსი და მისცა უფლოს ძესა თვისსა რა იგი აღვსწერეთ, და ძესა თვსსა ოძრახოს მისცა ტაშიშკარს ზეითი და მტკვრის დასავლეთი ვიდრე ზღვამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ: სამცხე, გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო, და ამათ ადგილებთა უმეტეს ეწოდა ზემო-ქართლი. ხოლო ფანავრის დასავლეთი და მტკვრის აღმოსავლეთი, ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, მისცა მცხეთოს ძესა თვისსა ჯავახოს, და ამის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჯავახეთი; და არიან ამათ ადგილთა შინა ჯავახეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა და მტკვრის აღმოსავლეთი; ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამათი, არამედ ფარნაოზ დაიპყრა შემდგომად აზონის სიკუდილისა ³⁵³) და არს საზღვარი ამისი: აღმოსავლით, მთა, რომელი განვლის კლარჯეთსა და ტაოს შუა, ზღვამდე; სამხრით – მთა იგი, რომელს სდის მდინარენი და ერთვის ჭოროხსა; დასავლით – მთა აზრუმ-ბასიანს შორის განვლილი ზღვამდე, და ჩდილოთ – შავიზღვა. და არიან ამათ შინა თორთომი, ხახული, ისპირი, ფორჩხა, ბაიბურდი და ჭანეთი. (არამედ უცნობელ არს, რით ეწოდა სახელი ესე, განა საგონებელ არს დვლარჭნილთა და კლდოვან-ღრატო-ღრილოვანებისა მიერ და მალალთა მთათაგან: რამეთუ მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ, ჟამისა ანუ ნახევარ ჟამისა სავალთა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი. თურინჯი, ზეთის-ხილი და ყოველნი ნაყოფნი).

და ესრეთ განიყო სახელი ზემო ქართლისა სამად. არამედ აწ ოძრახოს წილს, გურიის მთამდე და არსიანის მთამდე, უწოდებენ სამცხეს, მცხეთოსისა და ქალაქის მცხეთის გამო, პირველვე წოდებულს მცხეთის მორჩილებსათვს (კვალად იტყვიან: ოდეს აღაშენა სუმბატ ბივრიტიანმან ³⁵⁴) ციხე დემოს,

³⁵³) ქ. ცხოვრებით აზონი მოკლა ფარნაოზმა 302 წელს ქრ. წ.

³⁵⁴) სუმბატ ბივრიტიანი ცხოვრებდა მეფე არმაზელის დროს (87 – 108 წ.

– 201 –

სამთა ციხეთათვს ლომისსა, ოძრახესა მეპირის პირედ, ესე იგი არს სამ ციხეთა, ამით იწოდა სამცხე) ³⁵⁵). ხოლო ამისვე წილი გურია აღვსწერეთ იმერეთსა ზედა, მუნ იხილავ. ხოლო

ჭოროხის მდინარე იწოდა ქვა-ყრილობით და რიყომანობით მას შინა მყოფთასა, რამეთუ მის მიერ დის მჩქეფრად და ჩქარად ³⁵⁶), და ჳევსა მისსა – ლიგანის ჳევად, კლდოვან განლიგე-

³⁵⁵) შემდეგი დროის ს ა მ ც ხ ე და ძველი მ ე ს ხ ე თ ი, ჩვენის მოსაზრებით, წარმოებულა ერთისა და იმავე სიტყვისაგან. მესხი=მეშეხი (დაბადებისა)=მესეხი (იეზეკიელისა)=მოსოხი=მოსხი (ჭეროდოტისა)=მუშკაია=მუშკა (ასურულ ლურსმურ ნაწერებისა: რადგან მ ე =მ ო=მ უ : მეველ (ინგ.)=მოველ=მუელ; მოციქული=სვან. მეცქვილ, მოწამე =სვან. მეწმ; მესხი=მუსხი (სოფელია მესხეთში), მუსხელაშეილი და სხ. ფორმები შკა, შეხი, სეხი ჳევანან ნუხის არემარეს ძველს სახელს შაქი=შექი, შაკიხი. ძველად ს ა ხ ლ ს ერქვა სახი („და წარვიდა ს ა ხ ი დ (სახლად) თვისად“). მე-სახი (მესახლე) ადვილად გადაიქცეოდა მოსახე-დ (მოსახლედ), მესეხად, მესხად, მოსხად, მუსხად, მუსკად, რადგან ამავე ფესვისა უნდა იყოს: ს ა კ ა ნ ი (გამოქვაბული, მცირე სახლაკი) (შეად. საკი, სკა). საკვირველი არ არის, რომ ერს რქმეოდა სახელი იმ შენობებისა, რომელშიაც ცხოვრობდა. ასე, კოლხიდის ერს მ ო ს ი ნ ე კ ე ბ ს ასეთი სახელი დაერქვათ მათ კომპეზისაგან, რომლებსაც ერქვათ მისინი (Mosyni). ს ა ნ ა ნ იშნავს აღშენებულს (საბას ლექსიკ.) და ამ ს ა ნ ა-დგან შემდეგ წარმოსდგა შ ე ნ ე ბ ა , შ ე ნ ი (თამარა-შენი, ახალ-შენი), შ ი ნ ა . და მ ო შ ე ნ ე მართლაც ნიშნავს მოსენაკეს, მოსახლეს. რადგან ს=ც: სხა-ლი=სვან. იცხ, დაცდენა=ინგ. დასტენა, ცდენა=სვ. (ლი)-სედ). ამიტომ სიტყვიდამ მესხი ადვილად წარმოსდგებოდა სამესხე=სამცხე (გერუნდივში ე ისპობა: ირემი – საირმე, მგელი – სამგლე). ადვილადვე შეიძლებოდა მ ე ს ხ ე თ ი-დამვე წარმომდგარიყო მსხეთი=მცხეთი=ცხეთი.

³⁵⁶) საბა ორბელიანით „ჭოროხი – მდინარისაგან ქვიშა შეყრილი“. ბერძენთ ძველი მწერლები მას უწოდებენ ბ ო ა ს -ს, რომელიც უნდა იყოს თარგმანი ქართულის ჭორ-ოხი ანუ როხ-როხი, რადგან ბერძნ. ბოას ნიშნავს ყვირილას, როხროხას.

– 202 –

ბისათვს, ანუ დაბისაგან, ეგრეთვე შავშეთი: ვითამ შავში და არა სპეტაკში, – მთა-კლდოვან ტყის გამო ³⁵⁷), და არტანუჯი – შვენიერებისათვის: „არა ტანი, არამედ უნჯი ³⁵⁸“. ანუ იწოდნენ ძეთაგან ოძრახოსათა, რომელთა ეწოდათ სახელი ესენი, და დაიმკვიდრეს-რა ადგილნი ესენი, უწოდეს სახელნი თვსნი. არამედ ჯავახეთს უწოდებენ მასვე ძველს სახელს ³⁵⁹); ხოლო არტანი ეწოდა მისვე ჯავახოსაგან: ვითამ ჯავახეთის „არა ტანი, არამედ პირი“. და კოლა იწოდა მუნ მცირე ქალაქის გამო. ხოლო ქვეყანასა კლარჯეთისასა ეწოდნენ სახელნი იგინი დაბნებთა და ქალაქებთაგან, მუნ მყოფებთა, ანუ ძის ძეთაგან ჳაოსისთა; და ჳანეთს ეწოდა მათგანვე, ანუ შემდგომად, მლი-

³⁵⁷) ჭეროდატეს Saspireს შეიძლება იყოს „პირი (მხარე) შავშთა“, ვინაითგან ჭოროხის მარცხნივ, Saspireს პირდაპირ, იყო „ჳისპირატისი“, ე. ი. ისპირეთი, ისპირი.

³⁵⁸) მეგრ. ჯი=რი: ხოჯი=ხარი, ყუჯი=ყური, ამიტომ არტანუჯი =არტანური, ბერდუჯი=ბერდური.

³⁵⁹) ჯავახეთი ჩვენ მიგვაჩნია ტავახეთად=ტაოხეთად (ო-ვა: თქო =თქვა, კომლი=კვამლი=სვ. კვამ, ეჩო=მეგრ. ეჩვა; ტ=ჯ: ტორი=ჯოხი=ინგ. ტოხი, ჯოხი. ერთისა და იმავე სიტყვის ფესვისაგან წარმო-

ებულა ჯავახი და ჯავა, ერთის ფესვისაგანვე ტაო, ტაოსკარი, ტაოხი (კსენოფონტესი), ტაი (კსენოფანტეს თანამედროვის სოფენინეტისა) და ტაიკი. მამასადამე, უნდა ყოფილიყო

ტაო – ტავა – ჯავა
ტაოხი – ტავახი – ჯავახი
ტაოხეთი – ტავახეთი – ჯავახეთი

ვითარცა ფარა – ფარეხი,

ქსენოფონტე სწერს: „ტაოხნი ცხოვრობენ მიუდგომელს ადგილას, საცა ინახვენ თავიანთ სარჩოს. იმათ ქვეყანაში შესვლა შეიძლება ერთად ერთის კარით“ (მის გამო თუ ჰქვიან ტაოს-კარი). ბერძნებმა ამათ წაართვეს მრავალი ხარი, სახედარი და ცხვარი. თვით ტასისკარი (იხ. შენიშ. 225) თავდაპირველად შეიძლება ყოფილიყო ტაოსკარი, ტაისკარი, ტაოხის კარი.

ქნელობისა და მდედრობისა მათათაჲს ჭანად³⁶⁰). არამედ ბაგრატიონთ მეფობასა შინა ყოველთა ამათ ადგილებთა და ქვეყანათა კრებით ეწოდა მესხნი *) იგივე ძველი სახელი სამცხეთოსი, და სიმოკლისათჲს მესხნი ითქმის³⁶¹). ხოლო ბრწყინვალემ მეფემ გიორგიმ³⁶² მისცა-რა ათაბაგობა და მის ქვეშე დააწესნა მის ქვეყნის ერისთავნი, მიერით იწოდა საათაბაგო და უმეტეს განდგომილებისა ყვარყვარე³⁶³ ათაბაგისაგან, და ისახელების დღედმდე საათაბაგოდ.

ხოლო სიგრძე ქვეყნისა ამის არს ქართლის საზღვრიდამ ქართლისყელამდე და ბაიბურდისა და ჭანეთის საზღვრამდე, და განი დევაბოინისა და ირიჯლუს და ყალნუს მთებიდამ ლადოსა და გურიის მთადმდე და ზღვამდე. და მზღვრის ქვეყანასა ამას: აღმოსავლით საზღვარი ქართლისა, რომელი აღვსწერეთ, და მთა ყარსისა, არტან-კოლასა და ყარს შორისი, სამჭრით – მთა წინ კსენებული, სომხით – ქართლის საზღვარი, რომელი აწ ისახელების ირიჯლუსა და დევაბოინის მთად,

³⁶⁰) სტრაბონი მოწმობს, რომ სანთ წინად ერქვათ მაკრონიო. დიონისე პერიეგეტი მათ უწოდებს სანნებად ანუ ჭანებად (Tzani). პლინიუსით მაკრონი ცხოვრობდნენ მდ. ირისიდგან ტრაპეზუნტამდე. მაკრონი, რასაკვირველია, იგივე მაგრალია, მეგრელი (მარგალი=მაგრალი) და სანები იგივე ზანები (სვანურად ზან – მეგრელი).

*) ამათ ყოველთა კრებით ქვეყანათა სწერენ ძველს ლეოღრაფიასა შინა, უწინარეს მაკედონელისაცა, სახელსა მოსხი, ესე იგი არს მესხი, და მათა დევაბოინისას, ირიჯლუსას, ყალნუსა და თორთომისას – მოსხის მთად, ეს არს მესხის მთა. ამით საჩინო არს მცნეთოსისა და მცხეთისგან იწოდა, სახელი ესე, და არს ძველითვე, ვითარცა იწოდა ბაგრატიონობასა შინა.

ვახუშტი.

³⁶¹) იხ. შენიშ. 355.

³⁶²) გიორგი ბრწყინვალე † 1346 წ.

³⁶³) ყვარყვარე† 1466 წ.

ჩდილოთ მზღვრის მთა ლადო ანუ ფერსათი და მთა აჭარა-გურიის შორისი და ზღვა პონტოსი; დასავლით – მთა აზრუმისა, ეზინგისა და საქართველოსყელს შუა წავლილი, ანუ რკინის-პალოსი, და მისრული ზღვამდე, რომელი აღვსწერეთ ტრაპიზონისა და ჭანეთის საზღვარი **).

ქვეყნისათვის. ხოლო არს ქვეყანა ესე ფრიად მრავალ და დიდროვანმთიანი, კლდიანი, ჳევიანი, ღრატოიანი, ტყიანი, შამბ-შროშნიანი, მდინარიან-წყაროიან-ტბიანი და მცირედ ველოვანი; ზამთარ ადგილ-ადგილ ცივი და დიდთოვლიანი და ადგილ-ადგილ ფრიად თბილი, ზაფხულს შეზავებული: რამეთუ აქუს მთანი და აგარაკნი ფრიად ახლოს, ხოლო ადგილს ფრიად ცხელი და გაუძლისი, თვინიერ აგარაკთა. ჰავით მშვენი და კეთილი, არამედ ზღვის კიდეთა არა ეგრეთი ნაყოფიერებს ქვეყანა ესე ყოვლითა მარცვლითა და არა ყოველგან. ადგილად აკეთებენ აბრეშუმსაცა მცირედ. და ხილნი, რომელნიცა აღვსწერეთ, არიან მრავლად და კეთილნი. არიან წალკოტნი, მტილნი და სავარდენი. განა ტყეთა, მთათა და ველთა, ვიეთთა ადგილებთა შინა, მრავალ არიან, ვინადგან მთა და ველნი შროშნითა ფშვიან. პირუტყვი ყოველნი მრავალნი და ნადირნი მრავლად, არამედ ქურციკი არა არს. ფრინველნი ურიცხვნი, განა დურაჯი, შხერო, ასკატა არა არს აქა. ჩიტნი და სირნი უამრავნი. მდინარენი მრავალნი, დიდნი და ჩქარად მომდინარენი. წყარონი ტკბილნი, მშვენი და კარგნი. ტბანი კეთილნი და თევზიანნი და უმეტეს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. არამედ ზუთხი არა არს მდინარეტბათა ამათ შინა, არცა კირჩხიბი. მწერნი და მძრომელი ადგილ-ადგილ მრავალნი, და ადგილად არა ეგოდენნი. ფუტკარი მრავალნი, და თაფლნი კარგნი და მრავალნი.

კაცისათვის. ხოლო კაცი და ქალნი არიან მგზავსნი ქა-

***) ესენი არიან მოსხის მთანი.

ვახუშტი.

– 205 –

რთველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მკნენი, შემმართველნი, შვენიერნი, ცოდნა-ველოვნების მოყვარენი, არამედ აწ, მაჰმადიანობის გამო, არღარა. სარწმუნოებით იყუნენ, წლისამდე ქრისტესისა ჩქევ, ქართულისა ტიდ-მდე, სულიად ქრისტეანენი ქართველთა თანა, და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი; ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მოჰმადიანნი და გლეხნი – ქრისტეანენი, არამედ კლარჯეთს გლეხნიცა უმეტესნი მოჰმადიანნი; გარნა ვინანიცა არიან ქრისტეანენი, იგინიცა უმწყსელნი არიან, ვინათგან არღარა რაისა მორჩილებენ ქართლის კათალიკოზსა, და ბერძენთა არა სცალს მათთვის ამისთვის უეფისკოპოზონი და უხუცონი არიან, თვინიერ რომელნიმე ქართლს იკურთხიან³⁶⁴). ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. განა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვიან ქართულსავე. სამოსლით მოსილნი არიან – წარჩინებულნი და მოჰმადიანნი ვითარცა ოსმალნი და ქრისტეანენი ვითარცა ბერძენნი, ხოლო ჯავახეთისანი და ვიეთნიმე მესხნიცა ვითარცა თრიალელნი, და გულისხმაჰყავ ეგრეთვე ქალნიცა მათნი.

სამცხისათვის. ხოლო ქვეყანასა ამას შინა არიან მდინარენი უდიდესნი მტკვარი და ჭოროხი. რამეთუ მტკვარს მოერთვიან ყოველნი მდინარენი სამცხისანი, ჯავახეთისანი და კოლა-არტანისანი, და ჭოროხს სულიად კლარჯეთის მდინარენი, თვნიერ ჭანეთისანი. ამისთვის ჩვენ კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე აღწერასა, ვინადგან დაგვშთა ქართლიდამ სრულად აღწერა მისი.

და მდინარე ესე მტკვარი გამოსდის, კოლას ზე-

³⁶⁴) იხ. სამცხე-საათაბაგოში მაჰმადიანობის გავრცელების შესახები ცნობები „საქართველოს კალენდარში“ (1904 წლ., გვ. 94 – 96).

– 206 –

ით, არსიანის მთას და აწ წოდებულსა ყალნუს და ყარსს მთასა, და მუნიდამ მიდის სამჭრეთიდამ ჩდილოეთად ვიდრე ახალციხის წყლის შესართავადმდე; მერმე მუნიდამ გაბრუნდების აღმოსავლეთად და მიდის დასავლეთიდამ აღმოსავლეთად ჭობისკევადმდე; და მას ქვეითი აღვსწერენით ქართლსა ზედა. გარნა ესე მტკვარი დის ერუშეთის მდინარის შესართავიდამ ვიდრე ჭობისკევამდე ქართლისაგან უმეტეს ჩქარად და კლდოვანსა და ხრამსა ხქვიანსა შინა. და ერუშეთის მდინარის შესართავს ზეით, არტანსა და კოლასა შინა, ფრიად მდორედ და გრეხით, სივაკის გამო, და არსცა თევზთა სიმრავლე მას შინა, და მთის კერძოდ უფროს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. სასმისად არს გემოიანი და შემრგო უფროს ქართლისაგან, და სხვად არარადმდე საწმარი.

ხოლო ამ მტკვარს, ჭობისკევს ზეით, მოერთვის ჩდილოდამ ქვაბისკევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა. ამ კევის დასავლით, მტკვრის კიდეზედ, არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი (ვგონებთ ამას დემოთისციხედ, რომელი აღაშენა სუმბატ ბივრიტიანმან, და განავსნა სპითა შემწედ წუნისათვის და შურად ოძრახოსა და ლომსიასათვის, და რათა ვერღარა ვიდოდენ სპანი ქართლისანი მას ზედა, ვინაითგან ჯავახეთი ეპყრა მასვე) ³⁶⁵). ამ ციხეს ზეით მოერთვის მტკვარს კევი ბობნავისა, გამომდინარე კოდიანის მთისა. მოდის ჩრდილოდამ სამჭრით მტკმრამდე. ამას ზეით მოერთვის მტკვარს სლესისკევი ჩდილოდამ. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამჭრით (ამ კევთაგან ერთს ვგონებ ლოგადკევად). სლესისკევს ზეით მოერთვის მტკვარს სამჭრიდამ თიხრევისკევი, გამომდინარე კოდიანისა და მომდინარე ჩდილოდ. ან თიხრევისკევს მოერთვის ყიწცვისს სხვა კევი, გამოსდის კოდიანსავე. თიხრევისკევს ზეით, მტკვრის კიდეზედ, სამჭრით,

³⁶⁵) იხ. შენიშვნ. 4.

– 207 –

არს აწყვერი, ქალაქი და ციხე დიდშენი მოსახლენი არიან მე-

სხნი, სომეხნი და ურიანი ვაჭარნი, არამედ წარჩინებულნი – მოჰმადიანნი. აქა არს ეკლესია დიდშენი, შვენიერად ქმნული, გუმბათიანი, ყოვლადწმიდის ღუთისმშობლისა. იჯდა მიტრაპოლიტი, მწყემსი ყვიზის კორტანეთს ზეითისა და მტკვრის ჩდილოეთისა და ბოცოს წყლის ჩდილოეთის კერძოსი, ვიდრე გურიის მთისამდე. გარნა აწ უქმი არს ³⁶⁶). არამედ ციხესა შინა დგანან იენგიჩარნი ³⁶⁷). აქ არს ხიდი მტკვარსა ზედა.

ამის ზეით მტკვარს მოერთვის ზივილიის ჳევი, ჩდილოდამ, სპარსს გამოსდის ფერსათს და მოდის სამჯრით. ამ ჳევს ზეით, ხიდის-თავს, მტკვარს მოერთვის სამჯრიდამ ხოსპიოს ჳევი, გამომდინარე კოდიანისა და მომდინარე ჩრდილოთ. ამის პირისპირ, მცირეთ ზემორ, ჩდილოდამ მოერთვის მტკვარს, წინუბანს, აბანოსჳევი. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამჯრით. ამ ჳევს ზეით, წნისს, ერთვის მტკვარს წნისისჳევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა. ეს მოდის პირველ ჩდილო-დასავლეთიდამ აღმოსავლეთს-სამჯრეთს შუა, მერმე ჩდილოდამ სამჯრით ამ ჳე-ვზედ არს, წნის ზეით, მონასტერი, მაღალს კლდესა ზედა, კეთილ შენი, გუნბათიანი, და აწ უქმი. ამ ჳევის სათავეს, მთასა შინა, არს ჳვინტის დასავლეთად, ჳვარისციხე, მაგარი და დიდშენი. ჳვინტას არს მონასტერი კეთილი, შვენიერშენი და აწ უქმი. წნისს არს, მტკვარზედ, ხიდი კარგი. ამ ხიდს ზეით მომდორდების მტკვარი და მოდრკების სამჯრიდამ აღმოსავლეთად. სად მოდრკების, მოერთვის მტკვარს მუნ ახალ-

³⁶⁶) დიდებულის აწყურის ტაძრიდამ აწ დაშთენილა მხოლოდ სამი კედელი, ისიც დაზიანებული, დანგრეული. მის აშენებას მიაწერენ მე-VII საუკ. მე-XIII საუკ. დაინგრა მიწის ძვრისაგან. შემდეგ განაახლეს. აწყურის ღუთისმშობლის სასწაულთმოქმედი ხატი, მატანის გადმოცემითი აქ მოიტანა ანდრია მოციქულმა. ახლა ეს ხატი გელათის ტაძარშია.

³⁶⁷) ოსმალთა ჳარი აწყურის ციხეში იდგა 1828 წლამდე.

ციხის წყალი, და ახალციხისწყალი ეწოდების კვანჯლამდე ამ წყალსა, და მოდის დასავლეთიდამ აღმოსავლეთად. ხოლო კვანჯლას ზეით ახალციხის წყალი განიყოფის ოთხ მდინარედ, და ეწოდების თვს თვსნი სახელნი. ხოლო ამ ახალციხის წყალს, მტკვარს ზეით, მოერთვის ოლდამისჳევი მარდაებთან. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის სამჯრიდამ ჩრდილოთ. ამ ჳევს ზეით, ახალციხეს, ერთვის, ურიაებთან, ბორჯომისჳევი, მისვე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. აქა არს ახალციხე ³⁶⁸) ქალაქი, ფერსათის მთის კერძოთ ჩამოსულს კლდესა ზედა. არს ციხე ქალაქის თავს (ამას ვგონებ ლომსიად: ვინათგან, ისახელეებისრა ახალციხე ცხოვრებასა შინა, არღარა მოიკსენების მერმე ლომსია). ამ ახალციხეს უდის წყალი თვსი სამჯრით და დასავლით – ლიკანისჳევი, რომელი გამოსდის ფერსათს და მოდის სამჯრეთად. ხოლო ქალაქი არს მოზღუდვილი ციხიდამ ქვიტკირის სამის ზღუდით. მას შინა მოსახლენი არიან წარჩინებულნი და ჩენილნი მოჰმადიანნი, და ვაჭარნიცა. გარნა სახლობენ სომეხნი, ურიანი და მცირედნი მესხნი-

ცა. ჰავით არს მშვენი, ზამთარს ცივი და თოვლიანი, ზაფხულის არა ეგდენ ცხელი. გარემოს ქალაქისა წალკოტნი, ვენახნი და ხილნი მრავალნი. აწ მჯდომარებს ფაშა მუნ, რომელსა უწოდებენ – საქართველოსანი კვალად ათაბაგადვე, ხოლო ოსმალნი – ახალციხის ფაშად, და უპყრავს ამას სულიად სამცხე საათაბაგო ³⁶⁹).

ხოლო ახალციხეს ზეით, კვანჯლას, მოერთვის ახალციხის წყალს ოცხისწყალი. ეს გამოსდის ფერსათს და

³⁶⁸) ხალკოკონდილა (ჰანი, ნ. 2, გვ. 3) ამ ქალაქს უწოდებს ხალტციხი. იქნება, მართლაც, ამ ქალაქს ძველად ერქვა არა ახალციხე, არამედ ხალტციხე ანუ ხალდციხე, ციხე ხალდთა. გრაფ პასკევიჩმა ახალციხე დაიპყრა 1828 წ. 16 აგვისტოს.

³⁶⁹) ათაბაგობა (ახალციხის ფაშობა) მოისპო 1628 წლიდგან.

მოდის ჩდილოთ დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთს-სამჯრეთს შუა. ამ ოცხისწყალს ერთვის, ვაშლობს, პანტნოვანისხევი, გამომდინარე ფერსათისა, და მოდის ჩრდილოდამ სამჯრით. ამ ჯევის ზეით, მთის ძირში, არს ოძრხხე, რომელი აღაშენა ოძრახოს, ქალაქი და ციხე, და უწოდა სახელი თვსი. ამისაგან ეწოდაცა საერისთოსა ამას საერისთო ოძრახოსი, და იყო ქალაქი და ციხე, განყოფილებისამდე სამეფოსა, საერისთოდ, და შემდგომად მისა – დაბად. ხოლო აწ არს ოჯერ, და ციხე შემუსვრილი. მცირედ ამის ქვეით, სამჯრით, არს მთის კალთას წყაროდ გამომდინარე, ფრიად დიდი და ცხელი, მდულარის მგზავსი, რომელსა უწოდებენ ოცხეს. მას ზედა არს შენი აბანო, და ბანობენ მრავალნი: რამეთუ ჰკურნებს ქარით დახუთვილსა ძლიერსა, მუწუკსა და ბუგრსა, ძნიად საკურნებელსა მკურნალთაგან ³⁷⁰). გარდავალს აქედამ გზა კაკას ³⁷¹) ხიდზედ ბაღდადს. ამ გზას ეწოდა, მთით, რკინისჯვარი ³⁷¹). ამ ოცხისწყლისა და ახალციხის წყლის შესართავს ზეით იყრებიან ერთად ქვაბლოვანისა და ბოცოს წყალნი, და მოერთვიან ოცხე ახალციხის წყალს. და ქვაბლოვანისწყალი დის ოცხესწყლის სამჯრით და გამოსდის გურიის მთასა, მოდის ჩდილო-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-სამჯრეთს შუა, და ამის სამჯრით დის

370) ოძრახე ანუ ოძრხე უნდა ნიშნავდეს საძროხეს, საძროხე ადგილს (სა=მეგრ. ო: სა-ზომელი=ო-ზომალი, სა-რტყელი=ო-რტყაფუ, საფეთქელი=ო-ფეთქალა, სა-ღორე=ო-ღეჯე). თვით ოცხე-ც თუ არ არის იმავე ფესვისა, რომლისგანაც წარმოსდგა ს ა მ ც ხ ე, ან და სიტყვები ცხელი, სიციხე, შეიძლება იყოს იგივე ოძ(რ)ხე, რადგან „ოცხე“ უახლოვდება მეგრ. ჩხუ (ძროხა). დღეს აქაურს აბანოებს უწოდებენ აბასთუმანს (აბაშთ-მანი, ვითარცა კოდ-მანი, ფლავის-მანი, ტიმოთის-მანი და მრ. სხ.).

371) კ ა კ ა კაცის სახელია. შეად. კაკი (აწ კახი).

372) ანდრია მოციქულმა აქ აღმართა რკინის ჯვარი (ქართ. ცხ., გვ. 42).

ბოცოსწყალი. ეს გამოსდის გურიისა და აჭარის მთასა, მო-

დის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. და ამ ბოცოსწყალს, ხვანას ზეით, ერთვის სხვა ჯევი, რომელი გამოსდის გურიისვე მთასა. ესეც მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამას ზეით, ბოცოსწყალზედ არს, ნაოხარს, სასახლე თამარ მეფისა, დიდ-შენი, შვენიერს ადგილს და აწ ოჯერ. ბოცოსწყალსა და ქვაბლოვანისწყალს შორის, ხვანასა და უდეს შორის, არს მთა წარსრული გურიის მთიდან აღმოსავლეთით. ამ მთასა შინა არს ვანას მონასტერი, შვენიერი, კეთილ-ნაგები, და მუნვე ქვაბნი გამოკვეთილნი, დიდ-დიდნი, კლდესა შინა, და აწ უქმნი. ამავე მთაში არიან ზეგანის დაბნები. ხოლო ბოცოს და ქვაბლოვანის წყლის შესართავს ქვეით ამ წყალს ერთვის ჯაყისწყალი. გამოსდის არსიანის მთას და მოდის აღმოსავლეთად და მოერთვის ბოცო-ქვაბლოვანის წყალს სამკრიდამ, და ამ ჯაყისწყალს, ჭვინტას ქვეით, მოერთვის ტყისსოფლისჯევი. გამოსდის ერუშეთის მთას და მოდის სამკრით ამ კვეს ზეით, ჯაყისწყალსავე, წურწყუმას, მოერთვის ფოცხვისჯევი. გამოსდის ერუშეთსა და მის შორის მთასა, მოდის დასავლეთად და მერმე ჩდილოდ. ხოლო წურწყუმას არს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-შვენიერად ნაგები და დიდი. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ბოცოსწყლისა და ახალციხისწყლის სამკრეთისა, ვიდრე. მტკვრადმდე და ერუშეთისა და არსიანის მთამდე ³⁷³). წურწყუმს ზეით, ჯაყისწყალზედ, არს ყველის-ციხე, მრავალჯერ შემუსრვილი და აწ ოჯერი ³⁷⁴). ყველს ზეით, მთაში, არს ზარზმას მონასტერი გუნბათიანი, კეთილშენი, შვენიერს ადგილს და აწ

³⁷³) წურწყუმას ტამარი გაოხრებულია.

³⁷⁴) ყველისციხე ანუ ყველი შესანიშნავი და სახელგანთქმული სიმაგრე იყო მე-IX – X საუკუნეიდგანვე. ბერძნის მწერლები მას უწოდებენ „კუელს“ (ჰან, ნ. 2, გვ. 2, 3). (იხ. ქვემო „ტბეთი“).

– 211 –

უქმი ³⁷⁵). ხოლო ქვაბლოვანისა და ბოცოსწყლის სათავიდან გარდავლენან გურიას და აჭარას გზანი, და ჯაყისწყლის სათავიდან გარდავალს აჭარასა და შავშეთს გზანი, და ფოცხვისწყლის სათავიდან გარდავალს ერუშეთს გზა. არამედ აწ, ვინადგან აღვსწერეთ ახალციხის დასავლეთი, ამისთვს კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე, და აღვსწერთ მის შემრთველს წყალთა.

ახალციხისწყლისა მტკვრის შესართავს ზეით, მტკვარს მოერთვის ცუნქისჯევი. გამოსდის ერუშეთის მთას და მოდის აღმოსავლეთ-ჩდილოს შორის. ამ კვეს ერთვის ღრელისჯევი, მისვე მთის კალთის გამომდინარე. ამ კვეზედ არს საფარას მონასტერი, შვენიერად დიდშენი, გუნბათიანი, ყოვლად-წმიდისა. ეს იყო შემკული ყოვლითა საეკლესიოსა და წმიდათა ნაწილებითა, და დაეფლოდნენ ათაბაგნი, და აწ არს ხუცის ამარ³⁷⁶).

³⁷⁵) ზ ა რ ზ მ ა ნიშნავს ზარცემას, ზარ ქმნას (ზარ-ზმა). მისი სახელი ამართლებს მიზეზს მისის აშენებისას. დავით კურატპალატის ჯარს წაუძღვა სახელოვანი თორნივი და დაამარცხა ვარდა სკლეროსი, იქიდგან დაბრუნებულთ აუგიათ ეს ტამარი და დაურქმევიათ ზარ-ზმა. წარწერა გვაუწყებს: ივანე სულაისძემ აღვაშენე ეს ეკვდერი (ზარზმისა) მაშინ,

როდესაც სკლეროსი განდგა და კურატპალატ დავითმა (+ 1001 წ.) – ადიდენ ღმერთმან – უშველა წმიდათა იმპერატორთა და ჩვენ ყველანი წარგვგზავნა შველად მათდა. სკლეროსი უკუუაქციეთ. დავითმა აღაშენა ეს ტრაპეზი. ე. თაყაიშვილის გამოკვლევით, ზარზმა აუშენებიათ სწორედ შემდეგ სკლეროსის დამარცხებისა, მეათე საუკ. გასულს. ტამარი მთლათ მოხატულია, აქვს მრავალი შესანიშნავი წარწერა, სრულად გადმოწერილი ე. თაყაიშვილის მიერ 1903 წელს. მის ახლოს არის სოფელი ჩორჩანი, საიდგანაც ყოფილან სახელოვანნი მოღვაწენი მე-X-XI საუკუნოისა, ჩორჩანელია. ტარს უკვე აახლებენ, ხოლო სწორედ მისი ყადისა და მისი მგზავსი უკვე ააშენეს აბასთუმანს.

³⁷⁶ საფარა – საფარველი (სა-ფარა). საფარაში 12 საყდარია და უმთავრესი კი წმ. საბასი. საფარის უმთავრეს ტამარზედ უდიდებულე-

– 212 –

ამავ კევს ზეით, ცუნქისკევს მოერთვის ჭობარეთისკევი, გამომდინარე მისვე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე (ამას ვგონებთ ხინგის მდინარედ). ამ კევს მოერთვიან, კევაშენებს, ორნი კევინი, დასავლეთიდან მომდინარენი. ხოლო ხობას ზეით არს, ცუნქადრელის კევთ შორის, თმოგვს, კლდესა ზედა, ციხე შენი. თმოგვი იყო ქალაქი, არამედ აწ არს დაბა ³⁷⁷). კვალად მტკვარს მოერთვის, ცუნქისკევის შესართავის პირისპირ აღმოსავლიდამ, ინწყორასკევი, გამომდინარე კოდიანის მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ კევს მოერთვის, გიორგიწმიდას, სხვა კევი სამწრიდამ მცირე. ხოლო ცუნქისკევს ზეით, მტკვრისა და წითელისკლდის დასავლეთით, არს მონასტერი გუნზათიანი, დიდშენიერი, შვენიერს ადგილს და აწ ცალიერი. კვალად მტკვარს მოერთვის, წითელკლდეს ზეით, ღობიეთის პირისპირ, ოშორისკევი. ესე გამოსდის კოდიანის მთას და მოდის დასავლეთად. ამ კევზედ ზემო-ოშორას ზეით, არს მონასტერი გუნზათიანი, დიდ-კეთილად ნაგები და აწ ცარიელი. ოშორასკევის შესართავს ზეით, ინდუსას, არს ხიდი მტკვარზედ. მას ზეით მოერთვის მტკვარს

სი ძნელად თუ კიდევ იქნებო, ამბობს დიუბუა. მისი გეგმა მოგვაგონებს გელათის საყდარს, მაგრამ ჩუქურთმით ეს მდიდარია იმაზედ. მეტად ხელოვნურად ნაკეთებია მისი სარკმლები და სვეტები. აქვეა წმ. მარინეს საყდარი შესანიშნავის წარწერებით, რომელიც უკვე გადმოიღო ე. თაყაიშვილმა (იხ. ბაქრაძის „Кавк. въ др. пам. Христ“. „Материалы по арх. Кавказа“, გამოცა IV, I. ვეიდენბაუმისა Материалы, გვ. 380).

³⁷⁷ თმოგვი ააშენა მეფე ფარნაჯომმა მე-III საუკ. ქრ. წ. აქ დაიბადა სახელოვანი მწერალი სარგის-თმოგველი, კაცი ფილოსოფოსი, ბრძენი, თანამედროვე თამარ მეფისა და მისის შვილებისა, მთარგმნელი ვისრამიანისა. აქ იყო, ამბობს პ. იოსელიანი, სასახლე თამარ მეფისა, და ამ სასახლის ნანგრევები დღესაც მოჩანსო მიუდგომელს კლდეზედ. არსებობს აგრეთვე ეკლესიაო და მასში საფლავი სარგისისა („Город...“).

– 213 –

სველისკევი დასავლეთიდან. ამას ზეით ერთვის მტკვარს ასპინძისკევი, აღმოსავლეთიდან. გამოსდის კოდიანისას ანუ ჯავახეთის მთას. ამის შესართავთან არს ხიდი მტკვარსა ზედა. ასპინძის თავს და აგარის ბოლოს არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი ³⁷⁸) ასპინძის ზეით, ჩდილოთ კერძოთ, არს მგელცი-

ხე, მაგარი, დიდ-შენი ამავე ჯევეზედ, ოთას, არს კლდესა შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი დიდ-დიდნი, სახიზრად. ოთას ამ ჯევეს ერთვის ჯავახეთისჯევი. გამოსდის ჯავახეთის მთას და ასპინდისჯევის სათავეზედ, მთის ძირში, არს შორაპანს მონასტერი უგუმბათო, შვენიერს ადგილს, დიდშენი, სულიად სოფის კენჭით და აწ ცალიერი. ასპინდისჯევის შესართავს ზეით მოერთვის მტკვარს ვარენთისჯევი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის დასავლეთად. ვარენთას არს ციხე მაგარი, კლდესა ზედა შენი. ამ ჯევის შესართავს ზეით, მტკვარს მოერთვის აღმოსავლიდამ კოხტისჯევი. გამოსდის ჯავახეთის მთას ანუ კოდიანს და მოდის დასავლეთად. კოხტას ამ ჯევეს მოერთვის სხვა ჯევი მისვე მთის გამომდინარე. ამ ორს ჯევეს შორის არს ციხე კოხტის, დიდშენი და მაგარი ³⁷⁹). კვალად მტკვარს მოერთვის, კოხტისჯევის შესართავს ზეით, დადეშისჯევი, გამომდინარე ერუშეთის მთისა. დადეშს არს მონასტერი გუნბათიანი, კე-

³⁷⁸) ასპინძას მოკლეს ნასრი 888 წელს. ასპინძას ერეკლე მეფემ დაამარცხა დიდძალი ოსმალთ ლაშქარი 1770 წელს, 20 აპრ.

³⁷⁹) მე-XIII საუკ. შემოესივნენ საქართველოს თათრები (მანღულუები), მოსწვეს, გააოხრეს ქვეყანა და მძიმედ დახარკეს. აქ, კოხტას, შეიყარნენ საქართველოს თავკაცი (ცოტნე დადიანი, სარგის თმოგველი, შანშე, ვარამ გაგელი და სხ., მოილაპარაკეს, როგორ უშველონ ქვეყანას და როგორ გაათავისუფლონ. ვიდრე დაწყობილობას სისრულეში მოიყვანდნენ, თათრებმა შეუტყეს და შეიპყრეს ყველანი, გარდა ცოტნე დადიანისა. შემდეგ ცოტნეც შეპყრობილებთან მივიდა, თავი იმართლეს და განთავისუფლდნენ პყრობილობიდან (ქ. ცხ., 375).

თილ-შვენიერს ადგილს შენო აწ ცალიერი. ამ ჯევის შესართავს ზეით, ნიჯგორის პირისპირ, მტკვარს მოერთვის, შულავრისჯევი, გამომდინარე ერუშეთის მთისა. ამ ჯევეს ზეით, ხერთვისს, ერთვის ჯავახეთის მდინარე მტკვარს, რომელსა უწოდებენ ჯავახეთის მტკვრად. და ამ მდინარეს მოერთვიან ყოველნი ჯავახეთის მდინარენი. ხერთვისს არს ხიდი მტკვარსა ზედა ³⁸⁰). ამ ხიდს ზეით მოერთვის მტკვარს ჭაჭარაქისჯევი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის აღმოსავლეთად. ამ ჯევეს ზეით მოერთვის მტკვარსვე ქარზამეთისჯევი, გამომდინარე მისვე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე. ქარზამეთს არს მონასტერი გუნბათიანი, მდიდრად შენი, კეთილს ადგილს და აწ ცალიერი. ამას ზეით არს ვარძიას მონასტერი, კლდესა შინა გამოკვეთილი, სენაკ-პალატებითურთ, და მას შინა აღშენებული და მეფის გიორგისაგან და შესრულებული თამარ მეფისაგან. ესე შემკული იყო საეკლესიოს სიმდიდრითა და ყოვლის წესიერებითა. დაფლულ არიან და მეფე გიორგი, ოე მეფე კოსტანტინე და სხვანიცა. არამედ აწ ცალიერი ³⁸¹).

ხოლო აქამომდე, რომელნი აღვსწერენით, ესე არს უმე-

³⁸⁰) ზღვათა და წყალთა საშუალს ხმელს ადგილს ჰქვიან ხ ერთვისი და, მართლაც, აქაური ხერთვისიც ასეთია: კლდიანი, ხმელი, მწირი, მარჯვენა კიდეზე მტკვრისა და მარცხენა კიდეზე მასში შემდინარე ჯავახეთის წყლისა. სიმწირის და სივიწროვის გამო აქაურები ღრმად ხვრეტენ

კლდიანს ფერდობებს, აყრიან ნოყიერ მიწას და ახარებენ ხეხილებს. აქვე არის მაგარი და ბურჯებიანი ციხე. ხერთვისი და წუნდა შესანიშნავ სიმარეებად ითვლებიან მე-IV საუკუნითგან ქრ. წინ. ხერთვისის ციხის კედელზე არის წარწერა „მეფეთ მეფე, სე“ (ქორონიკონს 985 წ.).

³⁸¹⁾ ვარძია კლდეში გამოკვეთილი დიდი ქალაქია, ეკლესიებიანი, სენაკ-პალატებიანი, მეიდნებიანი, წყაროიანი, ვენახ-ბაღიანი გარედგან შესავალშივე. იგი დაიტევს 20,000 კაცს. ვარძია ააოხრა შაჰთამაზმა 151 წელს.

– 215 –

ტესად ზემო-ქართლი და შემდგომად სამცხე წოდებული, და აწცა სამცხედვე ისახელების. და მზღვრის ამ სამცხეს: აღმოსავლით საზღვარი ქართლისა და მთანი კოდიანისა, შარვაშეთისა და საზღვარი ჯავახეთისა, სამჯრით მთა ერუშეთისა და სამცხეს შორისი, მერმე არსიანის მთა, შავშეთსა და ყველს შორისი. ხოლო არსიანის მთა ³⁸²⁾ მდებარებს სიგრძით აჭარის მთიდან არტანამდე, აღმოსავლეთ-სამჯრეთს შუადამ ჩდილოთ-დასავლეთს შუა. და არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი. გამოსდიან მდინარენი ამიერ და იმიერ. არს ყვავილოვანი, ბალახოვანი, წყაროიანი, ნადირიანი, ფრინვლიანი. არტანიდამ მოდრკების არსიანის მთა და წარვალს სამჯრით, მიადგების ყარსის მთას. ამ არსიანის მთას უწოდებენ არტანს – ქვა-ყრილს, და კოლას-ყალწუმთას. ამ მთას აქუს აღმოსავლით კოლა, არტანი და დასავლით – არტანუჯი და ფანასკეტი. და არს მთა ესე არსიანსავით, არამედ უმეტესად უტყეო. ხოლო დასავლით მზღვრის სამცხეს მთა გურია-აჭარისა, რომელი მდებარებს ჩდილოდამ სამჯრით, ფერსათის მთიდან არსიანამდე. და არს ესეცა თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, წყარო-მდინარიანი, შამბ-ყვავილიანი, ნადირ-ფრინვლიანი; და ჩდილოთ მზღვრის მთა ფერსათი, არამედ პირველ-წოდებული ღადო და ლომსია, და ქართლის კერძოდ ეწოდების მახვილო, რომელი არს უმაღლესი და მარადის თოვლიანი, მყინვარი და სიმაღლე-სიწვრილისათჳს ეწოდა მახვილო. და ძეს მთანი ესე აღმოსავლეთი-

382) ა რ ს ი ა ნ ი და ს ი ტ ყ ვ ა ლ ი ხ ი ერთის მნიშვნელობისა უნდა იყოს: ლ ი ხ (სვან.)=ა რ ი ა ნ; ამავე არსებით ზმნიდგან ალბად წარმოსდგნენ სახელები არტანი=არდანი, არტანუჯი (არტანური) – არდანიუჯი (არდანური): შეად. მ-ერდე=არსი, არდა (სვ.)=ორდუ (მ.)=არი-ედ. არსიანი მნიშვნელობით უნდა იყოს იგივე ა რ ს ი ს ა (ესრეთი სახელი ქვეყნისა გვხვდება ვანის ლურსმურ ნაწერებშია). შესაძლებელია ამავე ფესვისა იყოს სახელი არსენიც (არსენ-რუმ=არზრუმ).

– 216 –

დამ დასავლეთად, ქართლის ჯეობიდან გურიის მთამდე. არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, გარნა რომელთამე ადგილთა თოვლიანი, ყინულიანი მარადის, ბალახოვანი, შამბ-ნოვანი, ყვავილოვანი, წყარო-მდინარიანი, ნადირ-ფრინვლიანი მრავლობით. ჩდილოთ აქუს იმერეთი და სამჯრით სამცხე. და ამ საზღვართა შორისი არს სამცხე, შიგნით მთიანი, გორიანი, ღრატოიანი, ჯევიან-კლდიანი, მაგარი მთა-ბართა სია-

ხლოვითა, ვენახიანი, ხილიანი მრავლად. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებენ, პირუტყვნიცა მრავლად, არამედ ცხოვარნი უმრავლესად. ჰავით მშენი და შემკული, აგარაკოვანი. თევზნი, თვინიერ ზუთხისა, მრავალნი და გემოიანნი ყოველნი. კაცნი და ქალნი, ვითარცა აღვსწერეთ, იუწყეთ ეგრეთი არამედ გლეხნი კვალადცა მაჰმადიანდებთან ჭირისათგს დიდისა.

ჯავახეთისათგს. ხოლო აწ ვიწყებთ ჯავახეთს და სად ერთვის მტკვარს ჯავახეთის მტკვარი, ამ ორს მდინარეს შორის არს ხერთვისი, მტკვრის აღმოსავლეთის კიდეზედ და ჯავახეთის მტკვრის სამკრით და შენი არს აქა ციხე ფრიად მაგარი, და დგანან აწ იენგიჩარნი ³⁸³). არამედ ეს ჯავახეთის მტკვარი გამოსდის ფანავრის ტბას და მოერთვის საღამოს-ტბას, კვალად გამოსდის საღამოს ტბასაცა და მოდის აღმოსავლეთ-სამკრეთს შუადამ ჩდილოთ-დასავლეთს შორის. სიგრძით არს საღამოს ტბიდან ხერთვისამდე, და დის ფრიად ღრმას და კლდიანს ჯრამსა შინა, რომლისა იმიერ და ამიერ არიან გამოკვეთილნი კლდესა შინა ქვაბნი მრავალნი სახიზრად. ხოლო ხერთვისს ზეით, ამ ჯავახეთის წყალს ერთვის გოკიის მდინარე, გამოსდის შარვაშეთის მთას ანუ ჯავახეთისას, მოდის გოკიამდე ჩდილოდამ სამკრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და მიერთვის ჯავახეთის მტკვარს ჩდილოდამ. გოკია არს ქალაქი

³⁸³) იხ.შენ. 380.

მცირე, მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურიანი ვაჭარნი ³⁸⁴). გოკიას ქვეით ამ გოკიისწყალს ერთვის ოლდამისწყალი, გამომდინარე შარვაშეთის მთისა და მომდინარე ჩდილოდამ სამკრით. ხოლო კვალად გოკიისწყლის შესართავის, ჯავახეთის მტკვრის სამკრით, მაღლა მინდორსა ზედა, მთის ძირად, არს ტბა კარწახისა, დიდი და აღვსილი თევზითა, უმეტეს კალმახითა, ფრიად გემოიანითა ³⁸⁵). ამ ტბას მოერთვის წყალი ფოსოსი, რომელი გამოსდის ყარსის მთას, და მოდის ჩდილოთ კერძოთ. ამ წყალზედ არს, ტბის მჭვრეტი, წყაროსთავს, ეკლესია, ფრიად დიდ-შვენიერი, გუნბათიანი, რომელი აღაშენა მირდატ გორგასლის ძემან. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი მტკვრის აღმოსავლეთისა არტანითურთ, ვიდრე ყარსის მთადმდე და ხავეთამდე ³⁸⁶). ამავე წყალზედ არს ფოსო აწუ ჩულურეთი ³⁸⁷). ამ ფოსოს აქუს, აღმოსავლით, მთა ნიალისყურისა, სამკრით – მთა ყარსისა, დასავლით – მთა არტანისა და მის შორისი, ჩდილოთ – მთა ნიალისყურისავე, წყაროსთავის სამკრით, რომელსა გასჭ-

³⁸⁴) გოკიაში დაშთენილა შვიდი საყდრის ნანგრევი. ახლა მასში ცხოვრობენ თათრები – ყარაფაფახნი (ი. როსტომაშვილი. Ахалк. уѣздъ въ арх. отношеніи, გვ. 53).

³⁸⁵) როსტომაშვილი ამბობს, (იქვე, გვ. 59), ამ ტბაში არავითარი თევზი არ არისო. გვეგონია, არც ძველად უნდა ყოფილიყო, რადგან მისი სახელი კა რ წ ა ხ ი ნიშნავს ფრიად მწარე-მყავეს (ინგ. კარწახი=კაწახი =კოწმახი). კარწახის ტბა სიგრძით 6 – 7 ვერსია და სიგანით 4.

³⁸⁶) ამ მაკურთხეველის სამწყსოს არეშარე მთლად გაოხრებულა, თუმცაღა დიდებული ტაძარი ისევ მთელია. მისი წარწერა გვაუწყებს: ქრისტე, შეიწყალე გიორგი ეპისკოპოზი. ქრისტე შეიწყალე ხუროთ მოძღვარი და მამუნიებელი ამის წმ. საყდრისა. ქრისტე შეიწყალე იოვანე სამთავნელი ეპისკოპოსი (იხ. იქვე, გვ. 67).

³⁸⁷) ჩუღური ინგ. ჩაღრმავებული ადგილი ანუ ფისო (ჩუღურეთი და ფისო მნიშვნელობით ერთია. შეად. ოღრო-ჩოღრო).

– 218 –

რის წყალი ფოსოსი. და არს ეს ფოსო უვენახო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ყოვლითა მოსავლით, პირუტყვით და კაციტა. ხოლო კვალად გოკიისწყლის შესართავს ზეით, ჯავახეთის მტკვარსა ზედა, სამკრეთისაკენ, კიდეზედ, არს წუნა, რომელი აღაშენა – ციხე-ქალაქი მტკიცედ მოზღუდვილი – ჯავახოს, მცხეთოსის ძემან. ამასვე უწოდეს ჭური, შემდგომად უწოდეს ამასვე სომეხთა ქაჯთა-ტუნი, და მერმე ეწოდა ქაჯთა-ციხე. იყო ქალაქი და ციხე და საერისთო ერთმეფობამდე. არამედ აწ არღარა არს ქალაქი, განა ციხე არს ³⁸⁸). ამ წუნას ზეით ჳრამის თავს, მინდორზედ, სამკრით კერძოთ, არს კუმურდოს ეკლესია, გუნბათიანი, ფრიად დიდ-შენი, შვენიერად ნაშენი. რომელი აღაშენეს კოსტანტინეს მოგზავნილთა, ჟამსა მირიამისასა. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი სულიად ჯავახეთისა, ხერთვისს ზეითისა ³⁸⁹). ხოლო წუნას ზეით, ჯავახეთის

³⁸⁸) წუნა=წუნდა მტკვრის მარჯვენა კიდეზეა და ჯავახეთის-მტკვრის სამხრეთით 18 ვერსზე. მისს ძველს სახელს ჭური ჩვენ ვუახლოვებთ შუამდინარის ქალაქის სახელს ურ. ჭურა და ბიბლიის ურ-ქალდს. ეკლესიის წარწერა: სახელითა ღუთისადათა, მე იქითმან გურგენის ძემან აღვაშენე ეკლესიადა ესე მამული ჩუენი, სახელსა ზედა წმ. ნათლისმცემლისსა სალოცველად ჩემთვის და მშობელთა ჩემთათ. (იქვე, 129).

³⁸⁹) კუმურდოს დიდებული ტაძარი აგებელია 964 წელს ლეონ მეფის ჟამს. იგი ჯერ ისევ მკვიდრად დგას. გარეშემო კი სომეხები დასახლებულან. კუმურდოს მაკურთხეველს საპატიო ადგილი ეჭირა საქართველოს ღვდელმთავართა შორის. აქაურ ეპისკოპოზობის იოვანე ლასურიძისა და ზოგიერთ სხვათა სიგელნი შენახულა საეკლ. მუზეუმში. თვით ეკლესიის წარწერები იხსენიებენ იოანეს, გაბრიელს, ეფრემს და ზოსიმეს, აგრეთვე მეფე ლეონს, დედოფალს მარიამს. ერისთავს ზვიადს და სხ. აი ერთი წარწერა: შეწევითა ღუთისადათა იოანე ეპისკოპოსმან დაუდგა საძირკველი ამა ეკლესიასა ჳელითა ჩემ ცოდვილისა საკარისთა ლეონ მეფისა ზმ – ადიდენ ღმერთმან – ქრცკსა რპდ (=964), თუესა მაისსა დღესა შა-

– 219 –

მტკვარს მოერთვის ჩდილოდამ ბარალეთის მდინარე, რომელი გამოსდის ფანავრისტბის და სანსრების შორისს მთას, და მოდის აღმოსავლეთად. ამ წყალზედ, მტკვრის შესართავს ზეით, არს ბარალეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი ³⁹⁰). ბარალეთს ზეით, ამ წყალს კაქიოს ³⁹¹), მოერთვის აზავრეთისჯევი ³⁹²), გამომდინარე შარვაშეთის მთისა, და მომდინარე სამკრეთად. ამას ზეით ამავე წყალს ერთვის ბოჟანოს ქვეით, ბუშათისჯევი. გამოსდის მასვე მთას და მოდის ეგრეთვე; ამას ზეით, მასვე ბარალეთის მდინარეს

მოერთვის მოდევისკევი, მისვე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. ხოლო კვალად ბარალეთის წყლის შესართავს ზევით მოერთვის ჯავახეთის მტკვარს სამჭრიდამ, ახალქალაქის წყალი, რომელი გამოსდის აზოცის დაბის მცირეს ტბასა და მოერთვის მცირედ მუწვე ხავეთისტბასა, და კვალად მის ტბის გამომდინარე მოდის აღმოსავლეთ-სამჭრეთს შუადამ ჩდილოთ დასავლეთს შორისი. ხოლო ახალქალაქი არს ამ ორთა მდინარეთა შესართავს შორის. ესე იყო ქალაქი მოზღლუდვილი და ციხე ძლიერი, არამედ შეიმუსრა მრავალგზის. განა აწ აღაშენა

ფათსა ა მთოარისსა, ერისთვობასა ზუასსა. ესე ბალავარი მან დადვა. ქრისტე შეეწიე მონასა შენსა. ან. (იქვე, 84).

³⁹⁰) ბარალეთი – ადგილი ბარიანი, ვაკე (ბარალი=ბარ-არი). სწორედ ასრეთია ამ სოფლის ადგილმდებარეობა. მისი ძველი ეკლესიის წარწერა: აშენა ეკლესია იესე მათ ჟამთ შინა, ოდეს ლაშა მეფედ დაჯდა (=1213 წ.). ადიდენ ღმერთმან ორთავე ცხოვრებასა შინს (იქვე, 40).

³⁹¹) კაჭიოს არის პატარა ლამაზი საყდარი ქართულის წარწერით კედელზე: ქრისტე შეიწყალე პავლე.

³⁹²) აზავერი – დიდი ხარი (შეად. მოზვერი=მო-აზავერი). მის თილის ქვით აგებულს საყდარს აწერია: ოვფალო, თედომსძეს მ... შეუნდვენ.

– 220 –

კვალად შავშეთის ბეგმან, ქართლიდამ ³⁹³). ამ ახალქალაქს ზევით, არს ამირანისგორა ³⁹⁴), მტკვრის სამჭრის კიდეზედ. მუნ არს მტკვარსა ზედა ხიდი. ამას ზევით არს ტბა სადამოსი ³⁹⁵), დიდი და აღვსილი თევზითა გემოიანითა, ამისთვს: რამეთუ არს ანკარა და ქვიანი. ამის საჭრით არს ტბა ფანავრისა ³⁹⁶), რომელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა, და ამ ფანავარს გამოსდის ჯავახეთის მტკვარი, დაბას გასადინარსა.

ესე არს ჯავახეთი. და არიან ამ ტბებთა და მდინარე-კვეთთა ზედა დაბნები და მოსახლენი. ხოლო მზღვრის ჯავახეთს აღმოსავლით საზღვარი ქართლისა, რომელიცა აღვსწერეთ, სამჭრით – მთა ნიალისყურისა, რომელი მდებარებს გოლის ტბიდამ ანუ ხავეთიდამ ყარსის მთამდე ანუ ფოსოს წყაროსთავამდე, – აღმოსავლეთიდამ დასავლეთად; და არს მთა ესე სულიად უტყეო, ბალახ-შამბ-ყვავილიანი და წყაროიანი, ხოლო ფოსოს კერძონი და წყაროსთავის კერძო მტკვრამდე, – ტყიანი, ნადირიან-ფრინვლიანი. ხოლო დასავლით: მზღვრის ჯავახეთს-ძველად მტკვარი და აწ ნიჯგორს-ხერთვის ზევითი და წყაროსთავის დასავლით წარსრული მცირე გორანი; ხოლო ჩრდილოთ პირველი საზღვარი არს კოდინის მთიდამ წარსულ-

³⁹³) ახალქალაქი ააშენა ბაგრატ III-ემ (980 – 1014), ხოლო მისი ციხე ბაგრატ IV 1045 წელს.

³⁹⁴) ამირანის გორაზედ ყოფილა ძლიერი ციხე, რომელიც დღეს შემუსრვილია.

³⁹⁵) აქვე სოფელ სადამოს არის სამი ძველი საყდარი. ერთზე აწერია: ქრისტე, შეიწყალე მონა შენი გეორგისძე (ი. როსტომაშვილი).

³⁹⁶) ამ სახელს (ფანავარს) იხსენიებს ახალქალაქის ახლოს ჯავახეთის-მტკვრის ნაპირზე მდებარე სოფლის ბავრის თილის ქვით აშენებული ეკლესიის წარწერა: „წინაშე ფანავარს ქონქოლისძემ ღუთისაითა აგო

ესე ეკლესია“ (იქვე. 38). ამ ფანავრის ნაპირზე დამე გაათია წმ. ნინომ, როდესაც მცხეთას მოდიოდა 318 წელს.

– 221 –

ლი მცირე მთა ნუსხამდე და მერმე ხაზი მის გასწვრივ მტკვრამდე, და აწ კოხტის მდინარის აქეთი სამცრის კერძოს მცირე მთა, ნიჯგორის თავამდე და კოდიანამდე, არამედ არს ესე კოდიანის³⁹⁷) მთა ტყიანი, ნადირიანი, მდინარიანი, რომელი წარმოვალს ბაკულიანიდამ და ჭობისკევიდამ და მოვალს კოხტისთავამდე, მერმე დამდაბლდების და დასწვდების ნიჯგორს ზეით კრამზედ. ხოლო ჯავახეთ არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენახო, უხილო, უტყეო, ვიეთთა ადგილთა სწვენ წივასა, და მოსავლითაც ეგრეთვე, არამედ ესე უმეტეს ნაყოფაერი და მოუცდენელი. ჰავითაც მგზავსი, განა უმჯობესიცა. ზამთარი დიდ თოვლიანი და ყინვიანი. ცხოვარნი, მროწლენი და ჯოგნი მრავალნი. თევზნი მრავალნი. ფრინველნი, რომელნიცა მთათა გვარობენ, მრავალნი. თაფლნი მრავალნი. კაცნი და ქალნი მგზავსნი ქართლის გლეხთა, ტანოვანნი, შვენიერ-ჰაეროვანნი, უსაქციელონი, ბრიყვნი, სარწმუნოებით გლეხნი ჯერეთ ქრისტეანენი სულიად, არამედ არღარა უვისთ მწყემსი ეპისკოპოზი განა ჰყავთ მღვდელნი ქართველნი. ენა აქუსთ ქართული, და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა, დამჭირნობისათვის ოსმალთა.

ერუშეთისათვის. ხოლო აწ კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე. ვარძიას ზეით, კრამის თავს, სამღერეთს, მტკვარს მოერთვის ერუშეთის მდინარე. ეს გამოსდის ერუშეთსა და ფორჩხისკევის შორის მთასა. მოდის ჩრდილოთ-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთს-სამცრეთს შუა. ამ წყალზედ არს, სამღერეთის დასავლით, ნაქალაქევი, სადაცა იყო ქალაქი და აწ არს დაბა. აქ აღაშენა ეკლესია გუნბათიანი, შვენიერი, წარმოგზავნილმან დიდის კოსტანტინესამან, წარსაგებელითა კეისრისათა, რომელნი მოვიდოდნენ მირიან მეფისათანა, და დაასვენეს

³⁹⁷) კოდიანი. ამავე ფესვიდან უნდა იყოს კოდმანი, კოდა. ინგ. კოტმანი საზოგადოდ მაღალს, გორაკივით აბურცებულს ნიშნავს.

– 222 –

მას შინა სამსჭვალი³⁹⁸) ქრისტეს უფლისა. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ერუშეთისა და არიანისა, მტკვრის დასავლეთისა. აწცა არს ეკლესია დაურღვეველი, არამედ ცალიერი. ხოლო ერუშეთს მზღვრის: აღმოსავლით მტკვარი და მთა ამისი და სამცხეს შორისი, და გარდავლენან მას მთასა ზედა გზანი სამცხეს; სამცრით – არსიანიდამ ჩამოსული მთა აღმოსავლეთად სამღერეთამდე, ერუშეთს და არტანს შორისი; დასავლით – მთა არსიანი, სადაცა გარდავლენან გზანი შავშეთს და ტბეთს ჩდილოთ მთა ამასა და ფოცხვისკევის შორისი და ამასა და სამცხეს შორისი. ამ მთაზედ გარდავლენან გზანი ფოცხვისკევისა და სამცხეს შინა. და არს ეს ერუშეთი უვენახო, უხილო, ვი-

თარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვით, ნადირითა და მდინარე-თევზითა, არამედ მთანი არიან ტყიანნი გარემოს მისსა და ყვავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანნი.

არტანისათჳს. ხოლო სამღერეთისა და ერუშეთისწყლის შესართავს ზეით არს არტანი, ქალაქი მცირე, რომელიცა აღაშენა ჯავახოს, ძემან მცხეთოსისამან, მტკვრის დასავლით კიდეზედ, და ციხე მაგარი. შემდგომად, მეფობასა შინა ზაგრატიონთათა, იჯდა ერისთავი არტანისა³⁹⁸⁾ და კოლისა. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდშენი, შვენიერი და აწ ცალიერი. ამას ზეით, მტკვრის კიდესა ზედავე არს, დასავლით, ჯინჭრობი. ამ ჯინჭრობს ზეით ჩამოვალს მთა ქვაყრილის მთიდან აღმოსავლეთით მტკვრამდე, ეგრეთვე ფოსოს მთიდან მტკვრა-

³⁹⁸⁾ სამსჭვალე – ლურსმანი, რომლითაც მიმსჭვალეს ქრისტე ჯუარზე. იმპერატორ კოსტანტინეს მოციქულები მოვიდნენ 327 წელს.

³⁹⁹⁾ არტანი ძველის ძველი ქალაქია. პტოლომეოსი (120 – 170 ქ. შ.) მას უწოდებს ივერთ ქალაქ Artanissa-ად, იხსენიებს აგრეთვე ქალაქს Zalissa-ს (=ძალისი დუშეთ. მაზ.) და სხ. აქ იყო ძლიერი ციხე, რომელსაც განაგებდნენ ერისთავები. ოსმალებმა დაიპყრეს არტანი (არდაგანი) მე-XVI სუკი. და ქრისტიანობა ამოაგდეს აქაურობიდან.

– 223 –

მდე. ეს მთანი არიან საზღვარნი არტანისა და კოლისა. და ამ არტანს შინა მოერთვიან მდინარენი მტკვარს ქვაყრილისა და ფოსოს მთიდან, რომელთა ზედა არიან დაბნები და მოსახლენი; ხოლო მზღვრის არტანს: აღმოსავლით მთა ამასა და ფოსოს შორისი, სამჯრით – მთა ამასა და კოლას შორისი, დასავლით – არსიანი და აწ ქვაყრილად წოდებული, სადაცა გარდავალს გზა არტანუჯს; ჩდილოთ – მთა-მცირე, ამასა და ერუშეთს შორისი. ხოლო არს არტანი ვაკე და უტყეო, ბალახყვავილიანი, მოსავლით ვითარცა ჯავახეთი, და მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთაგან კიდე.

კოლისათჳს⁴⁰⁰⁾! ხოლო არტანისა და კოლის საზღვარს ზეით, მტკვრის კიდის დასავლეთით, არს მცირე ქალაქი კოდა, და ზის აწ ფაშა კოლას, და უწოდებენ კოლის ფაშას. ამ კოლას ზეით, მტკვრის კიდეზედ, დადემს არს⁴⁰¹⁾ ეკლესია, დიდშენიერ-გუნბათიან-შენი, და აწ უკმობენ დორთ-ქილისიას⁴⁰²⁾. იჯდა ეპისკოპოზი სულიად კოლისა, და აწ უქმიარს. ხოლო მტკვრის სათავეს ზეით, ყალნუ-მთის ძირზე, არს ციხე შენი ქუმურლუსი, მაგარი და შეუალი (ვგონებ ბეჭისციხედ). აწ ცალიერ არს; ამას ზედა გარდავალს გზა ბანას და ფანასკეტს. არამედ კოლის ადგილებთა შინა მოერთვიან მტკვარს მდინარენი ყარსისა და ყალნუს მთიდან, და მათ ზედა შენ არიან

⁴⁰⁰⁾ კოლას იხსენიებს ჰეკატე მე-VI საუკ. ქრ. წინად. იგი ამბობს Koli ერია კავკასიონის ძირში. კიპერტის რუკები კოლის დასავლეთით უზენებს Calarzene-ს (კლარჯეთს).

⁴⁰¹⁾ ზეით (გვ. 18) ვახუშტი შენიშნავს: დადიანები ძველად, თამარ მეფემდე, უფლობდნენ კარის (ყარსის) მხარესო. „დადემი“, იქნება ამტკიცებდეს ამ თქმულობას, აქედგან, შეიძლება, წასულიყვნენ დადემქელიანები, დადიანები (დადემი=დადესი, დადისი) სამეგრელოში შეგვ-

ხვდება დადისწყალი.

⁴⁰²⁾ დორთ-ქილისა=ოთხი ეკლესია.

– 224 –

დაბნები. და მზღვრის კოლას: აღმოსავლით მთა ყარსისა, რომელი მდებარებს ყალნუს მთიდან ნიალისყურის მთამდე, დასავლეთს-სამჭრეთს შუადამ აღმოსავლეთ-ჩდილოს შორის, და არს მთა ესე მცირე-ტყიანი, და არს ბალახ-შამბ-ყვავილოვანი, წყაროიან-ნადირიანი. გარდავლენან მას ზედა გზანი ყარსის ადგილებთა შინა, დასავლით მზღვრის კოლას არსიანის მთა, და აწ ყალნუდ წოდებული, რომელსა ზედა გარდავლენან გზანი ბანას, არტანუჯსა შინა. და არს მთა ესე მაღალი და მცირეტყიანი, წყაროიან-ბალახ-შამბ-შროშნიანი და ზაფხულის ფრიად შვენიერი; ჩდილოთ მზღვრის კოლას არტანკოლას შორისი მცირე მთა. და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვით და ჰავით ვითარცა ჯავახეთი. და კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე, არამედ აწ უმეტესნი მოჰმადიანნი. ხოლო იყო პირველ ჯავახეთი, არტანი და კოლა ერთი საერისთო – და შემდგომად იქმნა ორ საერისთოდ ბაგრატიონობასა შინა – წუნისად და არტანისად. და აწ ზის ჯავახეთს ნიჯგორს მჯდომი ფაშა და კოლას ფაშავე, განა მორჩილებასა შინა ახალციხის ფაშისასა. და ესენი არიან აღწერანი მტკვრის შემდინარის მდინარეთა და ქვეყანათა, რომელთაცა ძველად ეწოდებოდა ზემო-ქართლად, ამისთვის: მტკვარი ვინადგან ქართლს მიმდინარე არს, შესავალ-გამოსავალი ამ ორთა ქვეყანათა და-უბრკოლებელი აქუსთ.

ჭოროხისათვის. ხოლო აწ ვიწყებთ კლარჯეთს ⁴⁰³⁾. და ამ ქვეყანასა შინა უდიდესი მდინარე არს ჭოროხი, რომელი გამოსდის ირიჯლუს მთასა და დის სამჭრიდამ ჩდილოთ, მცირედ აღმოსავლეთით მიწეულად, ხვარამზეს ხიდამდე. მას ქვეით მოუ-

⁴⁰³⁾ კლარჯეთი=კიპერტის რუკებზე Calarzene მდებარებს ჭოროხსა და მტკვრის სათავეს შორის. აღმოსავლით აქვს Coli (=კოლა), სამხრით Taochi (ტაო, ტაოსკარი), ჩრდილოეთით Moschi (მესხეთი). შემდეგში კლარჯეთად იწოდებოდა მთელი ჭოროხის ხეობა.

– 225 –

ვევს და დის უმეტეს ართვინიდან ჩრდილოთ დასავლეთს შუა, და მიერთვის, ბათომს ქვეით, შავსზღვას. სიგრძით არს ზღვიდამ ირიჯლუს მთამდე, და დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდიანსა და ჭრამოვანსა შინა. და არს თევზიანი, განა, მთის კერძოდ, უმეტესკალმახნი, სასმისად შემრგო, გემოიანი და სხვებრ ურგები, ვინათგან არარაი კეთდების ანუ ირწყვის, თვნიერ ერგეს, გონიას, და ბათომს. არამედ ვინადგან აღვსწერენით ბათომი, გონია და ერგე გურიასა ზედა, აწ ერგეს ზეიდან ვიწყებთ, აჭარის წყლის შესართავიდან.

ხოლო ჭოროხს მოერთვის აჭარის წყალი აღმოსავლეთიდან, და გამოსდის ზარზმა-აჭარას შორის მთა-

სა, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ წყლის კიდეზედ, ამ ჯეობის საშუალოს, არს მცირე ქალაქის მგზავსი დაბა, ქედა⁴⁰⁴). მოსახლენი არიან ვაჭარნი. ხოლო მოერთვიან ამ აჭარის მდინარეს, გურიის მთიდან და აჭარას და ლიგანისჯევის შორისის მთებიდან, ჯევი და მათ ზედა არიან დაბნები შენნი. არამედ მზღვრის: აღმოსავლით მთა აჭარასა და ზარზმას შორისი, და გარდავალს მას ზედა გზა სამცხეს; სამჯრით – მთა აჭარასა და ლიგანისჯევის შორისი; დასავლით – მდინარე ჭოროხი; ჩდილოთ – მთა გურიისა და აჭარას შორისი, სადა გარდავლენან გზანი გურიას. და არს აჭარის-ჯეობა ვენახოვან-ხილიანი, მოსავლიანი, თჯნიერ ბრინჯ-ბანბისა, ყოვლითა მარცვლითა, არს ტყიანი, კლდიანი, იწრო, ჯრამოვან-ლრატოიანი. მთანი ტყიან-ნადირიანი, კაცნი ჯელოვანნი ხის მუშაკობითა. აქ აკეთებენ ყველს: ერთი იქ მნების ი, იე და ვ ლიტრა, არაოდესვე წახდების, არცა დაობდების, რაჟამს გნებავს, შემგბარი კეთილ-სახმარ არს.

ფორჩხის ჯეობისათჯს. ხოლო აჭარის წყლის შესართავს

⁴⁰⁴) ქედა – ქედეზედ მყოფი (ქედა-ა. შუად. უნაგირ-ა, შავნაბად-ა, კედელ-ა).

ზეით მოერთვის დასავლეთიდან ჭოროხს ფორჩხისჯევის მდინარე, გამომდინარე ბაიბურდისა და ფორჩხის ჯეობის საშუალოს მთიდან, მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამ ჯევის მოერთვიან ჭანეთისა და ისპირის მთიდან ჯევი და შენ არიან დაბნები. ამ მდინარეზედ არს, ჭოროხის დასავლეთად, დაბა დიდი ფორჩხა⁴⁰⁵), ამის გამო იწოდა ჯეობაც ესე ესრეთ. ხოლო მზღვრის ფორჩხის ჯეობას: აღმოსავლით, ლიგანისჯევი; სამჯრით, მთა ისპირისა, სადაცა გარდავლენან გზანი ისპირის ჯეობასა შინა, დასავლით, მთა ბაიბურდისა და ამის შორისი; ჩდილოთ მთა ჭანეთისა, და მას ზედა გარდავლენან გზანი ჭანეთს. არამედ არს ჯეობა ესე ვენახოვან-ხილიანი, ვიწრო და კლდიანი, და მოსავლიანი რაოდენიცა მიწანი იჯვნიან, პირუტყვიან-ნადირიანი. მთა-ბარნი. ახლორებენ ფრიად.

ანჩა. ხოლო ფორჩხის ჯეობას ზეით არს მცირე ჯევი; გამოსდის ისპირის მთას, მოდის სამჯრიდამ ჩდილოთ, მიერთვის ჭოროხს. ამ ჯევიზედ, აღმოსავლით და ჭოროხის დასავლით, ისპირის მთის კალთას, არს ეკლესია ღუთაებისა ანჩა, გუნბათიანი, დიდშეჯნიერად ნაგები, კარგს ადგილს. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ლიგანის ჯევისა გაღმა-გამოდმართისა გონიამდე, ფორჩხის ჯეობისა და აჭარისა. და აწ ცალიერი არს⁴⁰⁶).

ანაკერტი. ამას ზეით მოერთვის ჭოროხს ანაკერტის-ჯევი, აჭარის მთიდან. ამ ჯევიზედ არს, ჭოროხის აღმოსავლით აჭარის მთის

⁴⁰⁵) ფორჩხა=დღევანდელ ბორჩხა.

⁴⁰⁶) ანჩის ღვთაების ხატი აწ ასვენია ტფილისის ანჩისხატში. თამარ მეფის ბრძანებითა და საფასით ეს ხატი შეუმკვია ანჩელს, გვართ რჯნაელს, და მოუქედია ბექას. ეს ანჩელი იოვანე ეტრატზე ნაწერს სახარებამო

(1161 წლ.), როდესაც თამარ მეფე ჯერეთ 5-ის წლის ყრმა იყო, წოდებულია მთავარეპისკოპოსად ანჩისა. 861 წ. გადაწერილს მეტაფრასში ნათქვამია, ეს წიგნი გადაიწერაო მამადმთავრობასა ანჩას მაკარისასა.

– 227 –

კალთას, ანაკერტი⁴⁰⁷), დაბა დიდი და კარგი. ამას ზევით მოერთვის ჭოროხს შავშეთის მდინარე, აღმოსავლეთიდან. აქ არს ფანაკარის-ციხე⁴⁰⁸), ორთა მდინარეთა შორის. ნათლისმცემლის მონასტრისათვის. ამ შავშეთის წყლისა და ანაკერტის შორის, ჭოროხის აღმოსავლით, აჭარის მთის კალთასავე, არს მონასტერი ნათლის-მცემლისა. ამას შინა იყო ჯორხი ნათლის-მცემლისა და იყო დიდ-ველოვნებით ქმნილი და დაშენებული. ამისნი შედეგნი იგ მონასტერნი და თავი იყო, სადა ესვენა ჯორჯი. იდგნენ მონაზონნი მოწესენი მრავალნი, და იყო ფრიად შემკული და მდიდარი ყოვლითა საეკლესიომ წესითა და მამულითა შეწირულობითა, და აწცა არს დიდ-შენებულებანი, არამედ უქმცარიელ არს. ამას უწოდებდენ ოპიზის მონასტრად⁴⁰⁹), რო-

⁴⁰⁷ ანაკერტი=ანაკეტი (ნაკეტი, დაკეტილი) „კეტი“ (კერტი) წარმოსდგება სიტყვიდან კეტვა, დაკეტვა და უდრის რუსულს замоук. ქვეით შეგვხვდება აგრეთვე ფანასკეტი, ე. ი. ციხე, სიმაგრე ფანასი. ამას შეად. ფანავარი, ფანიანი და სხ. კეტვა და კლეტვა=(კრეტვა, კრეტ-საბმელი) (მეგრ. კილუა, სვ. (ლი)-კილდი) არ განსხვავდებიან მნიშვნელობით და ამიტომ იხმარება და იწერება ხან ანაკეტი, ფანასკეტი, ხან ანაკერტი, ფანასკერტი.

⁴⁰⁸ ფანაკარის-ციხე, ე. ი. ფანას კარის ციხე.

⁴⁰⁹ ოპიზა ანუ ნათლის-მცემელი. უმთავრესს ტამარს ჯვრის სახე აქვს, მაღალი გუმბათი. შიგნით კამარა შეკრულია. მოხატულობა დაშთენილა ზოგიერთ პატარა ტაძრებში. ერთის ნახატის ქვეშ აწერია ა შ ო ტ. ოპიზის არემარეს არის ბევრი შესანიშნავი ადგილი (ბერთა, წეფთა) და სხ. სიძველენი ქართველ მოდგმისა, მართლად წოდებულისა ქრისტიანეთა მოწინავე ლაშქრად აზიაში (გ. ნ. ყაზბეგი Три мѣсяца въ Турецк. Грузин, გვ. 76). 1161 წელს გადაწერილ სახარების წარწერა იხსენიებს ოპიზელს ანტონის. 1027 წელს ბაგრატ IV-ეს ოპიზის მამანი მიაართმევნ სიგელს, ბოძებულს ოპიზისათვის გურამ მამფალის მიერ (+ 883 წ.), და ამ საბუთის ძალით ედავებიან მამულს მიჯნაძორის მამებს. ოპიზა და მიჯნაზორი ფრიად მდიდარნი იყვნენ მე-XIII საუკ. გასულსაც (ქ. ცხ., 401).

– 228 –

მელი აღაშენა მეორედ გურგენ, აშოტ დიდის კურატპალატის ძემ, და დაეფლა თვითცა მას შინა⁴¹⁰).

შავშეთისათვის. ხოლო შავშეთის წყალი გამოსდის ერუშეთსა და შავშეთს შორისს არსიანის მთას. ეს დის პირველად აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, მერმე მოდრკების და დის აღმოსავლეთს-სამჯრეთს შუადად ჩდილოთ-დასავლეთს შორის. ამას ჭოროხის შესართავს ზევით მოერთვის მდინარედ ჭილოვნის ჯევი. გამოსდის არსიანის მთას, მოდის ჩდილოდამ საჯკრით, გრეხით. ამ ჯევიდამ გარდავალს გზა ზარზმას და ყველს. ამავ ჯევის სამჯრით სახლობს აწინდელი შავშეთის ბეგი. ამათ მდინარეთ შესართავს ზევით მოერთვის ჭილოვნისჯევს შავშეთსავე

მდინარე სათლესი და ტბეთისა. ესეც გამოსდის არსიანსავე და მოდის ტბეთამდე აღმოსავლეთად, და მერმე ვითარცა შავშეთის წინათი მდინარე, ეგრეთ ესეცა დის. ამ წყალზედ არს სათლე, ქალაქი მცირე ⁴¹¹), და მოსახლენი ვაჭარნი მას შინა. ამ სათლეს ზეით არს ტბეთი, – სამჯრით ამ მდინარის კიდესა, – რომელმან მოიგო სახელი მუნ მყოფთა მცირედთა და მრავალთა ტბათაგან. ტბეთს არს ეკლესია გუნბათიანი, მდიდრად ნაგები და დიდ-შვენიერი. ეს აღაშენა აშოტ კუხმან ბაგრატიონმან. იჯდა აქ ეპისკოპოზი, მწყემსი ანაკერტს ზეითისა,

⁴¹⁰) ვახუშტი სცდება: აშოტ დიდს (786-826) გურგენად წოდებული შვილი არა ჰყვანდა, მისი შვილები იყვნენ ადარნასე, ბაგრატ მეფე (826 – 876) და გვარამ მამფალი († 883 წ.). ეს გვარამი, მართლაც, ითვლება ოპიზის მეორედ აღმაშენებლად და მასშივე დამარხულად (ქ. ცხ., 193). ოპიზას, თლილის ქვით აგებულს პალატზე აწერია: „ესე მე აშოტმან ოთხს წელს ავაგე“ (ვახუშტი, გვ. 122, შენიშ. დ. ბაქრაძისა)

⁴¹¹) სათლე – ადგილი სათალი (თლა-სათლე). პროკოპიოს კესარიელი († 565 წ.) ამბობს (Исторія войны, გვ. 76) სპარსთა სარდალი მერმერო რომაელებს შეეზო სატალას (სა-ტალა – საყარაულო!).

– 229 –

სულიად შავშეთისა და არტანუჯისა ⁴¹²). ტბეთის პირისპირ, ჩდილოთ კერძ, მდინარის გაღმა, არს ციხე თუსხრისი, რომელი

⁴¹²) ტბეთი – ტბიანი ადგილი. ტობა=ტაბა=ტბა და აქედგან სახელები ტბათა და სოფელთა: ტობანიერი, ტობისყური, ტაბახმელა, ტობორავანი (=ტობა-ფარავანი), ტყე-ტბა და სხ. ამავე სახელს ჩვენ ვუკავშირებთ მემხეხების (მესხების) მეზობლად მცხოვრებ ერის ტუბალების (თობელების) სახელს. ტბეთის ეპისკოპოსებს ერქვათ ტბელი, ტბევარი, ძველის გამოთქმით იქნებოდა ტობელი=ტაბალი და ეს კი უახლოვდება ლურსმურ წარწერების ტ ა ბ ა ლ ს=ბიბლიის თობელს (ტუბალს). ფლავიოსი ამბობს: „თობელისაგან იშენენ თობელნი (ტუბალნი), რომელთაც ჩვენს დროს ეწოდებათ ივერნი“. – ტბეთის საყდარი დიდებული შენობაა და ეხლაც მაგრად დგას და ამშვენებს არე-მარეს. იგი აშენებულია თლილის ქვით. სუმბატის ქრონიკა გვაუწყებს: „აშოტ ერისთავთა ერისთავმან, – ძემან გურგენ კურატპალატისამან, – რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა და დასვა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე უწყებითა სულისა წმიდისადათა, და გარდაიცვალა ესე აშოტ კუხი ქვსა რლმ (=918 წ.). ეს სტეფანე ეპისკოპოსი მეცნიერი კაცი იყო და ითვლებოდა სასულიერო ცნობად. მან დასწერა „ცხოვრება“ გობრონისა, რომელიც არაბებმა აწამეს 920 წელს. არაბთა მეფე აბულკასიმი, ძე აბულსაჯისა, ამირი და მფლობელი სპარსეთისა და 60 დიდდიდ ქალაქისა და უფალი 7-თა მეფეთა, სწერს: პ. სტეფანე, გაურისხდა სომხებს, ალაოხრა სასომხეთი და გამოეკიდა სომეხთ მეფეს, რომელიც აფხაზეთს გამოიქცაო. დიდის ლაშქრით, ასის აქლემის საპანე ისრით და ამდენივე საპანე შუბით აბულკასიმი შემოვიდა საქართველოში და შემოერთყა ციხე ყველს (იხ. ზემო შენიშნ. 374), რომელშიაც გამაგრებულ იყო გობრონი. ქრისტეანე ერი ყველის გარეშემოდგან გადასახლდა აჭარას, რადგან ძალა არ ჰქონდა გამაგრებოდა უთვალავს მტერს. აჭარა გაივსო ხალხით, როგორც სამხეცე ივსება მხეცით. ამის გამო ერს შემოაკლდა საზრდო, იგი უკვე ბალახით იკვებებოდა, რომ მტერმა აიღო ციხე ყველი და დაბრუნდა (სამოთხე, 396). – მეათე საუკუნეშივე ტბეთს ღვდელმთავრობდა იოანე ტბევარი, კაცი მეც-

– 230 –

აღაშენა – პირველ ოძრახოს, ძემან მცხეთოსისამან, შემდგომად კვ მეფემან მირდატ აღაშენა ეკლესია ციხესა შინა, მერმე, ყრუსაგან მოოხრებული, აღაშენა მტბევარ ეპისკოპოზმან. არამედ მოიგო სახელი სიმაგრით სიმტკიცისათვის: „თუ ხარ შენ ციხე, და არა სხვა“⁴¹³), ხოლო ამ ორთა შავშეთის მდინარეთა ზედა არიან დაბნები შენნი, დიდ-მცირენი. და მზღვრის შავშეთს აღმოსავლით მთა არსიანი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ერუშეთს, ფოცხვის ჯეობას და ზარზმა-ყველს; სამჯრით მზღვრის კლდე, არტანუჯსა და შავშეთს შორისი, ვითარცა კედელი, რომელი ჩამოვალს არსიანის მთიდამ დასავლეთად ვიდრე კნინლა ჭოროხამდე, და განვლის მას კლდესა შინა გზა ვითარცა კარი, და თვინიერ მისა არა არს გზა; დასავლით – მთა შავშეთისა, შავშეთსა და ჭოროხს შორისი; ჩდილოთ – მთა არსიანიდამ ჩამოსული დასავლით ჭოროხამდე. და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორა-მთიანი, ლელე-ღრატოიანი, იწრო და მაგარი, ვენახ-ხილიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანზისა. პირუტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი და ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამის, რაოდენიცა იხმარების სივიწროედ.

ნიერი და წმიდანი. მან მამა თეოდორესთან ერთად შეიძინა დიდი, ეტრატზე ნაწერი კრებული მე-IX საუკუნ. (საეკლ. მუხ. № 19). ეს იოანევე დახატულია დიდს ეტრატზე დაწერილს საგალობელში (წ. კ. ბიბლ. № 425, გვ. 119) და მასშივე შეტანილია მისი სტიქარონები. შემდეგ ამ იოანეს მიეცა მიტრაპოლიტობა აწყურისა (წარწერა 995 წლ. სახარე-ბისა). მე-XI საუკ. დასაწყისს ტბევრად იყო საბა, რომელიც ეზრა ანჩელითა და აზნაურებით გამაგრდა მის მიერვე აგებულს ტბეთის ს ვ ე ტ შ ი და ხელი შეუწყო ზაგრატს (1027-1072) მტრების დამარცხებაში. 1161 წ. ტბეთის ეპისკოპოსად იყო პავლე. 1233 წ. ტბეთს მცხოვრებ აბუსერიძემ გამოსცა საგალობელთა კრებული.

⁴¹³) თუხარისიდგან მოსულ არიან აზნ. თუხარელები.

– 231 –

ართვანისათვის. ხოლო შავშეთის მდინარის შესართავს ზეით ჭოროხს მოერთვის დასავლეთიდამ ისპირის მდინარე, წოდებული ჭოროხადვე. და ამ ისპირის მდინარის შესართავს ზეით, ჭოროხის მდინარის აღმოსავლეთის კიდეზედ, არს ართვანი, ქალაქი მცირე⁴¹⁴). მოსახლენი არიან ვაჭარნი. და ამ ართვანის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს სამზღვრამდე, ჭოროხის ჯეობის იმიერი და ამიერი იწოდების ლიგანის-ჯეობად. და არს ეს ლიგანისჯეობა, თვნიერ სივიწროვისა, ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმოთი, ზეთისხილით, ბროწეულითა, ლელვით, ვენახით, ხილით, შემკობილი და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს, განა სივიწროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბანზას. ჰავით არს ზაფხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი. ახლორებენ მთანი თოვლიანნი და აგარაკნი შვენიერებით აღმკულნი, ჟამისა და ნახევარ ჟამის სავალთა, წყაროებითა. პირუტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი, და ყოვლითა ნაყოფიერე-

ბითა აღვსილი. ხოლო ართვანს ზეით მოერთვის ჭოროხს და-
სავლეთიდან ჳევი, რომელი გამოსდის თორთომისპირის მთასა,
მოდის აღმოსავალით; ამ ჳევზედ არს იშხანს ციხე, ფრიად მა-
გარი, დიდ-შენი და ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად ნა-
გები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა,
ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ

⁴¹⁴) ართვანი (დღევანდ. ართვინი) ძველის-ძველი ქალაქია და ბა-
თუმს შორავს 80 ვერსით. სახლები მოშენებულია ჭოროხის დაქანებულს
კიდეზედ და ამის გამო ეტლით სიარული შეუძლებელი ხდება. ართვინს
და მის გარემო სოფლებს აქვთ დიდი ბაღები და ზეთისხილის ჭალანი.
ართვინიდან ბათუმამდე მომეტებულად მგზავრობენ ნავებით (ვეიდენბა-
უმ, Материалы... 366). ართვინის სომეხთა ეკლესიაში არის ფრიად ხე-
ლოვნურად ნახატ-ნაწერი ქართული სახარება, ტყავზე დაწერილი. ართვა-
ნი, ალბად, საბაჟო ადგილი იყო (ართვანი=ართვინი მრ. რიცხვი ფორ-

– 232 –

არს ⁴¹⁵). ამ ჳევს ზეით არს, ჭოროხზედ, ხვარამზეს ხი-
დი ⁴¹⁶), ქვიტკირისა, მრავალ-თვალი, შვენიერად გებული.

არტანუჯისათვის. ამ ხიდს ზეით მოერთვის ჭოროხს მდი-
ნარე არტანუჯისა. ეს გამოსდის ქვაყრილის მთას, მოდის აღ-
მოსავლეთიდან დასავლად. ამ წყალს მოერთვის, ჩდილოდამ,
ჭოროხს ზეით, სხვა წყალი არტანუჯისავე. ესეც გამოსდის
ქვაყრილის მთას და არტანუჯსა და შავშეთს შუათს კლდეს.
ამ წყლის შესართავის ზეით, წინათქმულს წყალზედ არს არ-
ტანუჯი, ქალაქი მცირე და ციხე მაგარი, კეთილშენი. ეს ალა-
შენა გორგასალ, შემდგომად შემუსრა ყრუმ, მერმე ალაშენა
და განაახლა აშოტ კურატპალატმან, და ალაგო ციხესა შინა
ეკლესია პეტრე-პავლესი; მოკლეს მას შინავე და დაფლეს მუ-

მებისა ართვა, ართვი) ან და ო რ ტ ვ ი ნ ი (მეგრ. მტილი) ბალ-მტი-
ლოვნობის გამო.

415) იშხანი აგებულია ყვითელის ქვით. მისი გუმბათი დაყრდნობი-
ლია 4-ს მაღალს სვეტზე. იშხნის მოხატულობა უშვენიერესია. იგი აგე-
ბულია საოხად პორტაიტის ღვთის-შობლისა ქართველთა ათონის ტაძ-
რის მფარველისა, და წმ. სვიმონ სასწაულთმოქმედისა. ტაძრის ეკვდერი
ალაშენა მეფე გურგენმა (+ 1008 წ.), ხოლო თვით ტაძრის განმაახლე-
ბელი იყო მთავარეპისკოპოსი მათე. მთავარეპისკოპოზ ანტონიმ განუწესა
ალაპი მეფე დიმიტრის (+ 1156 წ.), მის დას თამარს და მის შვილთ და-
ვითს და გიორგის (თამარის მამას). მათე საუკუნეშივე იშხანი მდიდარი
იყო ტყავზე ნაწერ წიგნებით. საეკლ. მუზეუმში არის დიდი, ეტრატზე
ნაწერი კრებული (in folio, გვ. 1316). ეს კრებული გადაწერილია პარხა-
ლის მონასტერში იშხნის დედნით. საქართველოს იერარქიაში იშხნელს
ეკუთვნოდა მეცხრე ადგილი და მეფის კურთხევასა და საერთო შეკრები-
ლებში შემოდიოდა შემდეგ კუმურდოელისა. მე-XVII საუკ. გასულს იხ-
სენიება მძისწული იშხნელის ნიკოლოზისა, (ტყავ. ნაწერი წიგნი. № 1).

416) ხვარამზე და შემოკლებულად ხვარა კაცის სახელია, მაგალ.
ხ ვ ა რ ა ერქვა მირიან მეფის მეუღლის ბიძას.

– 233 –

წვე ⁴¹⁷). არს არტანუჯს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-დიდ-შვე-
ნიერ-ნაგები. ეს იყო მონასტერი და აწ არს უქმი. კვალად აქავ

არტანუჯს აღაშენა გორგასალ მონასტერნი მერისა, შინდობისა და ახიზისა, ფრიად შვენიერნი. კვალად ქმნა ახიზს ქვაბნი კლდისა გამოკვეთილნი, ფრიად მაგარნი და შეუალნი. ხოლო ამ არტანუჯის მდინარეთა მოერთვიან სხვანიცა მდინარენი, და მათ ზედა შენებულ არიან დაბნები. და მზღვრის არტანუჯს: აღმოსავლით მთანი ყალნუ-ქვაყრილისა, და გარდავ-

⁴¹⁷⁾ არტანუჯი და დოლისყანა. 787 წელს ადვიდა ტახტზე აშოტ დიდი, რომელიც იმყოფებოდა ტფილისსა და ბარდას (განჯას). საქართველოს ამირად კი იყო ალი შუაბისძე, ხოლო ბერძნებს ეომებოდა არაბთა სარდალი მასლამა. აშოტი განუდგა არაბებს და შემუსრა იგინი ქსანზედ. ეს შეიტყო ხალილ იეზიდისძემ, არაბეთიდან დაიძრა, გამოვლო სომხეთი და შემოვიდა საქართველოში. აშოტი წავიდა არტანუჯს. ეს მხარე გაეოხრებინა მურვანყრუს და შავშეთ-კლარჯეთს მოშენებული ადგილები ცოტად დარჩენილიყო. აშოტმა აღაშენა სოფლები და ციხეები, ხალხით გაავსო იგინი. აქვე ჰპოვა ვახტანგ გორგასლისაგან კლდეზედ აშენებული ციხე არტანუჯი, მურვანისაგანვე გაოხრებული. ეს ციხე განაახლა აშოტმა, გაადიდა და მის ძირში ააშენა ქალაქი, შიგ ციხეში დადგა პეტრე-პავლეს საყდარი. 826 წელს იგი წამოვიდა ნიგალის ველს მტრის დასაზვერავად, არაბებმა იცნეს. გამოეკიდნენ. აშოტი გაიქცა არტანუჯსვე. არაბნი შეცვიდნენ ციხეში, მეფე იპოვნეს პეტრე-პავლეს საყდარის საკურთხეველში და იქვე დაჰკლეს. მეფის ჯარი მაშინ იდგა დოლისყანას. შეიტყეს-რა ეს ამბავი, ეცნენ არაბებს, დაეწივნენ ჭოროხის ნაპირზე, სავანეს, და სულერთიან ამოწყვიტეს (29 იან. 826 წ.). მერე დაბრუნდნენ. დაიტირეს მეფე აშოტი და დამარხეს იქვე პეტრე-პავლეს ტაძარში (ქ. ცხ., 188-189). – თვით დოლისყანას (შეად. ოქრო-ყანა, ლამისყანა და სხ.) არის დიდებული საყდარი, აშენებული მეფის სუმბატისაგან († 958 წ.), სწორედ იმ სუმბატისაგან, რომელიც, არაბთა ისტორიკოსის მასსუდის სიტყვით, იყო მეფე „დიდის საქრისტიანო მოდგმის ჯურჯანისა“.

– 234 –

ლენან გზანი მათ ზედა კოლა-არტანს; სამჯრით – ფანასკეტსა და არტანუჯს შორის ჩამოსული მთა ყალნუს მთიდან დასავლეთად ვიდრე ჭოროხამდე; დასავლით – მთა მცირე არტანუჯსა და ჭოროხს შორისი, და თვით მდინარე ჭოროხი; ჩდილოთ – კლდე შავშეთსა და არტანუჯს შორისი. არამედ არს არტანუჯი ვენახიანი, ხილიანი. მარცვალნი ყოველნივე ნაყოფიერებს, ვითარცა სხვათა ამათ ადგილებთა; ტყიანი ფრიად და მცირე ველოვანი. პირუტყვნი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. ჰავით მშვენი, კეთილი, ზამთარ თბილი და დიდ-თოვლიანი, ზაფხული არა ეგოდენ ცხელი. კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე სარწმუნოებითა და ენითაცა. არამედ არტანუჯი, შავშეთი და ლიგანისკევი არს ოძრახოსავე წილი და საერისთო მისი. ხოლო შემდგომად იქმნა არტანუჯის ერისთავი სხვა, შავშეთით, და აწ უზისთ თვსთვსი ბეგი, ოსმალნი ⁴¹⁸⁾.

კალმახის ციხისათვის. ხოლო კვალად არტანუჯის მდინარის შესართავს ზეით ჭოროხს მოერთვის თორთომის მთიდან გამომდინარე წყალი, რომელი მოდის აღმოსავლეთად. ამ კვეზზედ არს ციხე კალმახისა, რომელი აღაშენეს პატიახშთა ⁴¹⁹⁾, დიდ-შენი, მაგარი და შეუალი, იყო საერისთო ტაოსი. ამას ზეით მოერთვის ჭოროხს მდინარე ბანა-ფანასკეტისა, გამომდი-

ნარე ყალნუმთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. **ფანასკეტისათჳს**. ამ წყალზედ, ჭოროხის აღმოსავლით, არს ციხე ფანასკეტისა, კლდესა ზედა, დიდ-შენი, მაგარი. აქ

⁴¹⁸⁾ იმპერატორი კოსტანტინე მოწითმოსილი მის მიერ 952 წელს დაწერილ წიგნში ამბობს: არდაუჭი ფრიად მაგარი სიმტკიცეა, ციხე-ქალაქი. ეს არის სავაჭრო შუაგული ტრაპიზონისა, ივერიისა, აფხაზეთისა, მთელის სომხეთისა და ასურეთისა. ამათთან ვაჭრობს. იგი ითვლება კლიტედ ივერიისა, აფხაზეთისა და მოსხისა. იგია წილი და სასაყდრო ქართველთ ზაგრატიონებისა.

⁴¹⁹⁾ კალმახი – ჩუბინაშვილით „კალოზედ პურის მოთხოვნა სასარგე-

– 235 –

იჯდა ერისთავი ფანასკეტ ოლთისისა, და აწ არს დაბა ⁴²⁰⁾. ამას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში, არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდი, შვენიერად ნაგები, კეთილ-შვენიერს ადგილს. აღაშენა მეფემან ადარნასემ, და დაფლულ არიან მეფენი. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ფანასკეტისა და სულიად ტაოსი, ოლთისისა და ნარუმაკისა და აწ არს ცალიერი ⁴²¹⁾. **ოლთისისათჳს**. ამას ზეით, ჭოროხის აღმოსავლეთის კიდეზედ, არს ოლთისი, ქალაქი კარგი და კეთილ-ჰაოვანი. აქ არს ციხე მაგარი და დიდ-შენი. არს მეორე საჯ-

ბლოდ მონასტრისა“. კ ა ლ მ ა ხ ი შეიძლება ნიშნავდეს წვეტიანს, მრგვლად ამართულს: კალო – მახვილი (კალო=სვ. კ ა ლ; მახვილი სიტყვიდამ მახვა; მახო – ლომის ჭანგი (ინგ. ყარმახი=ანკესი). აზნ. კალმახელიძეების თავდაპირვანდელი სამშობლო იყო კალმახი. პატიახშთა შესახებ იხ. შენიშნ. 293.

⁴²⁰⁾ ფანასკეტი ძველადვე იყო სიმაგრე ციციშვილებისა. ამათი წინაპარი აქ გადმოსახლდა ურიასტანიდგან (ურ-ქალდიდამ?). თამარ-მეფეს მათ მსახურეს ერთგულად, ამის გამო დიდებულმა მეფემ უბოძათ თავადობა, მამულები და დაადგინა ფანასკეტის ზედამხედველად. ზაგრატ დიდის ჟამს (1360 – 1395) სახელოვან მებრძოლად ითვლებოდა ზაქარია (ზაზა) ფანასკეტელი და ზაგრატ მეფემ, რომელიც მაშინ ებრძოდა შემოსეულს ლანგთემურს, მოიყვანა ეს ზაზა და მისცა სოფლები მძოვრეთის ხეობაში, ხოლო მისნი განაყოფნი დაასახლა ნიჩბისის ხეობაში. ზაზას შემდეგ განითქვა სიგმირით მისი შვილი ციცი და ამ ციცის გამო გაეგვარათ ციცი-შვილობა (1488 წელს) და მათს მამულს დაერქვა საციციანო (თავად-აზნაურთა სია, გვ. 11).

⁴²¹⁾ ბანა – ბანისებური (ბანი – ბანა. ვითარცა კედელი – კედელა, პერანგი – პერანგა). ქ. ცხ., გვ. 198: მეფე ადარნასემ (881-923) აღაშენა საყდარი ბანა ხელითა კვირიკესითა, რომელ იყო პირველი ეპისკოპოსი ბანისა“. მე-XI საუკ. დასაწყისის ტყავზე ნაწერი დიდი კრებული (საეკლ. მუზ., № 1) გადაწერილია ბრძანებითა ზაქარია ბანელისათა. ბანა ბრწყინავდა ჯერ ისევ მე-XV საუკუნეშიაც. 1445 წელს ბანაში დაასა-

– 236 –

დომი ათაბაგისა, ვითარცა ახალციხე ⁴²²⁾. ოლთისს ზეით, ჭოროხის აღმოსავლის კიდეზედ, არს ნარუმაკი და აწ ნარიმანი, დაბა დიდი. აქამდე არს ფანასკეტი-ოლთისი ხილიანი, ვენახიანი, ვითარცა სხვანი აღვსწერეთ. ხოლო ნარუმაკს ზეით კვალად ჭოროხის აღმოსავლის კიდეზედ არს დაბა დიდი, იდი,

კეთილი. ამას ზევით არს ვითარცა მთის ადგილნი ნაყოფითა.

ტაოსათჳს. არამედ ართვანს ზევითი, იდამდე, ჭოროხის დასავლეთისა, თორთომის მთის აღმოსავლეთით, არს პარახლი ანუ⁴²³) ტაოს-კარი ანუ ტაო⁴²⁴). და მზღვრის ამას: აღმოსავლით ჭოროხის მდინარე. სამჯრით – თორთომიდამ ჩამოსული მთა იდამდე; დასავლით – თორთომის მთა. ჩდილოთ – ჭოროხი და ისპირის მთა. და არს ეს ტაო ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა, და მთის კერძოთ ვითარცა ჯა-

ფლავეს მეფე ვახტანგი მის მეუღლის სითიხათუნის გვერდით. იმავე კრებულის აშიაზედ (გვ. 23) არის ესრეთი შენიშვნა: აქ აკლია ერთი რვეული, რომელიც დაიკარგა ჟამსა ლელვისასა. ღმერთმან დასწყევლოს მზეჭაბუკი. ამინ. – იგულისხმება ათაბაგი სამცხისა მზეჭაბუკ (1502-1516). ეს მიემხრო ოსმალთ, გურიელს წაართო ჭანეთი და აჭარა, ოსმალთ ლაშქარი შემოიყვანა სამცხეს, მისცა საზრდო და მიუსია იმერეთის მეფეს.

⁴²²) ოლთისი ააშენა მირეანმა მე-2-ე საუკ. ქრ. წ., გაამაგრა მეფე დავითმა (1264 – 1294).

⁴²³) „პარახლი ანუ დედანში სტრიქონებ შუა მიწერილია სხვა ხელით.

⁴²⁴) იხ. შენიშ. 359 ტაო იყო მამული და სამფლობელო საქართველოს უდიდებულეს მეფის დავით დიდის კურატპალატისა († 1001 წ.), რომელმაც იშვილობილა ბაგრატ მესამე, გამაერთიანებელი საქართველო-აფხაზეთისა 985 წელს. მის კარს ბრწყინავდნენ მწიგნობარნი, ნიჭიერნი მეომარნი, თორნიკე, იოანე და სხ. ტაოს მოღვაწეთაგან აშენდა ქართველთა ცნობილი ათონის მონასტერი, ამყვავებელი საქართველოს მწერლობისა.

– 237 –

ვახეთი. არამედ არს მთიანი, გორიანი, ღელოვან ჳრამოვანი, ღრატოიანი, წყლიანი და იწრო. და არიან ჳევთა დაბნები. კაცნიცა ეგრეთნივე. განა იდი და ნამურაკი არიან ვითარცა თრიალეთი ანუ ჯავახეთი, ყოვლითურთ.

ბასიანისათჳს. ხოლო ოლთის, ნარიმანისა და იდის სამჯრით არს, ირიჯლუს მთას იქით, ბასიანა. და ესე ბასიანი თუმცა არს სომხითისა, არამედ, შემდგომად ბაგრატიონთა მეფობისა, რა დაიპყრეს მათ, არს მიერით სამცხისა. და არს ბასიანი რახსისა ანუ არაზის სათავესა ზედა. პირველად ეწოდა ქალაქსა ამისსა ბასიანი, და მის გამო ეწოდა სახელიცა ესე ამ ადგილთა. ხოლო აწ უწოდებენ მას ქალაქსა ასანყალას. და არს საშუალ ბასიანისა, არაზის კიდესა ზედა, ჩდილოთ კერძო არა დიდი ქალაქი და მზღვრის ამას ბასიანს: აღმოსავლეთი მთა ჩამოსული სამჯრეთის მთიდამ, რომელი არს სომხითის მთა; დასავლით – მთა ირიჯლუ-დევაბონისა, ჩდილოთ, მთა ირიჯლუ-ყალნუსი; სამჯრით – მთა დევაბონიდამ წამოსული-სომხითის მთა. და ადგილთა ამათ შორის მოერთვიან რახსს იმიერით და ამიერით მდინარენი მთებთაგან. და შენებულ არიან დაბნები. არს უვენახო, უხილო და მარცვლის მოსავლითაცა ვითარცა ჯავახეთი. არამედ ესე, უმჯობესცა ჳავითაც; ტყეო, თჯნიერ მცირე არყნაღნი. სწვენ წივას და ზიდვენ ხესა და შეშას რახსის ჳრამიდამ. ამ ასანყალას ქვეით არს ხიდი რახსსა ზედა, და ვლენან ქარავანნი, თჯნიერ მისა ვერ გან-

⁴²⁵ ბასიანი=კსენოფონტეს (431-354 ქრ. წ.) Basiani (ფასიანი).

მხარე არეზის (არაქსის) სათავეზე, მასისის დასავლით, ჭოროხის ხეობის და მესხის მთების სამხრით. ფ ა ს ი ა ნ ი (ბასიანი, უნდა იყოს ფშიანი, ფშე-ბიანი ადგილი. ბასიანი, ვიმეორებთ, არეზის სათავეშია, ხოლო მდინარის სათავე შესდგება მრავალ გუბე-წყაროთაგან, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ ფშას, ფშანს (ფშავს, ამოჩუხჩუხებს, ამოწურწურებს; ფსიადი –

ისპირისათვის. ხოლო ისპირის ჯეობის მდინარე გამო-სდის, ბაიბურდს ზეით, ტრაპიზონის მთას. სიგრძით არს ტრა-პიზონის მთიდან ჭოროხამდე, მოდის დასვლეთიდან აღმოსავლე-თად, ჯეესა კლდოანსა და ქვიანსა შინა. და ამ ისპირის წყლისა და ჭოროხის მდინარის შესართავს ფრიად ზეით, ამ ისპირის მდინარეს მოერთვის სამჯრიდამ თორთომის ჯეობის მდინარე. და ამ თორ-თომის მდინარის შესართავს ზეით ისპირის მდინარის კიდე-ზედ, არს ქალაქი მცირე ისპირა, და ამის გამო სახელიდვა ჯე-ობა ესე და მდინარე. ამას ზეით მოერთვის კვალად ისპი-

ლულიანი). ბასიანივე არის აგრეთვე რიონის გადაღმა ჩრდილო კავკასიის ხეობაში, რომლის მდინარესაც ვახუშტი უწოდებს რიონსვე. რადგან კო-ლხიდა ამ ორთავე ბასიანს (ფაზიანს) შორის იყო, ადვილად დაერქმეოდა ფაზიანივე და მისს მდინარეს ფაზისი (მით უმეტეს, რომ აქვეა მდ. აბაში, აფსარი, აფშილი, ფასი-მთა, აბაზი, ობეზი). დღესაც თითქმის მთელი იმე-რეთი ფშიანი ქვეყანაა და უწინ ხომ მთელი არე-მარე ფშის წყალს დაე-ფარა. მკვიდრთ სახლბი ჩაეყუდათ ჭაობებში, მამულების მოსავლელად ნაგებით მიდი-მოდოდნენ (ჰიპოკრატე, 470 – 376 ქრ. წ.). – კოსტანტი-ნე მოწითმოსილი სწერს 952 წელს: ლეონ იმპერატორმა სცნო-რა, ფაზი-ანის (ბასიანის) ეკლესიები სარკინოზებს ჯარების სადგურად გაუხდიათო, გაგზავნა თავის ლაშქარი, ეკლესიები წაართვა, ფაზიანი აღაოხრა. დაუწყ-ყო ბრძოლა თეოდოსიოპოლსაც (არზრუმს). იმპერატორებს ლეონს და რომანოზს უნდოდათ აეღოთ კეჭეონი, საიდგანაც საზრდო შეჭეონდათ თე-ოდოსიოპოლს. ივერთ მეფეს აღუთქვეს, თეოდოსიოპოლს მოგცემთ, თუ შენის ძალით მას აიღებო. ხოლო ივერთ ამის ასრულება არ მოინდომეს ამ ქალაქის მცხოვრებთა სიყვარულით და იმიტომაც, რომ ქალაქი არ აო-ხრებულყო და არც მისნი გარემონი, მოლაპარაკება დასრულდა მით, რომ ქართველთა და ბერძენთა მიჯნად დაიდო არეზი (არაქსი), რომლის მარც-ხენა მხარე დარჩა საქართველოს და მარჯვენა (არზრუმისკენ) საბერძნეთს. (ჰან. 2, გვ. 80). არზრუმს ძველის-ძველად ერქვა კარანა, რომელიც, ჩვე-ნის მოსაზრებით, არის იგივე კარიანა, ე. ი. კარის მქონებული, ადგილი კარვით (კარნი=კარანი, კარანა).

რის მდინარეს⁴²⁶) საქართველოსეელის მდინარე ანუ გურჯი-ბო-ლაზისა. და ამ მდინარეს ზეით არს მთა, რომელი მზღვრის ბაი-ბურდსა და ისპირსა. ხოლო ამ ისპირის მდინარეს მოერთვიან ამიერ-იმიერით ჯეენი ისპირისავე მთებიდამ, და არიან დაშენე-ბულნი დაბნები მათ ზედა. და მზღვრის ისპირის ჯეობას აღ-მოსავლით ისპირის მთებიდამ ჩამოსულნი მთანი, სამჯრით ჩდილოეთიდან ისპირსა, ტაოსა და ლიგანისჯევის შორისნი. და არს მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანი, ღრატოიანნი, ჯეე-

ქარაფიანი და ნადირიანი; ხოლო სამჯრით მზღვრის მთა ისპირისა, ისპირსა და თორთომის ჯეობას შორისი, და გარდავლენან გზანი თორთომის ჯეობას შინა. და მდებარებს მთა ესე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. არს თხემთა უტყეო, და ადგილს თოვლიანი, და კალთათა ტყიანი, წყაროიანი, ბალახყვავილიანი და ნადირიანი. ეგრეთვე დასავლით მზღვრის მთანი, ისპირისა მთებიდან ჩამოსულნი, ისპირისავე მდინარემდე, სამჯრით ჩდილოეთიდან, ბაიბურდსა და სპერს შორისი, და არიან მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანნი, და მივლენან გზანი ბაიბურდს; ჩდილოთ მზღვრის მთა ისპირისავე, რომელი მდებარებს აღმოსავლიდან დასავლეთად ფორჩხის ჯეობასა და ისპირას შორისი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ფორჩხასი და არს მთაცა ესე თოვლიან-ტყიანი, ვითარცა პირისპირი ამისი

⁴²⁶) კიპერტის Atlas antiquus-ში მარჯვნივ კიდევად ბოასისა (ზემო-ჭოროხისა) აღნიშნულია ქვეყანა Saspis და ამ სასპირეს გასწვრივ, ბოასის მარცხენა მხარეს, – Hispiratis-ი. ეს უკანასკნელი არის ჩვენი ისპირი, ისპირეთი ანუ ისპირათი. ქვეყნის დასასრულის მოპირისპირე კუთხეების აღსანიშნავად ქართველები ვხმარობთ სიტყვებს: ი ს პ ი რ-ე ს პ ი რ ი (ი-პირი=ის-პირი; ე-პირი=ეს-პირი). ამან გვაფიქრებინა, რომ თვით სახელი ი ვ ი რ ი იპირი-საგან წარმოებულა, გარნა შემდეგ სხვა აზრს დავადევით (იხ. შენიშ. 67). თვით სტრაბონი ამნაირადვე იხსენიებს ქართველებს, როდესაც ისპირის მხარეს უწოდებს Esperii wires.

– 240 –

ისპირის მთა. განა არს ესე ისპირის ჯეობა ქარაფოვან-კლდიანი, ღელე-ღრატოიანი, იწრო, ტყიანი, მცირე-ველოვანი, მოსავალს ნაყოფიერი, ვითარცა აღვსწერეთ ლიგანისჯევი ყოვლითა ნაყოფიერებითა და მარცვლითა. ჰავით ზაფხულს ფრიად ცხელი, არამედ აქუს მთანი და აგარაკნი ახლორეს. ზამთარი თბილი. კაცნი იუწყე მეზავსნი სამცხისანი, და აწ მოჰმადიანნი სულიად, ენითა ქართულითა და ზნითა ოსმალთათა.

თორთომისათჳს. ხოლო თორთომის მდინარე გამოსდის დევაბონის მთასა და მოდის სამჯრიდან ჩდილოდ, გასჭრის სპერის მთას და მიერთვის ისპირის მდინარეს. ამ ისპირის მთას ზეით არის თორთომის ჯეობა, და ამ ისპირის მთის ფრიად ზეით მოერთვის დასავლეთიდან თორთომის მდინარეს ჯევი შიფაქლუს მთის გამომდინარე, და მოდის პირველ სამჯრიდან ჩდილოდ, მერმე დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამ ჯეზედ, შიფაქლუს მთის კალთას, არს ეკლესია მონასტერი ხახულისა, ყოვლად-წმიდის ღუთის-შშობლისა, დიდი, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად გებული, შვენიერს კარგს ადგილს. ეს აღაშენა დავით კურატპალატმან, ბაგრატ მეფის მამობილმან. აქავ არს ეკლესია ფრიად შვენიერი, დიდ-შენი, რომელი აღაშენა მწმეფემან დავით. არამედ აწ უქმ ცალიერ არიან, და ხატი ამისი არს გელათს, რომელი შეამკო აღმაშენებელმან, მერმე თამარ მეფემან ⁴²⁷). ამ ჯევს ზეით, თორთომის მდინარეზედ, არს

⁴²⁷) „ხახული“ მიმდებარა ზმნიდან ხახვა (კაკვა), ახახვა, ამაღლე-ბა, აყავა (ხახვა – ხახული, ვით წერვა-წერული). ხახულის მონასტერი

ააშენა დავით კურატპალატმა († 1001 წ.), ბაგრატ III-ის მამობილმა. იგი მალე შეიქმნა მდიდარ და აყვავებულ ლავრად და განათლების კერად საქართველოს შვილთათვის. სწავლული და მდიდრად მცოდნე ქართულის ენისა გიორგი თავის მასწავლებლის გიორგი მთაწმინდელის († 1066 წ.) ცხოვრებაში ამბობს. „ათ წლამდის ჭაბუკი გიორგი სწავლობდა მონასტერს ტაძრისში (ახალციხის მაზრაში) თავისის დის საბიანას ხელმძღვანელობით, მერე წავიდა ხახულს, საცა მოღვაწეობდნენ მისნი ზიძანი, გიო-

– 241 –

ციხე თორთომისა, მაგარი, კლდესა ზედა დიდ-შენებული. ამის მიერ იწოდა ჯეობა ესე თორთომის ჯეობად ⁴²⁸). ამ ციხეს ზეით

რგი, მწერალთ უზუცესი დავით კურატპალატისა, და საბა, კაცი კეთილი და უცოდველი. გიორგი წარუდგინეს ხახულის მოღვაწეთ. წინამძღვარს მაკარის. ბასილი დიდს (ბაგრატ III-ის შვილს), მასწავლებელსა და ჩვენისა ქვეყნის განმანათლებელს, და ღვთივგანშვენებულს ანტონის. მათ აკურთხეს ყრმა გიორგი და მისცეს სწავლებად ილარიონ თუალელს, კაცსა ფრიად სწავლულს და მბრწყინავს დილის ცისკარივით. აქ ისწავლა გიორგიმ მთელის წლის საგალობელნი, ყველა წიგნები ძველისა და ახალის აღთქმისა. ხოლო ბერძნული ენა და ბერძნული ფილოსოფია ისწავლა სახლობაში ჯოჯიკისა, რომელსაც ცოლად ჰყვანდა ბაგრატ მესამის ასული, დაი ზემოხსენებულ ბასილი დიდისა (ათონის კრებული, გვ. 288 – 290). – ხახულის ყოვლადწმიდის ხატი, ძვირფასად შემკული მეფეებისაგან, დღეს გელათშია. უამრავი დიდ-წვრილი იაგუნდი, ზურმუხტი ალმასი (კაკლის ოდენები ტოლოჩანოვის სიტყვით), მინანქარი ამშვენებს ამ ხატს.

⁴²⁸) ამ ხეობაშივეა მონასტერი ეოში, რომელიც აღმართულია მთის დაქანებულს ფერდობზე და მთებთვე მოზღუდვილია. შენობა შვენიერია. სამხრეთის კედელზე მოხაზულია კაცის სახეები ადგილობრივ ტანისამოსით. ერთს მათგანს ხელში უჭერია ტაძრის გეგმა. – ტაძრის წარწერა: ჩვენთა გვირგვინოსან მეფეთა იწყეს ამ ტაძრის აშენება. ძლიერებითა კურატპალატ ადარნასესი, ერისთავთ ერისთავის ბაგრატისა, დავით მამფალისა ღირს ვიქმენ მე, გრიგოლი, შველად მათდა, აშენებას ყოველწლივ უნდებოდა 2000 დრაჰკანი, იხარჯებოდა ღვინოზე 5000 დრ., რკინა უნდებოდა 50 ლიტრა, პური 250 გრივი. განუწყვეტლად მუშაობდა 70კაცი, ქვას ზიდავდნენ 30 ურმით, სპონდიკი მოჰქონდათ გიორგიწმინდით და ამას უნდებოდა 30 ჯორი და სხ. საქონელი. ...ააშენა მეფე ბაგრატმა და შეიმკო ჯოჯიკის საფასით 1036 წელს. უმთავრესი ტაძრის აშენებელი იყო ადარნასე (881-923) (დ. ბაქრაძე. Кавк. вѣ др пам. христ.).

– 242 –

არს ხენძორეთი ⁴²⁹), დაბა დიდი და გზა აზრუმისა. არამედ თორთომის მდინარეს მოერთვიან ჯეენი თორთომისა და შიფაქლუს მთიდან, და არიან დაბნები მათ ზედა შენნი, დიდ-მცირენი. ხოლო მზღვრის თორთომის ჯეობას: აღმოსავლით მთა თორთომისა, *) თორთომსა და ტაოს შორისი, რომელი მდებარებს სიგრძით სამჯრეთ-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-ჩდილოს შორის, გამოვალს ირიჯლუს მთიდან და მიადგების ისპირის მთას, და არს ისპირის მთის კერძოთ თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი, და მას ზეით სულიად უტყეო, წყაროიან-მდინარიანი, ბალახ-შამბ-შროშნიანი. გარდავლენან გზანი ტაოს შინა. ხოლო სამჯრით მზღვრის მთა ირიჯლუ-დევაბონისა, რომელი ეგრეთვე უტყეო არს. დასავლით – მთა

შიფაქლუსა, თორთომსა და ქართლისყელს შორისი, რომელი მდებარებს სამჯრიდამ ჩდილოდ, გამოვალს დევაზონის

⁴²⁹⁾ ხ ე ნ ძ ო რ ე თ ი და შ ა ტ ბ ე რ დ ი . ხენძორეთი უნდა იყოს იგივე ხანძთა. ტყავზე ნაწერი მეტაფრასი: ცხოვრება ესე დაიწერა პატრიარქობასა საქართველოსა მიქელისა, მეფობასა აშოტისა, მამადმთავრობასა ანჩას მაკარისა, მამობასა ხანძთას თეოდორესი, შატბერდს – გრიგოლ ლიპარიტისძისა. ეს ხანძთა, შატბერდი და ბევრი სხვა შესანიშნავი საყდრები ააშენა ნეტარმა გრიგოლ ხანძთელმა (VII – VIII საუკ.). გრიგოლის ცხოვრება აღწერეს ხანძთის წინამძღვარ თეოდორემ, მისმა შვილმა იოანემ და მეტაფრასის გადამწერმა გიორგიმ. ბევრია შატბერდს დაწერილი წიგნები და კრებულები. მე-X საუკ. აქ ამოღვაწეობდა ბერაი, რომელმაც შეადგინა შატბერდის კრებული. ამაში შეტანილია საქართველოს მოკლე ისტორია მე-IX საუკ. დასაწყისამდე. 1060 წელს ბაგრატ IV-ემ გიორგი მთაწმინდელს მიუძღვნა „შვენეიერნი ლავრანი – შატბერდი კლარჯეთისა და ნეძვი ქართლისა“ (ათონის კრებ., 320).

*) ეს მთანი არიან, რომელსა სწერენ ძველს ღეოღრაფიათა შინა მოსხის მთად, რომელნი არიან მესხის მთანი ირიჯლუსი, თორთომისა, შიფაქლუსი და დევაზონისა და ისპირისა. ვახუშტი.

– 243 –

მთიდამ და მიადგების ისპირის მთას, და არს ხახულამდე უტყეო და ყოვლითა ვითარცა სხვანი მთანი, ხახულს ქვეით ეგრეთი ისპირის მთამდე, ვითარცა თორთომის მთის კერძი დავსწერეთ; ჩდილოთ მზღვრის მთა ისპირისა, ამასა და ისპირს შორის, და გარდავლენან გზანი ისპირის კეობასა შინა. არამედ თორთომის მდინარის კიდე, ხახულს ზეითამდე ანუ ციხემდე, ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ხოლო მთის კერძონი ყოველგნით ვითარცა ჯავახეთი აღვსწერეთ, განა არს მოსავლიანი, პირუტყვიანი, ფრინვლიან-ნადირიან-თევზიანი, შემკული მთით და ბარით. კაცნი ვითარცა მესხნი და აწ სულიად მოჰმადიანნი, ენითა ქართულითავე, არამედ უზნობენ თურქულსა.

გურჯიბოლაზისათჳს. ხოლო ამის დასავლით და შიფაქლუს მთის იქით გურჯი-ბოლაზის კეობა ანუ საქართველოსყელისა: რამეთუ, ოდეს დაიპყრეს ოსმალთა აზრუმ, მიერ ჟამით უწოდეს სახელი ესე ⁴³⁰⁾. სიგრძით არს დევაზონის მთიდამ სპერის მდინარემდე. გამოსდის დევაზონის მთასა, მოდის სამჯრიდამ ჩდილოთ, და ხენძორეთის გარდასწვრივ არს გურჯი-ბოლაზი დასავლეთით, და ეს კევი არს საზღვარი, ბაიბურდის მთამდე, საქართველოსა და ბერძენთა. და კეობა ესე არს ფრიად ვიწრო, კლდიანი და ტყიანი.

ბაიბურდისათჳს. ხოლო სადაცა მიერთვის ისპირის მდინარეს გურჯიბოლაზის მდინარე, მას ზეით არს ისპირის მთებიდამ ჩამოსულნი მთანი, ისპირისა და ბაიბურდის საზღვარი, ვითარცა აღვსწერეთ. ამ მთებს ზეით არს ბაიბურდი, ყოვლგნით

⁴³⁰⁾ ყვარყვარე ათაბაგმა († 1466 წ.) კახაბერ გურიელს დაუთმო აჭარა და ჭანეთი და განუდგა ქართლის მეფეს გიორგის. გაათაბაგდა-რამისი შვილი ბაადურ (†1475), ოსმალებმა დაიპყრეს ტრაპიზონი და აზრუმში და შემოიჭრნენ ჭანეთსა და კლარჯეთში. მზეჭაბუკ ათაბაგმა (1502 – 1516) ოსმალნი შემოიყვანა სამცხეს, გურიელს წაართვა

მთით მოხვეული და თვითცა მთა. ამას შინა დის ისპირისავე მდინარე. ამ წყალზედ, შუას ადგილს, არს ქალაქი ბაიბურდი, არა დიდი, და არიან აწ სულიად მოსახლენი მაჰმადიანნი, მცირედი თუ ვინმე ქრისტიანენი. ამ ქალაქის გამო იწოდებოდა ადგილიცა ესე ბაიბურდად⁴³¹). ხოლო მოერთვიან ბაიბურდის ადგილთა შინა ისპირის მდინარესა, აჭარა-ეზინგის მთებიდგან, მდინარენი, და არიან მას ზედა შენნი დაბნები. არამედ მზღვრის ბაიბურდს: აღმოსავლით – მთა ისპირისა და მის შორისი; სამცრით – მთა ეზინგსა და ბაიბურდს შორისი, რომელი მდებარებს აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, უტყეო, დასავლით – მთა ტრაპიზონისა; ჩდილოთ – მთა ჭანეთისა, ბაიბურდსა და ჭანეთს შორისი. და არს ეს ბაიბურდი, ვითარცა ჯავახეთი, მთებრი, მოსავალ-პირუტყვითა, გარემოს მისსა მთანი უტყეონი, და ზიდვენ ჭანეთის მთიდან ხესა და შეშასა, უმეტესად სწვენ წივასა. ჰავით ზაფხულის კეთილ-ამო და შვენიერი, ზამთრივ ცივი, თოვლიანი და გაუძლისი. გარდავლენან გარემოს მთებთა ზედა გზანი ადგილებთა შინა, რომელი აღვსწერეთ მას გარემო. კაცნი არიან სულიად მაჰმადიანნი და ზნითაცა მათითა.

აჭარა და ჭანეთი. მისი ძე ყვარყვარე († 1535 წ.) დაამარცხა იმერთ მეფემ, აჭარა და ჭანეთი წაართვა და გურიელს მისცა. 1552 წელს ოსმალთ დაიჭირეს არტანუჯი არსიანამდე, ფანაკარი (ფანაკარის ციხე) ააშენეს, არტანუჯი აიღეს.

⁴³¹) კიპერტის რუკაზე ბაიბურდის ადგილას აღნიშნულია ბაიბერდონი. გვგონია, ბ ე რ დ ი (ბაი-ბერდი) უნდა იყოს ა) ანუ მონათესავე სახეობისა ბერდივი, ბერდუჯი, ბერდა, ალა-ვერდი და შატ-ბერდი-ც, თუ ეს უკანასკნელი არ არის სა-ტბერდი (შავთელი იხსენიებს შატბიერს, არიან აზნ. შატბერაშვილები) ანუ შ ა ტ-ბ ე რ დ ი, მაღალი, ამოტილი ფერდობი (ხევსურეთში არის სოფელი შატილი) და ბ) ანუ სახელისა ბურცვი=ბორცვი, ბაი-ბურცვი=ბაი-ბურდი „მრგვალი ბორცვი“, „თვალი აბურცული“.

ჭანეთისათვის. ხოლო ბაიბურდისა და ფორჩხის სამცრით, ჭანეთის მთას იქით⁴³²), არს ჭანეთი, და აწ უწოდებენ ლაზსა-

⁴³²) ეს მთა არის პონტოს უღელტეხილი ანუ ლაზისტანის მთა. ამ მთის აღმოსავლეთის ფერდობზე, ისპირის წყლის ტოტს პარხალზე არის სოფელი პ ა რ ხ ა ლ ი და მასში ქართველთა უუდიდებულესი მონასტერი პ ა რ ხ ა ლ ი. 1874 წელს სოფ. პარხალს იყო 200 მეკომური და ესენი ლაპარაკობდნენ „გაფუჭებულს ქართულს ენაზე“ (გ. ყაზიბეგი Три мѣсяца въ Турецкой Грузіи, II9). ტამარი აღმართულია შესწორებულს ადგილას. თლილის ქვით აგებულია. უგუნბათოა. სვეტებზე კამარა-კრულია. აღმოსავლეთის კედელს გარედგან აქვს დიდებული შეხედულობა, რვა სვეტიანია და შუალა სვეტები სიმაღლით 75 ფუტია. კედლებს ამკობს უუშვენიერესი სარკმლები. საკურთხეველის კამარაზე დარჩენილა გამოხატულობა ღვთაებისა, გარშემორტყმული წმიდათა დასით, ტამრის იატაკი მოკირულია. 1874 წელს პარხალს ისევ იყო ქართველთა რამდენიმე ქრისტიანი სახლობა, საიდუმლო ქრისტიანეთა სახლობა კი 80-მდე ითვლებო-

და. ქრისტიანეთა მღვდლად იყო ლებრაძე. 1518 წელს პარხალი ჯერ ისევ იყო მცხეთის კათალიკოზის გამგეობაში. დარჩენილა რამდენიმე ტყავზე ნაწერი წიგნი, პარხალს გადაწერილი. ერთი მათგან ფრიად დიდია (№ 95 in folio, გვ. 1316). გადამწერი მისი გიორგი ამბოზს (გვ. 1222), ნაწილი ამ წიგნისა შედგენილია პარხლის დედნითაო და ნაწილი კი – იმხნის მონასტრისა, წიგნის გადაწერაში მიშველეს გაბრიელ ხორგამ, იოანე გაცვეთილმა და სხ. 973 წ. ტყავზედ გადაწერილ სახარებაში ვკითხულობთ: „ღირს ვიქმენ მე, იოანე-ბერაჲ დასრულებად ამ წიგნისა სალოცველად მეფისა ჩვენის ბაგრატისა, დავით მაგისტროსისა, ერისთავთ ერისთავის სუმბატისა... მე იოანე ბერაჲმა, შატბერდელმა მწერალმა, დავწერე ეს სახარება 973 წელს შატბერდს და შევწირე პარხალს საოხად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა. ეს ბერაი არის შემადგენელი შატბერდის დიდის კრებულისა (№ 1141 წ. კ. ს. ბიბლ.), რომელშიაც, როგორც ვთქვით, სხვათა შორის, შეტანილია საქართველოს მოკლე ისტორია მე-IX საუკუნემდე.

– 246 –

ვე⁴³³) არს ესე შავისზღვის კითის წადევნებით, გონიიდან ტრაპიზონის საზღვრამდე. გონიის დასავლით მოერთვის ზღვას მდინარე ჭანეთში გამომდინარე ჭანეთის მთისა, რომელი მდებარებს ჭანეთსა და ფორჩხის ძეობას შორის, და მოდის ჩდილოთ. ამ მდინარის იქით არს ხოფჯა, ქალაქი მცირე, ზღვის კიდესა ზედა. აქ მოერთვის მდინარე ხოფჯისა, გამომდინარე მისვე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე. კვალად მოერთვის ზღვას მდინარე ხოფჯას იქით გამომდინარე ჭანეთისავე მთისა, რომელი არს ბაიბურდსა და ჭანეთს შორის და მომდინარე ჩდილოთ კერძოდ. ამ მდინარის დასავლით არს ქალაქი მცირე რიზა⁴³⁴), ზღვის კიდეზედ. მოერთვის მუნვე მდინარე მისივე ზღვასა, და გამოსდის მასვე მთასა და მოდის ჩდილოთ. ხოლო ამის დასავლით ჩამოვარდების მცირე მთა, კნინლა ზღვამდე, ჭანეთის მთიდან, და ესე არს საზღვარი საქართველოსი და საბერძნეთისა. აქა არს რკინის-პალო, აქავ არს სატყეპელა. აქ აღაშენა მეფემან არჩილ მოწამემან⁴³⁵) ციხე, – შემდგომად ყრუს შემოსვლისა (გვონებ რიზას). ხოლო მთა ჭანეთისა ძეს დასავლიდამ აღმოსავლეთად, მცირედ ჩდილოთ მიწევით, და მივალს ვიდ-

⁴³³) ჭანების შესახებ იხ. შენიშ. 360 და 437. რაიც შეეხება სახელს ლ ა ზ , რომელიც უდრის აფხაზურს ა ლ ა ზ , შეიძლება იყოს იმავე სიტყვის ფესვისა, რომლიდანაც წარმოსდგა არაზი (არაქსი, რახსი), ალაზანი, არაგვი. „ალაზნი“, იქნება, მოვიდნენ არასის სათავიდან. კიპერტის რუკაზე თვით ტრაპიზონი და მისი არემარე იწოდება კოლხიდად.

⁴³⁴) რიზა ანუ რიზეონი. დიოკლეტიანე რომ მოკვდა 303 წელს, იმპერატორ მაქსიმიანმა სათლეველს და მერმე აფხაზეთ-ჯიქეთს დასამწყვდევად გამოისტუმრა წმ. ორენტი და მისნი აქეცსნი ძმანი. უფროსი ძმა მოკვდა ბანაკებს, ორენტი რიზეონს (საკვლ. მუზ. ტყავზე ნაწერი წიგნი № 222, გვ. 375).

⁴³⁵) არჩილ II † 718 წელს.

– 247 –

რე ჭოროხამდე⁴³⁶). არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. განა ჭანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ლელე-

436) აქვე დავურთავთ ცნობას შესახებ სამცხე-საათაბაგოს სამწყსო-ისა ისე, როგორც ამ ცნობას გადმოგვცემს ძველი სიგელი. არა უგვიანე-სი მე-XI საუკუნისა (Арх. путеш. Гуріи и Адчарѣ დ. ბაქრაძე-სა, გვ. 79-85): „კათალიკოზის (მცხეთის) სამწყსო სამცხე-საათაბაგოში არის მისის უწმინდესობის კათალიკოზის სამწყსო ზემო-ქართლს, რომელ არს სამცხე-საათაბაგო, თავადნი და სოფელნი: კ ა ვ კ ა ს ი ძ ე მისითა მამუ-ლითა – პარხალი მისითა შესავალითა და აზნაურის შვილებითა, საყმო სა-მწყსოთი; ს ა მ ძ ი ვ ა რ ი მისითა სასაფლაოთა მონასტრითა და კარის ეკლესიითა; ა ვ ა ლ ი ს შ ვ ი ლ თ ა და ს ლ ე ს ა რ თ ა აქვს ლონგისძენი სასაფლაოთა მონასტრითა და კარის ეკლესიითა; ლ ა ს უ რ ი ს ძ ე თ ა აქვს ხერხემლისძე სასაფლაოთა მონასტრითა და კარის ეკლესიითა (აქვე დღე-საც არის სოფელი სალასურიძეო); თ ა ქ თ ი რ ი ს ძ ე აქვს ჩორჩანელი სასაფლაოთა მონასტრითა და კარის ეკლესიითა; ერისთავთ-ერისთავს ხ უ რ ს ი ს ძ ე აქვს ღობერნი სასაფლაოთა მონასტრითა და კარის ეკ-ლესიითა; დ ი ა ს ა მ ი ძ ე თ ა აქვს აბუსერისძენი სასაფლაოთა მონასტ-რითა და კარის ეკლესიითა; ბ ო ც ო ს ძ ე ნ ი სასაფლაოთა მონასტრი-თა და კარის ეკლესიითა; ო ლ ი დ ა ს შ ვ ი ლ თ ა აქვს ოთარა სასაფლ-მონასტ. და კარის ეკლ.; შ ა ლ ი ვ ა შ ვ ი ლ თ ა აქვს ხერთვისარნი სა-საფლ. მონასტ. და კ. ეკლ. – კიდევ სასაფლაო მონასტრის და კარის ეკლე-სიის მქონებელნი არიან: ქ ა მ ქ ა მ ი ს ეულზედ ა მ ა ტ ა კ ი ა ნ ნი და შალიკაშვილნი; რ ჩ ე უ ლ ი ა ნ თ და ფ რ ო დ ი ა ნ თ აქვს ასპინძისძენი; სფირიდონს აქვს კალმახელი; უ ზ ნ ა ს ძ ე თ ა აქვს დუკისძენი; ფ ა ნ ა ს-კ ე რ ტ ე ლ ნ ი , ს პ ა ს ა ლ ა რ ნ ი ; კ ა კ უ ლ ა რ ნ ი , ა ნ ძ ა ვ ე ლ ნ ი , კ ო პ ა ს ძ ე ნ ი , თ უ ხ ა რ ე ლ ნ ი . მ ი ნ ა ს ტ რ ი ო შ ვ ი ლ ი . – ე პ ი ს -კ ო პ ო ს ნ ი : მ ა წ ყ ე ვ რ ე ლ ი (აწყურის მიტრაპოლიტი), კ უ მ უ რ-დ ო ე ლ ი , ო შ ხ ე ლ ი (ამის სამწყსოა გურჯიბოლაზს აქეთ თორთო-მი, ტაოს ქვემოთი, არტანუჯს საკრულავს აქეთი, გაღმა ორჯოხის მთის აქეთი, საკავკასიძეო ისპირ-ტრაპიზონის მთას გარდმოღმა). ა ნ ჩ ე ლ ი

იანი, არამედ ხილიანი, ვენახიანი, მარცვლებით მოსავლიანი, ბრინჯ-ბანბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირუტყვნი, ნა-დირნი ფრიად მრავალნი, ფრინველნი და თევზნი ურიცხვნი, მწერნი მრავალნი, ფუტკარი და თაფლი ბევრად. ჰავით – ზღვის კიდური ცხელი, მთის კერძონი კეთილ-ჰაოვანნი. ზამ-თარი თბილი, ზაფხული არა გაუძლისი. კაცნი არიან ჴელო-ვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცი-რეთა, და სარწმუნოებით აწ სულიად მოჰმადიანნი. განა მცი-რედნი ვინმე მოიპოვებიათ ქრისტეანენი, არამედ იციან კვა-ლად ქართულ ენა ვიეთთამე. ხოლო მზღვრის ჴანეთს: აღმო-სავლით გონიის საზღვარი, სამჯრით – მთა ჴანეთისა, ფორჩ-ხა-ბაიბურდსა და ჴანეთს შორისი; დასავლით – მცირე მთა იგი ქართლის საზღვარი და ჩდილოთ – ზღვა-შავი 437).

(სამწყსო მისი სამწყალს აქეთი ხანცას და ოპიზას შუა დახატულა, ნი-გალისხევი, გაღმა გამოღმართი გონიას საზღვრამდე), მ ტ ბ ე ვ ა რ ი (მისი სამწყსო: დახატულას ზედათი ანაკერთს აქეთი მთელი შავშეთი, აჴარა და-ნდალოთ ზეითი), წ უ რ წ ყ ა ბ ე ლ ი (ხურსიძის სახლი, ზოგოთხევი ხერ-თვისს ქვეით), წ ყ ა რ ო ს თ ა ვ ე ლ ი (ზევთი, პალაკაციო კოლას სა-ზღვრამდე), ე რ უ შ ნ ე ლ ი (ტალაშოს ზეითი არტანი კოლას საზღვრამდე ვალაშკერტს (=ალაშკერტს) აქეთ ხინუსი, დევაზონისს აქეთი), ვ ა ლ ა-შ კ ე რ ტ ე ლ ი (ყალზევანს ზეითი ვალაშკეტს აქეთ ხინუსი და დევაზო-ნისს აქეთი, ა ნ ე ლ ი (მისი სამწყსო ზირიშტიანი, შირავონი, მადასბერე-თი), კ ა რ ე ლ ი (სამწყსო: კარი და კოლისა და ოლთისის საზღვრის გად-მოღმა გოგჩევანი და კალზევანი). ბ ა ნ ე ლ ი (მისი სამწყსო: ბანი, ტაოსკარი,

ფანასკერტი, ჰარიზის (არეზის?) ხეობა, ოლთისი და ნარუმაკი, და დ ა-
შ ნ ე ლ ი (მისი სამწყსო: კოლა და ხორტევიანი ყარასალზედ მიდგამდე).
„ამ ეპისკოპოსთ მაკურთხეველი და უფროსი ქართლის კათალიკოზია, იმის
ხელთ არის ყველა“.

⁴³⁷ კსენოფონტე (481 – 354 ქრ. წ): ტაოხების ქვეყნიდამ (ტა-
ოსკარიდამ) ჩავიარეთ და მივედით ხალიბთა მხარეს. ესენი აქეთკენ განთ-

– 249 –

ესე არს აღწერა სამცხე-საათაბაგოსი ჩენილთა ადგილებ-
თა, რომელნი იცნობიან რუკასა ზედა ამისსა. არამედ არა

ქმულ არიან ვაშკაცობით. ამათ აცვიათ სელისაგან გაკეთებული ჯავშანი,
რომლის ბოლო კალთები დახლართულია ბაწრით, აცვიათ აგრეთვე სა-
გულე და ჩაჩქანი. წელზედ ჰკიდიათ ხმლები. ამ ხმლებით ყველას თავს
სჭრიდნენ, წინ გარბოდნენ შუშპარით. მათი შუბები სიგრძით 15 ადლი
იყო. წყნარად იყვნენ ვიდრე გავივლიდით, მერე კი გვეცემოდნენ. მათი
ადგილსაცხოვრებელი მიუდგომელია და იქ შენახული აქეთ თვისი საზრ-
დო. მათს ქვეყანაში ჩვენ ვერა ვიშოვეთ-რა... შემდეგ შევედით მ ა კ რ ო-
ნ ე ბ ი ს მხარეს და მივაღექით ერთს მდინარეს. მის მარჯვენა კერძო იყო
მაღალი მთები, მარცხნივ – უტეხარი ტყე. ამ ტყის ჰრა ვიწყეთ, რომ გზა
გაგვეკავა. მოვიდნენ მაკრონნი, რომელთაც დავუზავდით. ამის შემდეგ
იმათაც გვიშველეს ტყის გაკავვაში. მივედით კოლხების სოფლებში, რო-
მლებიც სავსე იყო საზრდოთი, უფრო კი – თაფლით. ეს თაფლი რომ იგე-
მეს ჩვენმა მეომრებმა, ყველანი ავად დახდნენ, დასუსტდნენ და გადირი-
ვნენ, მაგრამ მეორე დღეს ყველანი მოჯობინდნენ და გზას გავუღექით. მი-
ვედით ტრაპეზუნტს. კოლხებისაგან მივიღეთ საჩუქრად ხარები და გავს-
წიეთ დასავლეთისკენ, მოსნიეკების ქვეყანას. აქეთური მოსნიეკები იქი-
თურების მტრები იყვნენ, ვუშველეთ ამათ, რომელთაც ჰქონდათ ფარები,
მახვილები, შუბები. იგინი მოგვეგებნენ 300-ის ნავით. დავამარცხეთ იქი-
თურნი, რომელთა მეფე კოშკში სცხოვრობდა. მათს სარდაფებში ვიპო-
ვეთ ბევრი გამომცხვარი პური. ახალი პური ჯერ არ გაელეწათ. კასრე-
ბში ჰქონდათ დამარილებული ხორცი და ქონი, სახლების ზემო სართუ-
ლში წაბლი, რომელსაც ხარშავდნენ და ისე სჭამდნენ. ჰქონდათ ლეინოც.
მოსნიეკების კაცი და ქალი მეტად ნაზი და თეთრი იყო. აქედგან მივე-
დით ხალიბების ქვეყანაში, ესენი მემადნენი არიან. იქიდგან ტიბა-
რენების მხარეს, მერე კოტიორას და ნავებით საბერძნეთს. – ზე-
ვით ჩვენ შევნიშნეთ (შენიშ. 360), რომ ბერძენთა ს ა ნ ნ ი
(ტსანნი) და მ ა კ რ ო ნ ნ ი არიან ზანნი (=ჭანნი)=მაგრალნიო (მეგრელ-
ნი). კიპერტის რუკებით ისპირეთის ჩრდილოეთით, ჭანეთის მთის გადა-

– 250 –

არს ციხე, ანუ დაბანი, ანუ აგარანი, რომელსა შინა არა იდ-
გეს საყდარი ანუ ეკლესია, თლილის ქვით ნაშენნი, – ორი
ანუ სამი, დიდნი და მცირენი, და ეგრეთვე ყოველთა საქარ-
თველოსა შინა, რომელნიცა აღვსწერენით. კვალად არიან
გორა-მთათა ზედა შენნი ეკლესია-საყდარნი, სადაცა მნიად

ღმა ქვეყანა Sani-ებისა, მის დასავლეთით Macron-ებისა, ამის ჩდილო
კერძო შავზღვამდე – კოლხებისა (აქვეა ტრაპეზუნტი), მის დასავლეთით
არიან Mosyn-ები, Tibaren-ები, Chalyb-ნი, მაკრონების სამხრით ბაიბურდი
და ხალდნი. ბათუმიდამ ჩაჰყევებიან ზღვის პირის ქალაქები: ა ფ ს ა რ ი, ა რ-
ა ბ ი, მართულა(მართვა – მართულა), ათენე, რიზუს (=რიზა) მდ. აწყურ-
ზე (Ascurus; ასრევე აღნიშნულია ბორჯომის აწყური), სუსურმენა, ტრა-
პეზუნტი („ქალაქი კოლხთა“), ფარნაკი, კოტიორა, თემისკირა (Themis-
cyr). ამას იქით მდინარენი ლიკუსი (Lycus) და ღალისი. სტრაბონი ამ-

ბობს (ჰან, 74) „თემისკირას, მდინ. თერმოდონის ახლო მდებარე მინდორს, და მას ზე ამალეებულს მთებს უწოდებენ მთად ამაზონებისა, რომელნიც, ამბობენ, იქიდგან გარეკესო“. ჩვენ გვგონია, ეს ამაზონები უნდა იყვნენ იგივე მეგრელები=სვ. მზან-ები: ა) ზ ო ნ ბერძნული=ზ ა ნ ქართული (Alazoni=ალაზანი), ბ) სვანურად ზ ა ნ – სამეგრელო, მზან – მეგრელი (ვით მეგვიპტელი, მარგველი, მროველი და სხ.); მამულის მაჩვენებელი მ (მ-ზან) არის იგივე მ ა , მ ო , მ უ (მუ-შვან – სვანი, მჰ-ქართ-ქართველი, ე. ი. მო-ქართლე, მო-სვანე, მო-ზანე=მა-ზანე (მ ო-მავალი=მ ა -მავალი, მ ო -ნასული=მანასული და სხ.). ამ მა-ზან-ს თავში ემატება ა (ლაზი=აფხ. ა-ლაზ. გურია=ა-გურა, დგომა – ა-დგილი) და წარმოსდგება სახელი „ამაზან“ (ბერძნ. ამაზონ), ე. ი. მცხოვრები ზ ა ნ-ისა (სამეგრელოსა). ნაირნაირი სახელები ერთისა და იმავე ქართველ თემისა წარმოსდგებოდა ადვილად, რადგან მას ერქვა და ჰქვიან ზ ა ნ (სამეგრელო). მ ზ ა ნ (მეგრელი), ჭანი, ჭანეთი, მეგრელი=მარგალი (მარგალი)-აგრუა. რაიც შეეხება ამ სიტყვების ეტიმოლოგიურ მნიშვნელობას, შეიძლება ს ა ნ ი=ზ ა ნ ი წარმომდგარიყო არა ჭა-დამ (ჭანი), და არც სიტყვიდამ ჭანი (ხმელ-ხმელი კაცი), არამედ ზმნიდამ შენება: სულხან-საბა-

ხვდებიან კაცნი, თუნეირ დღესასწაულთა მათთა, ამისთჳს რამეთუ, ვინათგან კერპობასა შინა მათ მთა-გორათა ზედა იყუ-

თი: „ს ა ნ ა – აღმენებული“. ეს სიტყვა იცვლება: შენება=სვ. ლი-შნავი, შ ე ნ ი=იგივე სანა (აღმენებული). ამიტომ თვით მოსინიკებს, რომელთაც სახელი მიეჩმათო Mosyn-ებისაგან, ე. ი. იმ სახელებისაგან, რომლებშიაც სცხოვრობდნენ, ჩვენ ვთვლით მოშენე-დ, მო-სან-ედ, მზან-ად. მსგავსადვე „მარგალიც“ შეიძლება ნიშნავდეს მოსახლეს, ვინაითგან სვანურად არგი (ფესვიდგან აგება) ჰქვიან სახლს: არგვეთი (აშენებული ქვეყანა), მარგველი (არგვეთის მცხოვრები). – ხ ა ლ დ ი ა ს ქართლის ცხოვრება სწერს (გვ. 215) ხ ა ლ დ - ად და ხალად-ად. ამ ერს ერქვა აგრეთვე ხალიბი და ძველადვე განთქმული იყო მადნეულობის შემუშავებითა და ხელოსნობით. ჭეკატე (მე-VI საუკ. ქ. წ.) ამათ ქალაქად სთვლის სტამენას, ხოლო ს ტ ა მ ა ნ სვანურად ნიშნავს ჭურჭელს და იქვე სვანეთში არის სოფელიც ხალდა. თვით „ამაზონების“ ქალაქი თ ე მ ი ს კ ი რ ა თუ თ ე მ ი ს კ უ რ ა შეად. ქართულს თემის-ყური, წალას-ყური, ან და მეგრულს საწულესკირო ამაზონების ერთს მინდორს ერქვა დ ო ი ა ნ თ ა (აპოლონ როდოსელი). დ ო ი ა ქართულად გვრიტს ჰქვიან, ხოლო დ ო ი ა ნ თ ა გვრიტიანს ადგილს (შეადარე: გურიან-თა=გურიის მთა, ლომსიანთა და სხ. აქვე, ზღვის პირად იყვნენ ფ ი ლ უ რ ე ბ ი (პირი=სვ. პილ=ფილ; ფილური=პილური=პირული, ე. ი. ნაპირის, ზღვის კიდის ერი). და სხ. ტრაპეზუნტი აღნიშნულია კოლხეთში. ქართველთა წყაროებით „ტრაპეზუნტი ქალაქი მეგრელთა სანახებსა“ (1042 წლ. ქრონიკა „გამოლაშქრება იმპერატორის ერეკლესი“, გვ. 48). შეიძლება თვით ტრაპეზონი=ტრაპეზუნტი თავდაპირველად ყოფილიყო ტრაპიზანი, ტრაპიზანთა, ე. ი. ზურგი ანუ სიმაგრე ზანთა (იხილე ლექსიკონში სიტყვა ტროპი=ტრაპი). რუკებზედ გონისკენ აღნიშნულია ოხვამე, რომელიც მეგრულად და ჭანურად ნიშნავს საყდარს (ხვამა – ლოცვა, ოხვა, ხვეწნა. ო ხ ვ ა მ ე – საოხვო, საოხავი, საყდარი). – ტიბარებს ერქვათ აგრეთვე ტიბრანი (ჰან,

ნენ კერპნი აღმართებულნი და დღესასწაულობდენ მუნ სილოდობითა, და ქრისტეანობასა შინა შემუსრნეს კერპნი, არა-

გვ. 143). შეად. სვანური ტ ვ ი ბ – ხევი, დლე, ტვიბრანი=ტიბრანი შეიძლება იყოს მოხევე, ტბელი, ტბევარი (ტვიბ-არი). წეროდოტე

(მე-V ს. ქრ. წ.) ამზობს, ტიბარენები, მაკრონები (სანები) და მოსინე-
კები ისრევე იჭურვებოდნენ საომრად, ვითარცა მოსხნიო, თავზედ იხურა-
ვდნენ ხის ჩაფხუტებს, იკეთებდნენ ფარებს. ხმარობდნენ გრძელ რკინიან
შუბებსაო. ერთს ოლქს შეადგენდნენ მოსხნი, ტიბარენები, მაკრონი,
მოსინეკნი და მარები და ყველა ესენი ყოველწლივ სპარსეთს ხარკად უგ-
ზავნიდნენ 300 ტალანტ (=19, 500 გირვანქა). სტრაბონი (I-ლი ს. ქ. შ.)
გვაუწყებს: ქვეყანა ტიბარენებისა და ხალდეებისა, კოლხიდანმდე და ფარნა-
კამდე, აგრეთვე ტრაპეზუნტი დღევანდლამდე ექვემდებარებიან პითოდორი-
დას, ჭკვიანსა და მოსაქმე დედაკაცს (ჭან, გვ. 83). – ტიბარენების მეზო-
ბლები იყვნენ მარნი (Mares), ჭეკარტეთი (VI ს. ქ. წ.) მარებს იქით იყ-
ვნენ მოსინეკები. შეადარე: სვან. მ ა რ ე – კაცი; სოფელი მარადიდი
–კაც-დიდი, მ ა რ ა ლ – კაცები; სოფლები მარალეთი (გორის მაზ.), მა-
რელისი (შორაპ.), მარელი (ახალგ.). აქვე იყო ქალაქები პატრასი (Pa-
trasis) და ხადისია. პატრასი იგივე პატარასი უნდა იყოს (ინგ. პატრა=
პატარა. პატარაი აჭარული სახელია), ხოლო ხ ა დ ი ს ი – სახადილო, სა-
ლოგავი ადგილი (შეად. სოფლ. სახელები: ხადილა (ართვინ. მაზ.), ხა-
დო (თიან მაზ.). – აღწერილი ქვეყნები ღალისიდგან თითქმის გონიამდის
შემდეგში შეადგენდნენ ერთს სამეფოს, პ ო ნ ტ ო ს ა ს . ვეჭობთ, რომ ეს
სახელიც არ იყოს ქართული. არაბთა მწერალი ომარ-იბნ-რუს-
ტე (903 წ.) მას უწოდებს ბონტოს, ხოლო ქართულად ბ ო ნ დ ი ჰქვიან
ღრმა ღელე-მდინარეებზე გადაკიდებულს მასებისაგან გადახლართულს ხიდს.
თავდაპირველად ალბად, ამგვარი ბონდი გადაჭიმული იყო აზიიდგან ევ-
როპის გადასასვლელს მარმარილოს ზღვის ვიწრო სრუტეზე და ამის გამო
ზღვის ნაპირებს დაერქვა ბონდო (ბონდ-ო=ბონდიანი) და თვით ზღვას –
პონტოს (ბონდის) ზღვა. ამავე ზღვას ბერძენთ მწერლები ძველად უწო-

– 253 –

მედ კვალად არა დასცხრენ მუნვე განცხრომასა სიმთვრალი-
თა, სილოდითა და როკვითა, აღაშენეს მათ ზედა მუნ ეკლე-

დებდენ ა ქ ს ი ნ ო ს – არა სტუმართმოყვარე, მერე ე ვ ქ ს ი ნ ო ს – სტუ-
მართმოყვარე. ვეჭობთ, ესეც არ იყოს ქართული ა ვ ქ ს ი ნ ი (ავი-ქსინ-
ვა, წყლის ცივი სუსხი, მკსინვარება, დიდი ყინვა, ზღვის სუსხიანი ბე-
რვა. – პონტოს პირველი მეფე იყო არტაბაზი, დადგინებული დარიოზისა-
გან 402 წ. ქრ. წ. აქ მეფობდა არტაბაზი, მემკვიდრე მიტრიდატ (=მი-
რდატ) I-ისა. ამის შვილი მიტრიდატ II აღმაშენებელი იყო. მისმა შვი-
ლმა მიტრიდატ III-ემ დაამარცხა ლისიმახი, მაკედონიის მეფე,
და თვისი გამარჯვების წელიწადი (284 წ.) დასდო დასაბამად წე-
ლთა აღრიცხვისა, ე. ი. ე რ ა დ და ეს ე რ ა მიიღეს კოლხიდასა და საქა-
რთველოშიაც (დ. ჩუბინაშვილი. ეთნოგრაფიული განხილვა, გვ. 16).
123 წელს გამეფდა მიტრიდატ VII, ახოვანი მეომარი, შემმაერთებელი,
დიდად განათლებული, მცოდნე 22-ის ენისა, მიტრიდატი დიდის ძლიერებით
შევიდა კოლხიდაში, დაიპყრა აჭარა, გურია, იმერეთი, აფხაზეთი და ბოს-
ფორი (ყირიმი). თვისი შვილი არიარატ დასვა კათბადუკიაში. დაიმონა
მცირე-აზია, რომაელებს გამოჰგლიჯა თრაკია, რომაელებმა დაამარცხეს.
შეურიგდათ (85 წ. ქრ. წ.). მაგრამ კიდევ გაჩაღდა ომი და მი-
ტრიდატმა ორჯელ ზედიზედ დაამარცხა რომაელების სარდალი მერენა.
79 წელს ბოსფორის მეფედ დასვა თავისი შვილი მახარა. შემდეგ კიდევ
იბრძოლა რომაელებთან. ბევრჯელ იგინი დაამარცხა. გარნა ბოლოს სძლი-
ეს. იგი გამოიქცა კოლხიდას და გადავიდა ბოსფორს. იწყო ლაშქრის მზა-
დება რომაელებთან საომრად. მაგრამ შვილმა უღალატა და ამისგამო მი-
ტრიდატმა თავი მოიწამლა და მოკვდა (64 წ.). – მთელს იმერეთს და პონ-
ტოსაც ძველად ერქვა კოლხიდა და შემდეგ ლ ა ზ ი კ ა , ლ ა ზ ე თ ი ; პრო-
კოპოსი, მაგალით., ლაზთა ქალაქებად სთვლის სკანდას, შორაპანს, ბიჭ-
ვინტას და ლაზთა მდინარედ – ფაზისს (რიონს). მეექვსე მსოფლიო კრე-
ზის განაჩენზე, სხვათა შორის, ხელს აწერენ: „თეოდორე, უღირსი ეპის-
კოპოსი ლაზთა ქვეყნის ფაზისა“, „იოანე, უღირსი ეპისკოპოზი ლაზთა

სიანი, რათა თაყვანისცენ ამათ და არღარა მოიხსენონ კერპნი სილოდა-განცხრომითა.

ქვეყანის პეტროსა“ (პეტრა ძლიერი ციხე-ქალაქი იყო აჭარაში, ჰგონებენ აწინდელს პორტას). მე-V-VI საუკ. აჭარაში არტანუჯ-ტაოსკარს, გამლიერდნენ და განითქვენენ ბაგრატიონნი. გურამ ბაგრატიონი კიდეც გამეფდა (576-600). მათი მპყრობელობა არტანუჯ-ტაოდგან თანდათან გავრცელდა ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისკენ და ბოლოს (985 წ.) მათს ხელმწიფებას ქვეშე გაბრწყინდა აფხაზ-ქართლის ძლიერი თვითმპყრობელობა. ბაგრატ მესამე (980-1014) იყო გამაერთიანებელი მთელის ივერიისა, ქართველთა გვარ-ტომ-მოდგმისა. მისნი შემწენი ამ დიადს საქმეში იყვნენ ტაოელი დავით კურატპალატი და ქართლის ერისთავი იოანე მარუშიძე. ამ ძლიერის კაცის და წარჩინებულის მამულისშვილის რჩევით, მოსაქმეობითა და თაოსნობით დავით კურატპალატმა შემოიკრიბა ყოველნი ქართველნი აზნაურნი და გამოუცხადათ: ამიერიდგან ბაგრატი არს „მკვიდრი ტაოსა, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოურავი მისი და თანაშემწე; ამას დაემორჩილენით ყოველნი“. და დაემორჩილნენ.

ა ლ წ ე რ ა

ეგრისის ქვეყნისა, ანუ აფხაზეთისა, ანუ იმერეთისა.

სახელისათვის. ქვეყანისა ამის სახელნი არიან საერთოდ სამი: პირველად ეგრისი, მეორედ აფხაზეთი, მესამედ იმერეთი. რამეთუ ეგრისი ეწოდების ეგროსის გამო, ძისა თარგამოსისა, რომელსა ძმათა შორის თვისთა ხვდა წილად ქვეყანა ესე. და იწოდებოდა სახელითა ამით ვიდრე ხოსროვანთ გარდავლინებამდე. ხოლო აფხაზეთი – ლევანის გამო, რომელი შემდგომად პირველის ლეონისა, მეორე ლევან ერისთაობდა აფხაზეთს, ქორონიკონსა ღვე, ქართულსა ე. ესე ლეონ, შემდგომად ხოსროვანთ გარდაცვალებისა, გამეფდა და დაიპყრა სრულიად ეგრისი, და ამან უწოდა აფხაზეთი სამეფოსა თვისსა, და მოიღო საერისთოსა თვისისა სახელი ეგრისსა ზედა⁴³⁸) არამედ იმერეთი – ბაგრატიონთა მიერ, რამეთუ, რაჟამს დაიპყრეს სრულიად აფხაზეთი და ყოველი საქართველო, ამათ უწოდეს ქართლს ამერეთი და აფხაზეთს იმერეთი, ანუ იმერნი და ამერნი უმეტესად შეერთებისათვის, და აწცა საზოგადოდ უწოდე-

⁴³⁸) აფხაზნი თავის თავს უწოდებენ აფსუა, თავის ქვეყანას – აფსნ. ძველად ქართველები უწოდებდნენ აფსარს, აფშილს, პლინიუსი მათ ეძახის ა ბ ს ი ლ ი, არრიანე – ა ფ ს ი ლ ი. ერისთავებად ჰყვანდათ ანოსი, გოზარი, იუსტინიანე, პოლიკარპოს, კაპარუკი და ლეონ I-ლი. ამ ლეო-

ბენ იმერეთსა⁴³⁹). ხოლო ესე აფხაზეთი ანუ იმერეთი განიყო-

ფების ადგილებად, და ეს განყოფით ადგილებთა სახელები და-
ვსწეროთ თვს თვსთა რიგთა ზედა. არამედ ოსმალნი და სპარ-
სნი საყოველთაოთ ამ ქვეყანას უწოდებენ ზაშაჩუხს, რომელ
არს თავახდილი ⁴⁴⁰), უქუდობისათვს, რომელთა ჰბურავთ მცი-
რე რაიმე ნაჭრისაგან ლართა, ვითარცა მდებარედ თავსა ზე-
და ⁴⁴¹).

ქვეყანისათვს. ხოლო სიგრძე ქვეყანისა ამის არს ლიხის
მთის თხემიდამ შავსზღვამდე, და მერმე კიდევ ეგრისის მდინა-
რიდამ ვიდრე ზღვამდე. ხოლო განი – ჭოროხის მდინარიდამ
ალანის კავკასამდე ⁴⁴²) და ლიხის მთის კერძოთ ფერსათის
მთის თხემიდამ რაჭა-სვანეთის კავკასის მთის თხემამდე.
და მზღვრის ქვეყანასა ამას: სამჯრით ღადო მთა ანუ

ნმა შეირთო გურანდუხტი, ასული არჩილ მეფის († 718 წ.) ძმის მირი-
სა. 786 წელს გარდაიცვალა უკანასკნელი ხოსროვანი იოანე, და ლეონ II,
ძმისწული ლეონ I-ისა, დაუახლოვდა ხაზარებს, შეირთო მათი მეფის ასუ-
ლი და მათის ლაშქრის შემწეობით დაიპყრა აფხაზეთი და იმერეთი, თა-
ვისი თავი აღიარა მეფედ ლიხს იქითი ქვეყნისა, სატახტო ქალაქად გამო-
აცხადა ქუთაისი და თავის სამეფოს დაუდგინა ცალკე კათალიკოზი. ორის
საუკუნის შემდეგ ეს სამეფო ისევ შეუერთდა საქართველოს და ბაგრატ
გამაერთიანებელი შეიქმნა (985 წელს) მეფედ აფხაზეთ-ქართლისა. იმავე
მეფე ბაგრატმა დასწერა „ცხოვრება“ აფხაზეთისა. ბაგრატიდგან იწყება
ეგრედწოდებული „ოქროს საუკუნე“.

⁴³⁹) ამერეთ-იმერეთს ჰყოფს ლიხის მთა, რომლის აღმოსავლეთს
არის ამერეთი და დასავლეთს – იმერეთი. ამ იმერეთს ვახუშტი უწოდებს
ეგრისს.

⁴⁴⁰) ზამ – თავი, აწულ – ღია, ახდილი.

⁴⁴¹) ავქსონი იგულისხმებს ფაფანაკს.

⁴⁴²) ალანის კავკასი არის სამურძაყანო, საცა დღესაც არიან გვარ-
ნი ალანია.

– 257 –

ფერსათი; ჩდილოთ კავკასის მთა და მდებარებს ორთა ამათ
მთათა შორის. დასავლით უმდებარებს შავიზღვა, აღმოსავ-
ლით მთა მცირე ლიხისა, ხოლო მთა ლიხისა მდებარებს
ჩდილოდამ სამჯრით კავკასიდან ღადომდე და არს ტყიან-ნადი-
რიან-ფრინვლიანი. და გაზდიან მდინარენი, ამიერ – ყვირილა,
ძირულა და ჩხერიმელა იმიერ – ფაწა, ოთხი ფრონენი და შო-
ლა. და არს ქვეყანა ესე ფრიად ტყიანი, რამეთუ იშვით არს
ველნი, თუ არ ადგილ-ადგილს მცირენი, თვნიერ საკვნელთა-
გან. არამედ ტყენი ადგილ-ადგილ ხილიან-ვენახიანი, ჰავითა
კეთილმშვენი. განა ტყის გამო ზაფხულს იმყოფის სიცხე,
ვინადგან ძნად იძვრის ქარნი, და არა გაუმლისი სიცხე, თვ-
ნიერ ადგილთა რომელთამე. ზამთარი თბილი, რამეთუ ვერ
ოდეს განჰყინავს მდინარეთა, ვერცა გუბესა, რომელსა ზედა
შედგეს უტყვი ანუ მეტყველი. არამედ თოვლი დიდი, რომ-
ლისა სიმაღლე ოდესმე მჯარი და უმეტესიცა. თვალსა ქვეშე
შვენიერება ეგოდენ არა სჩენარობს ტყის გამო, თვნიერ ად-
გილ-ადგილთა: რამეთუ უკჭოთუ დახედო მალლის მთიდან, იხი-
ლავ სრულიადს იმერეთს ტყედ და არსადა შენობასა.

მარცვალთათვს. ხოლო მარცვალნი, რომელნიცა დავსწე-

რენით, ყოველნი ნაყოფიერებენ ფრიად, განა ბრინჯ-ბანზას სთესენ იშვით, და ეგრეთვე ხორბალსა, და ქრთილისა და ღომსა ფრიად მრავლად, და გამოიზრდებიანც მით, და სხვათა მარცვალთა სიმრავლენი იმყოფიან. რამეთუ ერთი მხოლოდ მუშაკად მოქმედი კაცი, მხოლოდ წალდ-თოხისა მქონებელი, დასახლდების, მოიყვანს საზრდელსა ჯალაბთასა და გარდაიდის ბეგარასაცა.

აბრეშუმს აკეთებენ და ქსოვენ ლარს არა დიდ ფასსა, უოქრო-მკედოსა, და ხმარობენ სხვებრცა. ეგრეთვე ბამბასა, და კანაფთაგან ტილოსა, არამედ სხვათა ქვეყანათაგანი უმჯობესნი არიან.

ხის ნაყოფთა და პირუტყვთათჳს. წალკოტნი არა არიან აქა, არამედ ვენახის კიდურთა ზედა ხილნი მრავალნი,

– 258 –

ამისთჳს, რამეთუ ტყეთა შინა მრავლობს ყოველნი. აქა არს ხურმა, წაბლი და ვაშლ-ატამი ქართლზედ მეტი, და სხვანი, რომელნი აღვსწერეთ, მრავლად. ეგრეთვე მტილოვანნი ყოველივე. რამეთუ მელსაპეპონი და პუნპულა უმუშაკოდ ნაყოფიერებენ. სავარდე არა უწყიან, არამედ ველთა და ტყეთა შროშანნი ვარდითურთ აურაცხელნი და ფშონი. სოკონი მრავალნი სხვა და სხვანი, განა ნიყვი არს, რომელი აღმოხდების სპეტაკის ბუდით, მერმე განსქდების, და არს სოკო-ნარინჯი მას შინა, ფრიად გემოიანი. პირუტყვნი, თვინიერ აქლემისა, არიან ყოველნი, და არა ეგდენ მრავალ, ვითარცა სხვათა საქართველოთა შინა. გარნა ცხოვარნი უდუმონი და კუდიანნი, მარადის მშობელნი ტყუბთა, და ოდესმე სამ-ოთხთა, და არცა ჰყავთ არვედ. არამედ ძროხა, კამბეჩი მროწლედ, ცხენი ჯოგად. რამეთუ არა უხმთ თივა, ვინადგან ზამთარცა მძოვრად არიან, თვნიერ არგვეთისა და რაჭა-ლეჩხუმისა. ნადირნი ყოველნი, რომელნი აღვსწერეთ, ფრიად მრავალ არიან, თვნიერ ქურციკისა და აფთრისა. ფრინველნი – წერო, ბატი, სავათი, ლაკლაკი, კაკაბი, დურაჯი, ასკატა, სვაკვი, ყაჯირი არა არს აქა, და სხვანი ყოველნი მრავალნი, არამედ სირნი, ჩიტნი და ტრედნი ესეოდენ, რომელ იპყრობს კაცი ერთ წამოსაკრავის ბადედ ფ ერთ-გზის, და სხვითა მახეებითა სირთა და ჩიტთა, და სძეს ბეგრათ გლეხთა ტ – უ, და უფროსნიცა.

თევზთათჳს. მდინარენი არა მრავალნი, არცა ეგოდენ დიდ, არცა თევზთა სიმრავლე მათ შინა, არამედ რიონსა შინა საკურდღლიამდე იპყრობენ ზუთხსა მათსა, ივნისსა და ივლისსა შინა, და თვნიერ ამ თვეთაგან კიდე არა. სხვა თევზნი არიან: ლოქო, გოქა, ბოლო-წითელი, კობრი, მწერი და წვრილი თევზნი და კალმახნი მრავალნი, ხოლო ზღვის კიდეთა შინა იპყრობიან ანდაკია...⁴⁴³) და სხვანიცა. არამედ კირჩხიბი ყოველგან მრავალნი და ფრიად გემოიანნი.

⁴⁴³) დედანში ასეა.

მწერთა და მძრომთათჳს. მწერნი მრავალნი და გაუძლე-
ბნი, არამედ ფუტკარი სარგებლობს ფრიად თაფლთა და ცვი-
ლთა სიმრავლითა და თაფლი კეთილი: რამეთუ ვიეთთა ად-
გილთა სპეტაკი და შეყინული, სისქით ვითარცა შაქარი, რო-
მელსა უწოდებენ კიპრუქსა ⁴⁴⁴). მძრომნი და გველნი მრავა-
ლნი, არამედ გველი უწყინარი და უენო.

კაცთათჳს. ხოლო კაცნი და ქალნი, ვითარცა ვსთქუთ,
ეგრეცა იუწყე, განა უშვენიერესადცა და უუპეროვნესადცა,
ვინადგან გლებთაცა შვილნი მიგვანნი წარჩინებულთა შვილ-
თა. სუფთანნი, სამოსელთ გამწყსონნი, ეგრეთვე ცხენთა და
იარაღთა და საჭურველთა, ცქვიტნი, კისკასნი, ენატკბილნი,
მსუბუქნი, ფიცხნი, ბრძოლასა შემმართებელნი და ძლიერნი
და არა სულგრძელნი მას შინა და სხვათა შინაცა, უხუნი და
მომხვეჭნი, დღეისის მძიებელნი, ხვალისას არა გამომკითხვე-
ლნი, მომღერალ-მგალობელნი და მწიგნობარნი წარჩინებულ-
ნი, და უმეტესნი კეთილ-წმოვანნი და სხვათა და სხვათა შემ-
ძინებელნი. სარწმუნოებითა და ენით არიან ქართველთა თა-
ნა აღმსარებელნი, არამედ უცქვიტესად მოუბარნი. გარნა
უზისთ კათალიკოზი თვისი და არა საჩინოთ უწყებული ცხო-
რებიდამ, თუ როდეს განთავისუფლდა, არამედ მწერალი იტ-
ყვის ცხოვრებისაგანვე: ოდეს განდგა ლეონ და იწოდა აფხაზ-
თა მეფედ, მაშინ მოუძღურებულ იყუნენ ბერძენნიცა, და ამ

⁴⁴⁴) იმერეთში, მეტადრე აფხაზეთსა და გურია-აჭარაში, მთელი ტყე-
ებია, საცა გარეული ფუტკარი ბლომად აკეთებს თაფლს. ზოგიერთგან
მცხოვრებნი ამაგრებენ ტყეში ხეზე სკას, რომელშიაც იბუდებს ფუტკარი
და აკეთებს შვენიერს თაფლს. ზოგიერთგან კიდევ ფუტკარი ბუდობს კლდე-
თა ნაპრალებში. აქაური თაფლით, ამბობს ნ. დანილევსკი 1846 წელს
(Кавказъ и его горскіе жители, გვ. 89), ფრიად სპეტაკია, შეყინუ-
ლი, გემრიელი, სურნელოვანი. მას პურივით სტეხავენ და ისე მიირთმე-
ვენ.

ლევანის მიერ ანუ შემდგომთა მისთაგან განთავისუფლდა
თხოვნითა ბერძენთაგანვე. ვინადგან სახელიცა მისი ესრევე
წარმოაჩინებს. რამეთუ უწოდებენ კათალიკოზსა აფხაზეთისა-
სა და არა ეგრისისა და იმერეთისასა. ხოლო სხვანი ზნენი
იმერთა დავიდუმეთ, ვინადგან შემთხვევით არიან და არა მტკი-
ცითა ანაგებიტა.

ქვეყნის აღწერისათჳს. ხოლო აწ ვიწყებთ წერად მათა,
ველთა, ტყეთა და მდინარეთა. არამედ ამ ჟამად, ვინადგან
უწოდებენ ცხენის-წყალს ზეითს იმერეთს, აღმოსავლეთის კე-
რძსა ვიდრე ლიხის მთამდე, პირველად დავსწერთ ამას. და
განიყოფის ესე იმერეთი ვაკედ, ფერსათის კერძოდ, არგვეთად,
ოკრიბად, რაჭად და ლეჩხუმად. – **რიონის მდინარისათჳს.** არამედ
აქა ვინადგან უდიდესი ყოველთა მდინარეთა არს რიონი და
ამას მიერთვიან ყოველნი მდინარენი იმერეთისანი, პირველად

ვიწყებთ ამას და მერმე მას შინა შემდინარეთა, ცხენისწყლის შესართავიდან ვიდრე გლოლა-ღებამდე. ესე რიონი გამოსდის სვანთა, დიგორისა, ბასიანისა და რაჭის სიშორისს კავკასსა, და დის ესე რიონი: კავკასიდან გლოლის წყლისამდე აღმოსავლეთს საჭრეთს შუა, გლოლის წყლიდან უწერამდე – დასავლეთს სამჭრეთს შუა, უწერიდან ხომლის კლდემდე – აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, მცირედ ჩდილოს კერძ მიწეულად, ხომლის კლდიდან ყვირილის შესართავამდე – ჩდილოეთიდან სამხრეთად, ყვირილის შესართავიდან – აღმოსავლეთიდან დასავლეთად მიწეულად ჩდილოს კერძოდ, და მიერთვის ფოთს ზღვასა; და გამოვლის რაჭას, ლეჩხუმს, ოკრიბას, ვაკესა და სალომინაო საჩინოს შუა, და განჰყოფს ოდიშსა და გურიას. და სიგრძე აქუს კავკასიიდან ზღვამდე, ესრეთ გრეხის დინე-ბითა. ხოლო სიგრძე იმერეთის არს: ლიხის მთის თხემიდან უნაგირამდე ძველად და აწ ქართლის საზღვრიდან, რომელი აღვსწერეთ, ცხენისწყლამდე, და განი ფერსათის მთის თხემიდან რაჭა-ლეჩხუმისა და სვანეთს შორის კავკასის თხემამდე. ხოლო სახელი მოიგო მდინარემან რიონმან დაბის რიონის გამო, ანუ ონისაგან – „რაი ონი“, ანუ ჩქარად დინებისაგან – „რიონ“ იგი ჩქარა დინებამან. არამედ ბერძენნი უწოდებენ ფასონს⁴⁴⁵). და მოდის სათავიდან ქუთაის კახნიაურამდე ფრიად ჩქარად და მსწრაფლად. არცა არს თევზი მას შინა, არცა ფონი, ორ-სამთა ადგილთაგან კიდე. ხოლო კახნიაურს ქვეით დამდორდების და ბაჟს ქვეით ფრიად მდორე და განიერი ზღვადმდე და უფროს ცხენისწყალს ქვეით განვრცელებული. რამეთუ ვლენან ნავებითა ზღვიდან ბაჟაედე, და იპყრობენ აქამდე ზუთხსაცა ჟამად⁴⁴⁶).

ცხენისწყლისათჳს. ხოლო ამას რიონს მოერთვის ჩდილო-

⁴⁴⁵) ზევით უკვე შევნიშნეთ (შენიშნ. 425), რომ ფაზიანი (კოლხი-და, ბასიანი) უნდა იყოს იგივე ქართული ფზიანი. ეს ქვეყანა ეხლაც სავსეა ფმა-წყაროებით, ჭალა-ტყეებით და უწინ, როგორც ბერძნის მწერლები ამბობენ, მთელი აქაური არე-მარე წყლით დაფარული იყო. ამ ფშების ნადინარს მდინარეს სამართლიანად დაერქმეოდა ფზისი და ბერძნულის გამოთქმით ფასისი=ფაზისი. – რაიც შეეხება სახელს რ ი ო ნ ი, იგი სვანურის გამოთქმით იმავე ფზას, მდინარეს ნიშნავს. შეადარე რუვი =შატბ. კრებ. როი=რუ; სვანურად თვით წყალს ჰქვიან ნიც=ლიც. შეადარე ლიც-ლიცი).

⁴⁴⁶) სტრაბონი და ბერძენთა სხვა მწერლები იხსენიებენ შემდეგ მდინარეებს: კოროს (მტკვარი), ალაზონიოს (ალაზანი), არაგონ (არაგვი), ფაზი (რიონი), ხანეს (ხანისწყალი), ხობი და სხ. სტრაბონი ამბობს: კოლხიდიდგან ივერიაში (ქართლში) უნდა შეიარო ოთხის შესავალით. ერთი ამათგან მიდის კოლხიდის ციხის სარაპანიდგან (შორაპანიდგან) და მის ზემო ხეობებიდგან. ამ ხეობებიდგან ღელვით და სწრაფად მორბის ფაზისი. გრეხით მომდინარეობის გამო მასზე გადებულია 120 ხიდი. წვიმიანობის დროს ამ ადგილს ხრამავს მრავალი ნაკადული. ფაზისის სათავეები ივერიის ზემო მთებშია. ვაკეზედ იგი მდორდება და დიდდება და სანაოსნო ხდება. იგი ერთვის ზღვას და შესართავთან არის მისივე სახელის, კოლხთა სავაჭრო, ქალაქი (ფოთი) და აგრეთვე ტბა. ფაზისში არის ლოქო

დამ აბაშა-ტეხურის მდინარე, უნაგირას მთის ზეით⁴⁴⁷), ისუ-

ლეთს. ამას ზევით რიონს, ტყვირს, მოერთვის ჩდილოეთიდა-
მვე ცხენისწყალი, ეს გამოსდის ლეჩხუმისა და სვანეთის შო-
რის კავკასსა და მოდის აღმოსავლეთს ჩდილოს შუადამ სამ-
ჯრეთს დასავლეთს შუა, არამედ მდინარისა ამის სახელი არს
პირველ მდინარე თაკვერისა, ხოლო ოდეს მოაშთო ცხენნი
ანაკოფიიდამ უკმოქცეულის ყრუს სპათა ძჩ⁴⁴⁸), ამისათვის უწო-
დეს ცხენისწყალი⁴⁴⁹). არამედ წყალი ესე, ვინადგან არა უტე-
ვებს ხიდსა ქვისასა და ხისასა, ამისთვის შესწვნენ ვაზისაგან და
გააბმენ ამიერ კიდით იმიერამდე და გაუბმენ ვაზისაგანვე სა-
საჯელურებსა აქეთ და იქით, და ვლენან ქვეითნი მას ზედა,
და ექანების მკიდარებისაგან ფრიად ხიდი იგი, განა უწყიან
ოდიშსა შინა ხშირად ხიდი ესე და უწოდებენ ბონდსა⁴⁵⁰).

ლეჩხუმისათვის. ხოლო ისულებითიდამ ხაზი ცხენისწყლის
კიდისა ვიდრე გორდამდე არს დასავლის მჯარე – ოდიშისა და
აღმოსავლეთის კერძო – იმერეთისა, ხოლო გორდიდამ ვიდრე
კავკასამდე არს ჯეობა ლეჩხუმისა, რომელსა უწოდებენ თა-
კვერად⁴⁵¹). არამედ მოიგო სახელი ესე გარემოსთა მთათაგან,

და სხ. თევზი.

⁴⁴⁷) ამ მთას სახელი დარქმევიანა უნაგირის მიმსგავსებით. შეადარე:
პერანგა, კედელა, შავნაზადა და სხ.

⁴⁴⁸) ძჩ=60000.

⁴⁴⁹) ბერძნების მწერლები ამ მდინარეს უწოდებენ ი კ კ ო ს ს, რო-
მელიც თარგმანია იმავე ქართულის „ცხენის-წყალი“ (იპპოს – ცხენი). აზ-
რი სიტყვებისა „ცხენის-წყალი“ და „ცხარ-წყალი“ ერთი და იგივეა და,
შეიძლება, თავდაპირველად ყოფილიყო მხარ-წყალი და მერე ცხენის-წყა-
ლი (მეგრულად მდინარეს ჰქვიან „მალე-წყარი“).

⁴⁵⁰) იხ. შენიშვნა 437.

⁴⁵¹) პირველად თაკვერს უწოდებდნენ რაჭას ბაგრატიონთამდე, ვითარ-
ცა აჩენს ცხოვრება: რამეთუ გარდმოვლესო ოსთა გზა თაკვერისაო. ვი-

– 263 –

კვერსავით მდებარისა: „იხილე ესე მთა კვერი“, ანუ ციხისაგან
ფრიად მაგრისა მუნვე თაკვერისა⁴⁵¹). ხოლო ლეჩხუმი ეწოდა ხო-
მლის კლდის გამო: ესე არს ლეჩ ხუმი“⁴⁵²). განა ლეჩხუმსა
და რაჭას განჰყოფს: გველისთავის მცირე მთა აღმოსავლიდამ,
ჩდილოთ – მთა კავკასი, ლეჩხუმსა და სვანეთს შორისი, დასა-
ვლით – მთა კავკასივე და კავკასიდამ ჩამოსული სამჯრეთად მთა
გორდამდე, სამჯრით – რიონი და მთა ხომლის კლდიდამ წარ-
სული დასავლეთად გორდამდე⁴⁵³), ამასა და ოკრიბას შორისი.
ხოლო ამ ცხენისწყალს მოერთვის, გორდს ზევით, ჩდილოდამ,
კავკასის გამომდინარე ჯევი, და ამ ჯევიზედ არს ციხე თაკვე-
რი, მაღალს კლდესა ზედა, დიდშენი და ფრიად მაგარი. ამ
ჯევის ზევით მოერთვის ცხენისწყალს სხვა ჯევი აღმოსავლიდამ.
გამოსდის ამასა და ლეჩხუმს შორის მთას. ამ ჯევიზედ არს ცი-
ხე ორბეთისა, კლდესა ზედა შენი, ფრიად მაგარი. ამ ჯევის
ზევით, ლეჩხუმის საშუალს, ცხენისწყლის კიდეზედ არს ციხე

ნადგან არს გზა ოსეთისა რაჭა და არა ლეჩხუმი. კვალად ვითარცა მოწ-
მობს სვინაქსარი მაქსიმე აღმსარებელისა სახელდობ ციხეთა მას შინათა.
ხოლო შემდგომად ამას უწოდეს რაჭა და მას – თაკვერი ციხისთვის მუნ

მყოფისა.

ვახუშტი.

⁴⁵¹⁾ უნდა იყოს არა მთა-კვერი, არამედ თავკვერი, ე. ი. კვერივით თავიანი (ვ ისპობა: თავყანისცემა=თავ-ყვანისცემა. იხ. შატბერდ. კრებ.).

⁴⁵²⁾ ლეჩხუმი ფრიად კალმახიანი ადგილია და მისი სახელი ლეჩხუმი ანუ ლენხომი სვანურის გამოთქმით ნიშნავს სათევზოს (ჩხომი=მეგრ. თევზი, ლე-ჩხომი=სათევზო. ასრევე წარმოდგარა აქაური სოფლების სახელები: ლეგერსამე=საგერასიმე, ლეგოგიე=საგოგიე, ლედგებზე=სადგებუაძეო, ლეხაინდრავო=სახაინდრაო. ლეხიდრის-თავი=სახიდარისთავი, ლეწურწუმე=საწურწუმო და სხ).

⁴⁵³⁾ პლინიუსი (29-79 ქრ. შ.) ამბობს: „გორდიას მთებში (montes Gordyaei) ცხოვრობენ ვალნი და სვანნი. (ჰან. გვ, 107). – გორდში არის დადიანების საზაფხულო სასახლე.

კლდესა ზედა შენი, დეხვირი, თავი თავკვერისა: რამეთუ რომელსა უპყრავს იგი, მორჩილებასა შინა მისსა არიან სულიად. ამის სამკრით და ცხენისწყლის აღმოსავლით არს ცაგერს ეკლესია დიდშენი, გუნბათიანი. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ლეჩხუმისა და სვანეთისა ⁴⁵⁴⁾. ამას ზეით არს მონასტერი წოდებული მაქსიმე აღმსარებელისა და მუნ არს მაქსიმე აღმსარებელი დაფლული. არს შვენიერშენი, კეთილს ადგილს და აწ ხუცის ამარად ⁴⁵⁵⁾. მას ზეით, ცხენისწყალზედ, არს კავკასის ძირს

⁴⁵⁴⁾ ცაგერის საყდარი არის მურის ციხის ახლოს და გორდს შორავს 30-ის ვერსით. მისი სახელი ცაგერი წარმოსდგება სვანურის სიტყვიდან ც ა გ – ეკალი. ადგილმდებარეობა მონასტრისა უშვენიერესია. აგებულია თლილის ქვით და შემოვლებულია ზღუდით. ტაძრის შიქნითი მოხატულობა. სჩანს სახეები თამარ მეფისა და ლაშა გიორგისა. ვერცხლის ჯვარზე აწერია ქორონიკონი რუგ (973) და მეფეთ მეფე გიორგი. კანკელი გაუკეთებინებიათ კაცია დადიანს და მის მეუღლეს ანას 1786 წელს ცაგერელ მიტროპოლიტის სოფრონის დროს. აქვეა საფლავი გრიგოლ დადიანისა, უკანასკნელ მთავრის დავითის პაპისა, ზედწარწერით „23 ოკტ. 1804 წ.“ ეკვედერშია საფლავი თეიმურაზ II-ის ასულის ელისაბედისა, რომელიც მისთხოვდა კაცია დადიანს 1165 წელს და მოკვდა 1770 წელს. საფლავის გარდასაფარებელზე გამოქსოვილია თვით ელისაბედის სურათი და გამოყვანილია გრძელი წარწერა (Бакрадзе, Кавкавъ въ др. пам. христіанства).

⁴⁵⁵⁾ წმ. მაქსიმე აღმსარებელი მონოთელიტების (სევეროზის) მწვალებლობის უარყოფისათვის წარმოგზავნეს დასამწყვდევად სამეგრელოს ორის მოწავით. აქ მაქსიმე დაამწყვდიეს ჰიმარის ანუ მურის ციხეში, ხოლო მისი მოწაფე ანასტასი შეაგდეს წებელდის ციხეს კოტორს (ყოდორს), მერე ბუკელეს და შემდეგ სვანეთს. იგი მოკვდა მურს (24 ივლისს). მერე მისი მოწაფე შეამწყვდიეს ციხეს თავკვერს, ხოლო იმპერატორის კოსტანტინეს სიკვდილის შემდეგ მას მიეცა თავისუფლება და წავიდა სამშობლოს. მაქსიმემ მრავალი ტანჯვა გამოიარა. მან დასწერა სარწმუნოების

მურის ცხე, არვისგან შემუსვრულ-აღებული. მუნიდამ გარდავალს სვანეთს გზა. ხოლო ამის აღმოსავლით, მთას იქით, არს ჯეობა სხვა ლეჩხუმისა, რომლისა წყალი გამოსდის მასვე კავკასის მთასა, და მოდის ეგრეთვე, ვითარცა ცხენისწყალი, და მიერთვის ხომლის კლდესთან რიონს ჩდილოდამ. ამ ჯევის მოერთვიან ამიერ-იმიერიდამ ჯევი და არს შენობიან-დაბნები-

ანი. ამ ჰევის აღმოსავლით არს, მთას იქით, ჰევისი, მინდორსა კლდე-ამოსულსა ზედა ციხე დიდშენი, მაგარი. ამ ჰევისის სამჯრით, რიონზედ; არჰანს⁴⁵⁶), ძევეს ხიდი, და ამ ხიდს ზეით და ჰევისის აღმოსავლით კავკასის მთიდამ, ტოლის დასავლეთად, ჩამოვალს მთა მცირე სამჯრეთისაკენ რიონამდე და ესე არს გველისთავად წოდებული. ამ მთის აღმოსავლეთის კერძო არს რაჭა და დასავლის კერძო – ლეჩხუმი. არამედ თუმცა არს ლეჩხუმი მთის ადგილად თქმული, განა არს ვენახიანი, ხილიანი, მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვნიერ ბრინჯ ბანბისა, გარნა სივიწროვისა და კლდიანობისათჳს არა ეგოდენი სიმრავლეთ. მოსახლენი არიან აზნაურნი და გლეხნი, რამეთუ არა არს მოსახლე, რომელსა არა ედგას კოშკი ქვიტკირისა და შენობანი ყოველნივე ქვიტკირისანი, და არს მთითა და კლდითა ფრიად მაგარი, და კაცნი მუნებურნი მბრძოლნი და შემმართებელნი, ჰაეროვანნი, ტანოვანნი, მჯნენი და მორჩილნი უფალთა თჳსთა, არამედ ბრიყენი, უზნეონი და უწყალონი. პირუტყენი, თვნიერ აქლემისა და ვირისა, არს ყოველნი და არა ეგოდენ მრავალ. განა ესე ლეჩხუმი, შემდგომად განყოფისა სამეფოთა, იყო ტალანი⁴⁵⁷) იმერთა მეფისა და აწ უჰყრავსთ ჩიქოვანს, რომელიცა არს დადიანი.

აღსარება და მოკვდა 13 აგვ. 662 წელს 90 წლისა (მუზეუმ. ხელნაწერები № 97, № 193, № 222).

⁴⁵⁶) დღეს ჰქვიან ალჰანი.

⁴⁵⁷) ტალა – დარაჯი, მცველი. სულხან საბა: „ტალა – მოგზაურთ

– 266 –

საჯავახოსათჳს. ხოლო კვალად ცხენისწყლის შესართავს ქვეით რიონს მოერთვის სამჯრიდამ საჯავახოსწყალი. ეს გამოსდის ფერსათს და არს შენობიანი ჯეობა და მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა, ხილ-ვენახითა, პირუტყვითა, ნადირითა და ფრინვლითა. ხოლო მზღვრის საჯავახოს: აღმოსავლით მთა მცირე ფერსათიდამ ჩამოსული, ჩდილოთ კერძოთ, საჯავახოსა და საჩინოს შორისი, სამჯრით – ფერსათის მთა, დასავლით – ფერსათიდამვე ჩამოსული მთა, გურისასა და საჯავახოს შორისი, ჩდილოთ – რიონის მდინარე. ხოლო კვალად ცხენისწყლის შესართავს ზეით სამჯრიდამ მოერთვის რიონს წყალდაფანჩულას ჰევი. სდის საჯავახოს მთას. **გუბის წყლისათჳს.** ამას ზეით მოერთვის რიონს ჩდილოდამ გუბისწყალი. გამოსდის ოკრიბასა და ვაკეს შორისს მცირე მთას და დის ფრიად ფლატოიანსა და ბარდნალიანს ადგილსა ზედა. ამ წყალზედ არს ფოკე. ამასზედვე, ამასა და ხონს იქით, ქუტირ-ფარცხა-ნაყანევამდინ, არს გოჭორაური. და არს ხონს ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, შვენიერ-ნაგები. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ვაკისა. ეს იყო ერთობასა შინა ქართლის მთავარ-ეფისკოპოზისა. შემდგომად განყოფისა დასვეს აქა ეპისკოპოსი⁴⁵⁸). ამ გუბისწყალს ეწოდა სახელი ესე გუბედ მიმდინარეობისათჳს. **საჩინოსათჳს.** ამ გუბისწყალს ზეით მოერთვის რიონს, სამჯრიდამ საჩინოსჰევი. გამოსდის ფერსათს. ამ ჰევეს ეყრე-

დარაჯი ღამით“.

⁴⁵⁸) ხონის ტაძარი უძველესი დროის შენობაა. მისი წარწერები იხ-სენიებენ გიორგი მეფეს (1014 – 1027). მის სიძველეთა შორის შესანიშ-ნავია ხატი წმ. გიორგისა, ხატი ანჩისა, ჯვარი ზაგრატისა, ხატივე წმ. გიორგისა ფირუხებით ძვირფასად შემკული ლევან დადიანის მიერ 1636 წ. უკანასკნელი ხონის ეპისკოპოსი ანტონი გარდაიცვალა 1822 წ. (დ. ბაქრაძე).

– 267 –

სებეკას არს ციხე შენი კარგს ადგილს. **სალომინაოსათვს.** ამ საჩინოს შესართავს ზეით, საკურდღლიას პირისპირ და რო-კითს ქვეით, მოერთვის რიონს, სამჭრიდამ, სალომინაოს-ჯევი, გამომდინარე ფერსათისა. ამ ჯევისა და როკითს ზეით მოერთ-ვის რიონს სამჭრიდამ ამალღების ჯევი. გამოსდის ფერსათს. ამასზედ არს მონასტერი ამალღებას, დიდი, გუნბათიან არა ⁴⁵⁹), შვენიერს ადგილს, და აწ ხუცის ამარად. ამ ამალღების-ჯევის ზეით მოერთვის რიონს ნოღის-ხევი, მომდინარე ფერსათის მთიდამ სამჭრით. ნოღას ზეით არს ვარციხე. ეს ყოფილ არს ციხე დიდი და დიდ-შენობა. და გამომდინარობს წყარო შიგ კეთილი. **ხანის-წყლისათვს.** ვარციხეს ზეით ერთვის რიონს ხანის-წყალი, გამოსდის ფერსათს, მოდის ჩდილოთ და მიერ-თვის რიონს სამჭრიდამვე. ამასზედ აღაშენეს ოსმალთა ციხე თხმელის ხისაგან, ქორონიკონსა ჩღ ქართულსა ტჟა, ამის-თვის უწოდეს იმერთა თხმელისციხე და პირველ ეწოდა ად-გილსა ამას ბაღდადი. არამედ შემდგომად აღაშენეს ქვიტკვი-რისა, და დგანან აწ ოსმალნი იენგიჩრით, და არს სავაჭრო ყოველნი, განა უფროს ტყვენი. ამ წყალზედ, ციხის სამჭრით ფერსათის კალთას არს მონასტერი გუნბათიანი, კეთილ-შენი, და აწ უქმი. ამ წყალზედვე მთაში არს კაკას-ხიდი, ფრიად მა-ღალს კლდესა ზედა, და გზა სამცხისა. არამედ მოიგო სახე-ლი წყალმან ამან დაბისაგან მასზედავე მყოფისა, რომელსა უწოდებენ ხანსა ⁴⁶⁰). ხანისწყლის აღმოსავლით და ყვირილის მდინარის სამჭრით, ფერსათის კალთას არს დიმი, სადაცა ჰყო პირველმან მეფემან ფარნაოზ ციხე მტკიცე, და აწ არს დაბა.

ყვირილასათვს. კვალად ხანის-წყლის შესართავს ზეით რი-

⁴⁵⁹) დედანში სიტყვების „გუნბათიან არა“-ს შემდეგ დასმულია წე-რტილი.

⁴⁶⁰) სტრაბონი იხსენებს (XI, 3, 1) ნავთ-მავალ მდინარეს ხ ა ნ ი ს , მაგრამ მას შეცდომით სთვლის მტკვრის ტოტად.

– 268 –

ონს მოერთვის ყვირილა, აღმოსავლეთიდამ. მდინარემან ამან მოიგო სახელი ესე თვისის ჩქარისა და კლდესა ზედა დინები-თა, ვინადგან ვმოვანებს შორ სასმენლად ⁴⁶¹). ხოლო გამოსდის ყვირილა ერწოს ტბას და მოდის ჩდილოდამ სამჭრეთად ჭა-ლამდე, ჭალიდამ ნავარძეთამდე – აღმოსავლეთიდამ დასავლად,

გრეხით, ნავარძეთიდან შორაპნამდე – ჩდილოდამ სამჯრით, შორაპნიდამ რიონის შესართავამდე – აღმოსავლიდამ დასავლეთად და მცირედ ჩდილოთ კერძოდ მეწევით, არამედ საჩხერიდამ შორაპნამდე – კლდოვანსა და მაღალს ჯრამოვანსა შინა და შორაპნის ქვეით ფლატოვანს ჭალოვანსა შინა. ამ ყვირილასა შინა იპყრობის თევზნი, რომელნი დავსწერეთ, ყოველნი, თვნიერ ზუთხისა. ხოლო საჩხერეს ზეით არს კალმახთა სიმრავლე და სხვა არა რაი, და არს სასმისად გემოიანი და შემრგო და თვნიერ-უხმარი. **წყალ-წითელასათვის და ოკრიზის წყალთა.** ხოლო ყვირილას, რიონის შესართავს ზეით, მოერთვის წყალ-წითელა, ჩდილოდამ, რომელმან მოიგო სახელი წითლის მიწისაგან: რამეთუ მას ზედა დინებთა წითლდების. ეს გამოსდის გაჭრილის მთას და მოდის ჩდილოდამ სამჯრით. სად მოერთვის ყვირილას, მის ჩდილოთ ერთვის ამ წყალ-წითელას, კვაცხუთის ზეით მთაში, ცუცხვათის-ჯევი, აღმოსავლიდამ დასავლეთად მომდინარე. გამოსდის გოგნის მთასა. ამ ჯევიზედ, გოდოვანს ზეით, არს ცუცხვათს ციხე, რომელი შეთხრით აღიღეს ოსმალთა ქორონიკონსა ჩღკა ქართულსა ფთ და უპყრავთ აწცა მათ. ამას ზეით, დასავლეთიდან ეყრების წყალ-წითელას მოწამეთას ჯევი, გამოსდის გახნიაურს და მის შორის მთასა. აქა არს მონასტერი უგუნბათო, შვენიერი, კე-

⁴⁶¹⁾ ვახუშტის განმარტება მართალია. სახელების დაბოლოება ა გვიჩვენებს თვისებას, მსგავსებას, მაგალ., ყვირილი – ყვირილ-ა, წყალწითელ-ა, ჩხერიმელ-ა, ჩხარულ-ა, ტეხურ-ა, უნაგირ-ა, პერანგ-ა, კედელ-ა, ტაბახმელ-ა (ტაბახმელა) და სხ.

თილს ადგილს. სხენან აქა ტაგრუცთა შინა მოწამენი ქრისტესნი დავით და კოსტანტინე, მდებარენი აწცა ჯორცითავე, რომელნი აწამა მურვან ყრუმ. უზის წინამძღვარი ⁴⁶²⁾.

გელათისათვის. ამ მთის ჩდილოს კერძოდ და წყალ-წითელას აღმოსავლით, გორის კალთას, არს ეკლესია ყოვლადწმიდის ღუთის-მშობლისა, დიდ-შვენიერი, დიდ-ნაგები და ქმნული შიგნით სოფიის კენჭითა, გუნბათიანი, კეთილ-შვენიერს ადგილსა. აღაშენა აღმაშენებელმან დავით მეფემან და უწოდა სასუფეველს გენათი და აწ უწოდებენ გელათს. აქა არს ყოვლადწმიდის ხატი ხახულის ღუთის-მშობელი, ლუკა მახარებლის დახატული, ყოვლადწმიდის მითვე და შემკული ძვირფასია.თ ქეებითა, აღმაშენებელისა და თამარ მეფისათი. აქავ არს ვარძიის ჯვარი, შემკული დიდ ფრიად, და არიან ხატნი და ჯვარნი ოქრო-ვერცხლითა და ქვითა შემკულნი ძველითვე მრავალნი, და ეკლესია შემკული ყოვლითა საეკლესიო წესითა. ჰკიდავს ზღუდის კარი ბჭესა მისსა, რკინისა, აღმაშენებელის მოტანილი დარუბანდიდამ. და ეკლესიის ბჭეს ჰკიდავს კარი მთლად ერთის ვაზისაგან გამოთლილი, უცხოსა კელოვნებით ქანდაკებული. ამას შინა დაფლოულ არიან აღმა-

⁴⁶²⁾ მოწამეთის მონასტერი ქუთაისის შორავს 6-ის ვერსით. წყალ-

წითელა მას ეხვევა სამის მხრით. საყდარი პატარაა, აგებულია ბაგრატ IV-ისაგან მე-XI საუკუნეში (ზოგნი ჰფიქრობენ მოწამეთის ამშენებელი არის იმერთა მეფე ბაგრატო (1366 – 1395) და მის დროსვე აღმოაჩინესო უხრწელი გვამები წმ. დავით და კოსტანტინე მთავრებისა და ჩაასვენესო ახალს ლუსკუმაში, რომელშიაც დღესაც უხრწელად განისვენებენ). ეს დავით და კოსტანტინე, არგვეთის მთავრები, შეიპყრო მურვან-ყრუმ მერვე საუკუნის დამდეგს, აწამა და რიონში ჩაყარა, მაგრამ წყალმა მოიტვიტია იგინი და ნაპირს მოაცურა. ყრუ რომ წავიდა, კეთილმორწმუნე ქრისტიანებმა მოასვენეს მოწამენი და დამარხეს. მოწამეთა ფრიად მიჩნეული სალოცავია.

– 270 –

შენებელი, გიორგი, თამარ, ლაშა, რუსუდან, დავით, დავით და სხვანიცა, და აწინდელნი მეფენი შემდგომად განყოფისა იფლვიან იმერთანი. პირველად იყო მონასტერი, შემდგომად ჰყო ბაგრატ საეპისკოპოზოდ. ამას მისცა სამწყსოდ არგვეთის ნახევარი და ოკრიბა, ქუთათლის სამწყსონი ⁴⁶³). კვალად არს გელათის პირისპირ, აღმოსავლეთად, მონასტერი გუნბათიანი, დიდ-შენი, სოხასტერად ჳმოზილი. უზის წინამძღვარი. გელათის სამკრით, აქავ მთაში არს ქვაბნი გამოკუჭთილნი კლდესა შინა მრავალნი, განშორებულთათჳს, და აწ ცარიელ არს. გელათს ზეით, წყალწითელას მოერთვის, ყურსებს, საწირისწყალი. ეს გამოსდის ნაქერალას მთას და მოდის ჩდილოთ

⁴⁶³) გელათში ტამარი იყო დავით აღმაშენებლამდე, ხოლო ამ მეფემ ააგო დიდი საყდარი ყ-დ წმიდის ღვთისმშობლისა. მე-XVI საუკუნეში აქ გაამწესეს ღვდელმთავარი და პირველ ეპისკოპოსად იყო მელქისედექ საყვარელიძე. დიდი და დიდებულია გელათის ტამარი და მთლათ მოხატულია. სხვათა შორის ჰხატიან დავით აღმაშენებელი მეფურად ჩაცმული, გვირგვინიანი. მის მარჯვნივ – კათალიკოზი ევდემონ, შემდეგ ბაგრატ მეუღლით ელენეთი, მეფე გიორგი, მეფის ძე ბაგრატ, მეფე რუსუდან. აქაური, ძვირფასად და დიდის ხელოვნებით შემკული და მოჭედილი, ხახულის ხატი მოტანილია აჭარა-კლარჯეთის ხახულიდამ (იხ. შენიშნ. 427). აქ არის დავით აღმაშენებლის დიდი ბეჭედი, რომელსაც აწერია: „წმ. გიორგი, მოსავი შენი, გიორგი, ძალითა შენითა ვძლევე მტერთა ჩემთა“. იმავე მეფის თავის მარჯვნივ და მარცხნივ: „დიდი მეფეთა შორის წარჩინებული აღმაშენებელი საუკუნოდმცა არს ხსენებაი მისი ამინ დავით“. აქაურ „დარუბანდის“ რკინის კარების წარწერა იხსენიებს ვინმე შავირ ბენი-შედდად განჯელს, რომლის ბრძანებით ეს კარები გაუკეთებიათ 1063-1064 წ. გელათში ჰმარხიან დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე და სხ. ტამარი მდიდარია ხელნაწერებით (H. Кондаковъ. Опись памятн. древности. – Муравьевъ. Грузія и Армения, 156-213. – Бакрадзе Кавказъ, въ др. пам. Хр.).

– 271 –

აღმოსავლეთს შუა. ამ წყალზედ არს ციხე მიტლოკინისა, ვით სახელი ეგრეთ მტკიცე. ამას ზეით, ამავე წყალზედ, საწირეს არს ციხე. ამის გარემოს ითხრების რკინა და არს ლითონი მრავლად. კურსებს ზეით ეყრების წყალწითელას ახალდაბის ჳევი. გამოსდის გაჭრილის მთას და მოდის ეგრეთვე. ამ ახალდაბის წყალს ეყრების ჳონიის-ჳევი, ჩდილოდამ. კვალად ყურსებსვე მოერთვის წყალწითელას ოჯოლას-ჳევი ჩდილოთ

დასავლეთს შუადამ. ამის სათავის ზეით არს ჯვარისა ციხე, არა მტკიცე.

ყვირილას მომრთველი საჩხებიო-არგვეთის წყალი. ხოლო კვალად ყვირილას მოერთვის წყალ-წითელას შესართავს ზეით, აღმოსავლეთისკენ, ეკლარის-წყალი. ეს გამოსდის, ჭალის თავს ზეით, ცუცხვასა და სვიმონეთს შუას მთას, და დის ჩდილოდამ სამჯრით. ამ ეკლარის-წყალს ზეით მოერთვის ყვირილას აჯამეთის-წყალი. ზდის ფერსათს, მოერთვის სამჯრითად ყვირილას. აქ აჯამეთს არს სანადირო მეფეთა, აღვსილი დიდ-მცირითა ნადირითა, საქებელი ფრიად. ზამთარ თბილი, ზაფხულის ცხელი, გაუძლები. ამ აჯამეთის-წყალს ზეით ერთვის ძევრის-წყალი, დაბის ძევრისაგან სახელ-დებული. გამოსდის საღორისა და ველევის მთას, დის სამჯრით, და მოერთვის ყვირილას ჩდილოდამ. ძევრს არს ხიდი ქვიტკირისა. სვეტთა ზედა წერილ არს: „არა მამამან, ძე მანდა. არა სულმან წმინდამან, ძე მანდა“. იტყვიან განძსა მდებარესა დანიშნავს ამით ⁴⁶⁴). და ამ ძევრის-წყალზედ, ხიდს ზეით, არიან ქვაბნი დიდ-დიდნი, გამოკვეთილნი მრავალნი კლდესა შინა, დასავლით, და არს ქვაბი ერთი დიდ ფრიად, რამეთუ კაცთა

⁴⁶⁴) ფრაზა „არა მამამან, ძე მანდა. არა სულმან წმინდამან, ძე მანდა“, ჩვენის აზრით ნიშნავს: არა, ღმერთმანი (მამამან) ძევს მანდა, არა, წმ. სულის მადლმა ძევს მანდა“. ძე(=ძევს) მიუმსგავსებიათ სოფლის სახელის „ძევრისთვის“.

ქმნულად გასაკვირვებლად. ამ ქვაბსა შინა გამოსდის მდინარე ორი ნაკადული წყაროდ, და არს მას შინა კალმახნი მრავალ. ამ ძევრულას, ამ ქვაბს ზეით, ერთვის ჰევი ქვევრულა. სდის ოკრიბა-მუხურას შუას მთას და მოდის სამჯრეთად. ამ ჰევზედ არს ბერ ციხე კლდესა შინა შენი, მაგარი. ამ ჰევის ზეით, ძევრულასვე ეყრების ტყიბულის-ჰევი. გამოსდის საღორის მთას და მოდის დასავლეთად. ხოლო კვალად ყვირილას ერთვის, ძევრის-წყლის შესართავს ზეით, ჩდილოდამ, ჩოლაბური. ეს გამოსდის ნაჯიხურევის ⁴⁶⁵) მთას და დის ჭალა-ტყემდე ჩდილოდამ სამჯრეთით, და ჭალა-ტყიდამ – აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამას, ჭალა-ტყეს ზეით, მოერთვის ზუსა, დასავლიდამ, და ყვირილილამ აქამდე ეწოდების ჩოლაბური, კიდეთა ჩალოვანობის გამო, და მას ზეით – ბუჯა. ამ ჩოლაბურს მოერთვის ჩდილოდამ ჩხარულა. სდის თხილთა-წყაროს მთას, მოდის ჩდილოდამ სამჯრით, ამაზედ არს გოფანთო. კვალად ჩხარს მოერთვის მეორე ჩხარულა. გამოსდის ჩხარის ჩდილოთ კერძოს მთას და მოდის სამჯრით. ამ ჰევზედ არს მთის ძირს ჩხარი. ეს ყოფილა ქალაქი, არამედ აოჯრდა ლევან დადიანისაგან, აწ არს დაბა. არს აქა ეკლესია უგუნზათო, რომელსა შინა ასვენია ჯვარი დიდ ფრიად. მდებარებს მას შინა ბეჭი მთავარ-მოწამის წმიდის გიორგისა, მარადის სასწაულთ-მოქმედი. ეს ჯვარი პირველ იყო ყორანთას, შემდგომად სამცხეს, მერმე ატოცს და აწ აქა. ჩხარსვე არს წყარო ორ-ღარად წო-

დებულები და ქებულები⁴⁶⁶). ჩხარს ზევით ჩხარულაზედ არს ციხე

⁴⁶⁵) მეგრულის გამოთქმით ნ ა ჯ ი ხ უ რ ე ვ ე ნ ი შნავს ნაციხვარს (ჯიხა=ციხე, ჯიხაიში=ციხისი).

⁴⁶⁶) ჰლ. იოსელიანი სწერს: „ჩხარი ააშენა აფხაზეთის პირველმა მეფე ლეონმა 797 წელს. გაოხრდა 1623 წელს, როდესაც ლევან დადიანი ებრძოდა იმერეთს. აქაურს ეკლესიას ჰყვანდა თავისი ეპისკოპოსი. საყდრის შენობა მუდამ იქცევდა მგზავრთა ყურადღებას, როგორც ნაშემოქმედარი

– 273 –

მაჭუტაური, მთაში. კვალად ჩოლაბურს მოერთვის, ჩხარულას შესართავს ზევით, ღვანკითის-ჯევი. ამ ღვანკითის-ჯევს ზევით ერთვის ჩოლაბურსვე ზორეთის-ჯევი. და ჯევი ესენი დიან მუნვე და მოდიან სამჯრეთად. ამას ზევით არს ჭალა ტყე. არიან მოსახლენი ვაჭარნი სომეხნი და ურიანი და ვაჭრობენ. ამ ჭალა-ტყეს ზევით მოერთვის ბუჯას ზუსა. გამოსდის გარჯილას მთას, მოდის სამჯრით ჩდილოდამ. ამ ბუჯაზედ არს, ქვა-ციხეს მდინარის კიდურზედ, წყარო გამიმდინარე, რომელსა გაზაფხულს მოუდგმენ გოდორსა და აღივსების წვრილისა თევზითა წყაროდამ გამომავლითა, ვითარ ვერ მოასწრებენ აღმოდებას. სამ თვე ოდენ ესრეთ, მერმე არღარა, და უწოდებენ ამას ღრუდოს. ამას ზევით არს ხრეთი, და ხრეთიდან გარდავალს გზა რაჭას, ნაჯიხურევეზედ. და ხრეთს ქვეით ბილას ითხრების კაჟი ჩახმახის, ფრიად კარგი. ხოლო ზუსას ერთვის საზანოს-წყალი. გამოსდის ხრეთსა და მუხურას შუათს მთას, მოსდის ჩდილოდამ სამჯრეთად. ამ საზანოს წყალზედ არს საზანოს ციხე⁴⁶⁷), კლდესა ზედა შენი, კარგი. არამედ ზუსა გამოსდის გარჯილას მთასა და დის ყამსას-ციხემდე ჩდილოდამ სამჯრით და ყამსას-ციხიდან აღმოსავლეთ-სამჯრეთს შუა. და მიერთვის ბუჯას. ამ ციხეს ზევით, ზუსას მდინარის დასავლეთით არს ჩიხორი⁴⁶⁸), ქალაქი მცირე. მოსახლენი არიან იმერნი

ქართულ ხუროთმოძღვრებისა. ჩხარი დღესაც პატარა სავაჭრო ქალაქია“.

⁴⁶⁷) სვანურად ზან – სამეგრელო, მზან – მეგრელი. მამსადამე, საზანო=სამეგრელო.

⁴⁶⁸) ჩიხორი ააშენა აფხაზთა მეფე თეოდოსიმ 819 წელს (ჰლ, იოსელიანი) 1462 წლამდის იმერეთი ემორჩილებოდა საქართველოს მეფეს. ამ წელს შეითქვნენ იმერთა ერისთავი ბაგრატ, დადიანი, გურიელი, ათაბაგი, სვანთა ერისთავი გელოვანი, აფხაზეთისა შერვაშიძე და განუდგნენ მეფე გიორგის. ეს გიორგი შეეგზა მათ ჩ ი ხ ო რ ს, ძლიერი ბრძოლა გადაიხადა, მაგრამ დამარცხდა, ქართლს წავიდა. მაშინ ერისთავი ბაგრატ ქუ-

– 274 –

სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი. ამის სამჯრით არს, მთის კალთას, სკანდას სასახლე მეფეთა და ციხე დიდი, დიდ-შენი. ამას ზევით ზუსაზედ არს დაბა მუხური⁴⁶⁹) და მას ზევით, მთაში, არს ციხე მოდამნახე⁴⁷⁰), მაგარი კლდითა და შეუალი, შენი გარჯილის მთიდან ჩამოსულს კლდესა ზედა. მუხურიდან გარდავალს გზა, გარჯილის მთაზედ, რაჭას. ხოლო კვალად ყვირილასავე მოერთვის სვირის და ლომსიათხევის ჯევი, ჩოლაბურის შესარ-

თავს ზეით. გამოსდის ფერსათს, დის სამჭრიდამ ჩდილოთ. ამ

თაისს წავიდა და ეკურთხა მეფედ. ამიერითგან იმერეთი შეიქმნა ერთ სამეფოდ და ოთხ სამთავროდ – ოდიშისა, სვანეთისა, აფხაზეთისა და გურიისა. ფარნაოზ მეფის დროს კი მთელი იმერეთი ორ საერისთოს შეადგენდა – ეგრისისა ანუ ზედიისა (ცხენის-წყლიდგან ინგურამდე, სვანეთიდგან ზღვამდე) და შორაპნისა (ცხენის წყალ-რიონს აქეთ და ლიხს იქით ზღვამდე). 786 წელს აფხაზ-იმერთა მეფემ ლევანმა გაჰყო რვა საერისთაოდ და დასვა ერისთავები და მისცა მათ: ა. ა ფ ხ ა ზ ე თ ი და ჯ ი ქ ე თ ი ზღვამდე და ხაზართა მდინარემდე; ბ. ც ხ ო მ ი, ენგურს იქით ანაკოფია-ალანითურთ; გ. ბე დ ი ა, ინგურიდგან ცხენისწყლამდე; დ. გ უ რ ი ა; ე. რ ა ჭ ა - ლ ე ჩ ხ უ მ ი; ვ. ს ვ ა ნ ე თ ი; ზ. შ ო რ ა პ ა ნ ი, რიონისა და ხანის წყლის აღმოსავლეთი ლიხის მთამდე, მთელი არგვეთი; ლ. ქ უ თ ა - ი ს ი, ვაკე, ოკრიბა, ხანის წყლის დასავლეთი გურიამდე და რიონის დასავლეთი ცხენის წყლამდე. – 1636 წელს იმერთა მეფე გიორგი შეება ლევან დადიანს, მაგრამ ამან დაამარცხა, შეიპყრა და ოდიშს დაამწყვდია. ამის განსათავისუფლებლად დადიანმა მოითხოვა ჩიხორის ვაჭარნი და ჩხარის სომეხნი და ურიანი. თხოვნა აუსრულეს, მეფე გიორგი დაბრუნდა და აღესრულა (1639 წელს).

⁴⁶⁹ პროკოპიოს კესარიელი († 565 წ.) იხსენიებს (გვ. 291) ძველს ქალაქებს და მათ შორის სვანდას და სარაპანს ივერიის (ქართლის) საზღვარზე და აქვე მოზრდილს ქალაქებს როდოპოლ (ვარდციხე=ვარციხე), მოხორისის (მუხურისი).

⁴⁷⁰ მოდამნახე=მოდი და მნახე.

– 275 –

სვირის ჯევეს ზეით მოერთვის სამჭრიდამვე ყვირილას ტაბაკინის-ჯევი. გამოსდის ფერსათსავე, მოდის სამჭრიდამ ჩდილოთ. ტაბაკინს ამ ჯევეს ერთვის გენებერულის-ჯევი. სდის ფერსათს. და ტაბაკინს არს მონასტერი კეთილს შვენიერს ადგილს და აწ უქმად.

შორაპნისათვის. ამ ტაბაკინის ჯევეს ზეით ყვირილას მოერთვის, შორაპანს, აღმოსავლეთიდან ძირულა, რომელმან მოიგო სახელი მათა ძირთა შინა დინებითა. ყვირილასა და ძირულას შორის შესართავს შინა არს შორაპანი, რომელი აღაშენა ა მეფემან ფარნაოზ, ქალაქი და ციხე, და ყო საერისთოდ, და არს დიდ-შენობა ფრიადი. ამას ჩდილოთ დასავლით უდის ყვირილა, აღმოსავლით სამჭრით ძირულა. აღმოსავალ-ჩდილოთ შუა აქუს კლდე გორა მცირე და გვირაბი დიდი, ჩასული წყლამდე. ეს შემუსვრილი აღაშენა გიორგი აბაშიძემ. არამედ შეამუსვრინეს მასვე ოსმალთა. მერმე მისცა ზურაბ აბაშიძემ ოსმალთა და აწ უპყრავთ მათ. დგანან იენგიჩარნი ⁴⁷¹).

⁴⁷¹ შორაპანი ძველიდგანვე განთქმული ადგილი იყო და ითვლებოდა სიმაგრედ ხეობისა, რომლიდგანაც გზა შემოდიოდა ამერეთში. სტრაბონი, რომელიც ცხოვრობდა 1-ლ საუკუნეს ქრ. შ. მას უწოდებს სარაპანად (Sarapanis) და ამბობს ფაზისიდგან (რიონიდგან) კურამდე (მტკვრამდე) ოთხი დღის სავალიაო და ამ სავალზე 120 ხიდაო გამართული. პლინიუსი (29 – 79 ქრ. შ.) ამბობს, რომ სარაპანის გზა სავაქრო გზა იყო. ფაზისითა და მტკვრით საქონელი მოჰქონდათ ნავებითო, ხოლო სურამიდგან (სურეთში) სარაპანამდე აქლემითა და ცხენებით ეზიდებოდნენო. სარაპანი ისეთი ვრცელი იყო, შენიშნავს სტრაბონი, რომ იტევდა დიდის ქალაქის ოდენა მცხოვრებთო. ეს სარაპანი ყოველწლივ

რომაელებს ახარჯვინებდა 100,000,000 სესტერცისაო. ამიტომ პლინიუსი ჩივის, ამ სარაპანმა ლამის გამოუღიოს რომს ფულიო. – თვით სახელი ამ ქალაქისა ჰმოწმობს, რომ, მართლაც, იგი ყოფილა სავაჭრო, სატვირთავი ადგილი: შ ო რ ა-პ ა ნ ი=შორად საპნი, სატვირთავი ადგილი, შარა-პანი (Sarapanis)=გზა საპანისა (საპანე, საპნა – დასაპანება).

– 276 –

ძირულასათვის. ხოლო ძირულას მდინარე გამოსდის პერანგის მთასა, და ხეფინის-ჯევის ვერტყვილამდე აღვსწერეთ ქართლზედ. და ხეფინის ჯევის ვერტყვილიდამ ხარაგეულამდე დის სამჯრეთს-დასავლეთ შუა და ხარაგეულიდამ შორაპანამდე დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. არა არს ძირულაში თევზი, თვნიერ კალმახისა, და კალმახი მრავლად. სასმისად არს შემრგო, გემოიანი. ამ ძირულას, შორაპანს ზეით, მოერთვის ფუთს ვარძიის-წყალი სამჯრიდამ. გამოსდის ფერსათს. ამ ჯევეზედ ვარძიას არს მონასტერი გუნზათიანი, კეთილ-შენი. ზის წინამძღვარი. ამ ჯევეს ზეით ერთვის ძირულასავე მეედნის ხევი სამჯრიდამ გამოსდის ფერსათს, მოდის ჩდილოთ, ამას ზედ არს მწყერის-ციხე მრავალ-გზის შემუსრვილი. ამის პირისპირ, ძირულას ჩდილოთ და შორაპანის აღმოსავლით, არს წევას ეკლესია წმიდის-გიორგისა სასწაულთ-მოქმედი. ვარძიის-ჯევეს ზეით, ძირულაზედ არს ხარაგეულის ციხე შენი. ამ ციხესთან ეყრების ძირულას ჩხერიმელა, აღმოსავლეთიდამ. და ამ ხარაგეულს ზეით ძირულას მოერთვის შროშის ჯევი, ჩდილოდამ. ეს გამოსდის ჯარეურთისა და ძირულას შუათს გორაებსა, მოდის ჩდილოდამ სამჯრით. ამას ზეით მოერთვის ძირულასვე კოლბოურის-ჯევი. ეს გამოსდის ჭალის აღმოსავლეთის მთასა. მოდის მანდაეთამდე აღმოსავალ-ჩდილოს შუადამ სამჯრეთ-დასავლეთს შუა. მერმე მოუხვევს და მიდის ძირულამდე ჩდილოდამ სამჯრით. ამ კოლბეურის-ჯევის შესართავს ზეით ერთვისვე ძირულას ვაშლების ჯევი და ამაშუკეთისა. და ამას ზეით არს ვერტყვილა ხეფინის ჯევი.

ჩხერიმელასათვის. ხოლო ხარაგეულს ზეით არს, ჩხერიმელაზედ, მლაშე, ჩდილოთ. მლაშეს ზეით, ჩხერიმელაზედვე არს სამჯრით ჩხერის-ციხე, მაგარი და მტრისაგან აუღებელი. ამ ციხისაგან ისახელა მდინარე ესე ჩხერიმელად, ანუ წყლის ჩხერისაგან კლდესა დინებითა. ჩხერს ზეით არს გზა ქართლს მიმავალი, მოსაკიდელი სივიწროვისათვის წოდებული ვახანამდის. მოსაკიდელს ზეით ერთვის ჩხერიმელას ვახანის-ჯევი, ფე-

– 277 –

რსათიდამ მომდინარე ჩდილოთ. ვახანს არს ციხე კარგი. ამ ციხის პირისპირ დაბა ქვაბი. ამას ზეით მეზობირი, რომლის ზემოთი დავსწერეთ ქართლზედ მთას-იქითად. არამედ ეს ჩხერიმელა მეზობირიდამ ხარაგეულამდე მიდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად.

შორაპანის ზეით ყვირილას მომრთველთა წყალთათვის. ხოლო ყვირილას შორაპანს ზეით არს მარტოთ-უბანი. მას ზე-

ით ზოსლები. მას ზეით მოერთვის ყვირილას კაცხის-წყალი. ეს გამოსდის საწალიკეს, მოდის ჩდილოდამ – სამჭრით. ყვირილის შესართავს ზეით ამ წყალზედ არს კაცხს ეკლესია მაცხოვრისა, გუნბათიანი, დიდ ფრიად, კეთილ-შენი. ზის არქიმანდრიტი. ამის დასავლით არს ციხე კაცხისა, მთის ძირად, კლდესა ზედა, მაგარი. ციხის აღმოსავლით არს კლდე. ჳრამსა შინა არს კლდე აყვანილი ვითარცა სვეტი, ფრიად მაღალი. მის კლდის თხემზედ არს ეკლესია მცირე, არამედ ვერღარა აღვალს კაცი, არცა უწყიან ჳელოვნება აღსვლისა⁴⁷²). კვალად ამ კაცხის წყალს ზეით ყვირილას მოერთვის აღმოსავლიდამ სვერის-ჳევი. გამოსდის კოლბეურის სამჭრით წარსრულს გორაებს და მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. ამ ჳევზედ არს

⁴⁷²) ბროსე ამბობს, კაცხი ქართული სიტყვა არ არისო, ვიცი მხოლოდ, რომ კაცხივე ჳქვია სვანეთის ერთს სოფელსო. – სვანური კ ა ც ხ ი გ ი ვ ე ქართული კონცხის წვერია. კაცხის საყდარს ჳვრის სახე აქვს. მისი გუმბათი 12-სარკმლიანია, მოჩუქურთმული ისრევე, როგორც ნიკორწმინდა. კაცხის ამშენებლად ითვლება ბაგრატ IV (1027 – 1072). წარწერებში იხსენებიან აბაშიძენი, მალაქია და სხ. ეს მალაქია ერთხანს (1702 – 1707 წლ. შორის) მეფობდა იმერეთში. მისი ქალი მარიაში ცოლად ჳყვანდა ისტორიკოსს ვახუშტის. მე-XI საუკ. აქ ცხოვრობდა ბაგრატ მეფის მოწინააღმდეგეს ლიპარიტ ორბელიანის შვილი იუვანე, კაცხს ჳქონდა 100 ვენახი და ჳყვანდა 1083 გლეხი. აქაური სახარებ 1059 წ. დაწერილი კალიპოში, ძვირფასად მოუხატნიათ (საეკლ. მუზეუმ. № 455).

– 278 –

ციხე სვერი არაოდეს ძალით აღებული. ესე დგას კლდესა ზედა და გარემოს მისსა ფრიად დიდ-ჳრამოვანსა. თქმულ არს, ჟამსა ყრუსასა დადგა ციხე არგვეთისა სვერი. ამ სვერის-ჳევის შესართავს ზეით, ყვირილის ჩდილოთ კიდურსა ზედა, არს ნავარძეთს ციხე. ამ ნავარძეთს ზეით ყვირილასვე მომრთვის ბჳინევის ჳევი სამჭრიდამ. გამოსდის ბჳინევისვე გორაებს.

მღვიმისათჳს. ამ ბჳინევის-ჳევის ზეით, ყვირილის ჩდილოთ კერძ კიდებზედ არს მღვიმე, კლდე დიდი, გამოკვეთილი და მასშინა მონასტერი უგუნბათო, წითლის ბრწყინვალის ქვით შენი, კახაბერ რაჳის ერისთვისაგან აღშენებული. ქვაბსა შინა დის წყარო დიდი და კეთილი. უზის არქიმანდრიტი. არამედ სვერისწყლის შესართავიდამ მღვიმე-საჩხერემდე, ამ ყვირილას იქით და აქეთ კიდენი არს ფრიად მაღალი კლდე, და არიან მას შინა ქვაბნი მრავალნი, გამოკვეთილნი სახიზრად, და შეუალი მტრისაგან და საკვირველი, თუ ვითარ უქმნიათ. და დადგა ესენიგა ჟამსა ყრუსასა⁴⁷³). ამათ ზეით ერთვის ყვირილას ჳრუჳი ჩდილოდამ. გამოსდის კეცების მთასა, მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, მერმე ჩდილოდამ სამჭრით ყვირილამდე. სადა მოდრკების, მუნ ერთვის ამ წყალს

⁴⁷³) მურვან ყრუმაც (მე-VIII ს. დამდეგს) ვერ აიღო მღვიმეო. თვით მღვიმეში, რომელსაც სიღრმე აქვს 50 ნაბიჯამდე, ორი საყდარია, დიდი და პატარა. დიდს ტაძარს გარედგან მრავალნაირი შემკულობა აქვს. მისი დასავლეთის კარები გაკეთებულია ვაზისაგან. მღვიმის ცალკე განყოფილება სასვეა ძვლებით; ეს ძვლები ალბად აქაურ მოღვაწეთა ნაშთია. მღვი-

მის წარწერები იხსენიებენ ნინია კახაბერიძეს, მისს ცოლს რუსუდანს, რაჭის ერისთავს რატ კახაბერიძეს (ამ საყდრის მაშენებელს), მეფე კოსტანტინეს და სხ. ბროსე ჰვიქრობს, მოხსენებული კახაბერიძეები თამარ მეფის თანამედროვენი უნდა იყვნენო. ხოლო მეფე კოსტანტინე უნდა იყოს ძე დავით ნარინისაო (1293-1327) (XII Вapр., გვ. 88 – 93; გ. წერეთელი. Арх. экскурсия по Квирильскому ущелью, გვ. 12 – 20.

– 279 –

დასავლიდამ სხვა ჯევი. გამოსდის საწალიკე-კეცებს შუა მთასა. ამ ჯევისა და კეცებზედ გარდავლენან გზანი რაჭას. ძველად ყოფილა ამას ზედა შენობანი და აწ ოჯერ არს. კვალად ჯრუჭის შესართავს ზეით, ყვირილას სამჯრით კიდეზედ არს საჩხერე. მოსახლენი არიან იმერნი, სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ⁴⁷⁴). ამ საჩხერის პირისპირს, ყვირილის ჩდილოთ, არს მაღალს კლდესა ზედა ციხე მოდამნახე, მოზღუდვილი კლდითა, მაგარი და უბრძოლველი მტრისაგან. კვალად ამ საჩხერეს ზეით, ყვირილას კიდეზედვე – სავანეთ ეკლესია, უგუნბათო, საკურველად შენებული: რამეთუ არს მთლად ერთის ქვისა, კანკლითურთ⁴⁷⁵). ამ სავანეთს ზეით არს ჭალა, არამედ ჭალიდამ წონამდე არღარა არს შენობა, განა პირველ ყოფილა შენობიანი, სადაცა ჩანან ეკლესიანი, ნადაზარნი.

კვალად რიონის შემდინარისა მდინარისათჳს. ხოლო აწ კვალად ვიწყებთ რიონსავე და მას შინა შემდინარეთა. სად ერთვის რიონს ყვირილა, მის ჩდილოთ და რიონის დასავლეთით არს გეგუთი, სადგური ზამთარს მეფეთა. აქა არს მგზავსი შენებული მეჩიტისა, მრავალ-პალატოვანი, დიდნი და მცირენი, თლილის ქვისა. უწოდებენ ციხე-დარბაზს. იტყვიან აღშენებას თურქთაგან, ნუ მეფის გიორგის ჟამსა. ამას ზეით არს, რიონის კიდეზედ, კახნიაური აღმოსავლით. ესეცა სადგური აწცა მეფეთა ზამთარს. ამას ზეით არს ქალაქი ქუთაისი, რიონის გაღმა-გამოღმა, ჰავითა და წყლითა მშვენი, თვალითა ქვეშ შვენიერი ადგილი, რომელი აღაშენა აფხაზთა მე-

⁴⁷⁴) საჩხერე წერეთლების დაბაა. სოლომონ მეფის დროს აქ სტამბა იყო გამართული.

⁴⁷⁵) სავანე შვენიერი საყდართ. მისი წარწერა გვაუწყებს, ერისთავმა გიორგიმ ავაშენე სავანე ესე საოხად ჩემის სულისა, აგრეთვე ჩემის შვილის გაბრიელისა და მისის დედისა... ქნსა სა (=981 წელს), მეფობასა ბაგრატ კურატპალატისა (980 – 1014).

– 280 –

ფემან ლევან და ჰყო ტახტი. არს ციხე, და ციხიდამ ხიდი რიონსა ზედა. აქა არს სასახლე მეფეთაგან, დიდ-შენი, შვენიერად რიონსა ზედა წაკიდებული. ასპარეზი მოზღუდვილი ვარჯად ჭანდრით. მოსახლენი არიან იმერნი, სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი. წელსა ქრისტესსა ჩქედ, ქართულსა ტნდ მისცა ქუთაისის ციხე ოსმალთა სეხნია ჩხეიძემან და უპყრავთ აწცა მათ. არამედ შემცირდა ფრიად ქალაქი მათგან. აქ აღაშენა ნუ მეფემან ბაგრატ ყოვლად-წმიდისა ეკლესია შვენიერი, გუ-

ნბათიანი, სულიად სოფის კენჭით შინაგან ქმნული და მარ-
მარილოთა სპეტაკითა, წითლითა და ჭრელითა, და სვეტები-
თა მისითავე და ყოვლითა შემკობილებითა სრული და ფრიად
დიდი. დასვა ეპისკოპოზი, მწყემსი იმერეთისა და გურიისა, თვ-
ნიერ რაჭა-ლეჩხუმისა. ზის აწცა და არღარა ეგდენითა სამწ-
ყსოთი. დაფლულ არიან ნვ მეფენი ბაგრატ, ნზ მეფე გიორ-
გი. არამედ წელსა ჩქვბ ქართულსა ტპ შემუსრეს ოსმალთა და
წარიდეს სვეტნი მისნი და მარმარილონი სამცხეს. თუმცა უჩ-
ვენა სასწაულნი, განა არარად შეირაცხეს ⁴⁷⁶). ამ ქუთათისის ჩდი-

⁴⁷⁶) ქუთათისის ადგილმდებარეობა უშუშენიერესია. შუაში ჩემოუდის
რიონი, რომლის მარჯვენა გორიანს კიდეზედ ძველი ქალაქია და მარც-
ხენა ვაკე კიდეზედ შედარებით ახალი ქალაქი. ქალაქის პირველს ნაწილს
პროკოპიუსი († 565 წ.) უწოდებს უხიმერის და მეორეს ქუთათისის (Cu-
tatisium). უხიმერის დღეს ჰქვიან „არქელის გორა“ და აქ არის აგებუ-
ლი ბაგრატის დიდებული ტაძარი ზედ წარწერით: ჰ მეუფეო მფლობელო
ყოველთა მეფეთაო ოუმეტესად ადიდე ძლიერი ბაგრატ კურატპალატი აფ-
ხაზთა მეფე მამით დედით დედოფლით და ძით მათით ამინ. შეწვენითა
ლუთისაითა ბაგრატ წყალობითა ლუთისათა აფხაზთა და ქართველთა მე-
ფე... გურანდუხტ დედოფლისა აღეშენა წმიდა შტოი... ქ. ოდეს განიმ-
ტკიცნა იატაკი ქქნი იყო 223 (=1003 წ.). – კამარა ამ ტაძრისა ოსმა-
ლებმა ჩამოაგდეს 1692 წელს და სხვაფრივაც დააზიანეს. აქედგან თვალ-
წინ ივინება უშვენიერესი სახილველები ყოვლის მხრივ, მეტადრე გვირა-

– 281 –

ლოთ და რიონს დასავლით არს ქვიშილეთს ციხე ფრიად მა-
გარი. ქვიშილეთს ჩდილოთ არს ჩუნეში. ჩუნეშს ჩდილოთ,
გუმათი, გუმათის ჩდილოთ საყორნე, საყორნეს ჩდილოთ არს
გოსტიბე, ცხენის-წყლის აღმოსავლით კიდეზედ, ამის გაღმა
გორდი და ძეს აქ ხიდი გოსტიბიდამ გორდს ცხენის-წყალ-
ზედ. გოსტიბემდე არს ოკრიბა. და კვალად ქუთათის ზეით,
დაბას რიონს ზეით, მოერთვის რიონის მდინარეს, აღმოსავ-
ლიდამ ძმუისის-მუყელეთის ჰევი. ეს გამოსდის წმიდის-გიორ-
გის მთას, მოდის დასავლეთს სამჯრეთს შუა. ამ ჰევიზედ, ძმუ-
ისის მთაში, არს ციხე კლდესა ზედა შენი და მაგარი. ამას
ზეით, რიონის დასავლეთით, მთის ძირს არს ხომლის კლდე,
ფრიად მაღალი. მოიგო ამან სახელი ესე სიმაღლით, ხომლის
ვარსკვლავის სწორობით. ამ კლდეში არს ქვაბი გამოკვეთილი.
მტრისაგან შეუალი, მეფეთა საგანძურთ სადები ⁴⁷⁷). აქამო-
მდე არს ოკრიბისა, მას ზეით ლეჩხუმისა. ძმუისის ჩდილოთ,
მთას იქით, რიონის სამჯრით, არს დღნორსციხე მაგარი, დიდ-
შენი და შეუალი. აქამდიც არს ოკრიბისა.

რაჭისათვს. ხოლო ამ დღნორსა ზეით არს რიონზედ არ-
პანი, არპანს ზეით გველის თავი. გველისთავს ზეით რიონს მო-

ბის მხრივ ბადისა და ქალაქისკენ. ახალს ნაწილში, საცა გემნაზიაა, იყო
დიდი სასახლე („ოქროს ჩარდახი“) მეფეებისა. მის ახლოს კოხტა ბაღია
(„ბულვარი“). ქუთათისი ერთი უშუშველესი ქალაქია მთელს დედამიწაზე.
იგი იყო დედა ქალაქი კოლხიდის მეფის მეფისა, მედეას მამისა. მას ბერ-
ძნის მწერლები უწოდებდნენ კიტაისს, კუტაისს, კუტატისს, რომელიც
იგივე ქართული ქუთათისია=ქუთათისი=მეგრ. და სვან. ქუთეში.

⁴⁷⁷) ნარინ დავითმა და დავით მეხუთემ ამერეთ-იმერეთი გაიყვეს

1243 წელს და აგრეთვე „ხომლის ქვაბსა შინა რაიცა იყო, მცირედი გაიყვეს და სხვა დაუტევეს მუნვე“. (ვახუშტი გვ. 244). ეს ხომლის ქვაბი დადიანის ბრძანებით ეთხარათო, მაგრამ ვერა ეპოვნათ-რაო, ამბობს ბროსე.

– 282 –

ერთვის ტოლის-ჯევი. გამოსდის რაჭა-სვანეთის შუას კავკასის კალთას, მოდის ჩდილოდამ სამჯრეთად და მოერთვის რიონს ჩდილოდამ. ამ ჯევეზედ, დასავლის კიდეზედ არს, კავკასიდან ჩამოსულს მთის კლდეზედ, ციხე ტოლა, შენი ფრიად მაგარი. და არს ჯეობა ესე ხილ-ვენახიანი. ამ ტოლის-ჯევს ზეით მოერთვის ბარეულის-ჯევი რიონს სამჯრიდამ. სდის წმიდის-გიორგის მთას, ბარეულს, რიონის კიდეზედ, არს ციხე კეთილ-შენი. ამ ბარეულს მოერთვის სამჯრიდამ ზნაკვის-ჯევი. გამოსდის ნაქერალას მთას. ზნაკვას არს ციხე შენი და მაგარი. ამ ზნაკვის-ჯევს ზეით მოერთვის რიონს ჩდილოდამ სადმელის-ჯევი. გამოსდის კავკასს რაჭა-სვანეთს შორის და მოდის ჩდილოდამ სამჯრეთად. სადმელს არს ციხე კლდესა ზედა შენი, შეუვალი მტრისა. სადმელს ქვეით ამ ჯევს ერთვის ღვიარას-ჯევი. გამოსდის მასვე კავკასს და დის ეგრეთვე. ტოლისა და ამ ჯევებიდან გარდავლენან სვანეთს გზანი. ამ სადმელის-ჯევის შესართავს ზეით რიონს მოერთვის ბუგაულის-ჯევი სამჯრიდამ. გამოსდის ნაქერალასა და ველევის მთის ქვეითს ლემანაურის მთას. ბარეულს არს ციხე კარგი და მაგარი. ბარეულს ზეით არს საკეცე. ამას ზეით მოერთვის რიონს სამჯრიდამვე კრიხულას მდინარე, რომელი ისახელა დაბის კრიხისაგან. გამოსდის საღორისა, ნაჯიხურევისა და საწალიკის მთას, მოდის ჩდილოთ კერძოთ. რიონის სამჯრით და კრიხულის აღმოსავლით ამბროლაურს ყოფილა სასახლე აწინდელთა მეფეთა, ადგილის შემკობილებისათვის. ამის დასავლით კრიხულას მოერთვის რიონის სამჯრით ხოტევის წყალი. გამოსდის საღორე-გარჯილის მთას ქვეით შაორის მცირეს ტბას წყაროდ და ფრიად ცივს და მოდის გრეხით ჩდილოთკენ. კრიხულასა და ხოტევის-წყლის შესართავს ზეით, ხოტევის წყლის აღმოსავლეთით კიდეცა, მაღალს გორას კლდესა ზედა არს ციხე კვიტაშვილისა, ფრიად მაგარი. ამ ციხეს ზეით, ხოტევის-წყლის დასავლით, არს ხოტევი და ციხე მისი დიდი, დიდ-შენი ⁴⁷⁸) და სახლობენ

⁴⁷⁸) ხოტევის მაგარი ციხე 1772 წელს დაანგრია რუსის გენერალმა

– 283 –

აქა ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ ხოტევის ზეით ამის წყალსვე ერთვის აგარის-ჯევი. ამ ჯევეზედ არს ნიკოლა-წმიდა, ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-დიდ-შენი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი გლოლას ქვეითის რაჭისა ⁴⁷⁹). ამ ჯევის შესართავს ზეით არს შაორი. აქა ყოფილა საზაფხულო სასახლე აწინდელთა მეფეთა ადგი-

ტოტლებენმა და იმავე დროს დააქცია აგრეთვე შორაპანი, ვარდციხე და

ბაღდადი.

⁴⁷⁹⁾ ნიკოლასწმიდა=ნიკორწმინდა დიდი და ჩინებული საყდარია, მოხატული შიგნიდგან, მოჩუქურთმული გარედგან. მის გარეთი შესავალი, როგორც ქუთაისის ბაგრატის საყდრისა, შემკულია ქანდაკით. გამოქანდაკებულია წმ. გიორგი, ყოვლად წმინდა და წმიდანები. სამხრეთის მხრის ქანდაკი წარმოადგენს მაკურთხეველ იესო ქრისტეს. იგი დანდობილია ორს ანგელოზზე. ორი ანგელოზი ნესტავს ნესტვს. მათ შორის მაკურთხეველი ხელით ქანდაკი სხვაგანაც არის. ქანდაკებულება, კუწუბები გუმბათსა, კედლებსა, კამარებსა და შესავალზე უუშვენიერესია და ფრიად იშვიათი მთელს საქართველოში. ნიკორწმინდა აშენებულია მე XI საუკუნეში. დასავლეთ-კარების ზემო აწერია: „ძეო ღვთისაო, ადიდე სიმრთელით და დღეგრძელობით შენ მიერ გვირგვინოსანი ბაგრატ, აფხაზთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი და გაზარდე მე მათი გიორგი“. ამ ბაგრატმა (1027 – 1072) გაიმარჯვა განჯის მფლობელ ბენი-შედდანზე და მისგამო იწოდა რანის მეფედაც. ამავე ბაგრატ მეფეს – წარწერები ატენის სიონისა, ზარზმისა, კაცხისა, ზედათმოგვისა, წვიმოეთისა, სამთავისისა, აშურიანისა და კუმურდოსი - უწოდებენ სევასტორად, მეფედ მეფედ, მეფედ აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და კურაპალატად ყოვლის აღმოსავლეთისა. ნიკორწმინდის წარწერები იხსენიებენ აგრეთვე: ა) აწინდელ წულუკიძეების წინაპართ, ბ) ნიანია ლიპარიტისძეს († XI საუკ.), გ) ლევან კახაბერს, წინაპარს იმ კახაბერიძეებისას, რომელნიც მე-XV საუკუნ. შეიქმნენ მემკვიდრეობით ერისთავებად რაჭისა და დ) ლევანს, მემკვიდრეს იმერეთის მეფის გიორგისა († 1590 წ.).

– 284 –

ლის შვენიერებისათვის, კეთილ-აგარაკოვანი ⁴⁸⁰⁾. კვალად კრიხულას ერთვის, კრისს ზეით, სხოვის-ჯევი, დის სამჭრიდამ ჩდილოთ. ამ ჯეჯეზედ არს ორმო დიდი, ვრცელი და ღრმა, რომელსა შინა დის წყარო და ვერ განჰყინავს ზამთარს, არამედ ზაფხულის ჰყინავს სულიად, რომელი ამოუღვეელი არს, რაოდენცა სჰას მრავალმან კაცმან, განა თუ შთავიდეს კაცი უცხო, თვნიერ მუნ მყოფისა, აცივებს წელსა ერთსა. სხოვის სამჭრით და კრიხის პირისპირ, აღმოსავლით კიდურს, მაღალს კლდიანს გორასა ზედა არს ციხე კვარასი და მტკიცე.

ხოლო კვალად კრიხულას შესართავსა და ამბროლაური-ხიმშს ზეით მოვიწროვდების რიონი სამჭრიდამ და ჩდილოდამ კლდითა. მუნ ძეს ხიდი რიონზედ. ხიდისთავს კლდის ძირში არს, რიონის ჩდილოთ კიდესა ზედა, ციხე და უწოდებენ ხიდის-კარს. ხიდის-კარს ზეით რიონის კიდეზე გამოდის კლდიდამ თბილი წყალი, არამედ უხმარი. მას ზეით არს წესი, დაბა კარგი, აჟა იტყვიან ვერცხლის ლითონს. აჟავ, რიონის კიდეზედ არს ნინიას ციხე კლდესა ზედა შენი. ამას ზეით მოერთვის რიონს სამჭრიდამ ჯევი ბარულა. გამოსდის კეცების მთას, დის ჩდილოთ კერძ. ამ ჯევეს ერთვის ჩონისის-ჯევი დასავლეთიდამ. ამავე ბარის-წყალს ზეით არის მთაში მრავალმაღალს ეკლესია წმიდის-გიორგისა და ჯვარი დიდი ოქროსი, სასწაულთ-მოქმედი. ამას შესწირა ა შააბაზ კრმალი ოქროთ მოოჭვილი. აწცა ძეს მუნ, არათუ სარწმუნოებით, არამედ სცნან, რამეთუ ჯმალი მისი ჰკიდავს მუნ ⁴⁸¹⁾. ხოლო ხიდის-კარიდამ წავალს

⁴⁸⁰⁾ შაორში მდინარე წყალი იკარგება მიწაში, კარგა მანძილს ივლის და ისევ ამოდის გორას იქით. შაორის წყალი სავსეა კალმახით.

⁴⁸¹⁾ მრავალმაღალი ლამაზი საყდარია, თლილის ქვით აშენებული, მო-

ჩუქურთმული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხრივ. შიგნითი მოხატუ-
ლია. სხვათა შორის, გამოხატულია დიოკლეტიანეს მიერ ტანჯვა-წვალება
წმ. გიორგისა.

– 285 –

მცირე მთა კლდიან-ქარაფიანი ჩდილოთ, ვიდრე კავკასამდე.
ამაზედ არს ეკლესია თხემსა ზედა შენი, წმიდის-გიორგისა, სა-
სწაულიანი. უწოდებენ მითითურთ ველიეთსა. ამ ეკლესიაზედ-
გარდავალს გზა სადმელს, თჯნიერ მისა არა სადა, წესიდამ.
ხოლო ბარულას-წყლის შესართავს ზეით მოერთვის რიონს
ჩდილოდამ მდინარე ლუხუნი, გამომდინარე კავკასისა რაჭა-
სვანეთს შორისისა და მოდის სამჯრეთად. ყოფილა ამ ლუხუ-
ნის ჯეობაზედ შენობა დიდი, არამედ აწ მტერობისაგან სვან-
თა არღარა და ოჯერ არს. ამ ლუხუნის აღმოსავლით კიდის
მაღალს კლდის გორასა ზედა და რიონის ჩდილოდ არს ციხე
მინდა⁴⁸²) მაგარი და აუღებელი მტრისაგან, და ვის უპყრავ
ციხე ესე, არს ერისთავი რაჭისა. ამ ციხისავე ძირს კომჭვი
დგას ლუხუნის კიდესა ზედა, მცველად წყლისათჳს, ამ მინ-
დას ზეით მოერთვის რიონს ჩდილოეთიდან სორის-ჯევი. ამა-
ზედ არს მონასტერი უგუმბათო დიდი, კეთილშენი, აწ ხუ-
ცის ამარად. ამ სორს ზეით მოერთვის რიონს სამჯრიდამ ჯე-
ვი ჯეორი. ამ ჯევმან მოიგო სახელი ღრმა ჯევთა შინა დინე-
ბითა. ეს გამოსდის კაცების მთის კელთას, მცირეს ტბასა. პი-
რველ დის აღმოსავლიდამ დასავლელად, მერმე სამჯრეთიდან
ჩდილოთ ღრმას ჯრამსა და კლდოვანსა შინა. რიონის შესარ-
თავს ზეით ჯეორს ერთვის ბოყვის-ჯევი აღმოსავლიდამ. ჯეო-
რის სათავის მცირეს ტბის ქვეით, ჩდილოთკენ კლდეს გამო-
სდის წყაროდ დიდი მდინარე და ამ ორის წყლის შესართავს
ქვეით არს შქმერი, დაბა დიდი, უვენახო, უხილო, მგზავსი
სხვათა მთის ადგილთა და მშვენიერ ზაფხულის ფრიად. კვა-
ლად ამ ჯეორის შესართავს ზეით მოერთვის რიონს ჯეჯორის
მდინარე. ეს გამოსდის კედელას კავკასსა და დის კუდაროს
ჩასავლის კარგა ქვეითამდე აღმოსავალ-ჩდილოს შუადამ სამ-
ხრეთს დასავლეთს შორის, მერმე მოიქცევის და დის სამ-

⁴⁸²) დედანში: ციხე-მინდა.

– 286 –

კრიდამ ჩდილოდ რიონამდე და მოერთვის მას სამჯრიდამ. რი-
ონის შესართავს ზეით და ჯეჯორის აღმოსავლით კიდურზედ
არს ციხე და ამ ციხეს ზეით და ჯეჯორისვე აღმოსავლით
არს დაბა წედისი და ციხე მცირე. აქ არს ლითონი რკინისა
და იღებენ მრავალსა. არამედ ჯეჯორის მდინარეზედ სამჯრი-
დამ ჩდილოეთად დინებულზედ არს დაბნები ვენახოვან-ხილი-
ანნი და მოსავლიანი. მას ზეით მოსახლენი არიან ოვსნი და
უვენახო, უხილო, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი. უწოდებენ
ამას კუდაროს. გულოვანთას ერთვის ჯეჯორს აღმოსავლიდამ
სხვა ჯევი, წონასა და ამის შორის მთის გამომდინარე. ამ წყა-

ლში ზის კალმახი: რა მოხარშო, მგზავსი არს ზაფრანისა.
ხოლო ამ გულოვანთას აღმოსავალ-სამჯრით, მცირეს მთას
იქით არს წონა, ადგილი გარმოხვეული მთებითა და შინაგან
ვაკე. აქ არს მცირე ტბა. ამას გამოსდის ყვირილა და მიდის
ვითარცა აღვსწერეთ. არს წონა ვითარცა სხვანი მთის ადგი-
ლნი და მოსახლენი ოსნი. გარდავალს აქიდამ და კუდარო-
დამ გზა ქცხილვანის ჯეობასა ზედა, დვანის ჯეობასა ზედა, ქა-
რთლში.

ხოლო ჯეჯორის შესართავს ზეით და რიონის სამჯრით
არს ონი. სახლობენ ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ. ონი ჰა-
ვით არს მშვენი და ზაფხულის ცხელი, ორთა მთათა შინა
კლდოვანთა ყოფითა. არამედ აგრილებს მდინარე რიონი ⁴⁸³). ამ
ონს ზეით მოერთვის რიონს ღარულას-ჯევი სამჯრიდამ. გამო-
სდის კედელის კავკასს. ამაზედ არს შენობა მოსავლიანი, ვი-
თარცა სხვა მთათა ადგილნი. ამან მოიგო სახელი დაბისაგან
ღარისა, მუნ რიონის კიდესა დაშენებულისაგან. ხოლო ონის
პირისპირ რიონის ჩდილოთ მთის კალთასა შინა მალლა არს
დაბა ძეგლევნი. აქა ეკლესიასა შინა არს ზეთი ჭიქითა და მდუ-

⁴⁸³) ონი ააშენაო, ამბობს პლ. იოსელიანი, ფარნაჯობმა მეორე სა-
უკ. ქრ. წ. აბხაზთ დაანგრიეს იგი 977 წელს.

ღარებს მარადის და, რაოდენ იღებენ, არ აკლს ჭიქასა მას.
ამას ზეით ერთვის საქორიას-ჯევი რიონს ჩდილოდამ. ამ ჯე-
ვის შესართავთან, რიონის კიდეზედ, არს ციხე მაგარი ფრიად.
ამას ზეით არს დაბა უწერა რიონის ორთავ კიდესა ზედა. აქ,
რიონის ჩდილოთ, არს ეკლესია სიონი დიდი. ამ ეკლესიის კა-
მარასა შინა მკიდარებს თმა ერთი ნაწნავი და იტყვიან თა-
მარ მეფისასა. აქავ არს მიწა, რომელსა უწოდებენ სასუნებ-
ლად, რომელი დავსწერეთ ქართლსაც, არამედ ესე უმეტეს მა-
ლიანი: რამეთუ გარდაფრენილი ფრინველი მას ზედა ჩამოვა-
რდების სუნისაგან. არს ესე ონსაცა, განა ესევე უმჯობესი ⁴⁸⁴).
ამას ზეით, ჭიდროთას არს ციხე მცირე, რათა ვერ ვიდოდნენ
მთის კაცნი თვნიერ მის ციხისა რაჭას. ჭიდროთას ზეით მო-
ერთვის რიონს აღმოსავლიდამ გლოლის-ჯევი. აქ მეს რიონ-
ზედ ხიდი, ხოლო გლოლის-ჯევი გამოსდის გლოლასა და ჟღე-
ლეს შორის კავკასსა და მოდის დასავლეთად. ამ ჯევს ერთვის
სხვა ჯევი ორი ⁴⁸⁵). ერთი გამოსდის ამასა და დიგორს შორის
კავკასსა. არს გლოლა დაბა მგზავსი ციხისა, კომპოვან-გოდ-
ლოვან-ზღუდიანი. შიგ ეკლესია აღვსილი ოქრო-ვერცხლის
ხატითა და ჯვართა და წიგნებითა, ძველადვე ხიზნულნი. კვა-
ლად გლოლის-ჯევის შესართავს ზეით რიონის სამჯრით არს
ჭიორა. დაბა მოზღუდვილი და კომპოვანი, გოდლოვანი. ამას
ზეით, ჩდილოთ კერძოდ, დაბა არს ღებნი ეგრეთვე ნაშენი.
ხოლო ჭიდროთას ზეით ეს ადგილნი, რომელნი დავსწერეთ,
არიან ვითარცა სსვა მთის ადგილნი მოსავლით, ნაყოფით,
პირუტყვით, მაგარი, ვიწრო და შეუალი მტერთაგან. სარწმუ-

ნოებით ქრისტეანენი ქართველთა თანა, არამედ უმეცარნი ამისიგა.

⁴⁸⁴) უწერაში ფრიად სახელგანთქმული სამკურნალო აბანოებია და ზაფხულობით აქ მოდის ბევრი ავადმყოფი.

⁴⁸⁵) დედანში: იორი.

– 288 –

რაჭის საზღვართათჳს. ხოლო რომელნი აღვსწერეთ, სახელითგან ყოფანი ვთქვიით და აწ ვიწყებთ საზღვართა მათთა. რამეთუ მზღვრის რაჭას აღმოსავლით კუდაროსა, წონისა და ფაწის მდინარის შორისი მთა და კავკასი კედელა და მუნი-დამ ჩდილოთ წარსრული კავკასივე ვიდრე დიგორის კავკასამდე, რაჭა გლოლასა და ჟღელეს შორისი, სამჯრით – წონი-დამ წამოსული მთა დასავლეთად აღმოსავლეთიდამ ვიდრე არპანისა და დღნორამდე, გაჭრილი რიონისაგან მუნ. და მთასა ამას საერთოდ უწოდებენ რაჭის მთას. ხოლო განყოფით დღნორს ზეით წმიდის-გიორგისას, მერმე გაჭრილს ნაქერალას, ველევს, საღორეს, გარჯილას, ნაჯიხურევს, საწალიკეს და კეცებს. ამ მთათა ჩდილოთ კერძი არს რაჭისა და სამჯრეთის კერძი – გარჯილა ნაჯიხურევ-საწალიკე-კეცებისა – არს არგვეთისა და მდინარენიგა ეგრეთვე; დასავლით მზღვრის საღორის მთი-დამ დღნორამდე რომელნი მთანი აღვსწერეთ და მთა გველის-თავისა, ხოლო მათ მთათა დასავლის კერძო არს ოკრიბისა და არიან მთანი ესენი მაღალნი და განიერნი, თხემთა უტყეონი და კალთათა ტყიანნი და ზამთარს დიდ-თოვლიანნი, სადაცა ვერ ივლის ცხენ და ზაფხულის უთოვლო წყაროიანი, ბალახიან-ყვავილოვანნი, ნადირიან-ფრინვლიანნი. და დაბნები რაჭისანი ამ მთათა კალთათა მყოფნი არიან, ვითარცა შქმერი აღვსწერეთ, აგარაკად და მთის ადგილად; და ჩდილოთ მზღვრის რაჭას კავკასი, რომელი განჰყოფს გლოლას, ღებს, ჭიორასა და დიგორს-ბასიანსა, ლუხუნსა და სვანეთსა, სადმელს, ტოლას და სვანეთსა. და ამ საზღვართ შინაგან არს რაჭა, ფრიად მაგარი მთითა, კლდითა, ჳრამითა, ჳევითა და ტყითა, შეუალი გარე მტრისაგან. ჳავით არს კეთილ-მშვენი, ზაფხულის გრილი, ზამთარ თბილი და უქარო, მოსავლიანი, თჳნიერ ბრინჯ-ბანზისა ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი, ვენახნი, ხილნი, მტილოვანნი ყოველნი. რიონის კერძოდ ამიერ და იმიერ, სულიად რაჭას ესრეთ ნაყოფიერებს, არამედ მთათა კერძონი ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი, პირუტყვნი,

– 289 –

აქლემს გარდა, ყოველნი და არა მრავლად. ცხოვარი უდუმო, ღორი სიცოცხლე მათი. მდინარეთა კალმახნი მრავალნი, სხვა თევზნი არა რაი, არცა რიონსა შინა. კაცნი ტანოვანნი, მჳნენი, ბრძოლასა შემმართებელნი, ძლიერნი, უსაქციელო-ბრიყვნი, უშვერ-მქცევნი, სხვათა მაოჯარნი, მომხუეჳნი და ძვირნი. სახლობენ მთავარნი და აზნაურნი. ქალნი შვე-

ნიერნი, მქცევნი ეგრეთნივე, რბილნი. პირველად იყო რაჭა შორაპნის საერისთო, მერმე იქმნა თვთ საერისთო და შემდგომად კახაბერის მოწყვეტისა ეპყრა მეფეთა. მერმე ზაგრატი იმერთა მეფემან მისცა ჩხეიძეს ერისთობა და აწცა არიან იგინი ერისთავად რაჭას და არს მესამე სადროშო. ხოლო სახელი მოიგო გარემოსთა დიდროვანთა მთათაგან და შინაგან ღრმის ადგილობისა მიერ. „იხილე რა ჭა ა ადგილი ესე“⁴⁸⁶).

არგვეთის საზღვრისათჳს. ხოლო რაჭის სამჭრით არს, მთას იქით, არგვეთი ანუ მარგვეთი, რომელი იწოდა ქვეყნის ნაყოფიერებისაგან და მრგველობისა მუშაკობისათჳს; მრგველნი მუნებურნი და არა აღმომფხვრელნი⁴⁸⁷). ხოლო საზღვარი არგვეთისა არს: აღმოსავლით ქართლის საზღვარი, ლიხის მთის დასავლის კერძო სამჭრით – ფერსათი, მერმე ხარაგეულს ქვეით მდინარე ძირულა და შორაპანს ქვეით წყალ-წითელამდე ყვირილა, დასავლით – წყალ-წითელა კვახჭირის მთამდე და ჩდილოთ – წინ-თქმულნი მთანი კეცები, საწალიკე, ნაჯიხურევი და გარჯილა. კვალად ჩდილოთ და დასავლეთად მზღვრის არგვეთს საღორე, გარჯილიდამ ჩამოსული სამჭრითკენ მთა ჩხარამდე და მერმე დასავლით წარსრული კვახჭირამდე, არგვეთისა და ოკრიბას შორისი. და ამ საზღვარს შინაგან არს არ-

⁴⁸⁶) „რაჭა“ გვხვდება სიტყვაში კუდ-რაჭა, გამონასკული; მიხვედრილი.

⁴⁸⁷) ჩვენის ფიქრით ეს სახელი (არგვეთი) წარმომდგარა სვანურის სიტყვიდამ არგი – სახლი და მისგან მარგალი (მ-არგალი) – მეგრელი,

გვეთი ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, არამედ ბრინჯს არა სთესენ. ხილნი ტყეთა შინაცა მრავალნი. პირუტყვნი მრავალნი, და არა ქართლისაებრ, ვენახი დაბლარი და ღვინო კეთილი, განა ქართლის კერძო ადგილთა – თხელი. ნადირნი და ფრინველნი მრავალნი, თევზნი მდინარეთა არა ეგდენ, არამედ კალმახნი მთათ კერძოთა მრავალნი, კირჩხიბნი მრავალნი. კაცნი და ქალნი შვენიერნი, მბრძოლნი და იმერეთს უმეტეს სხვათაგან შემმართველად დადებულნი, მომჭირნე მუშაკნი, სტუმართ-მოყვარენი. სახლობენ მთავარნი, აზნაურნი მრავალნი. ძველად იყო საერისთო შორაპნისა და აწ მთავართა თჳს თჳსა პყრობითა არს მეორე სადროშო. ამას შინა დიან მდინარენი ყვირილა, ძირულა, ჩხერიმელა, ჩოლაბური და ამათი შემრთველნი მდინარენი.

საჩხეიძეოს საზღვრისათჳს და სალომინოსა. ხოლო არგვეთის სამჭრით არს საჩხეიძო, პირველად არგვეთადვე წოდებული, მერმე ფერსათის კერძოდ. შემდგომად პყრობითა მთავართა ჩხეიძეთაგან საჩხეიძოდ ისახელა⁴⁸⁸). არამედ განჰყოფს საჩხეიძოს და არგვეთს: ჩდილოთ ჩხერიმელა, ძირულა და ყვირილა, მერმე საჩხეიძოს და ვაკეს მდინარე რიონი საჩინოდე. ხოლო აღმოსავლით მზღვრის საჩხეიძოს ფერსათიდამ ჩამოსული მცირე მთა, ჩდილოთ ძირულამდე, ხარაგეულს ქვეით; სამჭრით – მთა ფერსათი ანუ ღადო ანუ ლომსიათ წოდე-

ბული, ხოლო დაბისაგან აწ ფერსათად. თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი, მაღალი და განიერი, ზოგან თოვლიანი და ნადირიანი, ფრინვლიანი. ჩდილოთ კერძო იმერეთისა, სამც-

⁴⁸⁸) ნარინ დავითის ჟამს ჩხეიძეები უკვე თავადად ცნობილ იყვნენ, (1237 წ.). ამათნი სახლისშვილნი იწოდნენ ერისთავად რაჭისა. ამ ერისთავის-შიერ დამდაბლებულნი მისი სახლის-კაცნი მოვიდნენ ზოგი ქართლს და ზოგი დამთა იმერეთს – საჩხეიძეოს (თავად აზნ. სია ერეკლე მეფის შედგენილი).

– 291 –

რით კერძო სამცხისა; დასავლით მზღვრის საჩინო-სალომინაოს საზღვარის ხაზი რიონიდან ფერსათამდე. არამედ სვირს ზეითს აღმოსავლეთის კერძოს უწოდებენ აწ ლომსიათ-კევს. და არს ქვეყანა ესე მდინარეთა კიდურნი კბოდოვანნი, ფლატოვანი, ჭალიანი, მთის კერძო – ვაკე და აყრილ-ტყიანი, ნიგვზნარ-ხილიან-ვენახიანი, ხეთა ზედა ასულნი, რომელსა უწოდებენ მაღლარსა ანუ ბაბილოსა. ღვინო მრავლად და კარგი. აბრეშუმს აკეთებენ, არამედ არგვეთში უფროს. ბრინჯს არა სთესენ და ბანბას, სხვანი მრავლნი ყოველნი ნაყოფიერებენ. პირუტყვთა აქა უმეტეს სიმრავლე არგვეთ-რაჭისაგან. რამეთუ ზამთარცა მძოვარნი არიან, აჯამეთიდამ გურიამდე. ნადირნი მრავალნი და აღვსილნი ტყენი მცირე დიდითურთ. ფრინველნი ურიცხვნი. თევზნი: ფერსათის მომდინარეთა წყალთა შინა კალმახნი მრავალ და სხვა არარა და ვაკეთა – კირჩხიბნი. კაცნი მგვანენი არგვეთისანი. მსახლობელნი არიან მთავარნი და აზნაურნი. პირველად იყო არგვეთის საერისთო და აწ პირველი სადროშო.

საჩიჯავადოსათვს. ხოლო საჩხეიძოს დასავლით არს საჩინო და მის დასავლით საჯავახო. მზღვრის ამას: იგივე მთა ფერსათი, ჩდილოთ – რიონი, რომელი განჰყოფს ვაკესა და საჩიჯავადოს, დასავლით მზღვრის ფერსათიდამ ჩამოსული მცირე მთა ჩდილოთ კერძო საჯავახო გურიის განმყოფელი ვიდრე რიონამდე, და აღმოსავლით. – რომელი დავსწერეთ სალომინაოს და საჩიჯავადოს შორისი ხაზი. არამედ არს ადგილი ესე ვითარცა აღვსწერეთ საჩხეიძო და უმეტესადცა ნაყოფიერ და ბარი. კაცნი მათგან ურბილესნი და სადროშო მათივე. და ორთა ამათ ადგილებთა დიან მდინარენი, რომელნიცა გამოსდიან ფერსათის მთასა.

ვაკის საზღვრისათვს. ხოლო საჩიჯავადოს სალომინაოს, რიონს გაღმით, სამჭრეთით არს ვაკე, და ისახელების მათ ადგილთა სივაკისათვს. და ამას მზღვრის: აღმოსავლით წყალწითელა ყვირილიდამ კვახჭირის მთამდე; სამჭრით მზღვრის ყვი-

– 292 –

რილა და რიონი; დასავლით – ცხენის-წყალი და ცხენის-წყლიდან წასული ხაზი ისულებთამდე და რიონამდე; ჩდილოთ – კვახჭირის მთიდან წარსრული ხაზი დასავლით კახნიაურს ქვეით

ირიზად ქუთაისის დასავლით და მაღლარის და ოფიშკვიტის აღ-
მოსავლით და გუბისწყლის სათავის გორაებზე, ვიდრე გვას-
ტიბის ბოლოდ ცხენის-წყლამდე. და არს სამ-კუთხედ ადგი-
ლი ესე. ამას შინა, ცხენის-წყლისა და რიონისაკენ არს საჭი-
დაო, სამიქელაო ⁴⁸⁹). და არს ადგილი ესე ფრიად ნაყოფიერი
ყოვლითავე, რომელნი დავსწერეთ, თვნიერ ბრინჯისა. პირუ-
ტყვნი მძოვარ არიან ზამთარ ზაფხულს. ფრინველნი ურიც-
ხვნი, თევზნი არსადა, თვნიერ რიონისა, კირჩხიბი მრავალ.
არსადა არს მდინარე, თვნიერ გუბის-წყლისა და იგიცა მცი-
რე. იზრდებიან ჭით. არამედ ადგილ-ადგილს ჭათა შინა არს
ჭია, რომლისა წყლის სმით გამობერავს ყელსა და დაეკიდე-
ბის კაცსა და ქალსა, ვითარცა პარკი დიდი. უწოდებენ ყიყვს.
ვენაწნი დაბლარნი არიან მრავლად, ხილნი მრავალნი ტყეთა
შინაცა. ტყენი აყრილნი და უწოდებენ ეწერს, და ეწერნი არი-
ან არგვეთს, საჩხეიძოს და საჩიჯავაძოსა შინაცა. კაცნი და
ქალნი ჰგონე ეგრეთნივე, არამედ უმეტეს მსწრაფლ მოუბარ-
ნი, ფრიად მუშაკნი, რბილად მქცეველნი. სახლობენ მთავარ-
ნი და აზნაურნი. პირველად იყო საერისთო ციხე-გოჯისა და
შემდგომად იქმნა ქუთათისისა ოკრიბისა თანა. აწ ესეცა პი-
რველი სადროშო.

ოკრიბის საზღვრისათვის. ხოლო ამ ვაკის აღმოსავალ-

⁴⁸⁹) მიქელ მთავარი იყო მოსახლე ვანისა და არზრუმისა საშუალ
ადგილს, ტარონს. იგი მსახურებდა ალექსი კეისარს, რომლის და ცოლად
ჰყვანდა. 1085 წელს მოვიდნენ საქართველოში და მიიღეს თავადებად
(იქვე). – ჭილაძეები მოვიდნენ ლეკთა მხრიდგან და თამარის მეფის დროს
ამათგან ზოგი აზნაური იყო, ზოგი თავადი. ხოლო ირაკლის დროს ჭი-
ლაძეთაგან თავადი აღარავინ იყო (იქვე).

ჩდილოდ არს ოკრიბა და არგვეთის ჩდილო-დასავლეთად, რო-
მელი ისახელა თვისის ადგილობისაგანვე: რამეთუ გარემოთა
ადგილებთა თვსთაგანვე სულიად მჩენარობს ოკრიბა და ამისთვის
ითქმოდა „ოო, კრება ესე კეთილ-შვენიერ ადგილ არს“ ⁴⁹⁰).
ხოლო ოკრება ესე იმზღვრების: აღმოსავლით, მთით რაჭასა
და ამას შორისით ველეუ-საღორის მთით და საღორის მთიდან
წარსრულის სამჭრით ვიდრე ჩხარამდე მთითა, ოკრიბა არგვეთს
შორისით; სამჭრით – ჩხარიდან დასავლეთად წარსრულის მთით
კვახჭირამდე, მერმე კახნიაურის ხაზით რიონამდე; ჩდილოთ
– ველევი, ნაქერალა, გაჭრილი წმიდა-გიორგის მთანი, ვიდრე
დღნორამდე. მერმე ხომლის კლდიდან წარსრული მთა დასავ-
ლეთად, ვიდრე გვასტიბემდე; დასავლით – კახნიაურიდან წარ-
სრული ხაზი ვიდრე გვასტიბემდე, ოკრიბა-ვაკის საზღვარი. და
არს ამათ შინა ქვეყანა, თვნიერ ბრინჯ-ბანბისა, ყოვლითა მა-
რცვლითა ნაყოფიერი ფრიად, ხილითა, ვენახითა. არამედ ვე-
ნახი მაღლარი, ღვინო მსუბუქი, მხე გემოიანი. პირუტყვნი
არგვეთისაებრ, ფრინველნი და ნადირნი მრავალნი. არს მცი-
რე მთაგორიანი, ტყიან-ბალახიან-ყვავილიან-წყაროიანი. დის
მდინარე წყალ-წითელა და მისნი შემრთველნი და ქუთაის ზე-

ით რიონი და მასში შემრთველნი ხომლის კლდემდე. თევზ-

⁴⁹⁰⁾ ვახუშტი სცდება. მეგრულად კრიზი ჰქვიან კრავს და ოკრიზა არის იგივე საკრავო. ზეკატეს (550 წ. ქრ. წ.) სიტყვით თვით ლეგენდარული ფრიქსოსი კოლხიდას მოვიდა კრავით krios-ით. რადგან ო=ვა (კოლი=კვალი, თოლი=თვალი, ჭოლი=ჭვალი) და ზ=ვ (ბასილი=ვასილი). ამიტომ კრიოს იგივე კრიზია, კრავი. დიოდორე სიცილიელის სიტყვით, თვით ფრიქსოსის აღმზრდელს ერქვა კრიოსი (=ვერძი) და კოლხიდას მოვიდა მაშინ, როდესაც აქ იყო აქაურ მეფის აიეთის სიმე, სკვითთა მეფე. ამ კრიოსს აიეთმა ტყავი გააძრო და ჩამოჰკვიდა თავისს სალოცავში, რომელიც ქალაქს სიზარისს შორავდა 70 „სტადიით“. სიზარისში მეფეს ჰქონდა სასახლე.

– 294 –

ნი, თვნიერ კალმახისა, არარა. კირჩხიბნი მრავალნი. კაცნი და ქალნი ჰგონე ვითარცა ვაკისანი, განა უღონო მუშაკნი, ვერ ღონიერნი, არამედ მთავარნი და აზნაურნი მკნენი, ზნეობიანნი, შემმართებელნი. ეს ოკრიზა – რიონის აღმოსავლეთი პირველად იყო არგვეთისა და დასავლეთისა – ნაქალაქევის საერისთოსი, შემდგომად იქმნა ქუთაისის საერისთოსი და აწ – მეოთხე სადროშო ლეჩხუმითურთ – მეფისა თანა მყოფნი. და სახელნი ესენი ადგილებთა ამათ, რომელნი აღვსწერეთ, ანუ ეწოდათ ესრეთ ანუ ეგროსის მეთაგან და მის მეთაგან, ვითარცა სხვათა ადგილებთა. და ვინადგან შევასრულეთ იმერეთი, აწ ვიწყებთ ოდიშს.

ოდიშისათჳს. ხოლო ესე ოდიში ისახელა ორითა სახელითა: პირველად მეგრელნი, რამეთუ ეგროს აღაშენა ქალაქი და უწოდა ეგრი. ამას სწერენ ეგროპელნი კოლხიდად, სად დიდამ იაზონ წარიღო ოქროს რუნი ანუ საწმისი. არამედ ჭალაკი აქი იგი არასადა მოიპოვების, არცა მატთანე ჩვენი მოიხსენებს მას, გარნა რამეთუ მას ჟამსა ეგრის-წყალს იქითი – დასავლეთისა – ეპყრათ ბერძენთა, აქა არს ადგილი იგი. ამისთჳს უწოდეს მეგრელნი. ხოლო ოდიში: – განდგნენ რა ეგროსის მდინარისის იქითნი და მიერთნენ ბერძენთა, იტყოდინან: „ოდეში იყომე ქვეყანა იგი ჩვენი“, და ისახელნენ აწამდე ესრეთ ⁴⁹¹⁾. ხოლო საზღვარი ოდიშისა არს ცხენის-წყალი და ხაზი ისულეთამდე, მერმე თავკვერსა და ოდიშს შორისი მთა კავკასიდან ჩამოსული სამჯრით და კვალად თავკვერიდამვე წარსრული კავკასი ჩდილოთ ვიდრე ეგრისის სათავემდე, ოდიშსა და სვანეთ შორისი; სამჯრით – მდინარე რიონი, გურია-ოდიშს შორისი, და კვალად ეგუროს მდინარის შესართავს დასავლეთი

⁴⁹¹⁾ თუმცა სამეგრელო ოდიშად პირველად მოხსენებულია თამარ მეფის ჟამს, მაგრამ, ალბად, ეს სიტყვა – ოდიში – თვით ხალხში იხმარებოდა ძველადგანვე.

– 295 –

შავი-ზღვა; დასავლით – ზღვაშავივე და კვალად ანაკოფიის მცირე მთა კავკასიდან ჩამოსული სამჯრით ზღვამდე; ჩდილოთ – კავკასის მთა. ხოლო ცხენის-წყლის დასავლეთის კერძო, რო-

მელი დავსწერეთ, ოდიშისა არს. და ცხენის წყლის დასავლით არს მუნვე ბანძა და ციხე კეთილ ნაშენი ⁴⁹²). ბანძას ზეით და ცხენის-წყლის დასავლით და მისი მჭვრეტი, მაღალს ადგილზედ არს ჭყონდიდი, ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენი, მარტვირისა. ეს აღაშენა ზე მეფემან აფხაზთამან გიორგიმ ⁴⁹³) და შეამკო ყოვლითა შემკობილებითა საეკლესიოსათა. დაფლული არს მეფე ბაგრატ. ამანვე დასვა მუნ ეპისკოპოზი და აწცა არს მწყემსი უნაგირის აღმოსავლეთისა ცხენისწყლამდე.

⁴⁹²) ლიპარიტ დადიანი უწყალოდ აოხრებდა იმერეთს. ალექსანდრე მეფე შევიდა ოდიშს, მოსწყვიტა, მოსტყვენვა, აიღო ციხენი, შეიპყრა წარჩინებულნი და ამით თავები დაახსენებინა ვერცხლით. გაადადიანა ვამიყ და დაბრუნდა. ლიპარიტ დადიანმა ბ ა ნ ძ ა ს მოიყვანა გურიელი, ათაბაგი და დიდის ძლიერებით წინ დაუდგა მეფეს. ოტია მიქელაძეც მისი მომხრე იყო. ამ ოტიამ შემოუთვალა მეფეს: „მაცნობე, – თუ ჯაზანი არა ხარ – ხვალ რა საცმლით და რაფერ ცხენით გამოხვალ საბრძოლადო“. მეფემ აცნობა. ხოლო მეორე დღეს თავისი კურტაკი ჩააცვა ოტიას სიძეს ლევან აბაშიძეს, შესვა თავის ცხენზე, და გავიდა საომრად. შეიქმნა სასტიკი ბრძოლა. ოტია მიქელაძე მოუხტა ლევან აბაშიძეს, სცა მას შუბი თვალში და მიაძახა: „მე ვარ ოტია“. მომკვდავ აბაშიძემ უპასუხა: „რას ეტყვი ასულსა შენსა, უკეთუ შენ ხარ ოტია“. ამასობაში მეფემ შეუტია მტრებს და შემუსრა მათი ძალა (1654 წ.)

⁴⁹³) გიორგი მეფე † 955 წელს.

⁴⁹⁴) მარტვილის (ჭყონდიდის) საყდარი ერთი უუძველესი და უმშვენიერესი ტაძარია, აქვს რამდენიმე ეკვედერი. მის მოხატულობათა შორის ყველაზე შესანიშნავია ვლადიკრის ღვთის-მშობელი მთავარ-ანგელოზებით, სურათები კოსტანტინე მეფისა და აწინდელ დადიანთა წინაპარის კაცია ჩიქოვანისა, მის მეუღლისა და შვილებისა – გიორგის, იოსების,

– 296 –

ამათთა დასავლით დის მდინარე აბაშა, პირველ სხვის სახელით წოდებული. შემდგომად მოიქცა რა ანაკოფიდიამ მურვან ყრუ, აქ დაბანაკებულთა მოაშთო ამან პჩ აბაში და მიერიოგან იწოდა აბაშა. ამაზედ არს სახარია, ციხე და სასახლე დადიანისა. ესე სიგრძით არს ტეხურის შესართავამდე. გამო-

ოტიის. ეს ჩიქოვანები გამძლავრდნენ ბაგრატ მეფის ჟამს (1669 – 1678 წ.). გორდს იყო მდებალი აზნაური ჩიქოვანი. იგი ზურგით თავლს ეზიდებოდა სვანეთს და ისე გამოიზრდებოდა. მას ჰყვანდა ორი შვილი, რომელთაგან ერთი გაჭყონდიდელა. ამ ჭყონდიდლის რჩევით ლევან დადიანმა მოიყვანა მისი ძმა კაცია ჩიქოვანი. კაციას დახმარებით ლეჩხუმსაც დაიპყრობო, ეუბნებოდა დადიანს ჭყონდიდელი. 1680 წ. მოკვდა ლევან დადინი. მისი კანონიერი მემკვიდრ მანუჩარი მოკლა გურიელმა. ოდიშართ უფროსად და გამგედ შეიქმნა კაცია. ამან მოსრა მრავალი წარჩინებული კაცი. „შენს მოწინააღმდეგეს ერთი თოფი ეყოფისო“, ეუბნებოდა ძმა ჭყონდიდელი. კაციას ძე გიორგიმ დადიანად დასვა ლევანის შვილი, მხევლისგან ნაშობი ლევანივე. მაგრამ მალე ესეც დაიღუპა და დადიან-ლიპარტიანობა დარჩა კაცია ჩიქოვანის ჩამომავლებს. საქართველოში ჰყონდიდლებს საპატიო ადგილი ეჭირათ. მათ ეკუთვნოდათ მწიგნობართ უზუცესობის თანამდებობა. იგინი მეფეს მოახსენებდნენ ხოლომე ღარიბ-ღატაკთა და ქვრივობლების სათხოვარს. (იხ. ზემო გვ. 16). ჭყონდიდს ჰყვანდა ბევრი შესანიშნავი ღვდელ-მთავარი, ჩინებული მქადაგებელი. მას დღესაც აქვს ბლომი წიგნები. სიტყვა ჭყონდიდი ნიშნავს მუხა-დიდს. დიუბუა ამბობს, მარტვილის ტაძარი აშენებულია საწარმართო დროინდელ საკერპოს ადგილასო და მის ასაშენებლათ ზოგი მასალა საკერპოს ტაძრისა უხმარიათო.

ეს დაუჯერებელი არ არის, თუ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ კოლხიდის მეფის აეთის სალოცავად ითვლებოდა არეას ჭალაკი და ამ ჭალაკში საღმთო მუხაზე იყო დაკიდებული ოქროს საწმისი, რომელსაც ჰყარაულობდა გველვეშაპი. აქვე იყო არეას ტაძარი. არეა ჩვენში ერთ უმთავრეს ღმერთად ითვლებოდა, მისთვის შეწირული იყო სამშაბათი, როელსაც ერქვა არეასი.

– 297 –

სდის კავკასს ოდიშსა და სვანეთს შორით, და დის ჩდილოდამ სამწრით. არა არს მას შინა თევზი, თუნეერ კალმახისა.

ამის დასავლით დის მდინარე ტეხური. იწოდა ჩქარად დინებისაგან, რამეთუ შემუსრავს და მტეხარე ჰყოფს ხიდსა თუ სხვასა რაის ⁴⁹⁵), გამოსდის მასვე კავკასსა, მიერთვის ისულეთს ჩდილოდამ რიონს. ხოლო ტეხურისა და აბაშას შესართავს ზეით, უნაგირას მთის ძირზედ და ტეხურის დასავლის კიდეზედ, არს შხეთს ციხე დიდ-ნაშენი და სასახლე დადიანისა ⁴⁹⁶). ამას ზეით, კიდევ ტეხურისა კიდეზედ, არს სენაკს

⁴⁹⁵) ბერძენთა მწერლები, ხშირად, ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს თარგმნიან ბერძნულებრ. ცხენის-წყალი – იპპოს, ტეხური – Kuaneos და სხ. ბერძნულს სრულს ლექსიკონში Kuaneos ახსნილია სიტყვებით „საშინელი“, „მრისხანე“ და ტეხურიც ხომ მრისხანეს, მტეხარს ნიშნავს.

⁴⁹⁶) შხეთს დღეს ჰქვიან შხეფი. ახალსენაკიდგან აქამდე 3-4 ვერსია. შხეფის ციხე დიდი არ არის, მაგრამ ფრიად მაგარია და შემრგვალებულის ფერდობის წვერზეა. ასავალი გზა აქვს ძნელი, გასაჭირი. შიგ ციხის პატარა ეზოში კამარა-გადახურული დიდი აუზია, რომელშიაც წყალი გამოდის შორიდგან მოტანილ მილით. ციხის კედლები საკმაოდ მაღალია. შესავალი კარები აქვს ვიწრო და მის ახლოს გალავანი საკმაოდ დაზიანებულია. კარების შესავალს ახლოს, შიგნით კედლის ქვაზე აწერია ასომთავრულით: „ქ. კოშკი: ესე: კარის: თუვალი: შედან: ალაშენა: შეუნდგენეს: ღმერთმან: ვინცა სთქვა: შეუნდგენეს: ღმერთმან“. 1582 წელს მოკვდა გიორგი დადიანი. მას დარჩა მცირე წლოვანი ძე, ლევანი. გიორგის ძმა მამია გადადიანდა. მემკვიდრის გიორგი დადიანის დიდი მტერი იყო გიორგი გურიელი. მამია დადიანის ჩაგონებით მოიპარა მცირე წლოვანი ლევან დადიანი და შხეფს ჩააგდო, მაგრამ ყრმა ლევანი უთმინოებითა ტყვეობისათა გადმოიჭრა ციხიდან განლტოლვად და მოკვდა“. 1588 წელს ქართლის მეფე სვიმონ გადავიდა იმერეთს და გოფანთოს შემუსრა იმერთა მეფე ლევანი, რომელსაც ამ ბრძოლაში არ შეეწივნენ დადიანი მამია და გიორგი გურიელი. სვიმონი რომ დაბრუნდა, ლევანი ისევ ქუთაისს მოვი-

– 298 –

ეკლესია გუნბათანი, კეთილ-შენი, საყოფელი აფხაზთა კათალიკოზისა. აწ სენაკს ზეით, უნაგირას ძირში, არს ნაქალაქევი, ციხე-გოჯად წოდებული. ეს ალაშენა ა მეფის ფარნაოზის ჟამს ქუჯიმ, ქალაქი და ციხე, და ამისი საერისთოვე იყო სულიად რიონის დასავლეთი სვანეთით. შემუსრა ყრუმ, არამედ იყო კვალად ქალაქი, და შემდგომად მოოჭრდა ქალაქი. აწ არს ციხე კვალად და სასახლე დადიანისა ⁴⁹⁷), ხოლო ტე-

და და მუქარა შესთავლა დადიანს, რატომ არ დამეხმარეო. მამია დადიანი დიდის ლაშქრით მოვიდა ქუთაისს, შეებრძოლა მეფეს, დაამარცხა და ტყვედ წაიყვანა და ჩააგდო ციხე შხეთს. ლევანი ამ ციხეშივე მოკვდა პატმრად (1690 წ.).

⁴⁹⁷) ციხე-გოჯი ააოხრა მურვანყრუმ (მე-VIII ს. დამდეგს). მას მაშინ ჯიხან-ქვინჯი ერქვა. ზოგი ამბობენ, ვითომ ჯიხან-ქვინჯი იყოს იგივე ციხე-ქვიჯი, ციხე-ქუჯი. გარნა მეგრულის გამოთქმით ჯიხან-ქვინჯი ნიშნავს „ციხის ძირს“. სიტყვები „გოჯი“, „ქუჯი“ გვხვდება სახელებში: გოჯიაშვილი, გოჯიანთკარი (სოფ. თიანეთის მაზრაში), ქუჯია. ნაქალაქევი=მეგრ. ნოქალაქევი პროკოპიოსს († 565 წ.) უთარგმნია არხეოპოლისად (=ძველი ქალაქი), რადგან თვით „ნაქალაქევიც“ ძველს ქალაქს ნიშნავს და აქაური ძველი-სენაკიც ხომ იგივე არხეო-პოლი-აა. იგი სწერს: არხეოპოლი შემადლებულს ფერდობზეა. ქალაქს გვერდით ჩამოუდის მდინარე მასზე ამალეულ მთიდან. ქვემო კარები მთის ძირზეა. ზემო კარები მიუსვლეღია, რადგან გარემო ადგილი დიდს მანძილზე წვრილის ტყით მოცულია. რადგან ამ ვრცელს ქალაქში წყალი არ არის, მდინარემდის მიუყვანიათ ორწყება კედელი, წყალზე მისასვლეღად. ეს ციხე-ქალაქი სპარსებმა ვერ წაართვეს რომაელებს და მის ახლოს ააშენეს სხვა ციხე, ონოგურისი (ეს პროკოპიუსის ონოგურისი, რასაკვირვეღია, არის უნაგირისი, რადგან თვით ნაქალაქევი და ზემო ხსენებული შხეფის ციხე უნაგირის კალთებზეა აშენებული. სიტყვიდამ უნაგირი=მეგრ. ონანგერი (უნაგერი)=სვ. ჰუნგირ ადვიღად წარმოსდგებოდა ონოგურისი (ჰუნე=უნე – ცხენი, უნა-გერი=ონა-ნგერი – ცხენის მგერებელი). ნაქალაქევი უფ-

ხურის დასავლის კიდურსა რიონიდან წარმოსდევს მცირე მთა კავკასამდე, ტყიან და ნადირიან. ამას უწოდებენ უნაგირას. ამ მთას მზღვრიდნენ ოდესმე იმერთა და ოდიშთა საზღვრად. და არს ჰყონდიდიდან უნაგირამდე მთის ძირი საღი-პარტიანო. არიან ამ ადგილთა შინა მოსახლენი მთავარნი და აზნაურნი. და არს ქვეყანა ესე მგზავსი ვაკისა და უმეტეს ნაყოფიერი და ტყიანი. ხოლო ისუღეთს, ტეხურის შესადინარს ქვეით, სადაცა ერთვის რიონი ზღვას, აქა არს ფოთი ⁴⁹⁸). და ამ ფოთის ჩდილოთ კერძ შესდის ზღვას ხორგის-წყალი. მოიგო სახელი დაბის ხორგისაგან ზღვის კიდესა ზედა შენისა, სადაცა არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა. გამოსდის მასვე წინ-ქსენებულს კავკასს და მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. ამავე წყალზედ, მთის ძირში, უნაგირას ჩდილოთ, არს ციხე ჰა-

რო კარგად შენახულა ზემოთი სიმაგრე, რომლის კედლების სიმაღლე არის 3-4 საჟენი, კედლებ შუა ეზო სიგრძით 460 ნაბიჯამდეა და სიგანით 60-100-მდე. კედლები აშენებულია უზარმაზარ ქვით. ზოგ მეცნიერს ეს ნაქალაქევი მიაჩნია კოლხიდის მეფის აიეთის ქალაქად=აიად. ჩვენის აზრით ა ი ა, ე ა უნდა იყოს სახელი ძველის ღმერთისა, ა ი ე თ ი – აიას ქალაქი, ხოლო ა ი ე თ ი ს ი ის მეფე, რომელიც იყო აიეთიდგან. (ამგვარადვე წარმოსდგენენ სახელები: უფლისი, მცხეთისი, ეგრისი, ეგრისად გადანათლული და სხ.). ა ი გვხვდება რთულს სახელში ღმერთისა აი-ნინა (მცხეთის ახლოს იყო აგრეთვე დ ა-ნინა), ე ა-ს ცა იხ. ლექსიკონში სიტყვის „ერმის“ ქვეშე.

⁴⁹⁸) ფოთს სტრაბონი უწოდებს ფაზისს. რას უნდა ნიშნავდეს „ფაზის“, ჩვენ უკვე შევნიშნეთ (ზემო შენიშ. 425), ხოლო ფოთი ალბად წარმოსდგა სიტყვიდამ ფოთება, შფოთი. ფოთს ოსმალთა ფაშა იჯდა 1725 წლიდგან. 1060 წელს ... „წარვემართენით (გიორგი მთაწმინდელი და მისნი მხლებელნი) კერძოთა აფხაზეთისათა, კეთილითა და ჰამოითა ნავითა, მივიწიენით ფოთს და მიერ სახედრითა ქუთათისს ქამსა სთულისასა“ (ათონის კრებული, გვ. 319).

ქვითა და სასახლე დადიანისა. ხოლო ამ წყლის ჩდილოთ, მთის ძირს, ველსა ზედა არს ხეთას ციხე და სასახლე დადიანისა⁴⁹⁹). ამის ჩდილოთ დის ჭანის-წყალი, წოდებული ჭელენჯიხის გამო. გამოსდის მასვე კავკასსა და დის აღმოსავლიდან დასავლეთად და მიერთვის ზღვას ხოფს. ამ მდინარის ჩდილოთ კერძოთ, ზღვის კიდეზედ არს ხოფი. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილშენი და შემკული. აქ ეკლესიასა შინა მსვენარებს პერანგი ყიშლად-წმიდის ღუთის-მშობლისა, სასწაულთმოქმედი⁵⁰⁰). ამ წყალზედ, ჩდილოს კიდესა ზედა და ხოფს ზე-

⁴⁹⁹) ხეთას ციხე საკმაოდ ვრცელია, თვით სოფელი ხეთა მეტად დიდი საზოგადოებაა.

⁵⁰⁰) პლინიუსის სიტყვით მდ. ხობი (Chobes) მოდის სვანთა ქვეყნიდან. ხობი არის აგრეთვე ჭანეთშიაც. ხობი=ხობი=ხოფი ჰქვიან იარაღს, რომლითაც ხობვენ წყალს. ხობის არემარე მოცულია წაბლით, მუხით, დაფნით და სხ. მონასტერს არტყია მაღალი ზღუდე და მის შესავალში აღმართულია გუმბათი. საყდარი დიდი არ არის. მისი ეკვედერი აშენებულია თეთრითა და ლურჯ მარმარილოთი. ხობისა და ბიჭვინტის საყდრები ერთნაირის მასალით და ერთ დროს აგებულნიანო, ჰფიქრობენ ხუროთმოძღვრების მცოდნენი და მართლაც ეკვედერის წარწერა იუწყება. რომ მარმარილოს ნაჭრები მოიტანა ჯიქეთიდან ვამეყ დადიანმაო, ძემან ერისთავის გიორგისა, რომელმან დააწყნარა და დაიპყრა ჯიქეთის მოსახლენი, ალაოხრა მამულები ჯიქეთის ბევრ მთავრებისაო. ეს ვამეყი, ბროსეს სიტყვით, უნდა იყოს ვამეყ გიორგის ძე (1384 – 1396). ამ ვამეყის მამა და დედა ჰმარხიან ხობის საყდარში. მოხატულობა ხობის ეკლესიისა საკმაოდ დაზიანებულია. მასში ჰხატან ერისთავი გიორგი, დადიანი ლევან მეუღლით და მცირეწლოვან შვილით. ხობში ბევრი შესანიშნავი სიწმიდეა და სამკაული. ერთს ჯვარს აწერია: დავითი, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა (ეს დავითი, ბროსეს განმარტებით, არის დავით აღმაშენებელი). მაცხოვრის ხატის წარწერა: მე, თეონილა, ასული კახაბერიძისა, დედა ზვიადისა, ვამკობ შენს ხატს, მაცხოვარო. შეიწყალე

ით, არს ეკლესია ჩაისს, დიდი, გუნბათიანი, კეთილ-შენი და შემკული. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ამ წყლის სამკრეთის კერძოსი უნაგირამდე და რიონა-ზღვამდე⁵⁰¹), ამავე მდინარის ჩდი-

ნათელა მისის ძით ვარდან დადიანით, მანდატურთ-უხუცესი დადიანი ბედან და მისი მეუღლე ხვამაკი, ასული ქართლის ერისთავის ბეგასი, და ძენი მათნი ერაშარ, გიორგი და ივანე. – მაცხოვრის სხვა ხატზე ერისთავთ ერისთავი მანდატურთ უხუცესი დადიანი შერგილ მეუღლით ნათელი და ძით ცოტნეთი. ყველა ეს პირნი ცხოვრობდნენ ლაშაგიორგის და მის დის რუსუდანის ჟამს (მე-XIII საუკ. 1-ლ ნახევარს). აქვეა გულზე საკიდი ჯვარი თამარ მეფისა, რომლის წარწერა გვაუწყებს: „ძელო ჰქემბარიტო, ძალო ჯუარისაო, შენითა წინაწარმდომითა ყოვლადვე შემწე და მფარველ ექმენ მეფესა და დედოფალსა თამარს“. თვით თამარის დედას ბურდუხანს იხსენიებს აქაურივე ხატის წარწერა (ნ. კონდაკოვი. (Опись памятн. древности, 80-92; თ. ჟორდანიას ქრონიკები, 1, გვ. 269;

დ. ბაქრაძე. Кавказъ въ др. пам. Xр.).

⁵⁰¹) ჩაისს ძველად ერქვა ცაიში=ცაისი, დღეს ადგილობრივ მას უწოდებენ ცაიშს, ცეიშს. აქ, ჩვენის ფიქრით, ძველად უნდა ყოფილიყო ტამარი ღმერთის ცასი, რომლის სახელი მისჩემებია ხუთშაბათს (ხუთშაბათი: მეგრულად ცაშ-ხა=სვან. ცააშ). ცაისი ლამაზი საყდარია სოფლის ცაისისა, რომლის ადგილმდებარეობა უშმვენირესია სამოთხისებრ მორთულ-მორკმული. აქ ძველად იყო სამკურნალო წყლები,

რომელიც არჩენდა ბუგრს, მუწუკს. ცაისის საყდარი იყო ფრიად დიდი, მაგრამ მიწის ძვრისაგან ორ გზის დაიქცა და წინანდელის ვრცელის საყდრის ადგილას ააშენეს დღევანდელი უფრო მორჩილი ტაძარი. აფხაზეთის კათალიკოსს მალაქიას აქაურს ხატზე წაუწერია: მე, მალაქიამ, გიორგი გურიელის ძემ, ცაიშელ-ჯუმათელმა შევამკე ცაიშის ტაძარი და მოვახატვინე ბალავარიდგან გუმბათამდე. მეორე წელიწადს იყო საშინელი მიწის ძვრა, რომელმაც შემუსრა ცაიში. წლის თავზე მიწის რყევა შედგა. მე, უღირსი მალაქია საქართველოს ერმა დამადგინა კათალიკოსად აფხაზეთისა. მაშინ მე, მთავარეპისკოპოსმა სრულიად ჩრდილოეთისა, კათალიკოზ-

– 302 –

ლოთ კერძოთ დიდს ველსა ზედა არს ზუგდიდი, სასახლე დადიანთა, დიდ-შენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი⁵⁰²). ამ ზუგდიდის აღმოსავლით მთის ძირზედ არს ქელენჯიხი, ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენობა, შვენიერი, კეთილს ადგილს. ზის ეპისკოპოზი მწყემსი ჭანის მდინარისა და დადის მდინარის შორისის ადგილთა, კავკასიადამ ზღვამდე⁵⁰³) ამის ჩდილოთ

პატრიარქმა, ცაიშელ-ჯუმათელმა მალაქიამ ხელახლა აღვაშენე და შევამკე ეს ტაძარი 1619 წელს. ხატზე გამოხატულია თვით მალაქია ზედ წარწერით: კათალიკოზი მალაქია, ამ ტაძრის ამშენებელი. – აქ არის კიდევ ჯვარი. მის წარწერაში იხსენიება ბაგრატ III, საქართველო-აფხაზეთის გამაერთიანებელი 985 წელს. (ნ. კონდაკოვი, გვ. 93-95; დ. ბაქარაძე. Кавк. въ др. пам. Хр.).

⁵⁰²) ზუგდიდი შედარებით მაღლობს ადგილზეა მოშენებული და ამიტომაც ჰქვიან ზუგდიდი ანუ ზურგდიდი (სვან. ზუგ=ზურგი). ზუგდიდი პატარა სამაზრო დაბაა, მაგრამ კოხტა, სუფთა, შვენიერი. 1903 წელს ჩვენ აქ დავათვალიერეთ სამეგრელოს მთავრების სასახლე და კარი. უდიდებულეს და უვრცელეს მამულის შუაგულს ვრცელი ეზოა, მისს ერთს კუთხეში ძველი სასახლეა, მეორე კუთხეში ახალი სასახლე. იქვე ლამაზი ეკლესია, ახალის სასახლის უკანა ეზოში შადრევანია. ეზოს გარეშემო ბაღებია, წალკოტები, ორტენიანი (სამტილოვნო). ბაღი, რომელიც სავსეა იშვიათ ხეებით, მთლად ტყედ გადაქცეულა. აქვეა მცირე ტბა, სადა მთავრები და დედოფლები თავისუფალ დროს ისვენებდნენ, თევზაობდნენ. მთელს მამულს გარშემო არტყია ღობე. ეზოს ერთს ხეივანში. ძველის სასახლის ახლოს, ვნახეთ უშველელბელი სიპი ქვა, რომელიც დადიანების ტახტის კვარცხლბეკად ყოფილა თურმე.

⁵⁰³) ქელენჯიხი ანუ ჭალენჯიხი ნიშნავს ჭალის ციხეს. მისი ადგილმდებარეობა მაღალი, მწელად მიუდგომელი გორაა. 1847 წელს, როდესაც აქაურობა დაათვალიერა ბროსემ, ქელენჯიხის მთის მწვერვალს იყო სასახლე გრიგოლ დადიანის ტარიელის-ძისა, იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის მეუღლის მარამის († 1841 წ. პეტერბურგში) ძმისა. 1802 წელს

– 303 –

დის მდინარე ეგური, წოდებული დაბის გამო. გამოსდის მასვე სვანეთსა და ოდიშს შორის კავკასსა, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, მიერთვის ზღვას ანაკრიას⁵⁰⁴). ანაკრიას ალაშენეს ოსმალთა ციხე ქორონიკონსა ჩღ, ქართულსა ტყა, აწცა უპყრავთ მათვე. ანაკრიის აღმოსავლით ამ მდინარეზედ არს რუხს ციხე დიდ-შენი, შიგ წყარო გამომდინარე. აღაშენა ლევან დადიანმან ქორონიკონსა ჩქმზ, ქართულსა ტლე, შემდგომად შემუსრეს ოსმალთა წელსა ჩღკე, ქართულსა უიგ, და ამის ქვით აღაშენეს ანაკრია უმტკიცესად. რუხს ითხრების

კაჟი ჩახმახისა ფრიად კეთილი და მრავალი⁵⁰⁵). რუხს ზეით, ამ წყალზედ, მთასა შინა არს სააფაციო სათავიდამ.

ეს ტარიელი ჰმართავდა სამეგრელოს სამფლობელოს. მე-XIV საუკუნით-გან ჰქელენჯიხი ითვლებოდა სადგურად დადიანებისა. საყდარი უგუნბათოა. სამხრეთის მხრით მიდგმული აქეს ეკვედორი. იგი აგებულია და მოხატული ვამეყ დადიანის ჟამს (1384-1396), კედლებზე გამოხატულია ბევრი სახელოვანი მოღვაწე, სხვათა შორის, დადიანი ლევან მეუღლით ნესტან დარეჯანით და ძით ალექსანდრეთი, მამა ლევანისა მანუჩარ და სხ. (დ. ბაქრაძე. Кавк.вѣ др. пам. Xр.).

⁵⁰⁴) ანაკრია=ანაკლია.

⁵⁰⁵) ციხე რუხი, წვრილის, მუშტის ტოლა ქვით აშენებულია, მეტად მაგარია და მკვიდრი და იცავს ზუგდიდის შემოღმართს გზას. 1903 წ. ეს ციხე ჩვენ დავათვალიერეთ. ერთი კედელი დაზიანებული ჰქონდა. 1780 წელს აქ მოხდა აგრედ-წოდებული „რუხის ბრძოლა“. 40,000 აფხაზი ენგურზე გადმოიყვანეს ზურაბ, ქელიშზე და ბექირბეგ შერვაშიძეებმა და შეებრძოლნენ რუხს, რომელშიაც იდგნენ დადიანი და იმერეთის მეფე სოლომონი. მეგრელ-იმერნი მიუხდნენ მტრებს და შემუსრეს უწყალოდ. ცოტაოდენმა ძლივს მოახერხა გაქცევა. მათი ბარგი-ბარხანა დარჩათ მეგრელ-იმერლებს. – რუხი ენგურის მარცხენა ნაპირზეა. მის იქით იმავე წყლის მარჯვენა მხარეს დიხაზურგაა (დიხა-ზურგა=მიწის ზურგი) და ჭუბურისხინჯი (ჭუბურისხინჯი=წაბლის ხიდი). დიხაზურგს ეკლესიის ნანგრევში აღმოჩნდა ქვა ზედწარწერით: „ქ. გრიგოლს, გალატოსთ უხუცესს, შეუნდვნეს ღმერთმან ამინ“.

– 304 –

კვალად ამ ეგურის ჩდილოთ დის დადის-წყალი, წოდებული დადის დაბის გამო. გამოსდის მასვე აღმოსავლეთის კავკასსა და მოდის დასავლეთად და მიერთვის ზღვას. ამ დადის-წყლის ჩდილოთ დის ეგრისის-წყალი, წოდებული ეგროსის თარგამოსის ძის გამო. გამოსდის მასვე კავკასსა, დის დასავლეთად და მიერთვის ზღვას ილორს. ხოლო ზღვის კიდეზედ, ამ წყლის დასავლეთს კიდეზედ, არს ილორს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით – ეგრისი, დასავლით – მდინარე მოქვისა. და უძეს: სამჯრით – ზღვა და ჩდილოთ – ველი. არს ეკლესია უგუნბათო მცირე, მდიდარი და შემკული. არამედ სილოვანობის გამო, რათა არა შეირყეს ეკლესია, მოუღიათ ქვა, დიდ-ფრიადი, ფიქალი, და მას ზედა შენი არს სულიად ეკლესია. აქ მოიყვანს ჯარს ყოველ წლივ ი ნოემბერს, რომელსა დაჰკულებენ და განიყოფენ მეფე დიდებულებითურთ. განა არს ფრიად სასწაულთ-მოქმედი ჭემმარიტსა ზედაცა. არამედ მოსწვეს ოსმალთა ეკლესია ილორისა ქორონიკონსა ჩღლგ, ქართულსა უკა⁵⁰⁶), ხოლო ამ ეგრისის მდინარესა ზედა,

⁵⁰⁶) ილორიდამ ზღვამდე სულ ორი ვერსია. ილორი შეიძლება ნიშნავდეს იქითურს ლ ო რ ს აქეთურ (სომხითის) ლორისაგან გასარჩევად (ლორი – ილორი; ი ისპობა: იდაყვი=დაყვი). ილორი, დ. ბაქრაძეს სიტყვით, ჭაობიანს ადგილზეა გაშენებული. მის გარემომო უტეხარი ტყეა. ჰავა აქ გაუძლისია, ხაშმიანი. სოფელს ილორში 160 კომლი მეგრელია. ეკლესიის გალავანი რიყის ქვით აშენებულია და განახლებულია აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძისაგან. საყდარი დიდი არ არის, უგუნბათოა. მისი დღეობა მოდის 10 ნოემბერს. ამ დროს აქ თავს იყრის მრავალი მლოცველი, – აფხაზი, მეგრელი, სამურზაყანელი, იმერელი. ხალხს სწამს, სადღეობოდ თვით წმ. გიორგის ტამრის ეზოში შემოჰყავს ხაროი. ამას

აღნიშნავენ, ვახუშტს გარდა, არქანჯელო ლამბერტი (1633 – 1653 წ.), აგრეთვე შარდენი. არქანჯელო ამბობს: „წიფურისა გარდა ბაზრობა იცის ილორშიაც იმ დღეს, როცა წმ. გიორგის ხარი შემოჰყავს ეკლესიის გა-

– 305 –

მთასა შინა არს ეგრი, სადაცა მოვიდა პირველად ეგროს, მე თარგამოსისა, და აქა აღაშენა ქალაქი და დაიპყრა საზღვარი თვისი. არამედ ამის შემდგომად უწოდეს ბედია, რომელი დასვა ა მეფემან ფარნაოზ ქუჯი ერისთავად რიონის დასავლეთისა, ვინადგან ჰპოვა ბედი. მერმე აფხაზთა მეფის ლევანისაგან განიყო და ცხომის ერისთავი სხვა, ბედიისა სხვა, აფხაზთა სხვა. თამარ მეფემდე ესრეთ. შემდგომად რუსუდანისა, ოდიშისა დადიანი და ბედიელი მას აქეთისა, არღარა ცხომისა. აქავ ბედიას აღაშენა ნდ მეფემან ბაგრატ ეკლესია დიდ-შენიერ-გუნბათიანი და შეამკო სიმდიდრითა დიდითა ფრიად. ამისთვის წერილ არს: „ვისაც გენებოს სიდიდე და სიმდიდრე ბაგრატ ნდ მეფისა, განიხილე ბედიის ეკლესია და მით სცნობ“). დასვა ეპისკოპოზი ოდიშისა და აწცა ზის და მწყემსი არს აწ დადის-წყლისა და მოქვის-წყლის შუათისა ადგილთა. აქავ მოილო იგივე მეფე ბაგრატ ზვიადა ერისთავმან და დაფლა⁵⁰⁷).

ლავანში ბაზრობა იციან აგრეთვე ბედიამი, კოცხერში და მრავალგან“ („მომბე“ 1901, № 2, გვ. 4). ილორი ფრიად მდიდარია სხვა და სხვა წმ. სამკაულით. აქ არის ბედიის ტაძრიდგან მოტანილი კირასაული, რომლის წარწერაში მოხსენებულია ბედიის აღმაშენებელი ბაგრატ მეფე (980 – 1014) მის დედით გურანდუხტით, აგრეთვე ბედიის მიტროპოლიტი ჩხეტიძე. ხატების წარწერები იხსენიებენ მთავარეპისკოპოს ბედიელ-ცაიშელს, დადიან-გურიელს შამანდავლეს (1470 – 1474) და მრ. სხ. პირთ.

⁵⁰⁷) ბედია არის სამურზაყანოში, ოქუმის წყალზე. აქაურობა უტეხარ ტყით დაფარულია. თვით ეკლესია მაღალს, შვენიერს ადგილზეა. აქაური ერისთავები იწოდებოდნენ ბედიანად, ბედანად და ბედან დადიანად. საქართველოს სასულიერო იერარქიაში აქაურს ეპისკოპოზს ეკუთვნოდა მე-26 ადგილი და მეფის კურთხევისას დგებოდა შემდეგ ცხუმელისა. ბედიის საყდარი ააშენა ბაგრატ III (980 – 1014 წ.). მისი კედლები თლილის ქვით მოვლებულია და მოჩუქურთმული. ტაძარი ძალიან დიდი არ

– 306 –

ხოლო ამ ეგრისის მდინარის დასავლით დის მოქვის მდინარე, ჩდილოდამ სამჯრით. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ილორს ზღვას. ამ მდინარესა ზედა, მთაში, არს მოქვს ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-ნაგები. აღაშენა თ მეფემან აფხაზთამან ლეონ შემკობითა დიდითა. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორის მდინარისა და მოქვის მდინარის შორისის ადგილისა⁵⁰⁸). არამედ ეს მდინარე მოქვის დის მოქვამდე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, ხოლო მოქვის მდინარის დასავლით დის კოდორის

არის. მაგრამ მეტად ლამაზია. მისი გუმბათი ჩამონგრეულია. კედლების ნაპრალებში დიდრონი ხეები დაზრდილა. ბედიელების სადგომი ოზლად გამოიყურება აქვე, ეზოში. კედლებზე, შიგნით და გარედ, ქართული წარწერები იხსენიებენ ბედიელებს, დადიანს გიორგის, მეფე კოსტანტინეს.

მე-XVII ს. ღვდელმთავართა კრებაზე ქუთაისს, დაესწრო ბედიელიც. 1640 წელს აქ რუსის ელჩს ბედიელმა აჩვენა სხვა და სხვა სიწმინდენი. მისი კირასაული ძვირფასის წარწერებით ილორშია (დ. ბაქრაძე, ნ. კონდაკოვი).

⁵⁰⁸) მოქვი ოჩემჩირეს შორავს 20 – 25 ვერსით. მოქვი დიდებული შენობაა, საქართველოს დიდების მაუწყებელი. სძევს მოქვის წყლის ამაღლებულს ნაპირას. საყდრის სარქველი, ამბობს ბროსე 1848 წელს, მცენარეულობას დაუფარავს. გუმბათი მისი შვენიერია, მაღალი. შიგნით მაღალი სვეტები თლილის ქვისა, თეთრი მარმარილოს იატაკი, შესანიშნავი ჩუქურთმაა, – ყველა ეს მოწმობს, რომ ხელოვნება უმაღლეს წერტილამდე იყო განვითარებული. ეხლა ყველა ეს გაოხრებულა, გაფუჭებულა. განაგვიანებულა. წარწერა არსად ჩანს. ეკლესიის გარეთ სამრეკლოა. მის მარჯვნივ – ნანგრევი მოქველების სადგომისა, მარცხნივ – მცირე ეკვდერი. მოქვეში 1659 წელს იყო იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოზი და გადმოიღო წარწერა, რომელიც ამბობს: „მოიხატა კეისრის ალექსი კომონიანოსას და აფხაზთა უდიდებულეს მეფის დავითის ჟამს. ეს დავითი არის დავით აღმაშენებელი (1089 – 1125). ვახუშტის მიერ ხსენებული მოქვის მაშენებელი ლეონ მეფე არის იგივე აღმაშენებელი კუმურდოსი (შენ. 389).

– 307 –

მდინარე. ამ წყალზედ არს ეკლესია დრანდას, მთაში, გუნბათიანი, შვენიერი, დიდ-შენი. ზის ეპისკოპოზი მწყემსი კოდორისა და ანაკოფიის შორისისა ადგილთა ⁵⁰⁹). არამედ აწ აფხაზთაგან არღარა არიან ორთა ამათ შინა ეპისკოპოზნი. განა მდინარე კოდორი დრანდამდის დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, გამომდინარე კავკასიადამ, და დრანდიდამ ზღვამდე დის ჩრდილოდამ სამჯრით. მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელი არს დრანდას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში. ხოლო ამ კოდორის დასავლეთად დის მდინარე ცხომისა, გამომდინარე კავკასისა და მოერთვის ზღვას ჩდილოდამ. ამ წყალზედ მთაში არს ცხომი, და ისახელების მდინარე ესე ამისგან. იყო ცხომი ქალაქ და საერისთო და აწ დაბა ⁵¹⁰). ამ ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასისა და მომრთველი ზღვისა ეგრეთვე ჩდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია. ეს აღაშენეს ბერძენთა. აქავ ერეკლეოს კეისარმან დასვა ერთსთავი აფხაზთა, ეგრისის მდინარის დასავლეთისა ზღვადმდე.

⁵⁰⁹) ცხომიდან დრანდამდე 24 ვერსია. დრანდას ვაკე ადგილი უჭირავს. აგებულია დიდრონის აგურით. მისი გუმბათი 18 სარკმლიანია. 1860 წელს მასში კიდევ იყო მოხატულობა, მაცხოვრისა, ფერისცვალებისა და სხ. დრანდელ ეპისკოპოსებად სხვათა შორის იყვნენ ფილიპე (XVI ს.) და საბა, რომელსაც იხსენიებს ლაშხეთის (სვანეთშია) ხატის წარწერა.

⁵¹⁰) ცხომი=ცხომისი ანუ ჩაომისი (მეგრულად ჩხომი – თევზი). მეცნიერნი მას სთვლიან დიოსკურიად და სევასტიად, რომელიც, ვითომ, დაეარსებინოთ კასტორსა და პოლლუქს, იაზონის თანამოგზაურებს. სევასტე ანუ სევასტოპოლი განაახლა და გაამაგრა კეისარ იუსტინიანემ (მე-VI ს. 1-ლ ნახევარს). 1678 წელს ოსმალთ ციხე უფრო გაამაგრეს და უწოდეს სუხუმი-კალე. 1853 – 1856 წლ. შემდეგ სუხუმი დაიჭირა მთავარმა მიხეილ შარვაშიძემ. 1866 წელს სუხუმის ოლქს მიეწერა აფხაზეთი, წებელდა და სამურზაყანო.

– 308 –

იყო ქალაქი კეთილი, შვენიერი, ზღვასა ზედა წაშენებული. და შემდგომად ბაგრატიონთაგან უმეტეს განდიდებული, რომლისა ზღვასა შინა სვეტნი ორმოცამდე დღესაც ჩანან. არამედ აწ ოკერ არს⁵¹¹). და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა, ამ ანაკოფიის აღმოსავლით ზღვიდამ მთამდე, შეავლო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმან, აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის. განა აწ უქმად არს.

ხოლო სიგრძე ოდიშისა არს კავკასის თხემიდამ ზღვამდე და ცხენის-წყლიდამ ზღვადმდევე და მეორე – ეგრისის წყლიდამ ანაკოფიამდე. და განი მისი რიონის მდინარიდამ ეგრისის მდინარემდე, და მეორე ზღვიდამ კავკასის თხემამდე. და არს ჰავითა ოდიში ესე მშვენი. ზაფხულს ზღვის პირნი და ვაკენი ცხელი და არა გაუძლისი. მთის კერძონი გრილნი, აგარაკოვანნი, კეთილნი. ზამთარ თბილი. არამედ ზაფხულცა სველი და ნამიანი და ნოტიო, განა უწყინარ, უვნო, უქარო და უყვივნო, დიდ-თოვლიანი. მოსავალნი მარცვალთა ფრიად ნაყოფიერნი მრავლად, რამეთუ ბრინჯი ნაყოფიერებს ურწყავად. ნარინჯი, თურინჯი, ზეთისხილი, ბროწეული ადგილადგილს და სხვანი ხილნი მრავალნი. ვენახნიმალარნი, ღვინო მსუბუქი და კარგი. აქა არს ღვინო ზარდაგი⁵¹²), ფერისათვის

⁵¹¹) ცხომიდამ ანაკოფიამდე (ნიკოფსიამდე) ორის საათის სავალია. ანაკოფია მდებარებს მდ. ფსირტზე. აქ იყო ძველის ძველი ქალაქი. დავით აღმაშენებელი მას სოვლის თავისს სამეფოს დასავლეთ მიჯნად. საყდარი დიდი არ არის. გუნზათი დანგრევა, დასავლეთის ეკვდერი და სახურავი მცენარეულობით დაფარულია. მისი ნაზი კედლები აშენებულია რომაულ აგურით. 1-ლს საუკუნეს აქ ქადაგებდნენ ანდრია მოციქული და სიმონ კანანელი. გადმოცემით, სიმონ კანანელი ჰმარხია ანაკოფიის საყდარში. ოსმალებმა აიღეს ანაკოფია მე-XVII საუკ. და შიგ ჩააყენეს თავის ჯარი. შემდეგ დადიანმა კვლავ დაიბრუნა.

⁵¹²) ზარდაგი – მოყვითლო.

ეგრეთ წოდებული, ფრიად კეთილი, ძალიანი და ქებული ყოველთა შინა. აქ ჰყოფენ აბრეშუმს უმეტეს მრავლად იმერეთისაგან. პირუტყვნი, ცხოვარნი მცირედ და სხვანი მრავლად. რამეთუ უვისთ ჯოგად, მროწლედ და თხა, ცხოვარი და ღორი ერთარვედ. რამეთუ არა უხმსთ მწყემსი და მძოვარ არიან ზამთარ ზაფხულს ბალახთა. ფრინველნი მრავალნი, ფუტკართაგან თაფლი და ცვილნი მრავალნი, ვინათგან ტყეთა შინა მრავლად არიან ნადირნი წვრილნი და დიდნი ურიცხვნი, თვნიერ ქურციკისა. და სანადირო მრავალნი და კეთილნი. თევზნი მთის კერძოდ, კალმახნი მრავლად. ხოლო ვაკეთა სხვანი თევზნი და კირჩხიბნი ურიცხვნი. ზღვასა შინა იპყრობის ანდაკია და სხვანი ზღვის თევზნი. მდინარეთ შემდინარეთა ზღვათა შინა უწოდებენ მას ადგილს თვალსა და არიან ნავსადგურნი. მოდგებიან ნავნი და ვაჭრობენ. ხოლო არიან კვალად ამავე ადგილებთა შინა ჰევნი და მცირე მდინარენი და წყარონი კეთილ-გემოიანნი, რომელნი სიგრძისათვის დავიდუმეთ. არიან კაცნი და ქალნი შვენიერნი, არამედ იმერთაებრ

არა ტანოვანნი, ჯორციანნი და მწითურნი, გულ-მწყრალნი მყისად და მსწრაფლნი, ბრძოლათა შინა იმერთაებრ ვერ ქებულნი, ბრძოლიდამ გაბრუნებით ქებულნი. სარწმუნოებითა, რჯულითა და წესითა და ქცევითა იმერთათა. სამწყსონი აფხაზეთის კათალიკოზისანი. ენით არიან: – დიდნი და წარჩინებულნი ქართულის ენითა, არამედ აქუსთ თვსიცა ენა, განა წამხდარი ქართულივე, ვითარცა ღმერთი ღორი, ჩემი ჩქიმი, და აქუსთ წიგნი ქართულნივე და არა სხვა. ხოლო აწ ეგრიხის მდინარემდე უპყრავსთ აფხაზთა და მას ზეითი სამჯრის კერძო დადიანსა. კვალად ქვეყანა ესე არს ფრიად ტყიანი მთით ბარამდე, და მცირე-ველოვანი. მდინარეთა კიდენი ძალოვანნი და ვაკეთა აყრილნი ეწერნი, ბარდოვან-ტალახ-ჭანჭრობიანი და ფრიად წვიმიანი. ამისგან არს ფრიადი ნოტიობა, გარნა უვნებელი.

– 310 –

აფხაზეთისათჳს. ხოლო ანაკოფიის დასავლეთი არს აფხაზეთი, პირველად წოდებული ეგრეთვე ეგრისი: რამეთუ ვინათგან წილი ეგროსისა არს ზღვამდე, მის გამო ეწოდა ეგრეთვე. არამედ შემდგომად განდგომისა, დაიპყრეს რა ბერძენთა, მათ უწოდეს აბასა, ხოლო ქართველთა – აფხაზეთი. გარნა უმეტეს საგონებელი არს ძეთაგან ანუ ძის ძეთაგან ეგროსისათა ეწოდა სახელი ესე ⁵¹³). ხოლო საზღვარი აფხაზეთისა არს: აღმოსავლით, ანაკოფიის დასავლეთით მცირე მთა კავკასიდამ ჩამოსოლი ზღვამდე; დასავლით – ზღვა და კაპეტის მდინარე. არამედ სხვანი მზღვრიან ჯიქეთის დასავლეთის ზღვამდე; ჩდილოთ მზღვრის მთა კავკასი, სამჯრით – ზღვა შავი. სიგრძე ამისი არს ანაკოფიიდან კაპეტის მდინარემდე ანუ ზღვამდე, განი – ზღვიდამ კავკასის თხემამდე. ხოლო ანაკოფიის დასავლეთით დის აღაცოს-წყალი. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ზღვას ჩდილოდამ. ამ აღაცოს-წყლის დასავლით დის ზუფუს მდინარე, გამოსდის კავკასს, დის სამჯრით, მიერთვის ჩდილოდამ ზღვას. არს ზუფუ მცირე ქალაქისაებრი, სახლი და საყოფელი მარვაშიდისა, რომელი მპყრობელობს აფხაზთა, არავის მორჩილებასა შინა მყოფი ⁵¹⁴). ამ ზუფუს დასავლით

⁵¹³) ვახუშტი სცდება: „აბასა“ (=აბაშა) – ობეზი=აბხაზი წარმომდგარა აფხაზურ სიტყვიდამ აფსუა: აფხაზნი თავის თავს უწოდებენ ა ფ ს უ ა და თავის ქვეყანასა – ა ფ ს ნ . თანახმად ამისა პლინიუსი მათ იხსენიებს აბსილად (absilae), არრიანე აბსილად. ქართლის ცხოვრება აფხაზებს უწოდებს აგრეთვე ა ფ ს ა რ ი, აფშილი. საყურადღებოა, რომ კოლხიდის მეფის აიეთის ერთს შვილს აგრეთვე ერქვა ა ბ ს ა რ ი – ანუ აბსირტი (იხ. ქართ. მატიაწე. გვ. 116) და აქვე იყო მდინარე აბსარი.

⁵¹⁴) ქალაქი ზუფუ ააშენა ბაგრატ III-ემ 1012 წელს. დღეს მას ჰქვიან ლიხნი (მრავლობ. რიცხვი სახელისა ლიხი), იმერთის მეფის ალექსანდრეს (1738 წ.) რუქაზედ იგი აღნიშნულია ლოგინ-ად (პლ. იოსელიანი *Города...*, გვ. 47). მას ერქვა აგრეთვე საუკუსუ. ეს სახელი უწოდა

– 311 –

დის მუწის-წყალი. გამოსდის კავკასსავე, მოერთვის ჩდილოდამ ზღვას. ამ მუწის-წყლის დასავლით არს ბიჭვინტას ეკლესია დიდი, დიდ-შენი, კეთილ ფრიად, გუნბათიანი, ზღვის კიდესა ზედა. ეს აღაშენა იუსტინიანე კეისარმან შემკობითა დიდითა (ბარონია სწერს: „კეისარმან იუსტინიანემ აღაშენა ეკლესია აფხაზეთს წელსა ქრისტესსა 529“. ეს არს ბიჭვინტალეთის მშობლისა, რომელი იქმნა განყოფასა ხოსროვანთასა, რაჟამს ფარსმან ერჩდა სპარსთა და ძენი მირდატისნი – ბერძენთა. ამით ჩანს, ვინადგან მირდატის ძეთა აღარ ეპყრათ, ფარსმანს მიუღეს კვალად ეგრისის მდინარის იქითი ბერძენთა). პირველ იყო საეპისკოპოზო. ჟამსა აფხაზთა მეფეთათა იქმნა საკათალიკოზოდ, და აწ არს საყდარი აფხაზთა კათალიკოზისა, არამედ აწ ხუცის-ამარად, ვინადგან აფხაზნი არღარა მონებენ რჯულსა და სარწმუნოებასა (ამას ვგონებ ნიკოფსიად და ეკლესიასაცა მასზედ აღშენებულსა მისთვის, ვინადგან ნიკოფსიას დაფლულ არს მოციქული სვიმონ კანანელი ⁵¹⁵). ამის

მას სეფერ-ბეიმ, უკანასკნელის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის მამამ. ლიხნი იყო სადგური მთავრისა. მისი შვენიერი საყდარი აშენებულია ბიჭვინტის ტაძრის გეგმაზე მე XI საუკუნეში. შიგ ტაძარში ჰმარხია მთავარი სეფერ-ბეი († 1821 წ.). ამ შარვაშიძეების წინაპარნი მთავრობდნენ შარვანს და ქართველები მათ უწოდებდნენ შარვაშედ. დავით აღმაშენებელმა შარვანი რომ აიღო და მერე ანისი (1124 წ.), აქაური ემირი სახლობით გადმოასახლა აფხაზეთს. ერისთავად პირველად ჩნდება დოთაღოს შარვაშიძე, რომელიც თამარ მეფემ დაადგინა აფხაზეთს.

⁵¹⁵) „ბიჭვინთა“ უნდა ნიშნავდეს ფიჭვიანს ადბილს, ვინაითგან სტრაბონი მას უწოდებს *პიტვის*, მარცელინი – *პიტის*. თვით ბერძნულადაც „პიტის“ ნიშნავს ფიჭვას, ხოლო „პიტვიონ“ – ფიჭვიანს ტყეს, ფიჭვიანს. „ფიჭვიანთა“ (შეადარ. გურიანთა, ლომსიანთა, ყორანთა). დღესაც ბიჭვინტის არემარე ფიჭვის ტყით მოცულია. დ. ბაქრაძე სწერს: საყდარი მოზღლუდვილია. მისი კედლები აგებულია აგურითა და ქვით. კა-

– 312 –

ბიჭვინტის დასავლით დის კაპკეტის მდინარე, დიდი და ჩქარად მდინარე. გამოსდის ესე რაჭის მთას კავკასსა, გამოვლის სვანეთს, ალანსა და მას ქვეითთა ორს კავკასს შორისთა, და

ნკელი ქვისაა, დაბალი. საკურთხეველში გამოხატულია ვლახერნის ღვთისმშობელი მთავარანგელოზებით. მოხატულია აგრეთვე კათალიკოზის ადგილი, აგრეთვე ეპისკოპოზების და ღვდლების. ცალკე სტოვაში საფლავია ზედ წარწერით: „მოიხსენე, უფალო, მონა ღვთისა ფარა და ..., რომელმა აღაშენა ეს საყდარი და ეს გუმბათი მთავრობასა ბატონის კათალიკოზის ევდემონისა“. ეს ევდემონი არის ჩხეტიძე († 1578 წ.). გადმოცემით, მოციქული ანდრია ასაფლავია ამ ბიჭვინტაში. ამას ნათელს ჰყენს წყალობის სიგელი ანისია აბაშიძისა, რომელიც ამბობს: „ჩვენ ვეკუთვნით წმ. მოციქულს ანდრიას, წამებულს კაცთმჭამლების ანუხარეტების ქვეყანაში და დამარხულს ადგილსა, რომელსა ჰქვიან ბიჭვინტა. უფალო, ადიდე მისი პატოსანი გვამი, ვინათგან მის ბრძანებითვე აქ აღეგო ყოვლადწმიდის ეკლესია, რომელი შეიქმნა საყდრად კათალიკოზისა, 1731 წ.“ სხვა გარდმოცემით, ეს საფლავი ანდრიასი კი არა, ოქროპირისაა. მართლაც, ოქროპირი წარგზავნილ იყო დასამწყვდევად პიტისს, მაგრამ აღესრულა კომანას. – ბიჭვინტის აშენებას პროკოპიუსიც († 565 წ.) მიაწერს იუსტინიანეს, რომელმაც აფხაზნი ქრისტიანედ მიაქციაო და ღვდლები დაუდგინაო. მერვე საუკუნეში აქ იყო წმ. აბო და ქართლის ერისთავი ნერ-

სე. მაშინ მთელს აფხაზეთში ბრწყინავდა ქრისტიანობა. 1390 წლიდან აქ იჯდა კათალიკოზი, რომელსაც ემორჩილებოდა მთელი დასავლეთი საქართველო – იმერეთი, სამეგრელო, გურია, სვანეთი და აფხაზეთი. 1470 წ. ბიჭვინტს ჰყვანდა 629 კომლი ყმა, სხვა სიგელის ჩვენებით ყმათა რიცხვი იყო 800 მეკომური ანუ 4000-მდე სული. ოსმალთა ძლიერება რომ მოედო შავი-ზღვის ნაპირა ქვეყნებს და აფხაზეთში ქრისტიანობა შესუსტდა, ბიჭვინტაც გაღარიბდა და სულაც გაოხრდა. მისი კათალიკოზები სცხოვრობდნენ იმერეთში (მე-XVII საუკუნითგან) და მხოლოდ წელიწადში ერთხელ მიემგზავრებოდნენ ბიჭვინტას მირონის მოსახარშავად. უკანასკნელი მისი კათალიკოზი მაქსიმე მოკვდა 1795 წელს.

– 313 –

მოერთვის აქა ჩდილოდამ ზღვასა. ხოლო ესე აფხაზეთი შემკული არს ყოვლითა ნაყოფიერებითა და ჰავითა. რამეთუ ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი. ხილნი, ვენახნი, პირუტყვნი და ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. არამედ თხა აქაური ფრიად შვენიერი, ბალნითა წმინდა და ჭრელი, კანჭ-მაღალი, ტანად დიდი, რქანი მაღალნი, ვითარ ადლ-ნახევარნი, წვერნი გრძელნი ვიდრე მუხლოთ დახლამდე. განა არს ესე აფხაზეთი ტყიანი, ჭალიანი, ეწროვანი და მცირე-ველოვანი, მთის კერძონი აგარაკოვანნი. ხოლო კაცნი მგვანენი მეგრელთა და უმეტეს ცქვიტნი და ტანოვანნი. წერწეტნი, მპარავნი, ავაზაკნი, ზღვათა შინა მავალნი ოლეჰკანდარებითა, რომელთა შინა შთასხდებიან რ – ს და ტ, დაუხდებიან ოსმალთა ნავთა და ლაზ-ჭანთა და უფროსად ოდიშ-გურიასა. არამედ არიან ბრძოლასა შინა მდედრნი, მალ-მიმდრეკნი, ზღვასა შინა მაგარნი და ძლიერნი. სარწმუნოებით არიან ქრისტიანენი, არამედ არღარა რისა მეცნიერნი, და ირიცხვიან ვითარცა კერპნი. ვინათგან არა დაჰფლვენ მკუდართა თვსთა, არამედ მისითავე სამკაულ-იარაღითა და შესამოსლითა შთასდებენ კუბოთა შინა და შესდგმენ ხეთა ზედა და უკჭთუ შტვენს მკუდარი იგი ეშმაკისა მიერ, სწამთ განსვენებულად მერმესა მას⁵¹⁶). განა უწყიან ნათესაობა, ცოლი ერთი, მარხვა, აქუსთ

⁵¹⁶) დღესაც აფხაზნი მეხ-დაცემით დახოცილებს სდებენ მაღლა ღია ფარდულზე იმ დრომდის, ვიდრე კუბოში მარტო მკვდრის ძვლები არ დარჩება, და მერე მარხვენ. ამასვე ნათელს ჰფენს ცნობა ბერძენთ მწერლებისა. აპოლონ როდოსელი (250 – 200 ქრ. წ.) კოლხიდის მცხოვრებთა შესახებ ამბობს: იქ იზრდება ბევრი ვენახი და ტირიფი. მათს წვერვალეზე ჯაჭვებით ჩამოკიდებულ იყო მკვდართა გვამები. ეხლაც კიდევ კოლხიდაში დანაშაულობად ითვლება მამაკაცთა გვამების დაწვა ანუ მათი დამარხვა. მათ ახვევენ ხარის ტყავში და ქალაქის განშორებით ჰკიდებენ ხეებზე. მაგრამ მიწას ხვდება თავის ნაწილი, როგორც ჰაერსაც, ვინაითგან

– 314 –

სასოება მღვდელთა ფრიად. არა იქმნებიან მათ შორის სიძვა, მრუშება: რამეთუ დასწვენ შემცოდეთა. უყვართ სტუმარი და პატივისა უყოფენ და შეიწყნარებენ ფრიად. ენა საკუთარი თვისი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული⁵¹⁷). სხდებიან სკამთა ზედა და სჭამენ ტაბლასა ზედა. და არიან ერთგულნი ფრიად თვსთა მეპატრონეთა და მორჩილნი მისნი.

ჯიქეთისათვის. ხოლო ამ აფხაზეთს იქით, კაპპეტის-წყლის დასავლეთს, ბაგრატიონთ ჟამს აქეთ აქამომდე უწოდებენ ჯიქეთს, არამედ გორგასლის ცხორება უწოდებს ჯიქეთს ამ ჯიქეთის ჩდილოთ კერძოს, კავკასის მთის იქითს კერძს ზღვამდე. და ამ აწინდელს ჯიქეთს მზღვრის: აღმოსავლით კაპპეტის-წყალი; დასავლით – შავი-ზღვა, სამწრით იგივე ზღვა, ჩდილოთ – კავკასი. და არს ადგილი ესე ყოვლითურთ აფხაზეთისა მოსავლით და ცხოვლით, წესით და ქცევითაცა. არამედ კაცნი უმეტეს მკვცთ მგზავსნი. ყოფილან პირველად ქრისტიანენი, არამედ აწ უცნობელნი მისნი. განა იუწყე აფხაზთა და ჯიქთა სამოსელნი და იარაღნი და საჭურველნი ვითარცა ჩერქეთანი, რომელთა ზნეთა ჟამად იმერნიცა ხმარობენ ⁵¹⁸).

მას ეთმობა გვამნი მკვდარ ქალებისა: ასეთი წესია მათში". ამასვე იმეორებენ სხვა მწერლებიც.

⁵¹⁷) აფხაზთ ენას მცირე ერთობა არა აქვს ქართულ ენასთან. აქ აღნიშნავ მხოლოდ ამას: ქალაქი აფხაზურად აქალაქ, ნათლა – ანათრა, კამბეჩი – აკამბაშ, ლაზი – ალაზ, კაბა – აკაბა, ქართველი – აქირთუა, გურია – აგურაა, ეგრელი (მეგრელი) – აგრუა, ლაშა – ალაშარა და სხ.

⁵¹⁸) ჯიქებს სტრაბონი და ბერძენთ სხვა მწერლები იხსენებენ ზიგად, ზიკხად. ჩვენ არ ვიცით თავის თავს როგორ უწოდებს ეს ერი, ხოლო ჯიქი (ჯიჭური) ქართული სიტყვაა და ნიშნავს მეტად მაგარს, მყარს. ერთ და იმავე ფესვისა უნდა იყოს სიტყვები ჯიქი, ჯიხა, ციხე და, შეიძლება, ჯიხი-ც – მჯილი).

– 315 –

სვანეთისათვის. ხოლო სვანეთი იმზღვრების ყოვლითგან კავკასიის მთით და არს რაჭა-ლეჩხუმის ჩდილოთ და ოდიშის აღმოსავლით. და მზღვრის სვანეთსა ღმოსავლით-სვანეთსა და ბასიანს შორისი კავკასია. ჩდილოთ, დიდ-ყაბართ-ჩერქეზსა და ამას სვანეთს შორისი კავკასია; სამწრით – სვანეთსა და რაჭა-ლეჩხუმს შორისი კავკასი; დასავლით – სვანეთსა და ოდიშს შორისი კავკასი და ალანის საზღვარი. სიგრძით ⁵¹⁹) არს რაჭის კავკასის თხემიდან ოდიშის კავკასის თხემამდე და ალანამდე, და განით რაჭა-ლეჩხუმის კავკასის თხემიდან ჩერქეზის კავკასის თხემამდე. და რაჭისაკენ ვიწრო, ხოლო ლეჩხუმისაკენ – განიერი, და მას ქვეით, ოდიშის კერძოდ, უმეტეს განიერი. ამას უდის საშუალსა მდინარე თვისი, რომელი იქმნების ბოლოს კაპპეტისა, გამოსდის რაჭის მთას კავკასს და მიდის დასავლეთს ჩდილოს შორის. ამ მდინარეს მოერთვიან ამიერ-იმიერიდან ჳევნი მდინარენი. ხოლო რაჭა-ლეჩხუმის სამწრით არს ლაშხეთი და ლეჩხუმის სამწრით და ოდიშის აღმოსავლით არს ეცერი. აქა არს ეკლესია სვეტიდ წოდებული, სახიზარი სვეტის-ცხოვლის სამკაულ-საუნჯისა, რომელსა შინა იტყვიან სვეტის-ცხოვლის კანკლის ყოფასა დღესცა, – რომელი მოიღო გორგასალ ინდოეთიდან, წითლის იაგუნდისა ქმნილი. არამედ საჩინოდ არიან აწცა ხატნი და ჯვარნი ოქრო-ვერცხლისანი და მოოჭვილნი ქვითა, მრავალნი და პატიოსანნი, დიდნი და მცირენი, რომელთა ზედა აქუსთ სასოება და პატივსცემენ.

არამედ უმჯობესი ხატი უბიათ ძეწკვითა ოქროსათი და იტყვიან, უკეთუ აუშვათ, დალენწავს ყოველსავე აქა მყოფსა ხატ-ჯვართა, და ესოდენ უგუნურ არიან თვისითა უცნობელობითა! არამედ თუ შევიდეს მუნ სასიკუდილო ანუ ტყვე, ვერა რაისალა უყოფენ, განა განუტევებენ თავისუფლად. კვალად აღმთქმელსა ანუ მფიცარს მას ზედა დაერწმუნებიან ფრიად.

⁵¹⁹⁾ დედანში: იგრძით.

– 316 –

ხოლო სვანეთი არს მოსავლითა და პირუტყვითა ვითარცა აღვსწერეთ დვალი ანუ აწინდელი ოსეთი, და უმეტესი მწირიცა სივიწროვით, მთით და კლდით და მდინარეებით ფრიად მაგარი. არამედ სახელი ესე ეწოდა: ოდეს ვერღარა იტევდა ძურძუკეთი კაცთა, ბ მეფემან საურმაგ აჰყარა მუნიდამ და მისცა აქა სავანე და დასხნა სულნი დიდ-ძალნი. ამის გამო იწოდა სვანეთი. არამედ არიან კაცნი დიდ-ტანოვანნი, ახოვანნი, დიდ-მძლედ მუშაკნი, ბართა შინა რაზმთა ვერ შემმართველნი, მთათა, სიმაგრეთა და ციხეთა შინა მაგარნი, სიკუდილის არა მომწსენენი, ავაზაკნი, მეკობრენი, უწყალონი, ბრიყუნი, უზნეონი. სარწმუნოებით არიან იმერთა თანა ქართულითა, და უმეცარნი აწ მისნიცა; ენა თვისი აქუთ საკუთარი, განა უწყიან ქართულიცა. პირველად იყო ეგრისის საერისთო, შემდგომად დასვეს მეფეთა მისი ერისთავიდა აწ უვისთ გელოვანი, ვითარცა პატრონი მათი, და არიან თვისად და არღარავის მორჩილებასა შინა ⁵²⁰⁾.

⁵²⁰⁾ სვანები თავის ქვეყანას უწოდებენ შვან და თავისთავს – მუშვან (მოსვანე). პლინიუსით იგინი არიან suani. ეტიმოლოგიური მნიშვნელობა ამ სიტყვისა შეიძლება იყოს ა) შუანი, ე. ი. შუა ადგილი, რადგან, მართლაც, უჭერიათ – შედარებით სხვა ქართველებთან – საშუალო ადგილი, გარმოზღულდვილი მაღალის მთებით და ბ) სავანეთი, ე. ი. ადგილი ვანეზინი=სახლებიანი. სტრაბონი († 24 წ. ქრ. შ.) სწერს: „სოანნი (სვანნი) ძლიერი ხალხია. მგონია, იგინი ვაჟკაცობით და სამხედრო ძალდონით თითქმის ყველა აქაურ ხალხებზე ქველნი არიან. სცხოვრობენ-რა კავკასიონის მწვერვალზე, დიოსკურიის ზემო, იგინი ხელმძღვანელობენ გარემომო მოსახლე ერებს. ჰყავთ მეფე და საბჭო, რომელსა შეადგენს 300 კაცი, და, ამბობენ, მათ შეუძლიანთო საომრად გამოიყვანონ 300,000 მეომარი, რადგან მთელი ეს ხალხი მეტად მეომარია, თუმცა სამხედრო წესი არ იციან. მოგვითხრობენ, ამ ქვეყნის მთის ნაკადულებში არის ოქრო, რომელსაც იღებენო ძირდახვრეტელ კასრე-

– 317 –

ალანისათვის. ხოლო ალანი არს სვანეთის დასავლით და ბედიის ჩდილოთ, აქუს აღმოსავლით კავკასი და საზღვარი სვანთა, სამკრით – კავკასი ბედია, ოდიშს და ამას შორისი, დასავლით – კავკასი, ჩდილოთცა – კავკასი. უდის შუაში სვანეთის მდინარე. მოსავლით და პირუტყვით სვან ვითარცა სვანეთი. არამედ კაცნი კერპნი, უსჯულონი. განა პირველ იყუნენ ქრისტეანენი და აწ კერპნი და რომელნიმე მოჰმადიანნი, და მი-

სიცა უმეცარნი ⁵²¹).

ხოლო კავკასიანი, რომელნი აღვსწერეთ ამ ადგილებთა შინა, კედელის კავკასის მთილამ ვიდრე ჯიქეთამდე, არიან ეგრეთივე მცინვარენი მთანი, ვითარცა ქართლისანი და ოსეთისანი, სიმაღლითა, მცინვარებით და ყოვლითურთით. არამედ სვანეთი და ალანი იყო კავკასისავე წილნი. და მეფეთა ქართველთა თვით განიმკვიდრეს, ვითარცა აღვსწერეთ.

გურიისათჳს. ხოლო გურია არა წილი ეგროსის არს

ბისა და საწმისებითო, და ამის გამო, ალბად, წარმოსდგა თვით გადმოცემა ოქროს საწმისის შესახებო. სვანები თავის ისრების მოსაშხამად ხმარობენ რაღაც საწმინელს შხამს, რომლის მყრალი სუნი ბნედავს დაჭრილებსო. – პლინიუსი განაგრძობს: კოლხთა მეფედ იყო სავტაკი, აიეთის შთამომავალი. მზობენ, ამან სვანების ქვეყნიდამ გამოიღო ბევრი ოქრო და ვერცხლი. ამას გარდა, მისი ქვეყანა ცნობილია კიდევ ოქროს საწმისის ამბით, აგრეთვე მოთხრობით შესახებ ოქროს კამარედებისა, ვერცხლის კოჭაკებისა და სვეტებისა, რომელნიც ამ მეფემ წაართვა ეგვიპტის ფარაოს სეზოსტრისს.

⁵²¹) სვანეთისა, აფხაზეთისა და სამეგრელოს შორის მდებარე ალანია ძველადგანვე უნდა ყოფილიყო დასახლებული ქართველებით. ამ ალანების შესახებ ბერძნის მწერალი ამბობს: „ალანთა ქვეყანა, როგორც ჰფიქრობენ, უწევს კავკასიონამდე, იგინი აგრეთვე ი ვ ე რ ნ ი არიან“ (ჰან, 2, გვ. 56). აქვე დღესაც სცხოვრობენ ალანიები (ალანია).

– 318 –

არამედ ქართლოსისა. განა ოდეს გამეფდა ლეონ აფხაზთა, მაშინ ამათ არღარა ინებეს მორჩილება ოძრახოს ერისთვისა, რომელნი იყუნენ ძენი სტეფანოზ ბაგრატიონისანი, ადარნასე და ძე მისი აშოტ. ამათგან განდგნენ და მიერთნენ ლეონს, ვითარცა სახელი აცხადებს: „გურიობით განდგომილნი ⁵²²)“, და ენა მათი, რომელსა უბნობენ, – მესხური და არა იმერთაებრ. არამედ მზღვრის ამ გურიას: აღმოსავლით მთა ფერსათი, სამცხე-გურიას შორისი და საჯავახოს შორისი; სამცრით – ჭოროხის მდინარე და მთა მცირე ფერსათიდან ჩამოსული დასავლით, აჭარა-გურიას შორისი, ჩდილოთ – რიონი, გურია-ოდიშს შორისი, და დასავლით – შავი-ზღვა. ხოლო რიონის თვალიზედ, სამცრეთის კიდესა ზედა, არს ფოთის ციხე, რომელი აღაშენეს ოსმალთა წელსა ჩღკე, ქართულსა უიგ, ნავ-სადგურობისათჳს. და დგანან მუნ მჯდომარის ფაშით ⁵²³). აქ ერთვის რიონს მცირე მდინარე, და ამ ფოთის აღმოსავლით, რიონის კიდესა ზედა

⁵²²) „გურიობით განდგომილნი“=ვნებათა მიერ გატაცებით განდგომილნი (იხ. ლექსიკონში „გურიობა“). გურია პირველად იხსენიების მე-VII საუკ., ხოლო „გურიელი“ – რუსუდან მეფის დროს (მე-XIII ს.). გურიელთაგან პირველ ისტორიულ პირად იყო კახაბერი († 1483 წ.). კახაბერს სთვლიან ვარდანისძედ; ეს გვარი თამარ მეფის დროიდან იხსენიება გამგედ სვანეთის საერისთოსი, ხოლო გიორგი ბრწყინვალეიდან († 1346 წ.) ვარდანისძეებს მიეცათ გურია, სვანეთი კი – გელოვანს. დიმიტრი ბაქრაძეს აქვს საფუძველი გამოსთქვას აზრი, რომ სიგელ-გუჯრებში მოხსენებულნი გურიელ-დადიანები და დადიან-გურიელები ჩამომავლობენ ვარდანისძეებისაგან, რომელნიც იყვნენ სვანთა ერისთავები გიორგი მეორის ჟამითგან (1072 – 1089). ამით თუ აიხსნება მსგავსება გვარებისა

– დადიანი და დადიშქელიანი! (ეს გვარებია, ჩვენის ფიქრით, წარმომდგარან სიტყვიდამ მდადე (ინგ. დად. სვან. დადუ, მეგრ. დადე), რომელიც, ალბად, იხმარებოდა მეფის მოადგილის მნიშვნელობით).

⁵²³⁾ იხ. შენიშნვა 498.

– 319 –

არს ლანჩქუთი ⁵²⁴⁾. ამ ლანჩქუთის სამჯრით წამოვალს მთა საჯავახოს მთიდამ დასავლეთად, და სადაცა დასწვდების მთა ესე, არს ამ მთის მაღალს თხემსა ზედა ეკლესია ჯუმათს, დიდი, გუნბათიანი, დიდ-შენი, მჭვრეტი ზღვისა და გურია-ოდიში-სა. არამედ ზამთარ არს გაუძლისი და ზაფხულ საამო მშვენი, კეთილ-ჰაოვანი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი სუფსეის მდინარისა და რიონს შორისის ადგილთა ⁵²⁵⁾. და არს მთა ესე ჯუმათისა

⁵²⁴⁾ აწ ლანჩხუთი.

⁵²⁵⁾ ჯუმათი მაღალს გორაზეა, საიდანაც მოჩანს მთელი იმერეთი იალბუზამდე და ფერსათამდე, აგრეთვე გურია, ბათომის მხარე, შავი ზღვა, ფოთი. მისი არემარე მოცულია ტყით. საყდარი მოზღუდულია, უგუნბათოა, შიგნიდან სიგრძე აქვს 18 ნაბიჯი და სიგანე – 8. იატაკი თლილის ქვისა აქვს. მოხატულობის ზემო ნაწილი გათეთრებული აქვს. მოხატულობათა შორის შესანიშნავია: სურათი მოხუცისა, რომელსაც ხურავს ქუდი და აცვია ტყავი, ხოლო ხელში უჭირავს კვერთხი. წარწერა მის ქვეშე წაბლალულია. სურათი ქალისა გვირგვინით და ქათობით. იგია ხვარამზე. ბაქრამეს აზრით, მოხუცი არის გურიელი გიორგი IV († 1726) და ხვარამზე – მისი მეუღლე. ჯუმათის საყდარი აგებულია მეოხად მთავარანგელოზების მიქელისა და გაბრიელის, რომელთა ხატის წარწერები იხსენიებენ ერისთავთ ერისთავს ვარდან ვარდანისძეს, ლიპარიტ ვარდანისძეს, მარუშიან ვარდანისძეს, სვანეთის ერისთავს და მანდატურთ უხუცესს იოანეს, გურიელს ბემკენს, მის ძეს მიქელს და მეუღლეს მარიამს, ერისთავთერისთავს სვანეთის ერისთავს გიორგი დადიანს. სხვა წარწერები ჯუმათისა იხსენიებენ ჯუმათელს მაქსიმე შარვაშიძეს, გურიელ გიორგის, მის ცოლს ხვარამზეს და სხ. ჯუმათელი მიტროპოლიტები, სხვათა შორის, იყვნენ სვიმონ ჩხეტიძე (XVI ს.), ნიკოლოზი, რომელიც აფხაზთ კათალიკოზად შეიქმნა 1646 წ., მაქსიმე (XVII ს.), იოანე ბერიძე (1688 წ.), გაბრიელი, მაქსიმე შარვაშიძე და ნიკოლოზ შარვაშიძე (XIX ს.). – სახელები ჯუმათი, ჯუმის-წყალი (სამეგრ.), ჯიმიითი ერთ და იმავე სიტყვის ძირისა გვგონია და აგრეთვე სიტყვები ჯ უ მ ა შ ხ ა (მეგრ. ოთხშაბათი) – ჯ ი მ ა შ

– 320 –

ტყიანი, შენობა-დაბნებიანი, ვენახ-ხილ-მოსავლიანი და ნადირ-ფრინვლიანი. კვალად ფოთის სამჯრით, ზღვის კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა ⁵²⁶⁾, დიდი. ამ ტბიდამ შესდის ზღვას მდინარე ამისივე. აქიდამ შემოვლენან ნავნი და დგებიან ტბასა შინა, განსვენებისათჳს. იპყრობის თევზნი სხვა და სხვანი მას შინა ურიცხვნი. ამას იტყვიან ნაქალაქევეს და შემდგომად მოცულსა წყლისაგან. კვალად ამ ტბისა და ჯუმათის მთის სამჯრით დის მდინარე სუფსეი: გამომდინარე სამცხე-გურიის შუას მთისა, მომდინარე ბახვის-წყლამდე ჩდილოს დასავლეთს შუა, ბახვის-წყლიდამ ზღვამდე – აღმოსავლიდამ დასავლეთად და მიერთვის ზღვას აღმოსავლიდამ. არს მდინარე კარგი და თევზიანი. ბახვის-წყლის შესართავს ზევით არს ციხე ბერიძისა. სამჯრითკენ, მას ზევით ჯეობა სურები, ვენახ-ხილიანი, მოსავ-

ლიანი. მოსახლენი მწენნი. სუფსეის სამჭრით და ბაილეთის ჩდილოთ არს გურიანთას ციხე კლდე-გორასა ზედა შენი. ამის სამჭრით დის აკეთ-ბაილეთის წყალი. გამოსდის სურების მთას, მიერთვის ზღვას აღმოსავლიდამ.

ამ მთის ძირში არს ციხე ასკანისა. ამისვე სამჭრით, მთის ძირში არს შემოქმედი, ეკლესია დიდ-შენი, გუნბათიანი, შემკული ყოვლითა. იყო ესე საარქიმანდრიტო, აწ არს საეპისკო-

(სვან. ოთხშაბათი). რადგან ძველს ქართულს ენასა და დღესაც მეგრულსა და სვანურში კვირის დღეების სახელებს დაუცავთ სახელები ძველ ქართულ ღმერთებისა (კვირა – მზისა, ორშაბათი – მთვარისა და სხ.). ამიტომ ჯ უ მ ა=ჯ ი მ ა-ც უნდა ღმერთის სახელი იყოს, ხოლო ჯ უ მ ა-თი ის ადგილი, საცა იყო ტაძარი ჯუმასი (შეადარე: ფერსა-თი, მამა-თი, ქუთა-თი, მუხა-თი და სხ.).

⁵²⁶ მეგრულად ამ ტბას ჰქვიან პალიასონი, პალიასტომი. ალბად, ძველად იყო პალიას-ტომი, ე. ი. ტბა პალიასი ანუ მშალი ტბა (არის აგრეთვე ტბა პალა-კაციო).

– 321 –

პოზო. ზის ეფისკოპოზი, მწყემსი მას ქვეითის გურიისა ⁵²⁷). აქა დის მცირე მდინარე, გამოსდის სურებსა და ხინოს შუას მთას და დის გრეხით, მიერთვის ხინოს-წყალს ჩდილოდამ. ამ წყალზედ, შემოქმედს ქვეით, არს ოზურგეთი, სასახლე დიდ-შენი, კეთილ-პალატოვანი, გურიელისა. აქავ სახლობენ ვაჭარნი სომეხ-ურიანი და ვაჭრობენ ⁵²⁸). ოზურგეთის სამჭრით დის მდინარე ხინოსი, გამომდინარე აჭარა გურიის მთისა. მოდის აღმოსავალ-სამჭრეთს შუადამ, ჩდილო დასავლეთს შუა ლეხეურის ციხემდე. მერმე დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. მიერთვის ზღვას აღმოსავლიდან. ამ მდინარესა და შემოქმედს შუა არს ციხე ლეხეურისა, მთის ძირს. და მას ზეით მთაში, ამ წყალზედ კეობა ხინოსი არს მაგარი და მთებრი, არამედ ვენახ-ხილიანი და მოსავლიანი. აქა ხინოს არს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-

³²⁷ შემოქმედიდგან სოფელ ლიხაურამდე ათი ვერსია. შემოქმედი გამაგრებული ციხე-მონასტერი იყო. მისი სიმაგრე დაანგრის რუსებმა მას შემდეგ, როდესაც გურიელებმა მოკლეს პოლკოვნიკი პუზირეცკი. ძველი ტაძარი აგურით აშენებულია, ხოლი გარეთა მხარე კედლებისა მოლურჯო ქვით ამოყვანილია. კანკელი შემკულია ძვირფას ხატებით. მასშია სასაფლაო გურიელებისა. შემოქმედელ-მიტრიპოლიტებად იყვნენ ბესარიონი (XVI ს.), მალაქია (1658 წ.), მალაქია ქაიხოსროსძე, დავით ნემსაძე (XVIII ს.), იაკობ დუმბაძე, იოსებ თაყაიშვილი და სხ. აქვე მე-XVI ს. ააშენეს ზარზმის მონასტერი. შემოქმედისა, ჯუმათისა და ლიხაურის მრავალი სამკაული აუწერიათ და მათი წარწერები გადმოუღიათ დ. ბაქრაძეს ნ. კონდაკოვს. ე. თაყაიშვილს და სხ. (Опись..., стр. 102-189: Археол. путеш. по Ачарии и Гурии). ჩვენ გვგონია, დავით ჯიბისძე მის მიერ 1035 წელს ტყავზე გადაწერილ დავითნში იხსენიებს ამ შემოქმედს, როდესაც ამბობს: „ბრძანებითა ეზრა მამადმთავრისა შემოქმედისა და მწყალობელისა ჩემისაითა დავწერე.

³²⁸ ოზურგეთი=საზურგეთი (ო=სა: ოზუდე=საზუდე, საზუდარი. ოზონალი=საბანელი, ოზიდალი=საზიდელი. საზიდავი).

– 322 –

დიდ-შენი, კარგს ადგილს, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ხინოს. წყლის სამჭრეთისა ჭოროხამდე⁵²⁹). არამედ გურია იყო სულიად ქუთათლის სამწყსო, ხოლო შემდგომად განყოფისა სამეფო-თა, გურიელთაგან დაიგინნენ სამნივე ესე ეპისკოპოზნი თვისისა დიდებისათვის. ამ ხინოს მდინარის სამჭრით, მთის ძირს, არს აჭეს ციხე კარგი. და ხინოს მდინარის შესართავთან ზღვა-ზედ არს ალამბარი, სასახლე, შენი გურიელთა, ფრიად მშვენიერს ადგილს. კვალად ალამბარისა და აჭვის სამჭრით დის მდინარე ქობულეთისა. გამოსდის ხინო-აჭარის მთასა, მოდის დასავლით, მიერთვის ზღვასა ეგრეთვე. ზღვის პირს, ამ წყალ-ზედ არს ქობულეთი, მცირე ქალაქსავით და ნავსადგური ფრიად კეთილი. ამის სამჭრით დის ჩაქვის-წყალი. გამოსდის აჭარის მთას, მოდის დასავლით. ერთვის ზღვას სხვებრთაებრ. ამ წყალზე, ზღვის კიდეს, არს ციხე ქაჯეთისა, მაგარი, მაღალს კლდესა ზედა შენი. აქუს გვირაბი კლდე გამოკვეთილი გზად. ამას ზევით არს ამ წყალზე ჩაქვი და ამ ჩაქვის სამჭრით დის ჭოროხის მდინარე. ზღვის შესართავზედ და ჭოროხის ჩდილოთ კიდურზედ არს ბათომი, მცირე ქალაქი და ციხე კარგი. აწ უპყრავთ ოსმალთა⁵³⁰). ამას ზევით, ჭოროხის ჩდილოსავე

⁵²⁹) ხინოს საყდარი 1873 წელს ნახა დ. ბაქრაძემ. იგი მაშინ გაოხრებული იყო. 1780 წელს ხინო-წმინდელი იოანე სწირავს გამოჩინებულის მონასტერს ყმას. – ხინო=სალხინო (ლხინი=სვან. ხ ი ნ)

⁵³⁰) ბათომს სტრაბონი უწოდებს ბატას (Bata.). იგი ამბობს: „ბატა დაბაა და ნავსადგური, მას იქით 850 სტადიონზე კერკეტების (ჩერქეზების) სანაოსნო კიდება“. ასრევე უწოდებს ამ ქალაქს პტოლომეოსი. როგორც ბ ა ტ ა ისე ბ ა ტ ა მ ი ნიშნავენ ბატიანს (შეად. მეგრ – ცხენამი=ცხენიანი, მეგრ. ძალამი=ძალიანი=ძალუმი; მსგავსადვე: ბატი – ბატა – ბატიანი – ბატამი – ბატუმი – ბათუმი. თ=ტ: ქვიტკირი=ქვით-კირი). ბათომში ქალაქი ააშენა ბაგრატ IV († 1072), ოსმალებმა აიღეს იგი 1547 წ. და ქრისტიანობა ამოაგდეს; მიუხედავად ამისა ადგილობრივი ქართველობა

კიდესა ზედა, არს ერგე, და ბათომის პირისპირს ჭოროხის სამჭრეთის კიდეზე არს გონია, მცირე ქალაქი და ციხე. უპყრავთ ოსმალთა, რომელი აღაშენეს ქორონიკონსა ჩფმზ, ქართულსა სლე.

ხოლო სიგრძე გურიისა არს სამცხის მთის თხემიდან ზღვამდე და განი – ჭოროხიდან რიონამდე. ჰავით არს კეთილი და მშვენი, ზაფხულის ცხელი, წვიმიანი, სოელი, ნოტიო. ზამთარი თბილი, დიდ-თოვლიანი, ვითარცა იმერეთი, და უყვივნო. მთა-გორიანი, აგარაკიანი, ტყიანი და მცირე-ველოვანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი. კვალად აბრეშუმში, ბანბა არ ეგდენ. ცხოვარნი მცირედ. სხვა პირუტყვი, თვნიერ აქლემისა, ჯოგად, მროწლედ, მრავალნი და მძოვარნი ზამთარ-ზაფხულს უმწყემსოთ. ფრინველნი მრავალნი, ხილნი მრავალნი. და ბათომს, გონიას და ერგეს ნარინჯი, თურინჯი, ლიმო, ზეთისხილი, ბროწეული მრავალი და ზღვის კიდესაცა. ვენახნი მაღლარნი, ღვინო კეთილი, მსუბუქი და შემრგო, გემოიან სუნიანი მრავლად. არამედ მდინარეთა წოდებანი არ-

ღარა დავსწერეთ, ვინათგან თვისივე სახელნი აუწყებენ დაბე-
ბთაგან. ხოლო კაცნი და ქალნი მგზავსნი იმერთა ზნითა,
ქცევითა, სარწმუნოებითა, რჯულითა. სამწყსონი აფხაზეთის
კათალიკოზისანი, შემოსილნი ეგრეთვე და შვენიერებითაცა,
არამედ უმეტეს კველანი და რბილნი, ენა ტკბილ-მოუბარე-

კიდევ დიდხანს პატივსცემდა იქაურს მოხატულს საყდარს, საიდუმლოდ
ისევ ჰკითხულობდა ქართულს წიგნებს, სახლში ინახავდა ხატებს. იოსა-
ფატ ბარბარო 1437 წელს ამბობს, რომ ბათომი სამეგრელოს მთავარს
ეჭირაო, ამასვე იმეორებს კონტარინი 1474 წელს.

1878 წელს რუსეთმა ჩამოართვა ბათომი ოსმალეთს და კვლავ და-
ნარჩენს საქართველოს შემოუერთა. მას აქეთ ქალაქი დიდად გაიზარდა.
1898 – 1902 წლებში პატივცემულმა ს. კ. ზუბალაშვილმა ააგო აქ შვე-
ნიერი ეკლესია.

– 324 –

ნი. უმეტეს წიგნის სიტყვით (მესხთაებრ). არამედ ქართული-
სავე ენისანი და არა სხვისა. ბრძოლასა შინა შემმართველნი
და იმერთა თანა ვერ შემდარენი, უქურდალნი, უავაზაკონი,
ვითარცა ოდიშარნი. სტუმრის მოყვარენი და კეთილად შემ-
წყნარენი, კეთილ-მგალობელ-მწიგნობარნი, მშვიდნი, არამედ
მყის გულ-მწყრალნი. განა გურიელს ეპყრა ოდესმე აჭარა, ჭა-
ნეთი, არამედ არს სამცხისა. ამისთვის მუნვე დავსწერეთ.

ხოლო რაოდენნი ქვეყანანი ანუ ადგილნი დავსწერენით –
მთათა, ბართა ანუ კავკასთა შინანი – საქართველოსანი, განა
თუ აქეთ ზოგთა ენა სხვა, თვისნი საკუთარნი, არამედ წიგნი
არცა ერთსა რომელსამე აქუს თვნიერ ქართულის წიგნისა სა-
კუთრად.